

Széchenyi István Egyetem

Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: *Dr. Szigeti Péter DSc.* egyetemi tanár

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

DR. PONGRÁCZ ALEX

*Nemzetállamok és új szabályozó
hatalmak a globális erőterben*

Témavezető:

DR. SZIGETI PÉTER DSC.

tanszékvezető egyetemi tanár

(SZE DFK, Jogelméleti Tanszék)

Győr

2015

(A kézirat lezárása: 2015. november 21.)

„Ha az állam erős, akkor összezúz bennünket, ha viszont gyenge, akkor elpusztulunk”

/PAUL VALÉRY /¹

1. ábra Akrobaták az Empire State Building tetején, 1931. május. Forrás: <http://www.pinterest.com/pin/521291725589531867/> (Letöltés: 2014. 10. 22.)

¹ TANZI, VITO: *Government versus Markets. The Changing Economic Role of the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011, Preface, IX. p. („If the State is strong, it will crush us; if it is weak, we shall perish.”)

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezető vizsgálódások.....	5
I. 1. Alapvetés, a problémák exponálása	5
I. 2. A téma rövid összefoglalása, az értekezés célja.....	12
I. 3. A kutatás módszertana és az értekezés felépítése	18
II. Felségnek való vidék, avagy a szuverenitás színre lép	26
II. 1. Előzmények	26
II. 2. Az abszolút szuverenitás koncepciói	30
II. 3. A veszfáliai típusú rendszer: a klasszikus nemzetállami szuverenitás érája.....	37
III. Az állami szerepvállalás változásai a merkantilizmustól a neoliberais ellenforradalomig ...	41
III. 1. A merkantilista kereskedelempolitika	41
III. 2. A „laissez-faire” erőinek támadása az állami beavatkozással szemben, avagy a gazdasági liberalizmus kényszerszabadságra küldi az államot	42
III. 3. A laissez-faire korszakának következményei.....	47
III. 4. Az inga elmozdul: az állami szerepvállalás kiterjesztése	51
III. 5. Keynes és Hayek küzdelme, avagy a nagy válságtól a jóléti államig vezető út.....	57
III. 6. A szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti állama (1945-1975).....	62
III. 6. 1. Három évtizednyi jólét: a vegyes gazdaság Nyugat-Európában, 1945-1975	65
III. 7. A Bretton Woods-i kompromisszum (1944-1971).....	70
III. 8. Pandóra szelencéje, avagy a neoliberalizmus ellenforradalma.....	75
III. 8. 1. A jóléti állam válsága és az erre adott reakciók	77
III. 8. 2. HAYEK rehabilitációja és FRIEDMAN diadalfutása. A kínálati gazdaságtan.	80
III. 8. 3. Az Új Jobboldal neoliberais-neokonzervatív fordulata	82
III. 8. 4. Az Új Jobboldal ars poeticája és kormányzati politikája	85
IV. Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben.....	93
IV. 1. A globalizáció vihara és a nemzetállami szuverenitás	93
IV. 1. 1. Globalizáció: egy nehezen definiálható jelenség-együttes nyomában	95
IV. 1. 2. A nemzetállam szerepe a globális világgazdaság porondján	97
IV. 2. A washingtoni konszenzus	100
IV. 3. Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben	104
IV. 4. A nemzetközi kereskedelem liberalizálásának főbb aspektusai és hatásuk a nemzetállami szuverenitásra. A WTO regulációs szerepének értékelése	117
IV. 4. 1. Vitarendezési eljárás a GATT és a WTO keretében	122
IV. 4. 2. A kereskedelempolitikai szabályozás jövőjének lehetséges irányai	126
IV. 5. A Nemzetközi Valutaalap: a gazdaság stabilizálója vagy a piaci szupremácia ideológiájának bajnoka?	129
IV. 5. 1. Az IMF hitelezési gyakorlata és az ezzel kapcsolatos értékelés	132
IV. 6. A Világbank: a gazdaság fejlesztője vagy a piaci fundamentalizmus másik szószólója?	142

IV. 6. 1. A Beruházási Víták Rendezésének Nemzetközi Központja (ICSID).....	146
IV. 7. OECD: Gazdasági együttműködés a liberalizáció előmozdításáért?	150
IV. 8. A transznacionális társaságok és a nemzetállamok kapcsolata	157
IV. 9. Pénz-és tőkepiacok a globális erőterben	170
V. A globalizáció hatása a jogi alrendszerre	180
V. 1. Mi maradt a klasszikus szuverenitásból?.....	180
V. 2. A globális szabadjog térnyerése	185
V. 3. Szuverenitás és alkotmányosság.....	189
V. 3. 1. Az alkotmányjog fejlődési irányai a joguralomtól a globális alkotmányjogig.....	189
V. 3. 2. A regionális európai integráció és az alkotmányosság összefüggései	198
V. 4. A közmenedzsment-reformok metamorfózisai.....	206
V. 4. 1. A klasszikus weberi bürokrácia.....	206
V. 4. 2. A jóléti-szolgáltató állam igazgatási kérdései	209
V. 4. 3. Az Új Közszolgálati Menedzsment, mint a vállalkozás alapú kormányzás motorja.....	212
V. 4. 4. A neo-weberiánus állam	222
VI. Vissza a jövőbe, avagy variációs lehetőségek államépítésre.....	229
VI. 1. A neoliberais gazdaság-és társadalomfelfogás diszkreditálódása	229
VI. 2. A társadalom, az állam és a piac relációi	233
VI. 3. Szociális Európa.....	235
VI. 4. Újrastrukturált kapitalizmus	239
Irodalomjegyzék	243

I. BEVEZETŐ VIZSGÁLÓDÁSOK

I. 1. Alapvetés, a problémák exponálása

„Egy nemzedék akkor születik meg a történelem számára, amikor hivatásának a tudatára ébred. És minden nemzedéknek annyi az értéke, amennyit ebből a hivatásából teljesít.”² Majdnem egy teljes évszázad telt el azóta, hogy POLÁNYI KÁROLY tollából megjelentek a tudomány minden művelője számára irányadó, *ars poetica* gyanánt is felfogható sorok. Úgy véljük, hogy eme megállapításnak betlehemi csillagként kellene vezetnie a XXI. század forgatagába lépő, a társadalomtudományi kutatás terepében tevékenykedő kutatók, tudósok és értelmiségiek gondolkodását.

Ha valaki lajstromozni kívánna az elszabaduló világunkban³ felszabaduló negatív tendenciákat, munkája eredményeként meglehetősen elégikus hangvételű summázatot kellene az érdeklődő publikum asztalára helyeznie. Minden túlzás nélkül leszögezhetjük, hogy a XXI. század társadalmi kataklizmáktól és anomáliáktól túlterhelt. A „posztbipoláris” nemzetközi erőterre ugyanis az ingatagság, az eddigiekben kialakított integrációk instabilitása, az anómiás jelenségek, és a különböző (gazdasági, ökológiai, demográfiai, politikai) krízisek egymás mellettsége jellemző.⁴

A kockázat-társadalom égisze alatt vegetáló emberiségnek minden korábbinál fokozottabban kell kalkulálnia a különböző veszélyfaktorokkal: „a kockázatokra való hivatkozás voltaképpen társadalmi súlya a jövőbe vetített veszélyeztetettségben rejlik.”⁵ VIGODA-GADOT értékelése szerint a világ biztonságát olyan újfajta veszélyek fenyegetik, mint a globális terrorizmus, a politikai extrémizmus, és az erőszak korábban sohasem tapasztalt mértéke. A periféria országokban továbbra is ismeretlen fogalomnak számít a gazdasági prosperitás, eme térségekben az elmaradottság és a kétségbeesés dominálnak. A gyors technológiai és kommunikációs változások, a tőkemozgások, és a természeti környezet minőségének romlása minden egyén életére hatással vannak. A „globális faluban”⁶ ugyan nagyszámú független állam létezik, azonban egyik sem tud teljes mértékben függetlenül

² POLÁNYI KÁROLY: *Egy nemzedék hivatása*, in *Szociálpolitikai Szemle*, 8. évfolyam, 4. szám (1918), pp. 37-46. at 37. p.

³ GIDDENS, ANTHONY (1999): *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005

⁴ Vesd össze CSIZMADIA SÁNDOR: *Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban*, in *Magyar Tudomány*, 47. évfolyam, 6. szám (2002), pp. 800-813.

⁵ BECK, ULRICH (1987): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 48. p.

⁶ MCLUHAN, MARSHALL: *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*. Toronto Press, Toronto, 1962, pp. 8-31.

cselekedni. A pénzügyek, a kereskedelem, a foglalkoztatás és a gyártás globális trendjei mellett megjelentek a nemzetközi járványok, valamint a környezeti problémák kihívásai is.⁷ Óriási problémát jelent a globális tőkés gazdaság polarizáló hatása, amely nem csak a szegény és gazdag országok közötti ellentéteket élezi ki, de a gazdag országokon belüli társadalmi egyenlőtlenségeket is fokozza. Az ENSZ ún. STIGLITZ-bizottsága által 2009 őszén közzétett jelentés is rámutatott arra, hogy a gazdaság globalizációja növekvő jövedelmi egyenlőtlenségeket eredményezett mind az egyes országokon belül, mind pedig az egyes országok között.⁸ A fejlett ipari technológiának köszönhetően felgyorsult a „kulturális váltás” sebessége, amelynek révén létrejött egy kaotikus „kairói bazár”, amelyben számos kulturális stílus versenyez egymással, létrehozva az emberi együttélés különböző modelljeit.⁹

Ugyan a *state failure*, azaz az államkudarcc vagy az állam összeomlásának jelensége egy jól frekvenciálható térségre redukálódik (Szomália, Sierra Leone, Zimbabwe)¹⁰, néhány szerző

⁷ VIGODA-GADOT, ERAN: *Building Strong Nations. Improving Governability and Public Management*. Ashgate, London, 2009, XI. p.

⁸ SZABÓ GÁBOR: *Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai*. Publikon Kiadó, Pécs, 2010, 214. p.; *Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System*. United Nations, New York, 2009, 14. p. Forrás: http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport_CoE.pdf (Letöltés: 2015. 06. 13.)

Annak illusztrálására, hogy milyen óriási szakadék tátong a fejlett, illetve fejlődő országok jövedelmi indexe között, a THOMAS PIKETTY és ARTNER ANNAMÁRIA által használt adatokat idézzük. Eszerint a világszintű egyenlőtlenségi skála egyik végpontján olyan országokat találhatunk, amelyek lakosai mindössze havi 150-250 euróból élnek (ezek jellemzően a fekete-afrikai vagy szubszaharai nagytársaság államai), míg a másik végpontra azon államok helyezkednek el, ahol egy főre hozzávetőlegesen havi 2500-3000 euró jut (ide sorolhatjuk Nyugat-Európa legtöbb államát, az Észak-amerikai államokat, illetve Japánt). Látható tehát, hogy – vásárlóerő-paritáson számolva – a két „szélső pont” közötti különbség nagyjából tíz-hússzorosra rúg. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az 1970 és 2012 közötti időszakban a leggazdagabb és legszegényebb ország egy főre jutó GDP-je közötti különbség mértéke – folyóáron számolva – 3,5-szeresére (122-szeresről 423-szorosra) nőtt. A legnagyobb és legkisebb (2005-ös árakon, illetve árfolyamon vett) GDP/fő érték közötti differencia ugyan 1990 és 2012 között 579-szeresről 524-szeresre csökkent, de még mindig nagyobb, mint 1970-ben (ekkor 503-szoros volt). Lásd PIKETTY, THOMAS (2013): *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2015, 77. p.; ARTNER ANNAMÁRIA: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, 66. p.

Az országokon belüli egyenlőtlenség mutatóit illetően nézzünk egyetlen illusztrációs példát: a sokáig a „lehetőségek hazájának” tekintett Amerikai Egyesült Államokat. Itt a társadalom legszűkebb szegmensében (a hivatalos szegénységi szint alatt) élők száma az előzetes várakozásokkal ellentétben relatíve magasnak mondható: az elmúlt évszázadban nagyjából a lakosság mintegy 15 százaléka volt kénytelen ilyen jövedelmi körülmények között vegetálni. Ezzel párhuzamosan csökkent a középosztályhoz tartozók aránya (1971-ben még a lakosság 61 százaléka tartozott eme szegmensbe, 2011-ben viszont már csak 51%-a), és 1999 óta több mint ötezer dollárral csökkent az átlagos amerikai háztartások jövedelme. Ehhez párosul, hogy miközben az alsó és középső jövedelmi hányadba tartozó háztartások helyzete a 2008-ban kitört gazdasági válság folytán egyre kilátástalanabbá vált, a legtehetősebbek csak még gazdagabbak lettek: 2009-et követően az összes jövedelemnövekedés 95%-át a felső egy százalék könyvelhette el magának. A jelzett adatok meglátásunk szerint markánsan cáfolják a nem kis szarkazmusról tanúbizonyságot tevő REAGAN szavait, miszerint Amerikában csak azért fekszik le 17 millió ember éhesen, mert fogyókúrázni szándékoznak. Az adatokra vonatkozóan lásd BÄMER BENCE: *Amerika visszavonulóban? Mérlegen Barack Obama külpolitikája*. Kitek Média Kft., Budapest, 2014, pp. 14-16. A REAGAN-idezet forrása: HOWISON, JEFFREY D.: *The 1980 Presidential Election: Ronald Reagan and the Shaping of the American Conservative Movement*. Routledge, New York, 2014, 174. p.

⁹ TOFFLER, ALVIN: *Future Shock*. Bantam Books – Random House, New York, 1970, 303. p.

¹⁰ ACEMOGLU, DARON – ROBINSON, JAMES A. (2012): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013, pp. 352-360. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy

egyenesen azt prognosztizálja, hogy a társadalmak összeomlásából, és az ökológiai katasztrófákból eredő konfliktusok a következő évtizedekben gombamód szaporodni fognak. A jövő összetűzései eme jövendölések szerint nem a területi államok közötti „kollíziókból” fognak eredni, hanem a forrásszüke és a demográfiai krízis országhatárokon belüli, a kezelhetetlenségig eszkalálódó problémáiból. Az ökológiai időbomba, a túlnépesedés és az államrend felbomlása hatására e társadalmak egy „premodern formátlanúságba” süllyedhetnek, és társadalmi, valamint politikai értelemben is destabilizálódhatnak. A globalizációval járó fenti anomáliákat vélelmezhetően a demokratikus kormányok sem lesznek képesek hatékonyan kezelni, így akár egész régiók válhatnak kormányozhatatlanná.¹¹

A globalizáció későbbiekben részletezendő jelensége azonban minden államban érezteti a hatását, annak következményei alól egyetlen állam sem tudja magát teljes mértékben kivonni. Az olyan centrumországok, mint az Amerikai Egyesült Államok vagy Németország, nyilvánvalóan a globális, illetve regionális gazdasági rend alakítóiként és támogatóiként aposztrofálhatók. Az eme kategória hatálya alá sorolható országok olyan módon próbálják megőrizni – vagy némiképp alakítani – a fennálló *status quót*, hogy az megfeleljen a saját stratégiai érdekeiknek. Ennek ellenére néhány, stratégiai jelentőséggel bíró területen, mint amilyen például a monetáris-és árfolyampolitika, még az erős államok is kitettek a nemzetközi tőkepiacok szeszélyeinek és gyors büntetéseinek.¹²

A globalizációra sokan a klasszikus képviseleti demokrácia értékeinek „felszámolóbiztosaként” is tekintenek. Az érvelés középpontjában ekkor többnyire az áll, hogy a „turbókapitalizmus”¹³ térhódítása szétrombolja létének alapjait: a működőképes államot, és a demokrácia nyújtotta stabilitást.¹⁴ A gazdasági globalizáció ugyanis lerombolta „*a szociális állam kompromisszumát átmenetileg lehetővé tevő történelmi konstellációt*”,¹⁵ a jóléti állam formációját. STEPHEN GILL szerint a „fegyelmező neoliberalizmus” (*disciplinary*

a gyenge államiság terminusa valójában egy átfogóbb kategóriát takar, ugyanis az „erőtlenségi skálán” három fokozat különíthető el: a gyenge (*weak*), a bukott vagy kudarcos-, (*failed*), valamint az összeomlott államoké (*collapsed states*). A fentiekben az egyszerűség kedvéért, illetve a terjedelmi korlátokra figyelemmel használtuk a szimplifikált sémát. A „bukott államok” problémájára nézve lásd például ROTBERG, ROBERT I.: *The New Nature of Nation-State Failure*, in *The Washington Quarterly*, Vol. 25., No. 3. (2002), pp. 85-96.

¹¹ KAPLAN, ROBERT D.: *The Coming Anarchy. Shattering the Dreams of the Post Cold War*. Knopf Doubleday Publishing Group, New York, 2002, pp. 7-49.

¹² WOODS, NGAIRE (ed.): *The Political Economy of Globalization*. Macmillan, London, 2000, 10. p.

¹³ LUTTWAK, EDWARD N.: *Turbo Capitalism. Winners and Losers in the Global Economy*. HarperCollins, New York, 1999

¹⁴ MARTIN, HANS PETER – SCHUMANN, HARALD (1996): *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998, 19. p.

¹⁵ HABERMAS, JÜRGEN (1998): *A posztnevezeti állapot. Politikai esszék*. L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2006, 51. p.

neoliberalism), mint a kapitalista fejlődés sajátos angolszász modellje egyre nagyobb hatalmat biztosít a befektetők számára a civil társadalom más tagjaihoz képest, ezzel is elősegítve a prioritások, a politikák és az eredmények szociáldarwinista típusú átszervezését.¹⁶ A részvénytársaságok „hosszú keze” elérte a politikusok vállát is: az USA Kongresszusa ma már szinte képtelen anélkül elfogadni a törvényeket, hogy ne kérne engedélyt a vállalati lobbítól (*corporate lobbies*) vagy más speciális érdekcsoportoktól, amelyek a kampányokat finanszírozzák. AL GORE álláspontja szerint az igazságszolgáltatás verdiktjei is csak e hatalom dominanciáját intézményesítik. A folyamat eredményeként a hatalom elmozdult a demokráciától a piacokhoz, valamint a vállalatokhoz.¹⁷

DON KALB meglátása szerint a globalizáció jelenleg érvényesülő formáit a „világméreteket öltő piacosság politikai vállalkozásának” tekinthetjük, amelynek fő támogatói a nemzetek feletti ágensek profitot realizáló szegmensei, illetve a függő országokban velük kooperáló (komprádor) szövetségeseik.¹⁸ A meghatározó befolyásra szert tevő neoliberális gazdaság-és fejlesztéspolitikai projekt égisze alatt valójában a piaci folyamatok primátusát, az állam gazdasági-társadalmi beavatkozásának drasztikus mértékű redukcióját, és a nemzetközi gazdaságba történő minél teljesebb integráció igényét hirdették meg.¹⁹ MICHEL WIEVIROKA francia politológus szerint a demokráciával szemben tornyosuló problémák legnagyobbika éppen az, hogy a neoliberalizmus eredményeként a közgazdaság alárendelődött a nemzetközi pénzüzeteknek, a termelés pedig a kereskedelemnek. Ez az államok és a politikai rendszerek meggyengülésével párosult, amelyek hatástalanná váltak a pénz hatalmával szemben: a politika (és a demokrácia) kapitulálni kényszerült a gazdasággal szemben. A jóléti állam aranykora idején a szociáldemokrácia, valamint a kereszténydemokrácia a társadalmi élet integrált és egymáshoz kapcsolódó rendjét ajánlotta, de ez a lehetősége mára elillant.²⁰

A neoliberális átalakítás részeként a bankok számára biztosították a teljes tranzakciós szabadságot, így jogot formálhattak bármilyen egzotikus, „innovatív” pénzügyi termék

¹⁶ GILL, STEPHEN: *Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s*, in HETTNE, BJÖRN (ed.): *International Political Economy. Understanding Global Disorder*. East African Educational Publishers Ltd., Nairobi, 1997, pp. 65-99. at pp. 70-71.

¹⁷ GORE, AL (2013): *A jövő. A globális változás hat mozgatórugója*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013, 128. p.

¹⁸ KALB, DON: *From Flows to Violence. Politics and Knowledge in the Debate on Globalization and Empire*, in *Anthropological Theory*, 2005 (5), pp. 176-204. at pp. 176-177.

¹⁹ SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT: *Lehet más a fejlődés?* in SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Védjegyet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011, pp. 9-16. at 10. p.

²⁰ ORMOS MÁRIA: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 355. p.

alkalmazására, és a mind kockázatosabb hiteleszközök létrehozására is.²¹ SCHUMPETER teremtő rombolásról (*creative destruction*) szóló elmélete, amely pozitív funkcióként értékelte a tőke értékösszetételének megújítását,²² az ilyen ügyletek lebonyolításával az inverzére fordult. A bankok és a pénzügyi piacok által teremtett új kombinációk a kapitalizmus logikája szerint ugyan új pályákra kényszerítették a gazdaságot, de az innováció csak kevesek számára jelentett felemelkedést – a többség számára pedig csak marginalizálódást, pauperizációt, lecsúszást és újabb tömeges hitelfelvételeket eredményezett.

FUKUYAMA szerint ezzel megbukott az az amerikai nézőpont, amely azt hirdette, hogy a gazdasági liberalizmus és a demokrácia kéz a kézben halad, kölcsönösen támogatva egymást. A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek a fejlett országokban szerinte már a demokrácia alapjait veszélyeztetik. Jól megfigyelhető, hogy nagymértékben erősödik a populizmus, ezzel párhuzamosan pedig csökken a politikai elit és a demokrácia legitimitása a lakosság körében.²³ A demokrácia jeles kutatója, LARRY DIAMOND kénytelen volt megállapítani, hogy 2005 óta a „demokrácia globális recessziójának” (*global democratic recession*), és a „ragadozó állam” (*Predatory State*) feltámadásának lehetünk szemtanúi.²⁴ Napjainkban szinte már heti rendszerességgel kerülnek publikálásra olyan tanulmányok, amelyek a liberális demokrácia válságáról szólnak. Két, baloldali preferenciákkal rendelkező, Amerikában élő szerző példának okáért azt állítja, hogy a demokrácia amerikai változata, amely a szólásszabadság, az intézményi ellensúlyok és a többpártrendszer értékeit állította gondolkodása középpontjába, mára elvesztette vonzerejét. „*Nem nehéz az elégedetlenség jeleit meglátni: a hétköznapi polgárok világszerte rájönnek, hogy csak délibáb az elképzelés, miszerint a liberális demokrácia jólétet, biztonságot, és egzisztenciális megnyugvást biztosíthat.*” A szerzőpáros szerint a demokráciával kapcsolatos illúzióvesztés legfőbb oka, hogy a demokratikus átmenet számos esetben nem eredményezett „jóléti rendszerváltást”.²⁵ Ez a trend párosul az ún. *illiberális* demokráciák²⁶ és az autoriter rezsimek iránti szimpátia, valamint a politikai

²¹ FORGÁCS IMRE: *Európa elrablása 2.0. Adalékok a pénzügyi válságok politikai gazdaságtanához*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012, pp. 70-76.

²² SCHUMPETER, JOSEPH A. (1911): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, pp. 112-115.

²³ FUKUYAMA, FRANCIS: *American Power is Waning Because Washington Won't Stop Quarreling*, in *New Republican*, March 10, 2014. <http://www.newrepublic.com/article/116953/american-power-decline-due-partisanship-washington> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)

²⁴ DIAMOND, LARRY: *The Spirit of Democracy. The Struggle to Build Free Societies Throughout the World*. Holt Paperbacks, New York, 2008, pp. 56-87.; DIAMOND, LARRY: *The Democratic Rollback: The Resurgence of the Predatory State*, in *Foreign Affairs*, Vol. 87, No. 2. (March/April 2008), pp. 36-48.

²⁵ MEANEY, THOMAS – MOUNK, YASCHA: *What Was Democracy?* in *The Nation*, June 2, 2014. <http://www.thenation.com/article/179851/what-was-democracy?page=full> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)

²⁶ ZAKARIA, FAREED: *The Rise of Illiberal Democracy*, in *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 6. (Nov/Dec 1997), pp. 22-43.

populizmus és a szélsőséges pártok támogatottságának növekedésével. MICHAEL IGNATIEFF szerint amíg az 1930-as években a nyugatiak a sztálini Szovjetunióba utaztak, hogy „csodájára járjanak” a moszkvai metrómegállóknak, addig ma Kínába „zarándokolnak”, hogy láthassák a Pekinget Shanghajjal összekötő gyorsvonalat, azon tanakodva, hogy a tekintélyelvű rezsim miként tudott ilyen expressz sebességgel vasutat építeni.²⁷

Amint látni fogjuk, a 2008 őszén az amerikai jelzálogpiacról indult, majd az egész világot behálózó globális pénzügyi és gazdasági válságot sokan tekintik fordulópontnak az államról és a civilizációkról való gondolkodás történetében. NIALL FERGUSON brit történész szerint ezt a krízist akként kell értelmezni, mint ami felgyorsított egy már amúgy is létező folyamatot, nevezetesen a „*Nyugat relatív hanyatlását*”. Statisztikai adatokkal alaposan alátámasztott könyvében azt állítja, hogy a Kelet a nyugati civilizáció kihívójává vált, gazdasági és geopolitikai értelemben egyaránt.²⁸

Az értekezés által érintett tárgyköröket illetően világos megoldási javaslatokat igyekszünk felmutatni a fentebb exponált problémák kezelésére, szem előtt tartva természetesen fő kutatási témánkat: a klasszikus nemzetállami szuverenitást érő változások problematikájának elemzését. Az alapvetés keretein belül mindössze arra tettünk kísérletet, hogy jelezzük, az elmúlt évtizedekben zajló folyamatok során „*valahol utat veszítettünk*.”²⁹ Éppen ezért úgy véljük, hogy a társadalomtudományi kutatás résztvevői előtt komoly, de izgalmas feladat áll.

Egy olyan korban kell ugyanis a felénk magasodó, gyakorta globális méreteket öltő kihívásokra adekvát, és az új évezred elvárásaival konform válaszokat adnunk, amelynek határai ma még nem parcellázhatók ki teljes egészében. Teljesen világos, hogy a világban zajló folyamatokat ma már nem lehet XIX. századi fogalmakkal megragadni, és a „nemzeti szuverenitás XIX. századi ideáljával” immáron nem lehet kezelni a XXI. század kihívásait.³⁰ A globális gazdasági és pénzügyi válság hatására azonban a korábbi neoliberális/neokonzervatív tanok sokak szemében revideálódtak az állam szerepét illetően. A kortárs államelméleti munkákban ezért már bőségesen találkozhatunk olyan megoldási javaslatokkal, amelyek szembemennek az évtizedeken keresztül axiómaként kezelt neoliberális dogmákkal, és az állam

²⁷ IGNATIEFF, MICHAEL: *Are the Authoritarians Winning?* in *The New York Review of Books*, July 10, 2014. <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/jul/10/are-authoritarians-winning/> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)

²⁸ FERGUSON, NIALL (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, Budapest, 2011, 369., 383. p.

²⁹ ADY ENDRE: *Fáradtan biztatjuk egymást* (1913 november)

³⁰ BAYER JÓZSEF: *A szuverenitás politikaelmélete*, in *Magyar Tudomány*, 2013/4. szám, pp. 374-382. at 382. p.

új típusú szerepvállalását vetítik előre. Az IMRE MIKLÓS által leírtak sokak véleményét tükrözik: „*aktív állami és közigazgatási szerepvállalás nélkül nincs esély működőképes társadalom fenntartására. (...) Az erőforrásokat gyakran visszafordíthatatlanul pazarló módon felhasználó multinacionális gazdasági szereplők ellensúlyát csak a nemzetállamok és az ezek együttműködésének alapján létrejött transz-és szupranacionális szervezetek képezhetik.*”³¹ Az államelméleti gondolkodás ennek köszönhetően interpretációnk szerint komoly változások előtt áll, noha azt még nem lehet megnyugtató módon kijelenteni, hogy a kuhni értelemben vett paradigmaváltás következett volna be.³² Akármilyen kanyart is vegyen az államelméleti gondolkodás fejlődési iránya, MAX WEBERnek a kutatások állandó megújulására vonatkozó megállapítása, miszerint „*vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság jutott osztályrészül*”,³³ feltétlenül igaznak látszik az államelméleti diszciplínára is.

Mindent egybevetve leszögezhető, hogy a tudomány embereire háruló felelősség ma sokkal nagyobb, mint bármikor a történelem folyamán. Embereket, nemzeteket nem kímélő ártalmakra, esetenként strukturális változásokért kiáltó kihívásokra kell helyesnek vélt megoldási javaslatokat szolgáltatnunk, tudatában léve annak a közhelyszerű ténynek, hogy az általunk kínált gyógymódok és kúrák korántsem biztos, hogy megszüntetik a betegség okát. Ahhoz azonban, hogy elixírt próbáljunk találni a diagnosztizált anomáliákra, BABITS szavaival élve, az emberi világ elevenére kell tapintanunk: „*ehhez bátorság kellett minden korban, s bátorságért és kíméletlenségért ma sem megyünk a szomszédba. Korunk önző kor, de önzése a szenzációk önzése, és sohse volt annyi Hérosztratóész, mint ma.*”³⁴

³¹ IMRE MIKLÓS: *A társadalmi koordinációs mechanizmusok változása és az állam gazdasági szerepe*, in *Pro Publico Bono*, 2011/3. szám, pp. 29-38. at 35. p.

³² „*Paradigma az, amit a tudományos közösség minden tagja elfogad, és megfordítva, az adott tudományos közösséget azok alkotják, akik elfogadnak egy bizonyos paradigmát. (...) Új paradigmát követve, a tudósok új eszközöket alkalmaznak, és új területeket vesznek szemügyre. Még fontosabb, hogy forradalmak idején a tudósok új és más dolgokat látnak meg, mint azelőtt, noha megszokott eszközeiket használják ismert területeken. Mintha a szakmai közösség egyszer csak átkerült volna egy másik bolygóra, ahol az ismerős tárgyak más megvilágítást kapnak, és ismeretlenekkel együtt jelennek meg. Persze semmi ilyesmi nem történik, nincs semmiféle földrajzi áttelepülés, a mindennapi ügyek a laboratóriumon kívül rendszerint ugyanúgy folynak tovább, mint azelőtt. A paradigmaváltás mégis arra készíti a tudósokat, hogy másképp lássák kutatási kötelezettségeik világát. Amennyiben e világot csak ismereteiken és cselekedeteiken keresztül tudják megközelíteni, joggal mondhatjuk, hogy a forradalom után egy másik világ hat rájuk, és erre a másik világra reagálnak.*” KUHN, THOMAS (1962): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 153, 233. p.

³³ WEBER, MAX: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1922, 206. p.

³⁴ BABITS MIHÁLY (1928): *Az írástudók árulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 9. p.

I. 2. A téma rövid összefoglalása, az értekezés célja

A fentebb elvégzett általános jellegű problémafelvetéseket követően immáron szűkebb kutatási témánkra, a klasszikus nemzetállami szuverenitás feltételezett eliminálódására, a nemzetállamok és az elmúlt évtizedekben „üstökösként” feltűnő szabályozó hatalmak globális erőterben betöltött szerepére, illetve a nemzetállamok és az új szereplők közötti relációkra koncentrálhatunk. Feladatunk annyiban hálásnak bizonyul, hogy a globalizáció, illetve a szuverenitás tónusváltozásai kapcsán könyvtárakat megtöltő tudományos irodalom áll rendelkezésre, így a globalizáció örvényében „zátonyok között hánykolódó” nemzetállam lényegi funkcióváltozásaival összefüggésben is tengernyi monográfia, publikáció és tudományos értekezés férhető hozzá magyar és idegen nyelven egyaránt.³⁵ Ez a momentum azonban elővigyázatosságra is inti a tudomány emberét: már az anyaggyűjtési fázis során is szem előtt kellett ugyanis tartani, hogy nem szabad elveszni a szakirodalmi kavalkádban, és világosan meg kell vonni az általunk végzett kutatás határait. Minderről a következő, kutatási módszertant tárgyaló fejezetben fogunk részletesebben szólni.

A doktori értekezés tehát a nemzetállamok változó világban betöltött szerepét és lehetőségeit vizsgálja különböző aspektusokból. A téma az új évezred hajnalán könnyen belátható aktualitással bír. A nemzetállamok, mint évszázadokon keresztül domináns pozícióban lévő entitások *primus inter pares* jellegű pozíciójával szemben ugyanis a XX. század második felétől több irányból is sikeresnek mondható „offenzívát” indítottak. Ennek nyomán szinte feltérképezhetetlen számú szerző beszél a hagyományos (nemzet)állami szuverenitás erodálódásáról, elhalványulásáról, vagy egyenesen annak eltűnéséről – bár a „posztmodern” korban született államelméleti írások a rendelkezésükre álló premisszákból gyakorta egymással szöges ellentétben álló konklúziókat vonnak le.

A szuverenitás elméletének első rendszerező teoretikusa, JEAN BODIN a szuverenitás jegyeit, azaz a főhatalom attribútumait vizsgálva a XVI. század utolsó negyedében minden különösebb nehézség nélkül képes volt egy taxatív felsorolással szolgálni.³⁶ HUGO GROTIUS *A háború és béke jogáról* írott munkájában még magabiztosan állíthatta a szuverenitásról

³⁵ MALCOLM WATERS már 1995-ben tízezres nagyságrendűre taksálta a vonatkozó publikációk számát, a globális folyamatok elmélyülésével pedig ez a szám csak hatványozódik. Jellemző momentum, hogy míg az amerikai Kongresszusi Könyvtár katalógusa 1994-ben 34 „találatot” jelzett a globalizáció kifejezésére, 2000 februárjára ez a mutató már 284-re emelkedett. Források: BAYER JÓZSEF: *A globalizáció politikai és kulturális hatásai*, in BAYER JÓZSEF (szerk.): *Politika és társadalom. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2002, pp. 11-34. at 12. p.; WATERS, MALCOLM: *Globalization*. Routledge, New York, 2001, 2. p.

³⁶ BODIN, JEAN (1576): *Six Books of the Commonwealth*. Impensis G. Bishop Publisher, London, 1606, pp. 153-182.

értekezvén, hogy a legfőbb hatalom lényegét tekintve azt jelenti, hogy annak cselekedetei „nincsenek más jogának úgy alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalaníthassa.”³⁷ Ugyanezzel a határozottsággal állíthatta azt is, hogy a legfőbb hatalom általános alanya az állam, a „tökéletes közösség”. A (klasszikus) állami szuverenitás elmélete és gyakorlata azonban a mind intenzívebbé váló globalizáció hatására, illetve a nemzetközi és szupranacionális szervezetek megjelenése következtében szignifikáns változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Ma már egyáltalán nem állítható minden kétséget kizáróan, hogy a legfőbb hatalom egyedüli letéteményese az állam volna, ahogyan a megváltozott szuverenitás-jegyek katalógusa is legfeljebb exemplifikatív, és állandóan változó jelleggel határozható meg. BRUBAKER értékelése szerint „a világméretű pénzügyi integráció, a regionalizáció, a kereskedelem és a migráció sűrű globális hálózatai, a globális kommunikációs infrastruktúra, az univerzalizálódó tömegkultúra, a transznacionális vállalatok, egy sereg transznacionális szervezet határokon átvívelő fennhatósága, a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a nukleáris fegyverkezés és az ökológiai problémák” alapvetően szabták át a nemzetállam-központú gondolkodást.³⁸ Amint a téma egy meglehetősen korai kutatója, TÖRÖK ÁRPÁD fogalmazott: a „szuverenitás-orthodoxia”³⁹ fokozatos és folyamatos lazulása valósult meg a mögöttünk hagyott évtizedek során.

Az állami szerep(vállalás) változó karaktere kapcsán a folyamatos devalválódást hangsúlyozó szerzőkkel ellentétben a magunk részéről inkább SZIGETI PÉTER álláspontjával értünk egyet, aki az állami mozgáspálya átfogó ívét egyfajta ingamozgásként értelmezi.⁴⁰ Amint azt KÁLMÁN tanulmánya is kiemeli, ebben az értelemben az állam és a gazdaság relációja egy feltételezett mozgással ragadható meg, ahol „az inga két kilengési végpontján a (szinte teljesen) szabad gazdaság, illetve a (szinte teljesen) korlátozott gazdaság állapotai állnak. (...) A kapitalizmus eddigi történeti korszakai során egy inga mozgását követte le, s a szabadság nehezen meghatározható jelzője az irányadó az inga egyes végpontjainak értelmezésénél.”⁴¹ Meglátásunk szerint a dezetatizációs állomás ugyan az inga időleges visszalengését eredményezte, az elkövetkezendő években azonban olyan hatások fognak jelentkezni, amelyek az állami mozgáspálya ívét ismételtelen új(abb) mederbe fogják terelni. Az állam szerepe ma is

³⁷ GROTIUS, HUGO (1625): *On the Rights of War and Peace*. John W. Parker, London-Cambridge, 1853, 37. p.

³⁸ BRUBAKER, ROGERS (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Seventh printing. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 2. p.

³⁹ TÖRÖK ÁRPÁD: *A szuverenitás*, in *Magyar Szemle*, 46. kötet, 1-3. szám (1944), pp. 5-11. at 8. p.

⁴⁰ SZIGETI PÉTER: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, pp. 87-89.

⁴¹ KÁLMÁN JÁNOS: *Az állam gazdasági szerepének változása, evolúciós megközelítésben*, in *Diskurzus*, 3. évfolyam 1. különszám, 2013, pp. 24-33. at 24. p.

változatlanul kulcsfontosságú „a nemzetgazdasági tér és a munkaerő globális világgazdaságban történő pozicionálásában”,⁴² és jelentősége az elkövetkezendő esztendőben valószínűleg tovább fog növekedni. Ez az állítás egyébként összefér azzal a ténnyel, hogy a világ, benne a nemzetállamokkal, egyre inkább a kölcsönhatások, illetve az interdependencia alanyává és tárgyává vált, az izoláció, a „szuverenitás kis barlangjainak” létezése pedig megszűnt a nemzetközi kapcsolatok vezérlő elve lenni.⁴³

A globális pénzügyi és gazdasági válság sokkja azonban megmutatta, hogy immáron elodázhatatlanul szükségessé vált az állami feladat-és hatáskörök újraszabása. Az a konstrukció, amelyben a társadalom kiszolgáltatottá vált a globális kapitalizmus dzsungeltörvényeinek, mára megfellebbezhetetlenül fenntarthatatlanná vált. A XXI. század elején kíméletlen brutalitással jelentkező válság ismét bizonyította POLÁNYI örök igazságát, miszerint az önszabályozó piac eszméje „jórészt merő utópia. Ilyen piac nem létezhet a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül: az embert fizikailag teszi tönkre, környezetét pedig pusztasággá változtatja.” A társadalom egyszer már a vesztébe rohant, és borsos árat fizetett amiatt, hogy a „liberálisok meggátoltak minden reformot, amely tervezéssel, szabályozással és ellenőrzéssel járt volna.”⁴⁴ A fasizmus és a nemzetiszocializmus tragikumuma a POLÁNYI-féle interpretációban éppen ezen okból kifolyólag valósulhatott meg, és ma is vannak arra utaló komoly figyelmeztetések, hogy ha nem szakítunk a neoliberais kormányzási modellel,⁴⁵ annak egy populista karakterű, politikai extrémizmusba torkolló drámai fordulat vethet véget.

HABERMAS figyelmeztetését, miszerint a szegénység és a szociális bizonytalanság növekedése, a táguló jövedelemkülönbségek, a társadalmi dezintegráció tendenciái és a deszolidarizáció hosszú távon lerombolhatják a liberális politikai kultúrát,⁴⁶ nem feltétlenül a hiábavaló farkast kiáltás esetének kell tekintenünk. Az alsó rétegek lecsúszása, és a

⁴² BEESON, MARK: *The Rise and Fall (?) of the Developmental State: The Vicissitudes and Implication of East Asian Interventionism*, in LOW, LINDA (ed.): *Developmental States: Relevancy, Redundancy or Reconfiguration?* Nova Publishers, New York, 2004, pp. 29-40. at 39.

⁴³ GALLÓ BÉLA: *A globalizáció „világrendje”*. *Nemzetközi politikai viszonyok az ezredfordulón*, in CSAKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 57-78. at 62. p.

⁴⁴ POLÁNYI KÁROLY (1944): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 25, 26, 317. p.

⁴⁵ A terminus a DARDOT-LAVAL szerzőpárostól származik. DARDOT, PIERRE – LAVAL, CHRISTIAN: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Egykettő Kiadó, Budapest, 2013, 13. p.

⁴⁶ HABERMAS: *op. cit.* (2006), 50. p.

középosztály lecsúszástól való félelme az artneri téziseknek megfelelően⁴⁷ ugyanis valóban megsülhet a rend iránti vágyat, és a társadalmat válságba sodró erők kormányzati úton történő megregulálásának igényét. A szociális bizonytalanság növekedése, az állampolgárok folyamatos megszorításoknak való kitétele, a közösségiség és a szolidaritás gondolatának marginalizálódása, az ökológiai környezet rombolása, a transznacionális bűnözés térnyerése és a 2015 nyarára-őszére szinte a kezelhetetlenségig eszkalálódó migrációs válság összességében olyan tehetetlenségi nyomatékként hathatnak, amelyek sokak szemében diszkreditálhatják hosszabb időre a liberális demokrácia értékeit. Ezek a folyamatok pedig ezzel párhuzamosan hatalmas felhajtóerőt jelenthetnek a radikális megoldásokban gondolkodó politikai tömörülések számára. A 2014. évi európai parlamenti választások alkalmával első ízben kellett szembenézni azzal a ténnyel, hogy a szavazatok jelentékeny hányadát euroszkeptikus és radikális erők szereztek meg – korántsem csak a gazdaságilag elmaradottabb térségekben. A radikális jobboldalhoz sorolható francia *Nemzeti Front* és az *Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja* (UKIP), illetve a radikális baloldali görög *Syriza* egyenesen a dobogó első fokára léphetett fel, de más rendszerkritikus formációk is relatíve magas támogatottságot könyvelhettek el maguknak.⁴⁸ A *Syriza* 2015 január végén a megszorításokkal való szakítás ígérete révén nyerte meg a görög választásokat, de spanyol testvérpártja, a *Podemos* is toronymagasan vezet a közvéleménykutatásokat, és az ír *Sinn Féin*, valamint az olasz *MoVimento 5 Stelle* is jó esélyekkel vághat neki a soron következő választásoknak. S hogy ne kelljen „messzi tájakra zarándokolnunk”, elegendő itt a migrációs krízis hatására egy szomszédos országban bekövetkező legújabb fejleményre felhívni a figyelmet: az osztrák tartományi választásokon a radikális jobboldali titulussal illetett *Szabadságpárt* (FPÖ) gyakorlatilag a konzervatív néppárttal és a szociáldemokrata párttal holtversenyben végzett a tabella élén, ezzel pedig lényegében megkerülhetetlen formációvá vált – olyannyira, hogy később „kis híján” Bécs polgármesteri székét is „elhódította”.

⁴⁷ ARTNER: *op. cit.* (2014), 81. p. A szerző által idézett felmérés, amely szerint 2006-2007 és 2010-2011 között a munkaerő-piaci helyzet romlása miatt a „társadalmi nyugtalansági index” a fejlett országok csoportjában is nőtt, leginkább (12 százalékos mértékben) éppen az Európai Unióban, több mint jelzés értékű.

⁴⁸ A jelenség részletesebb áttekintéséhez lásd FEJÉRDY GERGELY – GÁLIK ZOLTÁN – HAMBERGER JUDIT – KISS J. LÁSZLÓ – SZILÁGYI IMRE: *Európai parlamenti választások, 2014*. Magyar Külügyi Intézet, Budapest, 2014

Az UKIP esetét látva mára bebizonyosodott, hogy a brit választási rendszer sajátosságaira tekintettel a rendszerkritikus formációtól várt „földrengésszerű” áttörés elmaradt, azt azonban korántsem állíthatjuk, hogy „érdeklődés hiányában”. A 2015 májusában tartott országgyűlési képviselőválasztáson ugyanis a párta 3,8 millió szavazat érkezett, ami számukra egyetlen mandátumot jelentett. Összehasonlításképpen: a Skót Nemzeti Párt mindössze 1,5 millió voksot kapott, ám ez „mandátumokra fordítva” mégis 58 képviselő helyet eredményezett. Minderre nézve lásd: SMITH, MARTIN: *The case for proportional representation in the UK just became clearer*, in *The Conversation*, May 8, 2015. <http://theconversation.com/the-case-for-proportional-representation-in-the-uk-just-became-clearer-41544> (Letöltés: 2015. 06. 13.)

ARTNER ANNAMÁRIÁHOZ csatlakozva magunk is úgy látjuk, hogy „*a globális változások arra utalnak, hogy a transznacionális világrend architektúrája alapjaiban megrendült. Az a csomópontválság, amelyben ma élünk, ismét jelentős intézményi változásokat, új világrendet (»belső ugrást« vagy formációváltást követel).*”⁴⁹ Egyértelmű válaszúthoz érkezünk, de talán még nem késő európai dimenzióban is elgondolkodni azon a problémán, miszerint a 2008-ban kitört válság egyik oka éppen a jóléti állam által korábban garantált szociális modell lebontása és a gazdaság-, valamint társadalompolitika neoliberális szabályozási filozófiának való kiszolgáltatása volt. A nyugat-európai jóléti államok működésük idején valóban egy cizellált ellátási-és szociális biztonsági szisztémát építettek ki, amely nem volt érzéketlen a szociális szempontok iránt, ezért sikeresen nivellálta a polarizációs tendenciákat.⁵⁰ Meggyőződésünk, hogy európai szinten a szervezett kapitalizmus⁵¹ újbóli centrumba helyezésével lehetne minőségi változást elérni. Megkockáztatható ugyanis, hogy a szabályozás válsága csak jelzője a jelenkori felhalmozási modell válságának, tudniillik annak, hogy módosult formában vagyunk tanúi egy klasszikus túltermelési válságnak. Fizetőképes kereslet hiányában ugyanis előbb-utóbb kipukkadnak a mesterségesen kreált pénzügyi innovációk, valós keresletet helyettesíteni szándékozó származékos hitel-kreációk, és ezen nem segít ezek másodlagos ügyletekkel történő kitolása sem. Ekkor lép életbe a hivatalosan senki által sem hirdetett, sőt, éppenséggel tagadott, ám a gyakorlatban rendre érvényesített neoliberális/neokonzervatív intervencionizmus: a veszteségek társadalmiasítása.⁵² A nyereségek privatizálásán, illetve a veszteségek társadalmiasításán alapuló mechanizmuson azonban túl kellene jutnia a kapitalizmus logikájának; NÉMETH LÁSZLÓVAL élve: ez lehetne a kapitalizmus minőségi forradalma. Erre az elodázhatatlan változásra az értekezés záró fejezetében fogunk részletesebben kimunkált javaslatot tenni.

Összefoglalva: az értekezés célja, hogy a vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalom „csatasorba állításával”, rendszerezésével és összegzésével, az állami szuverenitásra és annak változásaira, az állami szerepvállalásra koncentrálva bemutassa és értékelje a világrendben évtizedek óta zajló változásokat. Célunk azonban nem pusztán eme folyamat megragadása, és kritikai attitűdöt mellőző ecsetelése, hanem a lehetséges alternatívák feltérképezése, és

⁴⁹ ARTNER: *op. cit.* (2014), 120. p.

⁵⁰ ARESTIS, PHILIP: *Post-Keynesian Economic Policies: The Case of Sweden*, in *Journal of Economic Issues*, Vol. 20., No. 3. (Sep. 1986), pp. 709-723, at 712. p.

⁵¹ A „szervezett kapitalizmus” terminológia használatakor, illetve a későbbiekben a „szervezett kapitalizmus keynesianus jóléti állama” elemzésekor a SZIGETI PÉTER által alkotott terminusra szorítkozunk. Lásd SZIGETI: *op. cit.* (2005), 88. p.

⁵² WENT, ROBERT: *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses*. Pluto Press, London 2000, 15. p. Köszönet illeti SZIGETI PÉTERT, aki ezen értékes gondolatokra felhívta a figyelmemet.

továbbgondolásra történő felkínálása. A soron következő, a módszertant és a disszertáció felépítését tárgyaló fejezetben ezért tüzetesebben is bemutatjuk az általunk követett módszereket és szemléletmódot, illetve ezek hasznosíthatóságát.

I. 3. A kutatás módszertana és az értekezés felépítése

A társadalomtudományi kutatások művelői – a látszólag könnyű manőverezési lehetőségek dacára – nincsenek könnyű helyzetben a XXI. század hajnalán. Kitágult világunkról már korántsem lehet egyetlen, „unipoláris” nézőpont alapján gondolkodni, hiszen a hiperglobalizáció⁵³ keretei között zajló folyamatokat sokféle irányból, interdiszciplináris módon kell megközelítenünk és szemlélnünk. A jogászok nem követhetik azt a kelsen-i eredetű megoldást, hogy minden *metajurisztikus*, jogon kívüli tényezőt kizárnak a gondolkodásukból,⁵⁴ de a közgazdászok sem zárkozhatnak be többé az ökonómia elefántcsonttornyába. „Diszciplináris eszköztár nélkül esszét, publicisztikát vagy éppen impresszionisztikus tablót lehet csak alkotni. Megkerülhetetlenek tehát a társadalomtudományi diszciplinák, de egyrészt a multidiszciplinaritáson keresztül kell törekedni a sokoldalú és teljes megismerésre, másrészt az elhanyagolt problématerületekre interdiszciplináris módszerekkel kell betörni” – érvel SZIGETI PÉTER.⁵⁵ Ahogy MURAKÖZY LÁSZLÓ fogalmazott: az elemzés során mindig az egészre kell fókuszálnunk, nem csak az egyes részekre és mozzanatokra. A holisztikus, rendszerben gondolkodó, *heterodox* megközelítésű szemlélet értelmében az állam működése, milyensége és hatékonysága csak a társadalmi rendszer, valamint a gazdasági, a jogi és a politikai alrendszer egészébe ágyazva érthető meg és elemezhető; a vizsgálat tárgyát emellett a világgazdasági rendszer dimenziójában is értelmezni és értékelni kell.⁵⁶ Ha meg sem próbáljuk ezt az utat követni, könnyen úgy járhatunk, mint az ISIAH BERLIN filozófus által említett sündisznó, aki csak egyetlen fontos dolgot tud, egyetlen ideája és elgondolása van, amelynek szemüvegén keresztül a világot szemléli. Egyetlen, egyedül árválkodó igaz válasza van, amely véleménye szerint a történelem minden vihara idején megállja a helyét, bármennyire is cáfolja meg az élet és az empirikus tapasztalatok e szemléletet.⁵⁷

A fenti gondolatok jegyében az interdiszciplináris szemlélet alkalmazását tartjuk kifizetődőnek, és elemzésünk során a szűkebb értelemben vett *államelméleti* nézőpontra kívül a szuverenitás jogi, gazdasági, illetve részben szociológiai és politikai összefüggéseit is megvizsgáljuk. Ám eme szempont deklarálása csak szükséges, de nem elégséges feltétel: ezen

⁵³ DANI RODRIK terminológiája. RODRIK, DANI (2011): *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*. Corvina Kiadó Kft., Budapest, 2014, 17. p.

⁵⁴ KELSEN, HANS (1934): *Tiszta jogtan*. ELTE Állam-és Jogtudomány Kar – Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988, IX. p.

⁵⁵ SZIGETI PÉTER: *Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány. Alkotmányjog. Világrendszerelmélet*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2011, 7. p.

⁵⁶ MURAKÖZY LÁSZLÓ: *Államok kora. Az európai modell*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012, pp. 16-17.

⁵⁷ BERLIN, ISIAH: *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. Simon & Schuster, New York, 1953

túlmutatóan is világosan meg kell vonnunk a vizsgálódásaink által érintett diszciplínák határait. A szuverenitás ugyan eminensen államelméleti kategóriának tekinthető – még ha a fogalom magyarázó értékét sokan vitatják is –, ám az értekezés során érintett problémák összefüggéseire és specialitásaira tekintettel nem elegendő a szigorú értelemben vett államelméleti megközelítés alkalmazása. A szuverenitás kérdéseit vizsgálva ugyanis óhatatlanul olyan területekre jut el a kutató, amely az egynemű államelméleti közeg elhagyására készlet.

PAUL VALÉRY mottó gyanánt idézett megállapítása egy lakonikus mondatba sűrítve fejezi ki az évszázados polémiák tárgyát képező, kardinális jelentőséggel bíró kérdést: milyen mértékben szabad teret engedni az állami cselekvésnek, mekkora lehet az állami beavatkozás mértéke, egyáltalán szükség van-e arra, hogy az állam regulációs tevékenysége a minimális, „éjjeliőr” feladatán túli dimenziót nyerjen. Az állami szerepvállalás kérdése a XXI. században is rendkívül releváns és aktuális maradt, sőt, talán relevánsabb és aktuálisabb, mint valaha. Az állam gazdasági szabályozó tevékenysége, az állami feladat-és hatáskörök kiterjedtsége, egyáltalában az állam optimális paramétereinek meghatározása a *politikai gazdaságtan* terebélyesítésébe vezetnek minket. Abban az értelemben tehát, ahogy PIKETTY fogja fel a politikai gazdaságtan lényegét és tárgyát, megkerülhetetlen a szóban forgó diszciplína által tanulmányozott vizsgálódási tartomány: *„e tudományának politikai, normatív és erkölcsi célja van. A politikai gazdaságtan a kezdetektől fogva arra törekedett, hogy tudományosan, de minimum racionálisan, szisztematikusan és módszeresen tanulmányozza az állam ideálisnak gondolt szerepét egy ország gazdasági és társadalmi szerveződésében. Arra keresi a választ, hogy milyen az a közpolitika és melyek azok az intézmények, amelyek közelebb visznek az ideális társadalomhoz?”*⁵⁸

A XX. század társadalmi tervezéssel kapcsolatos tragikus fejleményeit is figyelembe véve nem gondoljuk, hogy a XXI. század folyamán a társadalomtudomány bármely képviselőjének arra kellene törekednie, hogy a „társadalom mérnökévé” váljon. Abban azonban biztosak vagyunk, hogy – essen bár érdeklődése és választása a társadalomtudomány akármely szegmensére – a tudomány reprezentánsainak joga, sőt kötelezettsége a társadalmi problémákkal történő foglalkozás, illetve a feltárt hiányosságokkal kapcsolatban egy realizálhatónak vélt megoldási javaslat kimunkálása. Erre tekintettel annak a vizsgálatnak a lefolytatása, hogy milyen célok mentén, milyen módon és mértékben szükséges a XXI. század államának a gazdasági folyamatok alakításába beavatkoznia, még akkor is szükséges, ha

⁵⁸ PIKETTY: *op. cit.* (2015), 602. p.

valójában hamis dilemma az állam kiterjedtségével kapcsolatos minden elvi élű okfejtés. (Hiszen nem az állam praktikus mértékűnek gondolt méretre szabása a lényeges szempont, hanem az, hogy az állam képes, illetve hajlandó-e a társadalom tagjainak rendelkezésére állni, megfelelően felmérve szükségleteiket, erősítve a társadalmi kohéziót, és megkísérelve jövedelmi viszonyaik, mobilitási esélyeik, életkörülményeik javítását, növelve egyúttal az állam polgárainak „elégedettségi rátáját”.)

Az államelméleti, illetve politikai gazdaságtani vizsgálódásokat a *jogbölcseleti* megközelítéssel érdemes még kiegészíteni. A jogi alrendszerből következő egyes tárgyi problémákra ugyanis megítélésünk szerint a jogbölcselet kínálta megoldásokat kamatoztatva tudunk reflektálni. A jogbölcseleti aspektus alkalmazására értelemszerűen a jogi alrendszer vizsgálatával foglalkozó fejezetben fogunk sort keríteni, amikor is a globális szabadjog kialakulásával, illetve a különböző közigazgatás-tudományi irányzatok összehasonlító szempontú elemzésével foglalkozunk.

Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban az általunk alkalmazott megközelítésre az értekezés egésze során jellemző lesz a *szociológiai* szemlélet használata. Ez mindenekelőtt abban jelenik meg, hogy a globális változások társadalmi fejlődésre gyakorolt hatását tartjuk szem előtt, azaz azt vizsgáljuk, hogy a globális kapitalizmus fejleményei milyen befolyással voltak a társadalom szövedékére nézve. De ez a felfogás manifesztálódik abban is, hogy a kutatás során nem az állam vagy a piac szereplőinek, képviselőinek érdekeire leszünk tekintettel, hanem a társadalom tagjainak vélelmezhető szükségleteire – azaz konklúzióinkat a társadalom feltehetően pozitív irányú változásának elősegítése érdekében vonjuk majd le. A témában született, gyakorta egymással is konkuráló álláspontok áttekintését követően, az általunk szükségesnek tartott konzekvenciákat levonva egy önálló álláspont kialakítására, illetve egy működőképes alternatíva nyújtására törekszünk, megoldási javaslatot kívánván szolgáltatni arra a kérdésre, hogy miként tudnak a nemzetállamok a társadalom tagjai elvárásainak megfelelően, a társadalmi igazságosságért munkálkodva funkcionálni a globális erőterben.

Összegezve az eddig leírtakat: tézisenk bizonyítására az *államelmélet*, a *politikai gazdaságtan* és a *jogbölcselet* bizonyító erejét kívánjuk használni, kiegészítve ezt az értekezés egésze során követett *szociológiai szemléletmóddal*.

A módszertani dilemmák tárházát tovább szemlélve ki kell emelni, hogy az államtan, illetve az államelmélet művelői vegyes elveket követnek, aminek oka tárgyuk, az állam

komplex volta.⁵⁹ Ennél is relevánsabb forrása azonban a konfliktusoknak, hogy miként értékeljük az ún. értékmentesség *versus* értékelkötelezettség kérdését. MAX WEBER tevékenysége nyomán aránylag széles körben vált elfogadottá az értékmentesség princípiuma. WEBER klasszikussá nemesedett tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a tudomány emberétől megkövetelhető egyfajta intellektuális tisztesség. Ennek alapján a tudósnak be kell látnia, hogy két, egymástól tökéletesen eltérő probléma „*egyfelől a ténymegállapítás, a matematikai és logikai tényállásoknak, avagy a kulturális javak belső struktúrájának a meghatározása, másfelől [pedig] annak megválaszolása, [hogy] mi a kultúrának, valamint egyes tartalmainak az értéke, és hogyan cselekedjünk a kulturális közösségekben és a politikai szervezetekben.*” A szubjektív állásfoglalások elutasítása a weberi meglátás szerint a tudomány érdekét szolgálja: valahányszor ugyanis a tudomány embere a saját értékítéletével hozakodik elő, megszűnik a tények teljes megértése. Ezért is fontos, hogy a vallás történetét, vagy az egyház, illetve az állam formáit taglaló tudományos kollégium alkalmával a hívő katolikus és a szabadkőműves is ugyanarra az *értékelésre* jusson.⁶⁰

A hagyományos társadalomtudományi megközelítés a világban megfigyelhető tények tömegét ettől kezdve értékektől mentesen és függetlenül igyekezett feltárni. Az egyetemek berkein belül és azokon kívül folytatott kutatómunka orientációs pontja egyaránt az értékmentesség követelménye lett: az, hogy a tudós rigorózus módon csak arra korlátozódjon tevékenysége során, amit tényszerűen meg tud állapítani; tegye félre egyéni szimpátiáit, értékpreferenciáit, személyes meggyőződését. Itt szorosabb értelemben véve arról van szó, hogy a tudománynak meg kell őriznie integritását a „*hétköznapiak démonikus politikai értékeivel szemben.*” Ezért a tudománynak az okok és okozatok kutatására kell redukálnia hatókörét, azaz a tudomány *ratiójának* nem az elveket, csak a cselekvés okait kell magában foglalnia.⁶¹

Ezen pozícióval szemben a magunk részéről inkább TAKÁCS PÉTER álláspontjával értünk egyet, aki szerint a tények *leírásakor* az értékmentesség kritériumainak teljesítése lehetséges és kívánatos, a tények *értékelésekor* ugyanakkor lehetséges, esetenként pedig egyenesen kívánatos a tudományosság igényét is kielégítve érvelni valamely értékkötelezett állásfoglalás mellett.⁶² Már NIETZSCHE is látta, hogy „*szigorú értelemben nem létezik*

⁵⁹ TAKÁCS PÉTER: *Államtan*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011, pp. 6-7.

⁶⁰ WEBER, MAX (1919): *A tudomány mint hivatás*, in WEBER, MAX: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, pp. 127-155. at 145., 146. p.

⁶¹ G. FODOR GÁBOR: *A tudományos objektivitás két értelme: Kelsen és Voegelin*, in *Világosság*, 2005/11. szám, pp. 37-53. at 46-47.

⁶² TAKÁCS: *op. cit.* (2011), 9. p.

»előfeltevés nélküli« tudomány, ez elgondolhatatlan és logikaellenes: már előzőleg jelen kell lennie bizonyos filozófiának, egyfajta »hitnek«, hogy belőle a tudomány irányt, értelmet, határt, módszert, sőt létfogot nyerjen.”⁶³

Azt WEBER is elismerte, hogy elménkből képtelenek vagyunk teljesen kizárni személyes meggyőződéseinket, így azok óhatatlanul is belejátszhatnak tudományos érveléseink alakításába. A tudományos érvelés személyes világnézeti preferenciák és eszmények által történő megzavarását természetesen a lehető legteljesebb mértékig el kívánjuk kerülni kutatásunk során, ám azzal is tisztában vagyunk, hogy a globális kapitalizmus világa olyannyira komplikálttá és ellentmondásokkal terheltté vált, hogy nem mehetünk el kritikátlanul az inkriminált változások mellett. Módszerünk a tudomány emberével szemben támasztott weberi obligációknak annyiban feltétlenül eleget kíván és tud tenni, hogy az ún. *tárgnyelv* alkalmazása során a vizsgált problémák világos leírásával fog szolgálni, és ennek során értékmentes is marad. Azonban az ezen módszer segítségével feltárt tárgyi valóság értékelésekor már az ún. *metanyelv* használata tűnik kifizetődőbbnek, azaz a feltárt tények értékelése során kritikai szemléletet kívánunk alkalmazni, és adott esetben a jelenlegi szisztémával sokszor ellentétben álló, ám a holtpontról való elmozdulás reményét hordozó alternatív megoldás(ok)at kívánunk kidolgozni.⁶⁴

Éppen ezért munkánk során az ún. kritikai hagyomány bizonyos megoldásaira is hagyatkozni kívánunk. Az építő jellegű kritikai attitűd elsajátításához egy lehetséges irányt kínál az ún. *frankfurti iskola* által követett módszer. A MAX HORKHEIMER által kidolgozott kritikai elmélet⁶⁵ lényege, hogy a társadalomtudós (ellentétben a természettudósokkal) nem függetlenítheti magát az általa megfigyelt jelenségektől. A kritikai elmélet azt vallotta, hogy a tényeket mindig az adott társadalmi és történelmi viszonyok, illetve kontextusok függvényeként kell bemutatni, feltárván ezáltal a „*megismerés és az érdek összefonódásait.*” Az elmélet nívója, hogy képes „normatívává” válni, és a fennálló viszonyok – esetünkben a neoliberális gazdaság-és társadalomszervezési konstelláció – meghaladásának lehetőségeit kutatni.⁶⁶ HORKHEIMER szerint a DESCARTES óta kibontakozott világnép legnagyobb negatívuma az volt, hogy a világ az individualitás álláspontjáról az én és a tárgyak szférájára hullott szét, amelynek

⁶³ NIETZSCHE, FRIEDRICH WILHELM (1887): *Adalék a morál genealógiájához*. Holnap Kiadó, Budapest, 1996, 183. p.

⁶⁴ A tárgnyelv és metanyelv mibenlétére nézve lásd SZIGETI PÉTER: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből*. Széchenyi István Egyetem – MTA Politikai Tudományok Intézete, Győr, 2006, 250. p.

⁶⁵ HORKHEIMER, MAX (1937): *Hagyományos és kritikai elmélet*, in PAPP ZSOLT (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, pp. 117-143.

⁶⁶ SZABÓ: *op. cit.* (2010), 73. p.

messzemenő következménye a világ és a társadalom fennálló állapotának elfogadása, és elfogadtatása lett. A világban érvényesülő nyomásokkal szemben tehetetlen „én” ekként kapitulálni kényszerült. Ha azonban a magányos individuum helyett a társadalom perspektívájából indulunk ki, akkor a világ az általunk teremtett „berendezkedésként” tűnik fel, ezáltal pedig alakíthatóvá válik.⁶⁷

A hagyományos elméletek a probléma rövid távú megoldására fókuszálva nem kritizálják az átfogó intézmény-és kapcsolatrendszert, ezzel tulajdonképpen legitimálva a fennálló világrendet. A szimpla probléma-megoldó elméletek taktikai műveletei ezért szándékolatlan vagy nem szándékolatlan, de a fennálló rend fenntartásával járnak – szemben a kritikai elméletekkel, amelyek útmutatóul szolgálnak egy olyan stratégiai cselekvési terv kidolgozásához, amely végül egy alternatív rendet idézhet elő.⁶⁸ Úgy véljük, hogy munkánk során a weberi pozíciót tiszteletben tartva, másfelől viszont a társadalmi aspektusról és a neoliberais paradigma által a társadalom szövedékére gyakorolt hatásokról meg nem feledkezve kell a feladatunkat végeznünk. Ennyiben a kritikai attitűd felvállalását tartjuk kamatozóbbnak, ugyanis egy ilyen pozícióból alternatívát találhatunk a jelenleg fennálló viszonyokkal szemben. A tudományosságra való törekvés ugyanis nézetünk szerint nem azt jelenti, hogy a tények értékeléséről megfeledkezve, csak és kizárólag a szigorú értékmentesség malmában őrölve munkálkodhatunk. Teljesen neutrális elméletek ugyanis nem léteznek. Ahogy ROBERT COX fogalmazott: „Az elmélet mindig valakié, azt valamilyen célból fogalmazta meg.”⁶⁹ Kétségtelen, hogy e módszer alkalmazása során a rendelkezésre álló premisszákból az értékelés során esetlegesen olyan – adott esetben értékítéllettel is járó – megállapításokra és konklúzióra juthatunk, amely sokak meggyőződése, szubjektív rokonszenve és értékpreferenciája szempontjából lehet kényelmetlen, szokatlan vagy egyenesen nemkívánatos. Ekkor nem tehetünk mást, mint hogy vállaljuk a szubjektív állásfoglalás WEBER által említett ódiumát: lelkiismeretünk könyörtelen bírálatát.

Ezen metódusok alkalmazása mellett az értekezés által érintett témák az alábbiak: a hagyományos, vesztfáliai típusú nemzetállami szuverenitás elhalványulása, a globalizációs trendek vizsgálata, a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államának elemzése, a neoliberais-monetáris ellenforradalom következtében bekövetkezett gazdaságpolitikai

⁶⁷ WEISS JÁNOS: *A „kritikai tudományelmélet” alapvonalai (Megközelítések)*, in *Magyar Filozófiai Szemle*, 1995/5-6. szám, pp. 765-777. at 756. p.

⁶⁸ COX, ROBERT W.: *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory*, in *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2. (1981), pp. 126-155. at 130. p.

⁶⁹ COX, ROBERT W. – SINCLAIR, TIMOTHY J.: *Approaches to World Order*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 87. p.

változások taglalása, a globális szabályozó hatalmak feltérképezése, illetve azok működés módjának vizsgálata, és az állami szerepvállalás XXI. századi lehetőségeinek analízise. A terjedelmi korlátokra figyelemmel csak a téma által indokolt mértékben – az alkotmányjogi összefüggésre, azaz az alkotmányozási lehetőségekre koncentrálna – vizsgáljuk korunk egyik meghatározó jelenségét, a regionalizációt, ezzel összefüggésben pedig a regionális integrációs típusok legeklektánsabb példáját, az Európai Uniót.

Az értekezés felépítése ennek megfelelően egy jól meghatározható gondolati ívet követ, és összefügg a fentebb említett tematikával. Az eddig kifejtett problémafelvető, a kutatási témát röviden summázó, illetve módszertani metodikát taglaló fejezetet követően a hagyományos nemzetállami szuverenitás jellegét és attribútumait tárgyaljuk. Ezt követően az éjjeliőr állam liberális eszményét, és ennek az államra gyakorolt hatását, majd az állami beavatkozás szükségességének felismeréséig vezető egyes stádiumokat elemezzük, így jutva el a jóléti állam fénykorát jelentő három évtizedes (1945-1975) periódus taglásáig. A neoliberais fordulat következményeit több aspektusból kívánjuk analizálni: a gazdaságpolitikai dimenzió mellett a jogi alrendszerre, közelebbről az alkotmányozásra és a közmenedzsment-felfogásra gyakorolt hatását (a *New Public Management* irányzat jelentkezését és dominánssá válását, valamint a konkurens neo-weberianus felfogás reakcióját) térképezzük fel. Végezetül vizsgálni fogjuk a 2008. évi válság következtében diszkreditálódott neoliberais-monetarista felfogás meghaladottá válásának momentumát, és az állam szerepének megerősítésére koncentrálna különböző megállapításokat. Ennek égisze alatt főként a *New Public Management* piac-konform ideáira reflektálna neoliberais közizgazgatási irányzat vonulatát, illetve egy megújult jóléti állam (*Welfare State*) ki-és felépítésének lehetőségeit taglaljuk. Az értekezés összefoglalásaként és zárásaként ezt összekötjük az általunk megfelelőnek talált következtetések levonásával, illetve kísérletet teszünk egy meglátásunk szerint fenntartható(bb) perspektíva felmutatására.

Az értekezésben leírtakat természetesen nem tekintjük megfellebbezhetetlen igazságnak. Tisztában vagyunk azok vitathatóságával, és azzal is, hogy senki sem birtokolhatja a bölcsék követét. A latin mondást, amely az önkéntelenül is „*mindig részleges és szubjektív*” igazság⁷⁰ abszolutizálását hirdette (*Fiat iusititia, pereat mundus!* Legyen igazság, még ha belepusztul is a világ!), ennyiben nem tartjuk az élet minden területére alkalmazható mankónak.

⁷⁰ Utalás a 11/1992. (III. 5.) sz. alkotmánybírósági határozatban foglaltakra. A taláros testület tagjai által megfogalmazott, azóta szinte állandó hivatkozási alappá vált mondat teljes egészében így hangzik: „*A mindig részleges és szubjektív igazságosságánál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbre való.*”

Ennek alátámasztására álljanak itt a VÁMOS HENRIK által több mint egy évszázaddal ezelőtt papírra vetett, mégis a mai napig aktuális gondolatok. *„Jól tudjuk, hogy nincs senki örök igazságok birtokában, ezért dogmáink nincsenek. De nem vagyunk oly elbizottak, oly konokok, oly vakmerők, hogy egy mondat, vagy egy szó birtokában azt higgyük, hogy megoldottuk az élet talányát. Mi nem mondjuk, hogy csalhatatlanok vagyunk, de nem is hagyjuk magunkat megcsalni. Szeretjük, ha kételkednek az emberek igazságainkban, ha nem ismerik el tekintélyünket. Szeretjük, ha nem hisznek nekünk, mert ez azt mutatja, hogy gondolkodnak, s ha bebizonyítják nekünk tévedéseinket, örülünk neki, mert ebben a tudomány haladásának, az emberi szellem fokozódó erejének és munkájának gyümölcsét látjuk. Meggyőződésünk, hogy tudásra azért van szükségünk, mert annak birtokában jobban tudunk alkalmazkodni az élet, a fejlődés követelményeihez, s jobban le tudjuk küzdeni mindama káros tényezőket, melyek az egészséges társadalmi együttműködést megnehezítik. A tudomány társadalmi erő és hatalom, melynek tisztasága mindnyájunk érdeke; aki itt hamisít, mindannyiunk társadalmi érdekét sérti.”*⁷¹

E gondolatok jegyében bocsátom a publikum rendelkezésére értekezésemet.

⁷¹ VÁMOS HENRIK: *Szabadgondolat*, in *Szabadgondolat*, I. évfolyam, 1. szám (1911. május), pp. 1-4. at 2. p.

II. FELSÉGNEK VALÓ VIDÉK, AVAGY A SZUVERENITÁS SZÍNRE LÉP

II. 1. Előzmények

Az államtan a modern állam elmélete.⁷² Ezzel a lakonikus mondattal kezdődik a TAKÁCS PÉTER által szerkesztett, a modern állam elméletének előzményeit, és történeti alapvonalait tárgyaló munka. Ebben a szerző bemutatja az államtani szakirodalom két fő álláspontját. Az egyik megközelítés szerint a modern állam a közhatalom korábban már kialakult, szintén államnak tekinthető formáinak történelmi folytatása az újkori európai viszonyok között, míg a másik álláspont képviselőinek véleménye szerint a közhatalom államnak nevezhető formája az újkori európai fejlődés sajátossága, amely a különböző régiókban eltérő módokon alakult ki a XV-XVII. század folyamán.⁷³ A magunk részéről azt az álláspontot foglaljuk el, hogy a modern állam történetére, fejlődési ívére és sajátosságaira koncentráltan érdemes az államelméleti problémák nagyobb részét megközelíteni – így a poliszt vagy a regnumot nem tekintjük a modern értelemben vett állam feltétel nélküli előképének. Ennek dacára röviden mégis szükséges összefoglalni a szuverenitás, mint az állam hatalmi oldalának elemzéséhez tartozó probléma⁷⁴ ókori és középkori gyökereit. Célunk természetesen nem a szuverenitás elmélettörténetének szimpla feldolgozása, de a modern nemzetállami szuverenitás kialakulásához vezető út egyes stádiumait röviden mégis érdemesnek tartjuk „felvillantani”.

A szuverenitás elmélete kapcsán fogalmazta meg azt a maximát HANS KELSEN, miszerint ez egy olyan „tragikus álarc, mely mögött a legkülönbözőbb hatalmi igények rejtőznek.”⁷⁵ Ráadásul a szuverenitás egyben az államjogtan egyik legnehezebben definiálható kategóriája is.⁷⁶ JELLINEK is utalt a szóban forgó fogalom értelmezésbeli zavarosságára és tisztázatlanságára, amelyek mélyen a XIX. századba nyúlnak, sőt a jelenig tartanak.⁷⁷

⁷² TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államelmélet. I. kötet.* Szent István Társulat, Budapest, 2009, 7. p.

⁷³ TAKÁCS: *op. cit.* (2009), pp. 110-111.

⁷⁴ TAKÁCS: *op. cit.* (2011), 5. p.

⁷⁵ „Eine wahrhaft tragische Maske, hinter der sich Herrschaftsansprüche verschiedenster Art verbergen.” KELSEN, HANS (1931): *Der Wandel des Souveränitätsbegriffes.* Idézi: KUSCHNICK, MICHAEL: *Integration in Staatenverbindungen.* Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 1999, 64. p.; TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Szent István Társulat, Budapest, 2003, pp. 603-614. at 603. p.

⁷⁶ KELSEN, HANS: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre.* J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1920, pp. 1-8.

Oppenheim egyenesen úgy fogalmazott: vitathatatlan tény, hogy a szuverenitás „fogalomnak – attól a pillanattól kezdve, amikor bevezették a politikatudományba, mind a mai napig – sosem volt egyetemesen elfogadott jelentése.” („It is an indisputable fact that this conception, from the moment when it was introduced into political science until the present day, has never had a meaning which was universally agreed upon.” OPPENHEIM, LASSA: *International Law. A Treatise. Vol. I. Peace.* Longmans, Green, and Co., New York – Bombay, 1905, 103. p.

⁷⁷ „Bis tief in die Literatur des 19. Jahrhunderts, ja bis in die Gegenwart hinein, dauern die Unklarheiten und Verwirrungen in der Auffassung der Souveränität an.” JELLINEK, GEORG (1900): *Allgemeine Staatslehre.* Dritte Auflage, O. Häring Verlag, Berlin, 1914, 473. p.

Álláspontunk szerint a JÁSZI OSZKÁR által kifejtettek, miszerint a „nép”, „nemzet” és „nemzetiség” orientálónak tekintett meghatározásai állandó, szinte „kaleidoszkopikus” változásnak vannak kitéve, ráadásul sok más fogalommal kerültek publicisztikai érintkezésbe, és ezáltal összegubancolódt az értelmük,⁷⁸ a lényegét tekintve a szuverenitás fogalmára is igazak.

PETHŐ SÁNDOR monográfiájában a szuverenitás két nyugati gondolkodásbeli tradícióját különítette el egymástól – a két hagyomány különbözőségét pedig a háttérükben rejlő „metafizikai előfeltevések” eltérő voltával magyarázta. A Kr. előtti V. század Athénjából eredő tradíciót *inspicium-alapú*, míg a JEAN BODIN nevéhez fűződő, ismertebbé vált koncepciót *decízió-alapú* szuverenitásként aposztrofálta. Az ókori Athén politikai életében a népgyűlés működésében intézményesülő decízió mellett szerinte hangsúlyos volt a „nép szuverenitásának”⁷⁹ egy másik eleme, az *inspicium* (ellenőrzés) is, amely a hivataluk során eljáró, és döntéseket hozó tisztségviselők kontrollját jelentette.⁸⁰ Az athéni-görög szuverenitási hagyomány ekként *történetileg* az első szuverenitásfogalomként jelentkezett a nyugati politikai kultúrában. A szuverenitás később megvalósuló modellje azonban a görög hagyománytól való eltávolodást jelentette; ez abban manifesztálódott, hogy a görög tradíció központi elemével, az ellenőrzéssel szemben a hangsúly a szuverenitás ún. konstitutív elemére, a decízióra (döntésre) tevődött át.⁸¹

HINSLEY meglátása szerint viszont a szuverenitás római eredetű fogalom. A *populus romanus* volt ugyanis az a „hatalom”, amelynek a nevében a magisztrátusok kikényszerítették a jog rendelkezéseit. ULPIANUS szerint a császár a törvény felett állt (*princeps legibus solutus est*), akarata pedig a rendes törvények erejével bírt (*quod principi placuit, legis habet vigorem*).⁸² MAINE *Az ősi jog* című munkájában kiemelte, hogy annak a modern felfogásnak, amely a szuverenitást egy terület felett gyakorolt kizárólagos hatalommal azonosítja, a Római Birodalom bukása utáni évszázadokban nyoma sem volt. „(...) *fölöttébb figyelmet érdemlő szempont, hogy a szuverenitás nem párosult mindig a föld egy része vagy parcellája feletti*

⁷⁸ JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912, 1. p.

⁷⁹ PETHŐ azt értette az athéni demokrácia népszuverenitásán, hogy a reformok során bizonyos jogosítványokat kiterjesztettek a szélesebb politikai rétegekre, illetve a már meglévő arisztokratikus államszervezet intézményeit, a döntéshozó szerveket és tisztségviselőket ellenőrzés alá vonták.

⁸⁰ PETHŐ SÁNDOR: *Démosz vagy Deus? A szuverenitás két modellje a nyugati politikai gondolkodásban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 21., 65., 73-74., 104., 128. p.

⁸¹ PETHŐ: *op. cit.* (2001), 76. p.

⁸² HINSLEY, F. H.: *Sovereignty*. Second Edition. Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 42. p.

uralommal. *A világ oly sok évszázadon keresztül nyugodott a császári Róma árnyékában, hogy megfeledkezett a birodalomba foglalt hatalmas térségek megosztásáról, melynek révén egykor számos független, külső beavatkozástól mentességet követelő, és a nemzeti jogok egyenlőségére igényt tartó államok tagolódtak.*” Elemzése szerint a barbár betörések lefolyása után uralkodóvá vált ún. törzsszuverenitás-fogalom sem különösebben tartott igényt a „szuverenitás, mint egy terület felett gyakorolt uralom” koncepciójára. A szuverenitás ekkor „a »törzsszuverenitásnak« nevezhető alakot öltötte. A frankok, a burgundiak, a vandálok, a lombardok és a nyugati gótok természetes uraivá váltak a területnek, melyet elfoglaltak, és melyeknek némelyikük földrajzi nevet adott, de nem alapoztak jogilag igényt a területi birtoklás tényére.” Fontos azonban kiemelni, hogy MAINE szerint a szuverenitás modern felfogásunk szerinti, a törzsszuverenitás stádiumának meghaladását követően kialakult fogalma alapvetően a római előképekből merített. „Abban a pillanatban, amikor az egyeduralkodó kibújt a főnököt a nemzetségtárshoz fűző különös kapcsolatból, és azon fáradozott, hogy saját céljai érdekében a szuverenitás új formájával ruházza fel magát, az egyedüli példa, amely átvételre kínálkozott, Róma császárainak uralma volt.”⁸³

Az ezt követő századokban, a középkor vallás-és polgárháborúkkal tarkított, olykor az anarchiáig eszkalálódó, jogbizonytalanságot tükröző időszakban sem beszélhetünk a későbbi fogalmaink szerinti állami szuverenitásról. A pápaság és a császárság hosszúra nyúló harcában a kérdés annak eldöntése körül forgott, hogy ki tekinthető az autoritás, a tekintély valódi forrásának. A tényleges harci cselekményeket egy ideológiai síkon vívott küzdelem is kísérte: némely teológus a pápát, míg mások inkább a császárt jelölték meg a „szuverenitás” letéteményeseként.⁸⁴ I. GELASIUS pápa a probléma kapcsán ANASTASIUS kelet-római császárhoz írt soraiban akként fogalmazott, hogy „két hatalom (instancia) kormányozza a világot, felséges császár: a püspökök megszentelt autoritása és a királyi hatalom, amelyek közül a főpapok súlya azért is többet nyom a latban, mert az emberek királyairól is számot kell adniuk Isten ítélőszéke előtt. Hisz magad is tudod, legkegyelmesebb fiam, hogy még ha méltóságban az egész emberi nem élén állsz is, az isteni dolgok intézői előtt jámborul fejet hajtasz, és tőlük kéred üdvösséged bizonyosságát.”⁸⁵ A bolognai kánonjogi iskola egyik képviselője, GRATIANUS – aki a *Decretum* című munkájában az autoritás kérdését vizsgálta –, arra jutott, hogy a gelasiusi

⁸³ MAINE, HENRY SUMNER: *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas.* John Murray, London, 1861, 103., 104., 105. p.

⁸⁴ KISS J. LÁSZLÓ: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 13. p.

⁸⁵ Idézi: VANDRUNEN, DAVID: *Natural Law and the Two Kingdoms: A Study in the Development of Reformed Social Thought.* Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2010, 33. p.

elvnek megfelelően, az állam és az egyház határát relatíve szimmetrikusan kell kijelölni.⁸⁶ ACCURSIUS véleménye is a gelasiusi elvet visszhangozta a közjog nyelvére lefordítva: „*sem a pápa világiakba, sem a császár lelkiekbe bele nem folyhat.*”⁸⁷ A dekretisták az autoritás letéteményeseként már az uralkodót tételezték,⁸⁸ mintegy megelőlegezván ezzel a fejedelmi szuverenitás később BODIN által kidolgozott koncepcióját.

A hosszú, teológiai érvekkel traktált vitából mindenképpen ki kell még emelni AQUINÓI TAMÁS nevét, aki a *Summa Theologiae* című munkájában már egyértelműen az uralkodói autoritás (*primo quidem autocritas principis*) mellett szállt síkra, amikor az igazságos háború „kötelező tartalmi kellékeként” említette azt. Véleménye szerint az uralkodói autoritás egyben a közös külső ellenséggel szembeni védelem alapja is. Tamás a nagy területi államot (a provinciát) tekintette a legmagasabb szerveződési formának, amely már kellő védelmi potenciállal is rendelkezik önmaga fenntartásához. A legmegfelelőbb uralmi formának a monarchiát tartotta, mivel véleménye szerint csak ez a formáció képes a viszályokon felülemelkedve megteremteni a belső békét és egyetértést. Az alattvalói engedelmség általános fundamentumaként a hatalom isteni eredetét tételezte, konkrét megvalósulásának helyes módjaként pedig a jogcímet, illetve az igazságos törvényeket említette.⁸⁹ Jól látható, hogy ebben az időben a *Respublica Christiana* aktorainak politikáját végső soron a papok által közvetített keresztény eszmék legitimálták.

A következő, világi hatalom melletti nagyobb állásfoglalás DANTE ALIGHIERI nevéhez fűződik, aki *Az egyeduralomról (De Monarchia)* írott munkájában (1310-1313) a közös dolgok rendezésére egy univerzális monarchia létrehozását javasolta. Meglátása szerint egyedül egy ilyen hatalom képes ugyanis rendezni a kisebb politikai egységek állandó háborúskodását. A világcsászár által őrzött világmonarchiára DANTE véleménye szerint azért lett volna szükség, mert az emberi lét minden szférájának (egyének, család, község, város, birodalom) vezetőre van szüksége.⁹⁰ MACHIAVELLI a későbbiekben, *A fejedelem (Il Principe)* című munkájában

⁸⁶ RÓNAY MIKLÓS: *Az egységesség elve a katolikus egyház külügyi tevékenységében. PhD értekezés.* Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapest, 2006, 195. p.

⁸⁷ *Nec papa in temporalibus nec imperator in spiritualibus se debeant immiscere.* Forrás: BELLOMO, MANLIO: *The common legal past of Europe: 1000-1800.* Catholic University of America Press, Washington, DC, 1995, 75. p.

⁸⁸ RUSSEL, FREDERICK H.: *The Just War in the Middle Ages.* Cambridge University Press, Cambridge, 1979, 128. p.

⁸⁹ THOMAE, AQUINATIS S. (1265-1272): *Summa Theologica.* Deville frères, Lyon, 1740, 201. p.; NINČIĆ, DJURA: *The Problem of Sovereignty in the Charter And in the Practice of the United Nations.* Brill Archive, Hague, 1970, 50. p.; SCHÜTZ ANTAL: *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben.* Szent István Társulat, Budapest, 1943, pp. 224-227.; BAYER JÓZSEF: *A politikai gondolkodás története.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 83. p.; TAKÁCS: *op. cit.* (2009), 77. p.

⁹⁰ DANTE, ALIGHIERI (1310-1313): *Az egyeduralom,* in KARDOS TAMÁS (szerk.): *Dante Alighieri összes művei.* Magyar Helikon, Budapest, 1965, pp. 401-476.

(1513) amellet érvelt, hogy egy erős uralkodó nélkül nem jöhet létre az új Itália, pedig a terület népeinek célja Itália felszabadítása: azon állapot elérése, hogy „*Itália annyi idő múltán végre szabadítójára találjon. (...) Mindenkinek büdös már ez a barbár uralom.*”⁹¹ Emiatt sokan a nemzetállam első teoretikusaként szokták emlegetni MACHIAVELLIT, de PACZOLAY szerint „*az egység előtérbe állítása nem feltétlenül a »nemzeti-területi« kerethez kötődik, hanem a városállamhoz. Az egység inkább a hatalmi berendezkedés elve, semmint a territorialitásé.*”⁹²

Összefoglalva: premodern és feudális keretek között még nem beszélhetünk az állam szuverenitásáról: a középkori keresztény társadalom égisze alatt egy terület sem kapcsolódott össze egy manifesztált állami szuverenitással. Az első jelentősebb gondolkodó, aki a törvényes autoritás kérdését vizsgálva az állami szuverenitás egyik megalapozójának tekinthető, egy dominikánus szerzetes, FRANCISCO DE VITORIA volt, aki a salamancai egyetemen tartott előadásában (1539) a háború joga kapcsán fejtette ki vonatkozó gondolatait. Az elsődleges autoritás az ő interpretációjában *főszabály szerint* egyértelműen az államot illeti meg, amelyet a nép autoritásának „helyettesítőjeként” az uralkodó jogosult gyakorolni.⁹³

II. 2. Az abszolút szuverenitás koncepciói

MAINE már említett munkája szerint a területi szuverenitás koncepciója, és ezzel összefüggésben az egyetemes uralom eszméje (tehát az egyeduralkodó kizárólagos hatalmán nyugvó felfogás) dominánssá válása egyértelműen a feudalizmus sarja volt, még ha kései sarja is. „*Ez a priori várható lett volna, mert a feudalizmus kötötte először a személyes kötelezettségeket – és következésképpen a személyes jogokat – a föld birtoklásához. (...) Ha a szuverenitás nem társult volna a föld meghatározott részének tulajdonul bírásával, más szóval nem vált volna területivé, akkor HUGO GROTIUS elméletének háromnegyed része alkalmazhatatlan lett volna.*”⁹⁴

Ezen előkép ismeretében is leszögezhető azonban, hogy a vallás-és polgárháborúkkal sűrűn tarkított anarchikus időszak, a kiskirályok és oligarchák uralta territóriumok

⁹¹ MACHIAVELLI, NICCOLÒ (1513): *An Exhortation to deliver Italy from Foreigners; to Lorenzo de' Medici*, in PANIZZI, ANTHONY (ed.): *Extracts from Italian Prose Writers for the Use of Students*. John Taylor Bookseller, London, 1828, pp. 364-368. at 368. p. Az eredeti olasz forrásszövegben nem találtam a híressé vált mondatra történő utalást, de a felhasznált forrásban (egyébként a magyar nyelvű fordításhoz hasonlóan) igen.

⁹² PACZOLAY PÉTER: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Korona Kiadó, Budapest, 1998, 83. p.

⁹³ CSEJTEI DEZSŐ – JUHÁSZ ANIKÓ: *Amerika felfedezése és az új globális rend. Az alteritás és a ius gentium kérdése Vitoria és Sepúlveda írásaiban. I. kötet*. Attraktor Kft., Máriabesnyő – Gödöllő, 2004, pp. 248-251.

⁹⁴ MAINE: *op. cit.* (1861), pp. 106-111.

meghaladásának igénye, a születőben lévő kapitalizmus jogbiztonság iránti szükséglete,⁹⁵ továbbá az egyeduralkodók abszolutista törekvéseivel kapcsolatos konfliktusok, tehát egy erős, a jogot monopolizáló, és a törvények érvényesülését kikényszerítő nemzeti hatalom felépítésének szándéka hívta életre a szuverenitás első, átfogó elméleteit.⁹⁶ Az új elméleti alapnak egyértelmű és határozott megoldást kellett kínálnia az államon belüli hatalmi viszonyok problémájára. A lassan kibontakozó racionalizáció nyomán azonban fokozatosan háttérbe szorult a legitimitáció szakrális komponense, így a szekularizáció folytán már nem lehetett az uralkodói hatalom legitimáló tényezője a vallás és az isteni megalapozottság. ÉMILE DURKHEIM a jelenség kapcsán arról értekezett, hogy a „vallási szankciók ereje és méltósága nélkül” az emberiség számára nem maradt „*más felsőbbtség, mint a racionális belátás, melynek nincs szüksége misztikumra, emberfeletti hatóerők megszemélyesítésére, a végtelen és kiszámíthatatlan előtt térdre kényszerülő félelemre, mert látja, és egyre jobban látja, a társas életben éppúgy, mint a fizikai világban, az összefüggéseket.*”⁹⁷ Míg DURKHEIM a „*szent eljogiasítódásáról*” írt, CARL SCHMITT a jelenség kapcsán később akként fogalmazott, hogy a jogászok „*kiköltöztek*” az egyházból, megvalósítván exodusukat a „*szent hegyről a profán területére.*”⁹⁸

BODIN és HOBBS alább részletesebben is elemzendő munkáikban ezen elméleti igény kielégítése során az erős nemzeti hatalom szükségessége mellett szálltak síkra, sürgetve a törvényes rend zálogaként funkcionáló erős hatalom megkonstruálását.⁹⁹ Az új doktrína lényege, hogy az alattvalóknak azért kellett követniük az uralkodói pozícióban lévő személy által alkotott jogot, mert ő a szuverén. „*Az uralkodói szuverenitást mindent vagy semmit alapon fogták fel, azaz vagy korlátlanként, vagy nem létezőként. A tan szerint egy adott területi egységen belül csak egy végső és korlátlan döntési központ létezhet, ezt pedig nem lehet megkérdőjelezni sem belülről (belső aspektus), sem kívülről (külső aspektus).*”¹⁰⁰ E koncepciók persze az abszolút állam uralkodójának hatalmát igyekeztek igazolni: a szuverenitás elmélete az abszolút hatalomra törekvő fejedelmeket és királyokat patronáló ideológiai „támasszá” vált.

⁹⁵ WEBER, MAX (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, pp. 11-12.

⁹⁶ JAKAB ANDRÁS: *A szuverenitás fogalmának megszelídítése – érvelési variációk az európai integráció állandó problémájára*, in PAKSY MÁTÉ (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Konferenciatanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*. Szent István Társulat, Budapest, 2008, pp. 245-266. at 245. p.

⁹⁷ DURKHEIM, ÉMILE: *L'éducation morale. (Cours de sociologie dispensé à la Sorbonne en 1902-1903)*. Idézi: HORT DEZSŐ: *Durkheim Emil*, in *Korunk*, XV. évfolyam, 3. szám (1940. március), pp. 193-200. at 199. p.

⁹⁸ CS. KISS LAJOS: *Egy keresztény Epimétheusz*, in SCHMITT, CARL: *A politikai fogalma. Válogatott politika-és államelméleti tanulmányok*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2002, pp. 241-286. at 285. p.

⁹⁹ BAYER: *op. cit.* (2003), 104. p.

¹⁰⁰ JAKAB: *op. cit.* (2008), 246. p.

BODIN fejedelmi szuverenitása és HOBBS *Leviatánja* valódi „felségnek való vidéket” igyekezett varázsolni a korábbi territóriumokból.

Maga a szuverenitás szó is a francia „felség” (*souverain*) megszólításból eredt.¹⁰¹ Az abszolutizmus a feudális társadalom válságára adott válaszként¹⁰² születhetett meg, a szuverenitás elmélete pedig ekkoriban a jogilag szinte korlátlan uralkodói hatalmat legitimálta. Az abszolút hatalom lényegi mivoltát szimbolizálja I. JAKAB angol királynak a Parlamenthez címzett beszéde (1609. március 1.), amelyben – többek között – az alábbi kinyilatkoztatást tette: „*a monarchia a legfontosabb entitás a Földön: a királyok nemcsak Isten földi helytartói, akik Isten trónján ülnek, hanem az Isten által maguk is isteneknek nevezettek.*”¹⁰³ I. JAKAB imperatív élű interpretációjában a skót és az angol király hódítás, nem pedig választás alapján uralkodik, ebből kifolyólag „korlátlan ura országának és népének”. Hatalma „minden jognál korábbi”, ezért a monarchia minden jog forrásának is tekinthető; a szuverén és a jog relációjában az előbbit illeti a feltétlen elsőbbség.¹⁰⁴ Ennek ellentételezéseként SIR EDWARD COKE, arra hívta fel JAKAB figyelmét, hogy a „*Magna Charta olyan legény, aki nem tűr szuverenitást, és kitanítja a királyt a jog szupremáciája felől.*”¹⁰⁵

JEAN BODIN, a *fejedelmi szuverenitás* elméletének atyja 1576-ban, *Hat könyv a köztársaságról* (*Six livres de la République*) című munkájában elsőként fogalmazta meg azt a gondolatot, miszerint az állam nem más, mint „*több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal.*” A szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma, amit semmi sem korlátoz, sem hatalomban, sem időben, sem hatáskörben, a szuverén uralkodó törvényei pedig voluntarista jelleget öltenek, amennyiben pusztán a fejedelem akaratától függenek. Hatalma azonban mégsem teljesen korlátlan, amennyiben az isteni és a természeti törvények mégiscsak megalapozzák a szuverén hatalom letéteményesének felelősségét és alávetettségét, így ezen instrumentumok lerontják az általa hozott döntéseket. Az uralkodót kötik továbbá az alattvalókkal kötött megállapodások (még a polgári jog körébe tartozók is), így ezeket sem szegheti meg érvényesen. A szuverenitásban rejlő jogkörök – a szuverenitás „valódi jegyei”, a főhatalom attribútumai – lajstromozása során BODIN az

¹⁰¹ PARROT, DAVID: *A „prince souverain” and the French crown*, in ORESKO, ROBERT – GIBBS, G. C. – SCOTT, H. M. (eds.): *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, pp. 149-187.

¹⁰² TAKÁCS: *op. cit.* (2009), 112. p.

¹⁰³ MCILWAIN, CHARLES HOWARD (ed.): *The Political Works of James I. Reprinted from the Edition of 1616*. Harvard University Press, Cambridge, 1918, 307. p.

¹⁰⁴ HORVÁTH BARNA (1943): *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 112. p.

¹⁰⁵ „*Magna Charta is such a fellow that he will have no Sovereign.*” Idézi: HOLDSWORTH, WILLIAM SEARLE: *A History of English Law. Vol. V*. Methuen & Co., Ltd., London, 1924, 451. p.

alábbiakat nevesítette: a törvényhozás joga, a háborúindítás, illetve a békekötés joga, a legfőbb hivatalnokok kinevezésének joga, a legfőbb bírászkodás, a kegyelmezés joga, illetve az állam „izomzatát” alkotó pénzügyi jogosítványok, mint a pénz kibocsátása, és érc tartalmának meghatározása.¹⁰⁶

A fejedelmi szuverenitás doktrínája a fejedelemnek a nemességgel és alattvalókkal szembeni hatalmát próbálta meg érvényre juttatni és megerősíteni.¹⁰⁷ BODIN álláspontja MARITAIN értékelése szerint teljesen világos. „*Mivel a nép teljes mértékben megfosztotta magát minden hatalmától, hogy azt a szuverénnek adja át és ráruházza, a szuverén többé nem része a népnek és politikai közösségnek; »elkülönül a néptől«, egyetlen elkülönült és transzcendens egészé válik, ami nem más, mint az ő szuverén élő személye, és amely felülről uralkodik a másik, az immanens egész, vagyis a politikai közösség felett. (...) az Istennek alávetett (...) szuverén a politikai egész fölött áll, éppúgy, ahogy Isten a világmindenség fölött. A szuverenitás vagy semmit sem jelent, vagy az elkülönült és transzcendens legfőbb hatalmat jelenti, (...) mely az egész politikai közösséget felülről kormányozza.*”¹⁰⁸ A szakrális komponens tehát BODIN-nél még nem tűnik el, de fejedelme hatalmát nem elsősorban a transzcendens vonatkozás alapozza meg: nála már a köznyugalomra, a közrendre és a közbiztonságra irányuló kényszerítő törekvésekből keletkeznek az „európai államjog első jogászilag világos fogalmai”.¹⁰⁹

A következő jelentős elmélet THOMAS HOBBSÉ, aki a „szuverén állam valószínűleg legkiemelkedőbb teoretikusaként”¹¹⁰ a *Leviathan, avagy az egyházi és a világi állam anyaga, formája és hatalma (Leviathan, or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill)* című munkájában (1651) alapozta meg az *uralkodói szuverenitás* koncepcióját. Ebben a konstrukcióban, amely a klasszikus szerződéselméletek közé sorolható, minden hatalmat és erőt egyetlen személyre vagy testületre ruháznak át azért, hogy a szuverén az egyesek akaratát „szótöbbséggel egyetlen akarattá alakítsa”. Az egymással alávetési jellegű szerződést (*pactum subiectionis*) kötő¹¹¹ emberi sokaság tehát a hatalom letéteményesére

¹⁰⁶ BODIN, JEAN (1576): *Six Books of the Commonwealth*. Impensis G. Bishop Publisher, London, 1606, I., 84-88., 101-106., 153-182. p.

¹⁰⁷ KELSEN: *op. cit.* (2003), 604. p.

¹⁰⁸ MARITAIN, JACQUES (1950): *A szuverenitás fogalma*, in TAKÁCS: *op. cit.* (2003), pp. 615-633. at pp. 619-620.

¹⁰⁹ Cs. KISS: *op. cit.* (2002), 269. p.

¹¹⁰ JACKSON, ROBERT: *Sovereignty: The Evolution of an Idea*. Polity Press, Cambridge-Malden, 2007, 47. p.

¹¹¹ TAKÁCS: *op. cit.* (2009), 166, 174.p. A fiktív társadalmi szerződés jellegét tekintve háromféle lehet: egyesülési szerződés, amikor a felek a társadalom keretei között „egyesülnek” egymással, de politikai értelemben egyenrangúak maradnak; alávetési jellegű, amikor a felek kvázi „alávetik” magukat az általuk kreált vagy elfogadott hatalomnak; végül a kettő kombinációját alkalmazó, vegyes típusú *contractus*. Erre nézve részletesebben lásd ROLIN, JAN: *Der Ursprung des Staates: die naturrechtlich-rechtsphilosophische Legitimation von Staat und Staatsgewalt im Deutschland des 18. und 19. Jahrhunderts*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2005, pp. 11-33.

ruházza azt a jogot, hogy kormányozzon. „[Ezt] az egyetlen személyé egyesült sokaságot államnak, latinul civitasnak nevezzük. És így születik meg az a nagy Leviatán, vagy hogy tiszteletteljesebben fejezzem ki magamat, az a halandó Isten, amelynek – a halhatatlan Isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük.”¹¹²

A hobbesi szisztémában az emberek azért mondtak le a szuverén javára a természeti állapotban még létező jogaikról, mert eme körülmények közepette mindenki háborút folytatott mindenki ellen (*bellum omnium contra omnes, warre of every man against every man*), és az ember embernek farkasa volt (*homo homini lupus est*). Az emberi élet ebben a helyzetben magányosnak, szegényesnek, állatiasnak és rövidnek bizonyult.¹¹³ A sokaság ezért az értelmét használva, és a félelemtől hajtva elfogadta, hogy a békés együttélés szabályainak betartásához kényszerítő instrumentumra: az állami hatalomra van szükség. A szuverén hatalom feladata, hogy fenntartsa a közrendet és a közbiztonságot, a védelmet és békét, illetve lehetőség szerint jólétet és szabadságot nyújtson; akaratának ugyanakkor minden egyes szerződő fél alá van vetve – a szuverén viszont senkinek sem tartozik engedelmisséggel, mert nem részese a szerződésnek. A szuverén a jogállapotban élő közösséggel szemben is mintegy a „természeti állapotban” marad, vagy legalábbis annak a határán van: a törvény felett, és a törvényen kívül áll. „A szuverén legfeljebb kedvezményezett harmadik személy, akinek javára mindenki lemondott a saját jogáról.”¹¹⁴ A szuverénnel szembeni engedelmisség kötelezettsége mindaddig háramlik az alattvalókra, ameddig fennáll a szuverén azon hatalma, amellyel védeni képes az engedelmeskedőket.¹¹⁵ A Leviatánnak tehát „kordában kell tartania” a polgárokat, és a szankció kilátásba helyezésével a megállapodások teljesítésére, illetve a természeti törvények betartására kell szorítania őket. Az állami közhatalom hordozójának ereje ebben a konstellációban valóban akkora, mint a bibliai Jób könyvében szereplő tengeri szörnyé: „akkora hatalommal rendelkezik, hogy a megfélemlítés eszközével élve mindenki akaratát a belső békére, és a külső ellenséggel szembeni összetartásra irányíthatja.”¹¹⁶

Milyen konkrét jogosítványokkal rendelkezik egy ilyen „instituírt” hatalom? Az uralkodó felségjogai közé tartozik annak megítélése, hogy mely nézetek szolgálják a békét,

¹¹² HOBBS, THOMAS: *Leviathan, or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. Printed for Andrew Crooke, at the Green Dragon in St. Pauls Church-yard, London, 1651, pp. 131-132.

¹¹³ Az általam vizsgált eredeti forrásban „az ember embernek farkasa” helyett az a fordulat szerepel, hogy „minden ember ellensége minden embernek” (*every man is Enemy to Enemy*). Az emberi élet silány mivoltára vonatkozó értékítélet viszont a magyar fordításban használttal megegyező: „*And the life of man [is] solitary, poore, nasty, brutish, and short.*” HOBBS: *op. cit.* (1651), pp. 96, 98-99.

¹¹⁴ BAYER: *op. cit.* (2003), 111. p.

¹¹⁵ HORVÁTH: *op. cit.* (2001), 142. p.

¹¹⁶ HOBBS: *op. cit.* (1651), 131., 132. p.

illetve melyek károsak arra; megilleti a törvényhozás joga, az igazságszolgáltatás joga, a háborúindítás és békekötés lehetősége, a hivatalnokok kinevezésének és irányításának joga, a jutalmazás és a büntetés joga, a pénzverés, a kiskorú vagyona és személye feletti rendelkezés, végül pedig a vásárhelyek kijelölésének joga.¹¹⁷A „társadalmi szerződés” azonban nem bontható fel: ezen jogköröktől „*a szuverént még az őt intronizáló szerződéstől való általános elállás sem foszthatja meg, mert a jogok és kötelezettségek komplexumát a szerződő felek többé nem mondhatják fel.*”¹¹⁸

HOBBS elméletének – még ha csökevényes formában is – sikerült a középkor univerzális teológiai rendjét egy szintén a teljesség igényére törekvő metafizikai renddel felváltania. Az állam ekként kiszámíthatóan működő mechanizmussá vált, egy „semleges gépezetté”, amely a „*jogot törvénné, az alkotmányt alkotmánytörvénné, a törvényt paranccsá, az alattvalók lélektani kényszermotiválásának kalkulálható eszközévé változtatja.*”¹¹⁹ A koncepció valódi értelme és nívója abban áll, hogy a szerződéselméletek első igazi klasszikusának sikerült egy olyan modellt konstruálnia, amelyben az elkülönült közhatalom a polgárok (ebben a terminológiában még „alattvalók”) megegyezésének eredménye; ezért csak akkor tekinthető jogszerűnek, következésképp elismerésre méltónak és legitimnek az állami rend, ha az annak alávetettek önként beleegyeznek annak fennállításába.¹²⁰ A szuverenitás elvi alapot teremtett a belpolitikai rend létrehozására és megőrzésére akként, hogy az uralkodó az „isteni eredetű” törvények magyarázója helyett a társadalom fenntartása érdekében a törvények megalkotója lett, aki nem volt ugyan a törvényekhez láncolva, de azért teljesen önkényesen sem uralkodhatott.¹²¹

Az abszolutizmus állama átmenetileg (a polgári forradalmakig ívelően) maga alá tudta rendelni ugyan a társadalmat, azonban a szuverenitás kiemelésével, valamint a racionális(abb) államberendezkedésre való törekvéssel bizonyos szempontból már a modern polgári állam kialakulása felé mutatott.¹²² A dinasztikus államot hamarosan felváltotta a polgári állam entitása. Az új rendszer legitimálását szolgáló bodini és hobbesi szuverenitáselméletek így az államszuverenitás kategóriájának kialakulásához vezettek.¹²³ A XVII. század végétől kezdve

¹¹⁷ HOBBS: *op. cit.* (1651), pp. 133-141.

¹¹⁸ HORVÁTH: *op. cit.* (2001), 148. p.

¹¹⁹ CS. KISS: *op. cit.* (2002), 271. p.

¹²⁰ TAKÁCS: *op. cit.* (2009), 164. p.

¹²¹ KISS J. LÁSZLÓ: *Változó utak a külpolitika elméletben és elemzésében.* Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 26. p.

¹²² PETHŐ: *op. cit.* (2001), 118. p.

¹²³ SHAW, MALCOLM N.: *Nemzetközi jog.* Complex Kiadó, Budapest, 2008, 43. p.

az abszolút szuverenitás koncepciói háttérbe kezdtek szorulni; JOHN LOCKE¹²⁴ és MONTESQUIEU¹²⁵ tevékenysége nyomán inkább a hatalom korlátozása, illetve a hatalmi ágak elválasztásának elmélete kapott nagyobb nyilvánosságot és elismertséget – ekként nagyobb reputációra is tehetett szert.

LOCKE valóságos forradalmat indított el azon meglátásaival, hogy az emberek „jogfeladásának” célja az élet, a szabadság és a tulajdon jobb megóvása, hogy a közjő a törvényhozást is korlátozza, illetve hogy a törvényhozó hatalmat csak érvényes, kihirdetett, hatályban lévő törvények alakjában, és „közismeretes tekintéllyel” felruházott bíróságokon keresztül lehet gyakorolni. Felfogásában minden kormányzat megbízásnak (*trust*) minősült. A „megbízási szerződés” megkötésénél a hatósági személyek pusztán szimpla polgárokként voltak jelen, a kormányzati hatalom ezért feltételes engedély vagy megbízás, amely elvész, ha a szerződésben foglalt feltételeket megsértik.¹²⁶

Angliában a XVI-XVII. század folyamán több érdekcsoport is vetekedett a hön áhított hatalomért, elvitatva egymás autoritását. Ezen intézményi harcok előbb az angol polgári forradalomban (*English Civil War*, 1642-1652), majd az ún. dicsőséges forradalomban (*Glorious Revolution*, 1688) kulminálódtak. A forradalom nyomán egyértelműen korlátozták a király és helytartója hatalmát, illetve növelték a Parlament hatáskörét, többek között a gazdasági intézményekről való döntés jogát telepítve hozzá.¹²⁷ A dicsőséges forradalom megteremtette a politika színteréhez való széles(ebb) körű társadalmi hozzáférés lehetőségét, és letette a pluralista társadalom alapköveit is.¹²⁸ 1688-at követően a döntéshozatal joga a Parlamentre szállt, így a liberális LOCKE megállapításai győzedelmeskedtek a hobbesi tanok felett.¹²⁹ Az imperatív elmélet és az etatista tradíció ennek eredményeként egyre inkább csak periférikus jelleggel tudott érvényesülni, bár néhány képviselője – így például JOHN AUSTIN vagy CARL SCHMITT – időleges jelleggel az államelméleti fejlődés fősodrába is tudott kerülni.

¹²⁴ LOCKE, JOHN (1689): *Two Treatises of Government: In the Former, The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, And His Followers, Are Detected and Overthrown. The Latter Is An Essay Concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government*. Printed for Awncsham Churchill, at the Black Swan in Ave-Mary-Lane, by Amen-Corner, London, 1690

¹²⁵ MONTESQUIEU, CHARLES DE SECONDAT BARON DE : *De l'esprit des lois*. Tome I-II. Barrillot & Fils, Geneve, 1748

¹²⁶ LOCKE: *op. cit.* (1690), 261., 270-277., 342. p.

¹²⁷ SCHWOERER, LOIS G.: *The Revolution of 1688-1689: Changing Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, pp. 264-269.

¹²⁸ ACEMOGLU – ROBINSON: *op. cit.* (2013), 104. p.

¹²⁹ Dacára annak, hogy a törvények kötelező királyi szentesítése miatt gyakorlatilag nem teljesen pontos a parlamenti szuverenitás fogalmának használata, és a jogalkotói hatalmat a „*King-in-Parliament*” kifejezéssel írhatjuk le egzaktabban. Erre nézvést lásd HOLLIS, CHRISTOPHER: *The Sovereignty of Parliament*. Hellis and Carter, London, 1973, 171. p.

II. 3. A vesztfáliai típusú rendszer: a klasszikus nemzetállami szuverenitás érája

Az állami szuverenitás térnyerésének szimbolikus dátuma az elméleti előzményeket követően 1648, a „vesztfáliai béke” néven elhíresült békekötés aktusa lett.¹³⁰ Ez formálisan két részből állt: egyfelől a német császár és a svéd király között 1648. október 14-én kelt osnabrücker, másfelől pedig a német császár és Franciaország között Münsterben, ugyanezen év október 24-én kötött szerződésből.¹³¹ A két helyszínen aláírt békét LEO GROSS egy olyan „magasztos kapuként” írta le, amely a „*régi világból az új világba vezet.*”¹³² A vesztfáliai békerendszerrel DANIEL PHILPOTT meglátása szerint valójában GROTIUS álmát váltották valóra,¹³³ aki *A háború és béke jogáról* szóló munkájában egy külső és belső értelemben egyaránt szuverén monarchák uralta világról értekezett, ahol a kohéziót egy olyan természetjog teremti meg, amely „*olyannyira változatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg.*”¹³⁴ Az amerikai politikatudomány, a brit nemzetközi kapcsolatok tudománya (*International Relations*) és a német társadalomfilozófia közös meggyőződése, hogy a vesztfáliai egyezség az európai rendszert, illetve rendet a szuverén államokra alapozva szervezte meg.¹³⁵ Egy rövid birodalomépítési intermezzót (V. KÁROLY uralmát) követően lassan kialakult a modern európai nemzetállamok plurális rendszere, amely az 1648. évi vesztfáliai béke nyomán egyeduralmukodóvá tette ezt a szisztémát.

A vallási és világi hatalom korábbi közös struktúrája, a *Respublica Christiana* és a középkori keresztény társadalom organikus egysége helyére ezáltal az elkülönülő politikai terekben szerveződött szuverén és – elviekben legalábbis – egyenlő államok világa lépett.¹³⁶ A vesztfáliai egyezséget követően a nem területi alapon szerveződő entitások, a „területhez nem köthető” városállamok, a különböző városi és kereskedelmi ligák, feudális notabilitások, és az egyéb nem állami szereplők kiestek a politika-alakítás frontvonalából.¹³⁷ A belpolitika ettől kezdődően ideális értelemben egy centralizált, integrált területet („nemzetállamot”) átfogó

¹³⁰ BALOGUN, M. J.: *Hegemony and Sovereign Equality: The Interest Contiguity Theory in International Relations*. Springer, New York, 2011, 43. p.

¹³¹ CSARADA JÁNOS: *A tételes nemzetközi jog rendszere*. Franklin Társulat, Budapest, 1910, 80. p.

¹³² GROSS, LEO: *The Peace of Westphalia: 1648-1948*, in *American Journal of International Law* Vol. 42, No. 1. (January 1948), pp. 20-41. at 28. p.

¹³³ PHILPOTT, DANIEL: *Ideas and the Evolution of Sovereignty*, in HASHMI, SOHAIL H. (ed.): *Change and Persistence in International Relations*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1997, pp. 15-48. at 30. p.

¹³⁴ GROTIUS: *op. cit.* (1853), 12. p.

¹³⁵ TESCHKE, BENNO: *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*. Verso, London, 2003, 2. p.

¹³⁶ KISS J.: *op. cit.* (2009), 22. p.; BULL, HEDLEY: *The Anarchical Society. A Study of Order in World*. Macmillan London, 1977, pp. 28-31.

¹³⁷ TESCHKE: *op. cit.* (2003), 3. p.

hatókörű jelenséggé avanszálódott, ahol is a kormányzat monopóliummal rendelkezik a társadalmi ellenőrzés eszközei felett (az erőszak monopolizálása, a hadsereg és a diplomácia feletti diszponálás, a szerződés-kötések ellenőrzése).¹³⁸ Egzakt határain belül az állam a legfőbb politikai és jogi hatalomként tételeződik, főhatalma pedig – mint az általános akarat gyakorlása – elidegeníthetetlen és oszthatatlan, feltétlen, szent és sérthetetlen, amely képes arra, hogy kinyilvánított akaratával törvényt teremtsen.¹³⁹ WILLIAM BLACKSTONE meghatározása szerint a szuverenitás „*a legfőbb, ellenállhatatlan, abszolút, ellenőrizetlen autoritás (hatalom), ami a »iura summa imperiivel«, a szuverenitásból fakadó jogokkal jár.*”¹⁴⁰

A mintegy három évszázados „inkubációs időszakot” követően életre keltett rendszer az államok egyenlőségét és szuverenitását tételezte, a kormány, a terület és a lakosság egységeként felfogott szuverén államiság középpontba helyezésével.¹⁴¹ A területi komponens centrumba helyezése a politikai egységek egymástól térben történő elválasztásához vezetett. Ezzel sikerült az állam hatalmát és cselekvési szféráját egy meghatározott területhez kötni, és a lojalitást, valamint szolidaritást jól mozgósító¹⁴² nemzeti szuverenitás nevében eme

¹³⁸ MORSE, EDWARD L.: *Modernization and the Transformation of International Relations*. Collier Macmillan Publisher, London, 1976, 35. p.; TESCHKE: *op. cit.* (2003), pp. 2-3.

¹³⁹ ROUSSEAU, JEAN-JACQUES: *Du contrat social ou Principes du droit politique*. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762, pp. 47-59.

¹⁴⁰ BLACKSTONE, WILLIAM: *Commentaries on the Laws of England. Vol. 1*. Clarendon Press, Oxford, 1765-1769, pp. 156-157.

¹⁴¹ PHILPOTT, DANIEL: *Revolutions in Sovereignty. How Ideas Shaped Modern International Relations*. Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2001, pp. 76-77.

¹⁴² A nemzeti eszme kimunkálásával létrejött az az imaginárius közösség, amelynek tagjai potenciálisan akár különböző áldozatok meghozatalára is hajlandóak. A nemzet ekként „*egyetlen roppant szolidaritással*” válhat, melynek „*lényeges elemét jelentik az áldozatok, amelyeket őseink hoztak és azok, amelyeket mi vagyunk képesek a jövőben meghozni*” - vélekedett ERNEST RENAN 1882-ben. (Idézi: SMITH, ANTHONY D.: *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Polity Press, Cambridge, 2000, 12. p.) HABERMAS emelte ki azon momentumot, hogy a nemzeti öntudat felébresztésével könnyebben lehetett legitimálni az állampolgároknak háramló olyan kötelezettségeket, mint a katonai szolgálat teljesítése, vagy a hatékony újraelosztás adóterheinek viselése. HABERMAS: *op. cit.* (2006), 61. p.

BERTAND BADIE szerint a nemzetállami konstrukció lényege többek között abban áll, hogy az egyének lojalitását és hűségét kizárólagosan az adott nemzetállam hatalmához köti. [Idézi: SEGESVÁRY VIKTOR: *A globalizációs álmok után egy széttöredező világ*. Mikes International, Hága, 2006, 25. p.] A nacionalista ideológiában ezért hangsúlyos az emocionális, érzelmi elem, a nemzethez tartozás élményének újból és újból történő átélése. Ebben a nacionalizmust különböző mítoszok és narrációk segítik, hiszen a nemzethez kapcsolódó eredetmítoszok, és a múzeumok vitrinjeiben féltve őrzött relikviák, „politikai emlékek” fontos megismerési forrást jelentenek a hazafias érzelmű nemzettagok számára. „*A »nemzeti« - fogalmaz MAX WEBER -, ha egyáltalán valami egységes dolgot jelöl, nyilvánvalóan egy sajátos fajta pátoz, amely a nyelvi vagy felekezeti közösségük, szokáserkölcük vagy közös sorsuk folytán összetartozó emberek csoportjainál összefonódik egy olyan hatalmi képződmény (...), gondolatával, amely az ő sajátjuk.*” [WEBER. MAX (1922): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Első kötet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 107. p.] BENEDICT ANDERSON említi, hogy a nacionalizmus útját a hazájáért életét áldozó „ismeretlen katona” emlékének állított kultikus emlékművek kövezik ki, miközben seholy sem találkoztunk az „ismeretlen marxista” sírjával, de az „elesett liberális” emlékműveivel sem. [ANDERSON, BENEDICT (1983): *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York, 1991, pp. 9-10.] Ezt a „mítoszgyártást” állítja kiméretlenül pellengérré FÁBRI ZOLTÁN filmje, a MÓRA FERENC kisregénye nyomán 1956-ban bemutatott *Hannibál tanár úr*, amelynek főhősét, Nyúl Bélát nem sokkal sorsának megpecsételődése előtt a „nemzeti számonkérő nagytábor” annak a

territóriumon belül szinte korlátlaná tenni ezt a hatalmat.¹⁴³ A modern állam szuverenitása ebben a formájában egy megkülönböztetett politikai igényt jelent: azt, hogy egy meghatározott terület felett kizárólagos ellenőrzés érvényesüljön,¹⁴⁴ azaz hogy a terület felett gyakorolt uralom politikai és jogi dimenziót is nyerjen. „*A vesztfáliai szuverenitás azt jelentette, hogy minden állam területi illetékessége felett magas fokú, átfogó, teljes és kizárólagos uralmat gyakorolhat.*”¹⁴⁵ Az 1648-ban kelt béke tehát a politikai (és jogi) hatalmat a területileg meghatározott egységek, az államok számára parcellázta ki, amely a legfőbb hatalom gyakorlásának jogával bírt a lakossággal, illetve a területén tartózkodó egyénekkal szemben, emellett azonban védelmet is nyújtott a potenciális külső beavatkozásokkal szemben.¹⁴⁶

A *territorialitás* elvéből vezethető le, hogy az állam egzakt határain belül korlátlan erőszak-monopóliumot gyakorol,¹⁴⁷ jogrendszert alkot, és adószuverenitással rendelkezik. Ezen elvet egészíti ki a *szuverenitás* princípiuma, amelynek *külső* aspektusa szerint az államok egyetlen, maguknál magasabb hatalomnak sincsenek alávetve; *belső* vonatkozása alapján pedig szabadok politikai rendszereik megválasztásában, és belügyeikről egyetlen külső hatalomnak sem tartoznak elszámolási kötelezettséggel.¹⁴⁸ Az eme kritériumok mentén szervezett modern államrendszer kialakítása a belső rendet fenntartó, centralizáló, az uralkodó politikai és gazdasági hatalmának gyarapítását célzó, merkantilista állam megszilárdulását eredményezte.

A vesztfáliai szisztéma, mint ideáltipikus konstrukció azonban már a kezdetektől fogva magában foglalt illuzórikus vonásokat és „buktatókat” is. Az állami kapcsolatok „vesztfáliai típusú” felfogása ugyanis magában rejtette azt a felfogást is, hogy a szuverén államok egymás

nyilvánvaló képtelenségnek a kimondására sarkallja, miszerint HANNIBÁL „*a talajgyökérbe kapaszkodva írta az égre lángbetűkkel, hogy él még a magyarok Istene.*”

¹⁴³ SEGESVÁRY: *op.cit.* (2006), 24. p.

¹⁴⁴ HIRST, PAUL – THOMPSON, GRAHAME: *Globalization in Question*. Polity Press, Cambridge, 1996, 256. p.

¹⁴⁵ SCHOLTE, JAN AART: *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave – Macmillan, Basingstoke, 2005, 188. p.

¹⁴⁶ PHILPOTT, DANIEL: *op. cit.* (2001), 5. p.

¹⁴⁷ MAX WEBER híres meghatározásával élve egyedül az állami szervek rendelkeznek a törvényes erőszak legitim monopóliumával, a közhatalmi kényszerrel történő eljárás lehetőségével. [WEBER, MAX: *op. cit.* (1992), 10. p.] Az erőszak-monopólium létrejöttének kitűnő elemzését adja NORBERT ELIAS műve, *A civilizáció folyamata* is. Ebben ELIAS amellett érvel, hogy a civilizált emberek magatartása összefügg a fizikai erőszak monopóliumát gyakorolni jogosult intézmények létrejöttével. Az állami erőszak monopóliuma ugyanis azt eredményezte, hogy a társadalmakban békés, az erőszakos cselekedetektől általában véve mentes zónák alakultak ki. Lásd ELIAS, NORBERT (1939): *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. Érdemes még felidézni azt a következményt is, hogy az erőszak állami monopóliumának kialakítása révén a rablás helyett a piaci csere vált a mások által előállított javakhoz történő hozzáférés elfogadott módjává. (NORTH, C. DOUGLASS – WALLIS, JOHN JONES – WEINGAST, R. BARRY: *Violence and Social Order. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009)

¹⁴⁸ KISS J. LÁSZLÓ: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 14., 225. p.

között egyenjogúak, hatalmi potenciáljuktól és területi kiterjedtségüktől függetlenül.¹⁴⁹ STEPHEN KRASNER a vesztfáliai és a nemzetközi jogi szuverenitást egyenesen „szervezett képmutatásnak” (*organised hypocrisy*) titulálta, ugyanis az erős államok csak akkor tartották magukat eme maximákhoz, ha az az érdekükben állt; *de facto* pedig soha nem voltak olyan mértékben szuverének az államok, amennyire ezt egyesek feltételezték.¹⁵⁰ A vesztfáliai rendszerben tehát egyáltalán nem volt teljes körű az autonómia, azt számos tényező csorbíthatta, és csorbította is. KRASNER szerint ilyeneknek számítottak az ún. jogalkotó egyezmények (*conventions*), a szerződészerű megállapodások (*contracts*), a szankcióval való fenyegetés (*coercion*), végül pedig a közvetlen kényszerítés (*imposition*).¹⁵¹ A non-intervenció, az egymás belügyeibe történő be nem avatkozás elve alól a nemzetközi szerződések különböző kivételeket rögzítettek.¹⁵²

Az ideáltípus talán a XVII. és a XIX. század között állt a legközelebb a valósághoz. „Ebben a történelmi szituációban a nemzetközi politikai viszonyok alakításában akkoriban részt vevő államok irányítása relatív szűk személyi körre redukált csoportok kezében volt, akik ilyen vagy olyan legitimitás alapján meghozott döntéseik révén alakították a nemzetközi politikai viszonyokat.”¹⁵³ A relatíve zárt politikai egységek közötti formát öltő rendszer ekként elméletileg összeegyeztethető volt az állami szuverenitás tanával. Az abszolút szuverenitás elméletei felett azonban hamar megkongatták az első vészharangot. SZABÓ JÓZSEF az abszolút szuverenitás képviselőinek felfogásáról már 1937-ben azt vallotta, hogy azok nem kalkulálnak a modern világ realitásaival: „a világ mai bonyolult gazdasági és politikai szervezete mellett egyetlen állam sem tekinthető ilyen értelemben korlátlanul, nem hogy legfőbbnek.”¹⁵⁴

¹⁴⁹ KISS J.: *op. cit.* (2003), 14. p.

¹⁵⁰ KRASNER szerint a szuverenitásnak nincs egyetlen definíciója; jelentése attól az elméleti kontextustól függ, amelyben éppen használják. [KRASNER, STEPHEN D.: *Compromising Westphalia*, in *International Security*, Vol. 20. (Winter 1995), pp. 115-151. at 121. p.] A fentebb idézett munkájában a szuverenitás négy jelentését különbözteti el, ebből pedig csak egy illethető a szűkebb értelemben vett „vesztfáliai” jelzővel: ez a szisztéma minden „külső játékost”, szereplőt kizár a bel(ső) politika alakításából, a kormányok döntéshozatalából, tehát azt jelenti, hogy az államok a külső hatalmaktól függetlenül, a saját belátásuk szerint alakíthatják a belpolitikájukat. Ehhez társul még az állam nemzetközi közösség általi elismertsége (nemzetközi jogi szuverenitás), az állam ellenőrző és szabályozó képessége (klasszikus vagy belső szuverenitás), valamint a határok védelme, az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke határok közötti áramlásának ellenőrzése. KRASNER, STEPHEN D.: *Sovereignty: Organised Hypocrisy*. Princeton University Press, Princeton, 1999, pp. 3-4, 43-73.

¹⁵¹ KRASNER: *op. cit.* (1995), pp. 116-117.

¹⁵² BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog. I. kötet. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2009, 52. p. Ilyen kivételeket kötöttek ki az 1648. évi osnabrücki szerződésben a „német szabadságok” védelmében, a vallási kisebbségek érdekében, vagy a rend biztosítása végett Lengyelország első felosztása során.

¹⁵³ PETHÓ: *op. cit.* (2001), 16. p.

¹⁵⁴ Idézi: SZABADFALVI JÓZSEF: *Szuverenitás-konceptiók a 20. század első felének magyar jogirodalmában*, in *Pro Publico Bono*, 2013/1. szám, pp. 57-67. at 66. p.

III. AZ ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS VÁLTOZÁSAI A MERKANTILIZMUSTÓL A NEOLIBERÁLIS ELLENFORRADALOMIG

III. 1. A merkantilista kereskedelempolitika

A gazdasági alrendszer a klasszikus nemzetállami szuverenitás debütálásának időszakában *de facto* értelemben véve alárendelődött az állami érdekeknek.¹⁵⁵ A merkantilizmus – a kapitalista vállalkozás szempontjainak adaptálása a politika terebélyezésére – célja az államvezetés hatalmának külső, *extern* irányban történő megerősítése volt. A merkantilizmus „*a modern államhatalom kialakítását jelenti, amit közvetlenül a fejedelmi bevételek növelésével, közvetve pedig a népesség adóerejének fokozásával próbáltak elérni.*”¹⁵⁶ A merkantilizmus (vagy racionális fejedelmi gazdaságpolitika), mint az első valódi értelemben vett állami gazdaságpolitika virágkorát XIV. LAJOS uralkodása idején, Franciaországban élte. Ekkor született meg az ún. kereskedelmi kapitalizmus, mint a *fiscus* finanszírozási szükségleteinek terméke, és a „*tradicionális állami és kapitalista érdekek szövetsége.*”¹⁵⁷ A merkantilista gazdaságpolitika azt jelentette, hogy az aktív külkereskedelmi mérlegen keresztül minél több pénzhez, illetve nemesfémhez igyekeztek jutni. A merkantilista gazdaságpolitikai gyakorlat ugyanis az országok gazdagságát a nemesfémek felhalmozásában látta, ezért törekedett az aktív külkereskedelmi mérleg biztosítására, az export növelésére.¹⁵⁸ „*A külkereskedelem a gazdagság és a nemesfém tulajdonának gyarapítására az egyetlen út*” – érvelt THOMAS MUN.¹⁵⁹ A gazdaságpolitikai kivitelezés terén azonban ez a szemlélet egyoldalúan jelentkezett: „*a híres merkantilista jelszó – »keveset vásárolni, sokat eladni« – első részét abszolút módon értelmezték, hogy lehetőleg semmit se vásároljanak külföldről. Az uralkodók szigorú közigazgatási intézkedésekkel igyekeztek elérni, hogy minél több nemesfém özönöljön az országba, és lehetőleg semmi se kerüljön belőle külföldre.*”¹⁶⁰

JEAN-BAPTISTE COLBERT számára azonban a merkantilizmus esszenciája nem a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok alakítása, sokkal inkább a nemzetgazdasággal kapcsolatos problémák kezelése volt. Főfelügyelősége alatt megvalósult az állami pénzügyek

¹⁵⁵ GALGANO, FRANCESCO: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése.* HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2006, 46. p.

¹⁵⁶ WEBER, MAX: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 276. p.

¹⁵⁷ WEBER: *op. cit.* (1979), 277. p.

¹⁵⁸ GULYÁS GYULA: *A közpolitika paradoxonai. PhD disszertáció.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola, Budapest, 2002, 66. p.

¹⁵⁹ MUN, THOMAS: *England's Treasure by Foreign Trade. Or, the Ballance of our Foreign Trade is the Rule of Our Treasure.* Printed by J. G. for Thomas Clark, London, 1664, pp. 20-21.

¹⁶⁰ MÁTYÁS ANTAL: *A polgári közigazgatás története.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963, 17. p.

reformja, az adórendszer átalakítása, az adóbázis kiszélesítése, illetve a belső iparfejlesztés támogatása – a magas védővámok bevezetése, ekként az import megnehezítése, a protekcionista gazdaságpolitika alkalmazása, valamint az állami kölcsönök útján.¹⁶¹ Az állam kiterjedt gazdaságpolitikája révén támogatta a manufaktúrákat, az új iparágak meghonosítását, a külkereskedelmi társaságok létesítését, illetve az utak és kikötők építését. A merkantilizmus nemzeti változata az effektíve meglévő nemzeti iparágak rendszeres támogatását irányozta elő. A merkantilista gazdaságpolitikások a hazai tőkés ipar támogatását, a külföldi ipar versenyétől való védelmét elsőrendű nemzeti érdekeknek állították be.¹⁶² „Óriási különbség van aközött, hogy fokozatosan és lassan alakul-e át a nemzeti tőke ipari tőkévé, vagy pedig megrövidítik ennek az átalakulásának az idejét... Ezért nem pusztán frázis, hogy a merkantilrendszer szószólói e rendszer nemzeti jellegéről beszélnek” – vélekedett MARX.¹⁶³

FICHTE az autarkiót és a bezárkózást a végletekig abszolutizálta, ráadásul a „zárt kereskedő állam” (*der geschlossene Handelsstaat*) koncepciója sok közjogi méltóság részéről is aktív követőre talált. Sokan preferálták ugyanis egy olyan állam lehetőségét, amely fokozódó intenzitással kapcsolódik be a gazdasági élet területén, centralizált és tervszerű intézkedésekkel reformálva meg a gazdasági struktúrát, és amely a piac szabályozó szerepét a központi szabályozáson alapuló rendszerrel helyettesíti.¹⁶⁴

III. 2. A „laissez-faire” erőinek támadása az állami beavatkozással szemben, avagy a gazdasági liberalizmus kényszerszabadságra küldi az államot

Az állam gazdaságban és kereskedelemben érvényesülő meghatározó befolyását gyakorlatilag már a merkantilizmus fénykorában is számos kritika érte. Már WILLIAM PETTY, CROMWELL titkára is a gazdasági élet természetes folyamatairól, illetve „természeti törvényeiről” értekezett. A gazdasági mechanizmusokat szerinte a természeti folyamatokhoz hasonlóan objektívnek kell tekinteni, amelyeknek a természeti világ mintájára megvannak a maguk törvényszerűségei. Meglátása szerint minden olyan emberi intézkedés eredménytelennek bizonyul, amely ellentétben áll a „gazdasági élet természettörvényeivel.”¹⁶⁵ SIR DUDLEY NORTH angol közgazdász pedig már a XVII. század végén a védővámmentes

¹⁶¹ BEREND T. IVÁN szerint a külkereskedelem szigorú ellenőrzése, illetve az importot korlátozó védővámok rendszere egyenesen a merkantilizmus *sine qua non*-jának bizonyult. Lásd BEREND T. IVÁN: *Európa gazdasága a 20. században*. História Könyvtár Monográfiák – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2008, 21. p.

¹⁶² MÁTYÁS: *op. cit.* (1963), 19. p.

¹⁶³ MARX, KARL (1867): *A Tőke. III. kötet*. Szikra Kiadás, Budapest, 1955, 753. p.

¹⁶⁴ BRETTER GYÖRGY: *Fichte eszményi állama*, in BRETTER GYÖRGY: *Itt és mást. Válogatott írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, pp. 438-457. at 439. p.

¹⁶⁵ Lásd PETTY, WILLIAM (1662): *A Treatise of Taxes and Contributions*, in *The Economic Writings of William Petty*. Vol. I. Edited by Charles Henry Hull, Cambridge at the University Press, 1899, pp. 1-97.

szabadkereskedelem lehetősége mellett szállt síkra.¹⁶⁶ MONTESQUIEU *A törvények szelleméről* című munkájában azt írta, hogy a vagyonosodás legfőbb kelléke a szabadság, az árak egészséges kialakulásának fő feltétele pedig a konkurencia, és egyértelműen a kereskedelem szabadsága mellett érvelt.¹⁶⁷ JAMES STEUART szerint a politikai főhatalmat kötik a politikai gazdaságtan törvényei, „olyannyira, hogy e törvények minden egyes megsértése újabb megpróbáltatások felé sodorja [azt].”¹⁶⁸

A francia *fiziokraták*¹⁶⁹ a merkantilizmust az ún. természetes rend, a „*l'ordre naturel*” pozíciójából kritizálták, ésszerűtlennek és természetellenesnek titulálva azt. A merkantilizmussal szemben a gazdasági élet szabadságának követelése a „*laissez faire, laisser aller*” népszerű hívószavának csatasorba állításával történt meg.¹⁷⁰ A fiziokraták (FRANÇOIS QUESNAY, ANNE ROBERT JACQUES TURGOT, PIERRE-PAUL MERCIER DE LA RIVIÈRE, PIERRE SAMUEL DU PONT DE NEMOURS, MIRABEAU márki és társaik) a „piaci despotizmus” igazi híveinek bizonyultak, akik szerint a főhatalom pusztán azért létezik, hogy a pozitív törvények formájában kinyilatkoztassa a tulajdon, és az ettől elválaszthatatlan szabadság jogának megőrzését. A „*laissez-faire*” valójában tehát a tulajdonjogot és a kereskedelem szabadságát jelentő természeti törvény abszolút tiszteletét jelenti.¹⁷¹

A magántulajdon szentsége, a gazdasági erők szabad érvényesülése, továbbá a vagyonosodásnak egyedül a munkán, illetve a vállalkozói készségen alapuló eredete itt már teljes prioritást élvezett. A fiziokraták központi tétele, hogy a gazdasági életben szabadon működő „természeti erők” spontán módon megvalósítják a gazdasági folyamatok összhangját. A piac önmagában, az állam beavatkozása nélkül is képes a társadalom problémáinak

¹⁶⁶ BALLA ANTAL: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 7. p.

¹⁶⁷ MONTESQUIEU, CHARLES DE SECONDAT BARON DE : *De l'esprit des lois*. Barrillot & Fils, Geneve, 1748. *Tome I.*, pp. 337-338.; *Tome II.*, 13-14., 252-254. p.

¹⁶⁸ STEUART, JAMES: *An Inquiry into the Principles of Political Economy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations, in which are Particularly Considered Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit, and Taxes. Vol. I.* Printed for A. Millar, and T. Cadell, London, 1767, 249. p.

¹⁶⁹ A fiziokrata elnevezés DUPONT DE NEMOURStól származik: a kifejezést a *Physiocratie ou Constitution essentielle du gouvernement le plus avantageux en genre humain*, azaz a *Fiziokrácia [a természet uralma]*, vagyis *az emberi nem számára legelőnyösebb kormányzat lényeges szerkezete* című munkájában (1768) használta. Lásd MÁTYÁS: *op. cit.* (1963), 43. p.

¹⁷⁰ A „*laissez-nous faire*” mondást hagyományosan egy LEGENDRE nevű kereskedőnek tulajdonítják, aki e szavakat COLBERThez intézte a XVII. század végén. COLBERT azon kérdésére, hogy miként segíthetne neki, ugyanis a következő frappáns választ szolgáltatott: „*Nous laisser faire*”, azaz „*hagyjanak békén*.” Az első író, aki a kifejezést használta, D'ARGENSON márki volt (1751), aki az állam kereskedelembe való beavatkozásából adódó gazdasági előnyökért harcolt. Ő fogalmazta meg azon tézist is, miszerint „*a jobb kormányzáshoz kevesebbet kell kormányozni*.” Idézi: KEYNES, JOHN MAYNARD (1926): *The End of Laissez-faire*. Leonard & Virginia Wolff, London, 1926, 18. p.

¹⁷¹ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 45-47.

megoldására; a gazdasági szabadság korlátozása, és a gazdasági életbe történő külső beavatkozás csak anomáliákhoz vezet.¹⁷² QUESNAY „lépten-nyomon azt hangoztatja, hogy minden bajnak, minden visszaélésnek egyetlen orvossága van: a teljes szabadság. (...) El kell törölni az összes kiváltságokat s monopóliumokat, s majd akkor, a szabad versenyben, a fokozott kínálat következtében, a nyersanyag és a munkamennyiség együttes értékéig szállanak alá az iparcikkek árai. A legélesebben elítélte (...) a behozatali és a kiviteli vámokat, amelyek szükségképpen drágasággal és inséggel sújtják a lakosságot, míg a határok nyitvatartása kialakítja az egységes és máról holnapra nem változó világkereskedelmi árakat.”¹⁷³

Az állam gazdasági jelenléte létjogosultságát markánsan cáfolni igyekvő, nézeteit már tudományos alapokon igazolni kívánó első jelentős gondolkodó mégis a gazdasági individualizmus talaján álló ADAM SMITH volt. SMITH a megerősödött polgárság érdekeit védve támadta a protekcionizmust, és a feudális maradványokat. „Bízunk a tőkés gazdaság életerejében, meg van győződve arról, hogy a társadalom gazdagsága akkor gyarapodik a legnagyobb mértékben, a termelőerők akkor fejlődnek a legjobban, ha a gazdasági életet magára hagyják, ha a gazdasági élet belső erői spontán módon érvényesülhetnek, ha a gazdasági mechanizmus szabadon működhet.”¹⁷⁴ A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata című munkájában¹⁷⁵ egy olyan társadalmi-, gazdasági és politikai rendszer képét vázolta fel, amelyben az erőszakmentes, önkéntességen alapuló csereviszonyok dominálnak, a kormányzati felügyelet korlátozott, és az emberek a spontán módon szerveződő, a természetjog rendszere által meghatározott viszonyokban állnak egymással. Egy ilyen társadalom szerződéses viszonyra épül, legfontosabb alapelvei pedig a tulajdon szentsége, az individuum szabadságának princípiuma, és az önkéntes csere konstrukciója, amelyet semmilyen személy és erőszak sem korlátozhat. Az egyén céljainak eléréséhez vezető egyetlen legitim út a gazdasági teljesítménye – azaz a javak termelése, illetve cseréje – lehet.¹⁷⁶

SMITH tehát kiemelt hangsúlyt fektetett a csere gazdasági életben betöltött szerepére. A piacot olyan összekötő kapocsnak tekintette, amely egyesíti az embereket a gazdasági tevékenységükben, az önérdet pedig a (köz)gazdaság egész rendszerének mozgató erejeként

¹⁷² MÁTYÁS: *op. cit.* (1963), pp. 43-44.

¹⁷³ BALLA: *op. cit.* (1935), pp. 14-15.

¹⁷⁴ MÁTYÁS: *op. cit.* (1963), pp. 72-73.

¹⁷⁵ SMITH, ADAM (1776): *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. The Third Volume.* Charles Knight & Co., London, 1843

¹⁷⁶ ZELLER GYULA: *Létezik-e Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?* Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Pécs, 2009, pp. 6-7.

tételezte.¹⁷⁷ (Ezzel pedig akaratlanul is elvetette azokat a magokat, amelyekből később a *homo oeconomicus* individualista, csak a saját hasznára összpontosító, ekként minden közösségi szempontot negligáló modellje „sarjadt ki”. SMITH védelmében azonban azt is meg kell említeni, hogy más, főként morálfilozófiai tárgyú munkáiban az igazságosság, illetve a szeretet fontosságát hangsúlyozta a társadalom és a gazdaság helyes működésében.)

A spontaneitás és a külső beavatkozásoktól való mentesség híressé vált metaforája, a „láthatatlan kéz” (*invisible hand*)¹⁷⁸ SMITH munkájának egyik kulcsfontosságú eleme. Ez a láthatatlan kéz harmonizálja ugyanis a szabadpiac individuális szereplőinek egymással ellentétes érdekeit; az érdekkiegyenlítésről, a piac egészséges működéséről – ekként a közösség lehető legnagyobb jólétéről – pedig végső soron a kereslet és kínálat törvényének automatikus működése gondoskodik. Ebből következik SMITH azon gondolata, hogy az államnak nem szabad beavatkoznia az egyes egyének gazdasági dolgaiba, mert nem képes megváltoztatni az „életet uraló természetes törvényeket”.¹⁷⁹ SMITH erre tekintettel csak meglehetősen szűk terepet biztosított volna az állam ténykedésének: az állam feladat-és hatáskörét az ország védelmének garantálásában, az igazságosság gyakorlásának biztosításában, valamint a közművekről és a közintézményekről való gondoskodásban maximálta.¹⁸⁰

ADAM SMITH meglátásai valóban fordulópontot jelentettek a társadalomról és a gazdaságról való gondolkodásban: munkája nyomán ugyanis széles körben nyert teret a *gazdasági liberalizmus* gondolata. JEREMY BENTHAM utilitarista felfogása már minden megkötés nélkül a *homo oeconomicus* eszményét emelte piedesztálra. BENTHAM szerint az államnak teret kell engednie az egyének számára, hogy cselekedeteiken keresztül kibontakozhassanak, mert az individuumok a közhatalomnál jobban képesek megvalósítani a

¹⁷⁷ HELLER FARKAS: *A közgazdasági elmélet története*. Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1945, 15. p.

¹⁷⁸ A kifejezés *expressis verbis* egy helyen szerepel SMITH művében. „(...) egyetlen egyén sem szándékozik a köz javát elősegíteni és sincs tisztában, hogy ténylegesen mennyire segíti azt elő. A hazai iparnak a külhonival szembeni támogatását preferálva, csak a saját biztonságára törekszik; és ily módon irányítva azt az ipart annak terméke a legértékesebbé válhat, csak a saját előnyére törekszik és csak abban érdekelt, és miként sok más esetben, egy láthatatlan kéz vezeti őt egy olyan cél elősegítésében, amely nem volt része szándékának.” SMITH: *op. cit.* (1843), 112. p.

¹⁷⁹ KAUTZ GYULA: *Smith Ádám mint a közgazdaság-tudomány megalapítója*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1891, pp. XXVIII-XXXII.

¹⁸⁰ SMITH: *op. cit.* (1843), pp. 490-491. „A természetes szabadság rendszerének keretében a szuverénnek csak három kötelezettségét kell szem előtt tartani. (...) először, a társadalom megvédésének kötelességét más független társadalmak erőszakoskodásával és betörésével szemben; másodsor, a társadalom minden egyes tagja lehető legnagyobb mértékben való megvédésének a kötelességét az őt a társadalom bármely más tagja részéről érő igazságtalansággal vagy elnyomással szemben, vagyis a megfelelő igazságszolgáltatás kialakításának a kötelességét; és harmadszor, bizonyos olyan közművek és közintézmények létrehozásának és fenntartásának a kötelességét, amelyek létesítése és fenntartása sohasem állhat az egyes egyének vagy kis csoportjaik érdekében.”

maguk elé kitűzött különös célokat, amennyiben hagyják őket szabadon tevékenykedni.¹⁸¹ Híressé vált kinyilatkoztatása szerint „*az az általános szabály, hogy a kormány ne akarjon, vagy ne próbáljon semmit tenni*”, ezért a kormányzással szemben megfogalmazott mottó vagy jelszó így hangzik: „*Be Quiet!*”¹⁸²

JOHN STUART MILL úgy gondolta, hogy a korlátozás nélküli magántulajdon és a szabad piac az emberi jogok és a szabadság egyetlen alapja és biztosítója. *A szabadságról* írott munkájában a következőképpen érvel: „*valaha minden fontosabbnak vélt esetben a kormány kötelességének tartották, hogy rögzítse az árakat, és szabályozza az iparűzést. Ma azonban azt tartják, [sokkal jobb, ha] tökéletes szabadságot adnak a termelőnek és az eladónak is, melyet csupán az korlátoz, hogy a vásárlónak ugyancsak teljes szabadságában áll másutt is beszerezni a kívánt javakat. (...) A korlátozások (...) valóban korlátok, és minden korlát mint korlát rossz, (...) mert nem eredményezik azt, ami várnak tőlük.*”¹⁸³ Az egyéni szabadságba való beavatkozás csak önvédelemből (*self-protection*) igazolható; önmaga felett ugyanis az egyén a szuverén.¹⁸⁴

HERBERT SPENCER „adminisztratív nihilizmusa” az államot „*egyetlen nagy politikai babonának*” titulálta,¹⁸⁵ és feladatát már egyedül az igazságszolgáltatásra korlátozta.¹⁸⁶ A spencerizmus az individualizmus ellentámadásának égisze alatt a verseny primátusát feltételezte a társadalmi viszonyokban, ennek megfelelően mindenkit árulónak és szocialistának bélyegzett, aki a lakosság jólétét szolgáló szociális reformok mellett foglalt állást.¹⁸⁷ SPENCER az evolúció törvényére hivatkozva tiltakozott az állam bárminemű beavatkozása ellen, a polgárok életét „*béklyóba verő jogkorlátozásnak*” minősítve azt. A „*kényszerítő törvények*” lajstromát meglehetősen terjedelmesre szabta: ide sorolta a munka világát, a lakhatást, az egészségügyet, a higiénit, az oktatást, a tudományos kutatást, a múzeumok és a könyvtárak fenntartását. A liberalizmus feladatául azt szabta, hogy „*a türelmetlen és műveletlen tömegek hatalma alá kerülő*” parlament hatásköreit korlátozza.¹⁸⁸

¹⁸¹ BENTHAM, JEREMY (1793): *A Manual of Political Economy*, in *The Works of Jeremy Bentham, Now First Collected: Under the Superintendence of His Executor, John Bowring*. Published by William Tait, Edinburgh, 1839, pp. 40-72.

¹⁸² „*With the view of causing an increase to take place in the mass of national wealth, or with a view to increase of the means either of subsistence or enjoyment, without some special reason, the general rule is, that nothing ought to be done or attempted by government. The motto, or the watchword of government, on these occasions, ought to be - Be quiet.*” BENTHAM: *op. cit.* (1839), 33. p.

¹⁸³ MILL, JOHN STUART (1859): *On Liberty. Second Edition*. Ticknor and Fields, Boston, 1863, pp. 183-184.

¹⁸⁴ „*Over himself, over his own body and mind, the individual is sovereign.*” MILL: *op. cit.* (1863), 23. p.

¹⁸⁵ SPENCER, HERBERT (1884): *The Man versus The State*. Mitchell Kennerley, New York, 1916, 181. p.

¹⁸⁶ HORVÁTH: *op. cit.* (2001), 244. p.

¹⁸⁷ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 133. p.

¹⁸⁸ SPENCER: *op. cit.* (1916), 217., 218. p.

A szuverén hatalomba vetett metafizikai totemek ledöntése mellett SPENCER a szociáldarwinizmus álláspontja mellett is hitet tett: „*Véleményem szerint a közvélemény és a tudomány által egyaránt elismert mondás: »aki nem dolgozik, az ne is egyék«* érvénye vitathatatlan. Ez egyszerűen annak a természeti törvénynek a keresztény megfogalmazása, melynek köszönhetjük, hogy az élet a jelenlegi szintre emelkedett, ez az a törvény, melynek értelmében, annak a teremtménynek, amelynek nincs elég energiája ahhoz, hogy fenntartsa magát, pusztulnia kell.”¹⁸⁹ SPENCER eme brutális szavakkal az élet szükségszerű részeként felfogott versenyt helyezte a liberális gondolkodás súlyponti pozíciójába, szemben a korábban érvényesülő munkamegosztásos modellel. Ezzel a „természetes szelekció küzdelmeit” a gazdaság világára adaptálta: a legrosszabb teljesítményt nyújtó gazdasági szereplők egyszerűen kirostálódnak, a gazdasági érintkezés világa pedig a konfrontáció és a fennmaradásért folytatott állandó harc terepévé silányul.¹⁹⁰

III. 3. A laissez-faire korszakának következményei

KEYNES a következőket írta a korszak állami funkciókkal kapcsolatos értékítéletével összefüggésben: „*Csaknem minden, amit az állam a XVIII. században tett minimális funkcióján túl, káros vagy sikertelen volt, vagy annak látszott. A közgazdászok azt tanították, hogy a gazdagság, a kereskedelem és a gépek a szabad verseny gyermekei voltak. (...) A darwinisták még eggyel tovább is mentek – a szabad verseny teremtette meg az embert. (...) A legalkalmasabb fennmaradásának elve a ricardói közgazdaságtan mérhetetlen általánosításának is köszönhető.*”¹⁹¹

Ezen állam(felfogás) modelljét egyik legnagyobb kritikusa, CARL SCHMITT is akként jellemezte, hogy a közhatalmat igyekeztek a lehető legminimálisabbra korlátozni, a lehető legnagyobb mértékben megakadályozva a gazdaságba történő beavatkozásokat, és érvényre juttatva azt a dogmát, amely szerint a társadalom és a gazdaság a saját immanens elvei szerint alakítja ki a számára fontos döntéseket. „*A szociális és gazdasági erők szabad játékában a szerződés-és gazdasági szabadság uralkodik, ami által biztosítottnak tűnik a legmagasabb mértékű gazdasági prosperitás, mivel a szabad gazdaság és a szabad piac automatikus mechanizmusai gazdasági törvényekhez igazodva (...) önmagukat kormányozzák és szabályozzák.*”¹⁹² FERDINAND TÖNNIES szerint a *Gemeinschaft*ből a *Gesellschaft*ba való

¹⁸⁹ SPENCER: *op. cit.* (1916), 37. p.

¹⁹⁰ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 140. p.

¹⁹¹ KEYNES: *op. cit.* (1926), pp. 13-14.

¹⁹² „*Im freien Spiel der sozialen und wirtschaftlichen Kräfte herrscht Vertrags- und Wirtschaftsfreiheit, wodurch die höchste wirtschaftliche Prosperität gesichert scheint, weil der automatische Mechanismus der freien*

átmenet lényege éppen abban áll, hogy a hűséget és a bizalmat az elvi bizalmatlanság, és az atomjaira hullott csoportok versengő racionális egységei váltják fel, akik érdekellentéteiket szerződések útján nivellálják.¹⁹³

SOMLÓ BÓDOG plasztikusan fogalmazta meg a láthatatlan kéz csapásait szabadon engedő, artikulálatlan piaci „agorát” piederesztálra emelő liberális dogma lényegét. A *laissez-faire* hívei ugyanis úgy tettek, mintha „*a kereslet és a kínálat automatikus szabályozódása, a pénz, a váltó kifejlődése, a kereskedelem és ipar éppen legfontosabb intézményei mind oly intézmények volnának, amelyek minden állami tevékenység nélkül jöttek volna létre, és mind tökéletesebbek és fontosabbak, mint az aprólékos állami beavatkozás aprólékos eredményei.*”¹⁹⁴ ADAM SMITH láthatatlan kézzől szóló tanítása ezen elemzés tanulsága szerint nem volt egyéb, mint annak a tézisnek a hangoztatása, miszerint csak a „*béke, enyhe adók és tűrhető igazságszolgáltatás szükséges hozzá, hogy egy államot a barbárság legmélyebb fokáról a virágzás legmagasabb fokára emeljünk, és hogy minden egyebet a dolgok természetes folyása hoz magával.*”¹⁹⁵

Az árucserre korábbi (ADAM SMITH, illetve DAVID RICARDO által tételezett) modelljeiről a verseny, a kompetitív logika modelljére való áttérés tehát összességében azt eredményezte, hogy gyökeret vert az a meglehetősen drasztikus mentalitás, amely szerint „*az emberiség fejlődése megköveteli egyes alkotó elemeinek feláldozását.*” A konkurencia a társadalmi fejlődés igazi motorjává vált, a leggyengébb vállalkozások, egyének és nemzetek pedig úgy jelentek meg ebben a világképben, mint az élet természetes fejlődésével szemben emelt, legyőzendő akadályok. A „szociális konkurencializmus” az egyéni és a kollektív létezés, az országon belüli és a nemzetek közötti élet általános szabályává emelte a versenyt.¹⁹⁶

A nagy amerikai iparmágnások, így ANDREW CARNEGIE és JOHN D. ROCKEFELLER is hamar magukévá tették e mentalitást, és a természetes kiválasztódás darwini tanainak félreinterpretálásával igyekeztek a felhalmozott kapitalista vagyonok gyarapodása mellett érvelni. Ráadásul ezek az üzleti érdekek a vállalati lobbijelenségének közvetítésével a politika terrénumában is hamar megjelentek. THEODORE ROOSEVELT már 1910-ben akként foglalt állást,

Wirtschaft und des freien Marktes sich nach wirtschaftlichen Gesetzen (...) selbst steuert und reguliert.” SCHMITT, CARL: *Die Wendung zum totalen Staat*, in *Europäische Revue*, Bd. 7., Heft 4. (1931), pp. 241-250. at 241. p. [A tanulmány *Fordulat a totális állam felé* címen, CS. KISS LAJOS fordításában teljes terjedelemben hozzáférhető. Lásd SCHMITT: *op. cit.* (2002), pp. 210-221.]

¹⁹³ SZOLNOKI ISTVÁN: *A kapitalizmus embertípusa és a jövő.* A „Századunk” kiadása, Budapest, 1933, 10. p.

¹⁹⁴ SOMLÓ BÓDOG: *Állami beavatkozás és individualizmus.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907, pp. 175-176.

¹⁹⁵ SOMLÓ: *op. cit.* (1907), 180. p.

¹⁹⁶ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 141. p.

hogy „*pontosan ugyanúgy, ahogyan a polgárháború előtt a gyapot és a rabszolgaság speciális érdekei politikai egységünket fenyegették, most a speciális üzleti érdekek túlságosan gyakran ellenőrzik és rontják meg a kormány embereit és módszereit a saját profitjukért.*”¹⁹⁷ Az amerikai alapítású társaságok egyébként eredendően szoros állampolgári és kormányzati ellenőrzés alatt álltak, amelynek lényeges jogosítványa volt, hogy a tagállami törvényhozók bármely társaság alapító okiratát visszavonhatták, ha az megítélésük szerint nem a közjót szolgálta. Az 1800-ig terjedő időszakban a szoros és rigorózus kontrollnak köszönhetően mindössze 200 társaság bejegyzését engedélyezték.¹⁹⁸ Az amerikai polgárháborút (1861-1865) követően azonban „kopernikuszi fordulatot” vett a szabályozási szisztéma: az ipari érdekcsoportok kihasználta a zavargások okozta kaotikus állapotokat, illetve a politikai korrupciót: lényegében megvásárolták a törvényhozó testületek jóindulatát, amelyek aztán óriási összegeket és földterületeket biztosítottak a nyugati vasúti hálózat kiterjesztéséhez. A „beruházás” következtében a nagyipar és a kormányzat szimbiózisa tovább növekedett. RUTHERFORD B. HAYES republikánus amerikai elnök (1877-1881) szerint LINCOLN eszméi hamvukba hullottak: a „*nép által, a néppel, a népért elve többé már nem igaz. Ez már a tőkés társaságok kormánya.*”¹⁹⁹

A ma is érvényesülő tendencia – amelyet a transznacionális társaságok hatalmáról szóló, későbbi fejezetben fogunk ismertetni – már ekkoriban is érzékelhető volt: a bíróságok olyan precedenseket teremtettek, amelyek a társaságok és tulajdonuk védelmét az alkotmányos jog centrumába emelték: megszüntették a társasági bevételek állam által történő ellenőrzését, illetve korlátozták a társaságok felelősségét az általuk okozott károk vonatkozásában, végül alkotmányellenesnek nyilvánították a minimálbért, illetve a maximális munkaórákat előíró törvényeket.²⁰⁰ A folyamat utolsó fázisa talán az a döntés volt, amikor is a *Santa Clara contra Southern Pacific Railroad* ügyben kimondták, hogy az USA Alkotmánya értelmében a tőkés magántársaságokat is megilletik az állampolgárok számára biztosított jogok – de számos, állampolgárokat terhelő obligáció alól mentesek maradtak.²⁰¹ A nagyiparosok így végül konszolidálhatták hatalmukat, bár a munkásmozgalom és a Demokrata Párt ekkor még létező

¹⁹⁷ ROOSEVELT, THEODORE: *The New Nationalism*. The Outlook Company, New York, 1910, 12. p.

¹⁹⁸ GROSSMANN, RICHARD L. – ADAMS, FRANK T.: *Taking Care of Business: Citizenship and the Carter of Incorporation*. Charter Ink., Cambridge – Massachusetts, 1993, pp. 8-9.

¹⁹⁹ WASSERMAN, HARVEY: *America Born and Reborn*. Collier Books, New York, 1983m 84., 291. p.

²⁰⁰ KORTEN, DAVID C. (1995): *Tőkés társaságok világuralma*. Magyar Kapu Alapítvány, Budapest, 1996, 68. p.

²⁰¹ GROSSMAN – ADAMS: *op. cit.* (1993), pp. 18-20.

szövetsége – első ízben a *Clayton Act* révén – végül trösztellenes törvényeket eredményezett, amelyek a sztrájkoló munkások ellen irányuló bírói végzések tilalmát is deklarálták.²⁰²

A *haute finance*, a pénzarisztokrácia jellemzője az európai kontinensen sem maradt ismeretlen fogalom. A pénzarisztokrácia rugalmas és állandó intézményként működött, amely független volt minden kormányzattól, mégis kapcsolatban állt mindegyikkel; független volt a központi jegybankoktól, ám mégis szorosan összekapcsolódott velük. Emellett a pénzvilág és a diplomácia szférája között is szoros kapcsolat létesült. A ROTSCILD-család lojalitása nem egy nemzetnek, hanem egy cégnek szólt, és ennek a hitele vált az egyetlen „nemzetek feletti kapocsá” a politikai kormányzat és az ipari erők között. Ez a függetlenség abból fakadt, hogy e szuverén ágensek mind a nemzeti politikusok, mind a nemzetközi befektetők bizalmát élvezték, így a bankárdinasztia egyfajta „*metafizikai területenkívüliséget*” élvezett.²⁰³

A hatalmi egyensúly rendszerére, a nemzetközi aranystandardra, az önszabályozó piac dogmájára és a liberális állam krédójára építő²⁰⁴ XIX. századi civilizáció hamarosan a válság jeleit kezdte mutatni. A következő fejezetben a liberalizmus válságát, illetve az állami szabályozó-potenciál szükségszerű megerősödését, kiterjesztését vizsgáljuk.

²⁰² KORTEN: *op. cit.* (1996), 71. p.

²⁰³ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), pp. 33-34.

²⁰⁴ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), 25. p.

III. 4. Az inga elmozdul: az állami szerepvállalás kiterjesztése

Amint az előző fejezetben is láthattuk, a *mainstream* felfogásnak köszönhetően a XIX. század utolsó harmadáig a minimális államról vallott felfogás, illetve a piaci rendszer egyre hevesebb expanziója érvényesült. Sokáig tűnt úgy, hogy a piac biztosította „zavartalan fejlődés” doktrínája kikezdzhetetlenné és meghaladhatatlanná vált. Az első „rést” talán a svájci JEAN-CHARLES LÉONARD DE SISMONDI ütötte a gazdasági liberalizmus pajzsán, amikor is 1819-ben rámutatott a gazdaság ciklikus természetére, azaz az ismétlődő válságok sorozatára. *„Jobb, ha óvakodunk az egyensúly olyan veszélyes elméleteitől, amelyek annak automatikus létrejöttét feltételezik. Kétségtelen, hogy egyfajta egyensúly hosszabb távon újra kialakul, de mindez csak fájdalmas mennyiségű szenvedés után”* – fogalmazott.²⁰⁵

Egyre tarthatatlanabbá kezdett válni az a szisztéma, amelyben a gazdasági rendszert csak és kizárólag a piac, illetve az általa megszabott árak irányították, az állam részéről pedig csak azon intézkedést voltak hajlandóak tolerálni, amelyek a piac önszabályozását biztosító feltételeket teremtették meg. Ennek ugyanis egyenes ági következménye lett, hogy a társadalom a piac függelékeként működött, és ahelyett, hogy a gazdaságot ágyazták volna be a társadalmi viszonyokba, a társadalmi viszonyok ágyazódtak be a gazdasági rendszerbe. Az árufikció figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy ha az emberek és a termőföldek sorsát a piacra bízzák, az gyakorlatilag felér a likvidálásukkal.²⁰⁶ *„A liberális közgazdászok elkövették azt a nagy hibát, hogy a termelő erőknél csak egyik oldalát szemlélték; megfélelkeztek a munkásokról és a munkáskérdésről, s amikor a tőkének, a vállalkozó munkának túlságos jelentőséget tulajdonítottak, egészen hitvány alárendelt gazdasági fogalomként kicsinyítették a munkást.”*²⁰⁷

Az állam csak a közszabadság érvényesülése felett örködött, és csak a folyamatosan több terjeszkedési szabadságot követelők igényeire reagált; a szolidaritásra és társadalmi egyensúlyra törekvő szociálpolitikát alig folytatott. A gazdasági fejlődés útvesztőiben eltévedve az államok szinte alig-alig fókuszáltak polgáraik szociális helyzetére.²⁰⁸ A gazdasági cselekvés szabadságfokának drasztikus növelésével eleget tettek ugyan a liberalizmus által támasztott elvárásoknak, ez azonban óhatatlanul az egyenlőségi viszonyok csorbulásához

²⁰⁵ SISMONDI, JEAN-CHARLES LÉONARD SIMONDE DE (1819): *New Principles of Political Economy*. Idézi: GIDE, CHARLES – RIST, CHARLES: *A History of Economic Doctrines from the Time of the Physiocrats to the Present Day*. Harrap, London, 1948, pp. 193-194.

²⁰⁶ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), 72, 88, 105. p.

²⁰⁷ BALLA ANTAL: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai*. Légrády Nyomda-és Könyvkiadó Rt. kiadása, Budapest, 1926, 124. p.

²⁰⁸ VÉRTESY LÁSZLÓ: *Az állami beavatkozás joga és hatékonysága*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatástudományi Kar, Budapest, 2014, 33. p.

vezetett. A háborítatlan piacgazdaság a szabad versenyes kapitalizmus keretei között a tőke újabb és újabb haszonnal járó működésére tekintettel keveseket tett gazdaggá, sokakat viszont annál szegényebbé. Nem véletlen, hogy DICKENS regényeinek központi motívuma az égető szegénység volt, vagy hogy MADÁCH hőse a londoni színben a szabad verseny erőiben való csalódásának adott hangot.²⁰⁹ A „történelmi kapitalizmus” egyre kevésbé állt összhangban a liberális iskolák piaci harmóniát idealizáló elméleti sémáival, hiszen ez a konstrukció már alig-alig tükrözte a valóságos ipari és pénzügyi rendszer struktúráit, illetve gyakorlatát. A nagy kartellek megjelenése fokozatosan számolta fel a kis gazdálkodó egységek kapitalizmusát. Az oligopóliumok és monopóliumok megállapodásai, árdiktáló és ármanipuláló gyakorlatai romba döntötték a mindenki számára hasznos, tisztességes verseny képzetét. A közvélemény egyre nagyobb része mindinkább nagystíliú csalókat, semmint a haladás bajnokait látta az üzletemberekben. A tömeges korrupció, a politikai elittel egyre inkább szimbiózisba kerülő oligarchák rendszere a politikai demokrácia értékeinek megkérdőjelezésével fenyegetett. A menedzserek, a pénzemberek és a hozzájuk kötődő politikusok nagyon is látható keze megrendítette az *invisible hand*-be vetett optimista hitet.²¹⁰

A fentiekre tekintettel logikus fejleményként értékelhető, hogy működésbe lépett a POLÁNYI KÁROLY által leírt, a *laissez-faire* ellen irányuló spontán társadalmi ellenmozgás, amely a termelési tényezők, a föld és a munkaerő vonatkozásában a piac működésének fékezésében állott. A gazdasági liberalizmus elvével (melynek célja az önszabályozó piac létrehozása, támogatója a kereskedő osztályok, módszere pedig a *laissez-faire* és a szabadkereskedelem) szegeződött szembe a társadalom önvédelmének elve. Ennek célja az ember, a természet és a termelés szervezetének megőrzése, támogatói a piac ártalmas hatásainak kitett dolgozó és földbirtokos osztályok, eszközei pedig az állam által alkotott védelmező törvények, a beavatkozó társulások, illetve a beavatkozás egyéb módozatai.²¹¹ A piaci önszabályozás utópiáját hangoztató nézetrendszerrel, a liberális állam és a *laissez-faire* mentalitás frigyével szemben tehát a társadalom önvédelmi reakciójaként fogalmazódtak meg a végül protekcionista politikába torkolló társadalmi ellenállás felszínre törő igényei.

²⁰⁹ Ádám *Az ember tragédiájában* a következőképpen ad hangot a szabad versenyes kapitalizmussal kapcsolatos illúzióvesztésének. „Ismét csalódtam, azt hívém, elég/ Ledönteni a múltnak rémeit/ S szabad versenyt szerezni az erőknél./ Kilöktem a gépből egy főcsavart./ Mely összetartá a kegyeletet./ S pótolni elmulasztám más erősbbe./ Mi verseny ez, hol egyik kardosan/ Áll a meztelen ellennek szemében./ Mi függetlenség, száz hol éhezik./ Ha az egyes jármába nem hajol./ Kutyáknak harca ez egy koncz felett.” Lásd ALEXANDER BERNÁT (szerk.): *Madách Imre munkái*. Franklin Társulat, Budapest, 1904, 144. p.

²¹⁰ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 127. p.

²¹¹ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), 72, 88, 176, 178. p.

A liberalizmus ezért legkésőbb az 1880-as évektől kezdve Európa-szerte válságba került: valamennyi iparosodott országban, ahol a szociális reformok teret nyertek, a klasszikus liberális dogmák (a kereskedelem szabadsága, a magántulajdon szentsége, a piaci egyensúly erényei) megkérdőjeleződtek. FOUCAULT ezt a liberális kormányzási rend kríziseként írta le.²¹² A kapitalizmus szervezeti változásaira, az egyre éleződő osztálykonfliktusokra, és az új nemzetközi erőviszonyokra tekintettel a kormányzati beavatkozás gyakorlati szükségletté vált. A társadalmi fejlődés olyan irányba kezdett konvergálni, ahol „*az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed. (...) Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak a megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja*” – állította SOMLÓ BÓDOG.²¹³ „*Talán most a közgazdászok legfontosabb feladata, hogy újfent különbséget tegyenek a kormányzat agendája és non-agendája között, a politika feladata pedig olyan kormányzati forma megalkotása a demokrácián belül, ami képes megvalósítani az agendát*” – írta KEYNES a „modern kapitalizmus kollektív cselekvés általi lehetséges tökéletesítéséről” értekezve.²¹⁴ A főhatalom által reprezentált központi hatalomnak önmagában egységes elv alapján kell irányítania az összes ügyeket és az összes embereket – érvelt évtizedekkel korábban TOCQUEVILLE. Az „*egyedüli, egyszerű, gondoskodó és teremtő hatalom*” mintájára elképzelt erős és központosított kormányzás,²¹⁵ a *Leviatán* újbóli megerősítésének gondolata találkozott az emberek védelem, közösségi célú intézmények, oktatás és társadalombiztosítás iránti növekvő igényeivel.

A XIX. század végétől expanziónak indult az állami szerepvállalás mértéke; eddigre már bizonyos gazdasági anomáliák megoldása is az államra hárult, így az állam gazdaságot befolyásoló szerepe is növekedni kezdett. Létrejött a versenyjog, a fogyasztóvédelmi jog, az állam pedig a gazdasági tevékenységeket minőségi és biztonsági okokból is az egyre szélesebb körű szabályozás hatálya alá vonta. Az állami feladatok skálája kibővült a szolgáltató, illetve gondoskodó funkciókkal: az állam a közüzemek útján – avagy a magánvállalkozások állami patronálásával – infrastrukturális közszolgáltatásokat is szervezett, majd lassan jóléti intézmények működtetésébe is fogott.²¹⁶ A modern központi banktevékenység is a nyers piaci

²¹² DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 125-128.

²¹³ SOMLÓ: *op. cit.* (1907), 192. p

²¹⁴ KEYNES: *op. cit.* (1926), pp. 40-41.

²¹⁵ TOCQUEVILLE, ALEXIS DE (1835-1840): *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993, 942. p.

²¹⁶ BORDÁS MÁRIA: *A hatékony állam és a jogállam konfliktusa?* in *Közjogi Szemle*, 2011/3. szám, pp. 14-27. at pp. 18-19. MAGYARY ZOLTÁN a „posztindusztriális államról” írva már a tevékenységek széles spektrumát említhette: ti. ez az állam „*tanít, gyógyít, épít, szállít, elektromos áramot termel és mindenképp a legnagyobb organizációt vezeti, ami maga is különleges szakértelmet kíván.*” MAGYARY ZOLTÁN: *A közigazgatás és a*

erőkkel szembeni védelemnyújtás égisze alatt jött létre. Azzal, hogy központosították a hitelkínálatot, elkerülhetővé vált az üzlet és a foglalkoztatás defláció idején való teljes szétzilálódása, a deflációt pedig akként lehetett megszervezni, hogy az lehetőség szerint elnyelje a megrázkódtatást. A központi bank kamatláb-politikai és nyíltpiaci műveleteinek átfogó nyomása nagyjából egyenlően szorította le a hazai árakat, és tette képessé az „exportközeli” cégeket arra, hogy újramezsidjék vagy növeljék az exportjukat – ráadásul ezáltal csak a legkevésbé eredményes cégeket kellett felszámolni.²¹⁷ Az első jegybankok emellett az uralkodó, illetve a kormány számára pénzügyi szolgáltatásokat láttak el, illetve korai feladatként jelentkezett az államadósság kezelése oly módon, hogy a közbizalom fennmaradása is biztosított legyen.²¹⁸ A valutát kezelő jegybankokra még a Bretton Woods-i rendszer (a keynesi kapitalizmus) körülményei között is igaz volt, hogy a kormány gazdaságpolitikájának eszközeként a kormány fennhatósága alatt álltak, és a kormányok aktív pénzpolitikája mellett funkcionáltak.²¹⁹

Az európai kontinens államaiban a FRIEDRICH LIST által exponált tanítások²²⁰ győztek, és a legtöbb állam alkalmazta a vámrendszernek az általa sürgetett módját: az ún. nevelő vámokat. Franciaország és a Német Birodalom védővámokat alkalmazott. A német vámpolitikára különösen jellemző volt a gyengébb országokkal szembeni agresszivitás. Az 1902. évi BÜLOW-féle vámtörvény példának okáért Magyarország csaknem minden agrárterményét kiküszöbölte a német piacról.²²¹ Ezt a tendenciát kétségtelenül mérsékelte a

közönség. (Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon tartott előadás szövege), in LŐRINCZ LAJOS (szerk.): *A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai. 1874-1947.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 290. p.

²¹⁷ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), pp. 249-250.

²¹⁸ KOVÁCSNÉ SIPOS ÁGNES: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig. PhD értekezés.* Miskolci Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2007, 9. p.

²¹⁹ POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend. 2. kötet.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2008, 10. p. Ennek egyetlen korlátja érvényesült: ha megingott a valuta értéke, az IMF és a Világbank egy kölcsönt nyújtott az inkriminált államnak a belső pénzpiac konszolidációjához, ennek egyensúlyát pedig helyre kellett állítani.

²²⁰ A német közgazdász, DANIEL FRIEDRICH LIST fő műve *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere (Das nationale System der politischen Ökonomie, 1841)* volt, amely KOSSUTH LAJOS gondolkodására is nagy hatást gyakorolt. Nézetei szerint a szabad verseny csak akkor jár kölcsönös előnyökkel a nemzetek között, „*ha mind a kettő az ipari fejlődésnek körülbelül ugyanazon fokán áll.*” A különböző fejlettségi fokon álló nemzetek viszonylatában ellenben a gazdasági szabadság esetén nem kölcsönös előny alakul ki, „*hanem a kevésbé előrehaladt nemzetek egyetemes alávetettsége az uralkodó ipari, kereskedelmi és tengeri hatalomnak.*” Ennek kiküszöbölésére – elsősorban Németországra modellezve – az alábbi megoldást javasolta: „*Hogy a kereskedelem szabadsága természetesen hathasson, először a kevésbé előrehaladott nemzeteket mesterséges rendszabályokkal a fejlődés arra a fokára kellene emelni, amelyre az angol nemzet ugyancsak felemeltetett.*” A védvámok révén a hazai ipar kifejlesztését szorgalmazta. Azonban ez a gazdaságpolitikai megoldás nála sem örök időkre szentesített: amint egy elmaradt ország a védvám révén utolérte az élen járó tőkés országokat, a védvám-rendszer helyét újra a szabad versenynek kell átvennie. Az idézetek forrásai: LIST, FRIEDRICH (1841): *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere.* Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940, 2, 167, 169, 173, 364. p.

²²¹ BALLA: *op. cit.* (1935), pp. 134-135.

Nagy-Britannia és Franciaország között 1860-ban kötött ún. COBDEN-CHEVALIER szerződés, amelynek a legnagyobb kedvezményről szóló záradéka automatikus vámcsökkentéseket eredményezett,²²² de a protekcionizmus még ezzel együtt is sűrűn alkalmazott módszernek bizonyult.

Kiterjedt jóléti juttatási rendszerről azonban ekkor még nem beszélhetünk: a szociális segélyező állam alacsony szintű, pusztán a létfenntartáshoz szükséges juttatásokat biztosított az érintetteknek. Jellemző tevékenysége a jövedelemigazoláshoz kötött segélyezés volt, az „érdemes” és „érdemtelen” szegények közötti differenciálással, a helyi hatóságok diszkrecionális jogkörévé téve azt a lehetőséget, hogy a juttatásokat, illetve a jogosultsági kritériumokat a helyi munkaerőpiac feltételeihez igazítsák.²²³ *Summa summarum*, a gazdasági liberalizmus táncrendje, amely az államot az „éjjeliőr” szerepkörére kárhóztatta, fokozatosan elveszítette a legitimitását, átadva a parkettet egy „beavatkozóbb” karakterű államnak.

ADOLPH WAGNER, a bismarcki éra közgazdásza hamarosan megfogalmazta híressé vált törvényét, amely az állami kiadások részarányának folyamatos növekedését jósolta az ipari társadalom keretei között, a fejlett nyugat-európai országokra vonatkozóan. A WAGNER-törvény lényege, hogy – empirikusan megfigyelt jelenségként – a jövedelmek emelkedésével párhuzamosan a közszektor gyorsabban nő a magánszektornál. Ennek oka a terjedőben és javulóban lévő közszolgáltatások iránti kereslet növekedésében keresendő. A természettudományok, a termelési technológiák és a közlekedési eszközök ugrásszerű fejlődése, valamint a társadalom komplexebbé válása megteremtette azon igényt, hogy a magasabb szintű megoldások mindenki számára elérhetővé váljanak, további impulzust adva a kormányzati szerepvállalás kiterjesztése számára.²²⁴

A kormányzati agenda pedig lassan, de biztosan fejlődni kezdett. Az első világháborút megelőzően, az „eszmei ösztökés” állam idején a kormányzás mindössze a nemzeti össztermék 7-8 százalékával rendelkezett az Egyesült Államok esetében.²²⁵ 1870-ben az államháztartás kiadásai a GDP százalékában kifejezve az európai kontinensen átlagosan 5,7 és 13,7 % között

²²² BEREND T.: *op. cit.* (2008), 20. p.

²²³ MYLES, JOHN: *Hanyatlás vagy holtpont?* in BUJALOS ISTVÁN – NYILAS MIHÁLY (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, pp. 357-396. at 374. p. A szociális biztonságot nyújtó jóléti állam csak a második világháborút követően alakult ki. Ezt a szisztémát értelemszerűen a jóléti államról szóló fejezetben elemezzük részletesebben.

²²⁴ WAGNER, ADOLPH: *Staat in nationalökonomischer Hinsicht*, in JOHANNES CONRAD (Hrsg.): *Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. VII.* Fischer, Jena, 1911, pp. 727-739. at 734., 736. p. WAGNER a híressé vált tézisét első ízben a *Finanzwissenschaft* című művében fogalmazta meg.

²²⁵ SZIGETI: *op. cit.* (2005), 87. p.

mozogtak.²²⁶ Ehhez képest már a „nagy háború” során megvalósuló – a gazdaság vonatkozásában még csak segédfunkciós kormányzásnak tekinthető²²⁷ – hadigazdálkodás is növekvő állami szerepvállalást eredményezett – kiterjedt központi szabályozással és ellenőrzéssel –, majd az első világhéást követően kiterjedt a kapitalizmus szabadpiaci modelljének átalakulási folyamata (ezt tételezte tulajdonképpen KEYNES a fentebb idézett munkájában a *laissez-faire* alkonyaként).²²⁸

Megvalósult az a „nagy átalakulás”, amelynek eredményeként a liberális nacionalizmus nacionalista liberalizmussá fejlődött, arra való hajlammal, hogy protekcionista és imperialista legyen a külfölddel, monopolista konzervatív a belfölddel szemben.²²⁹ A kontinens lényegében a protekcionizmus, az állami beavatkozás, és a szabályozott piaci rendszer irányába fordult. A hadigazdaság állami szabályozásának német kísérlete gyakorlatilag minden hadviselő fél által alkalmazott modellté vált, beleértve Nagy-Britanniát, a szabadkereskedelmi mentalitás fő bástyáját is. A hadigazdaság impulzusként szolgált az önellátási törekvések és a protekcionizmus erősödéséhez, államilag irányított és szabályozott gazdasági rendszert vezetve be.²³⁰ „Az állam befolyása az első világháború alatt új minőséget nyert. Valamennyi hadviselő ország, de a legtöbb semleges állam is, többnyire a stratégiai termékek ellenőrzése mellett nyersanyag-és élelmiszer-szabályozást vezetett be. Ezzel összefüggésben a hadiszállításokat és szállítókat, gyakran a közlekedési szektort, és olykor a mezőgazdaságot is ellenőrizték és szabályozták” – foglalta össze az állami szerepvállalás mennyiségi és minőségi elmozdulását WOLFRAM FISCHER.²³¹

A hadigazdálkodás, illetve a háború következményei grandiózus hatással voltak a két világháború közötti gazdaságra is. Európa képtelen volt visszatérni a *laissez-faire* dominálta korszak viszonyaihoz. Az állam kiadásai megnöttek: az 1920-as évekre kialakult szint Európában általában magasabbnak bizonyult, mint a világháború előtti időszakban: a központi költségvetés GDP-hez viszonyított nagysága 1925-ben nagyjából 5 és 20 % között mozgott.²³²

²²⁶ Az 5,7%-os érték Svédországra, míg a 13,7%-os mutató Olaszországra vonatkozik. Az Egyesült Királyság kiadásai ekkor a GDP 9,4, Franciaországé 12,6, a születőben lévő Német Birodalomé 10, Norvégiáé 5,9, Ausztria-Magyarországé 10,5 százalékra rúgtak. Az európai átlag ekkor 10,5 százalékra tehető. Forrás: MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 54. p.

²²⁷ SZIGETI: *op. cit.* (2005), 88. p.

²²⁸ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), pp. 21-22.

²²⁹ POLÁNYI: *op. cit.* (2004), 254. p.

²³⁰ BEREND T.: *op. cit.* (2008), pp. 47-51.

²³¹ FISCHER, WOLFRAM (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts-und Sozialgeschichte, Bd. 6.:Europäische Wirtschafts-und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1987, 171. p.

²³² MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 22. p.

III. 5. Keynes és Hayek küzdelme, avagy a nagy válságtól a jóléti államig vezető út

Egy rövid, átmenetinek bizonyuló gazdasági növekedési pályát, és az ezt övező optimizmust követően a világ drasztikus megrázkódtatáson ment keresztül. Az 1929. októberi tőzsdei összeomlás a *Wall Streeten* korábban példa nélküli gazdasági katasztrófát eredményezett. Az amerikai gazdaság összeomlott, és ez egy olyan dominószerű folyamatot indított el, amely a közgazdászok számára gyakorlati kérdések egész sorát vetette fel,²³³ a történelem kerekét pedig a totalitárius diktatúrák időleges felemelkedése felé forgatta el.

A gazdaság konjunkturális ciklusai, és az azok mélypontján keletkező válságok a XIX. század derekától kezdve, a válságok elmélyülése és a recessziós időszak elhúzódása pedig a XX. századtól kezdve markáns jelenségekké váltak. A válságjelenségek tovagyűrűzése és „nemzetköziesedése” korábban sem volt ismeretlen fogalom, de az 1929 és 1933 közötti nagy gazdasági válság minden korábbinál nagyobb mértékűnek és kiterjedtségűnek bizonyult.²³⁴ A világméretű krízis alapjaiban rengette meg a gazdasági és társadalmi intézményeket. A fentebb már vázolt jelenségek és a gazdasági válság együttes hatására a polgári közgazdaságtan harmóniaelméletei perifériára szorultak. A polgári közgazdászok a nagy gazdasági válság után többségében már nem tartották fenn azon állításukat, hogy a magára hagyott tőkés gazdaság harmonikus volna.²³⁵ A régi, a *laissez-faire* hagyomány örökösének tekinthető, és az újabb, az állam kiterjedtebb beavatkozását hangsúlyozó mentalitás azonban még egy végső, nagy csatában ütközött meg egymással: ez volt JOHN MAYNARD KEYNES és az ausztró-amerikai iskolához tartozó FRIEDRICH AUGUST HAYEK vitája.

KEYNES nem titkolt célja az volt, hogy megjavítsa a társadalom gépezetét,²³⁶ ennek részeként pedig az állam feladatának tekintette, hogy lehetőség szerint tegyen meg mindent, hogy az állam polgárainak, de különösen a munkanélkülieknek az élete minél könnyebb lehessen. Amellett érvelt, hogy a gazdaság működésének jobb megértése biztosítja a felelős kormányok számára, hogy döntéseik révén kisimítsák az üzleti ciklus mélypontjának legdrasztikusabb következményeit.²³⁷ Munkáiban ezért a teljes foglalkoztatottság elérésének lehetőségeire koncentrált. „*A teljes foglalkoztatást biztosítani tudó központi irányítás*

²³³ WAPSHOTT, NICHOLAS (2011): *Keynes és Hayek. Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant. A nagy válságtól a nagy recesszióig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2014, 65. p.

²³⁴ SZENTES TAMÁS: *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 53. p.

²³⁵ MÁTYÁS: *op. cit.* (1963), 461. p.

²³⁶ KEYNES, JOHN MAYNARD: *The return to gold and foreign lending*, in *The Collected Writings of John Maynard Keynes. Vol. 19.: Activities, 1922-1929*, pp. 238-356. at 272. p.

²³⁷ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), 58. p.

természetesen a hagyományos állami funkciók jelentős kiterjesztésével jár. Sőt, éppen a modern klasszikus elmélet hívta fel a figyelmet számos olyan helyzetre, amelyben szükség van a gazdasági erők szabad játékának korlátozására vagy irányítására” – ismerte el.²³⁸ KEYNES hitt abban, hogy a teljes foglalkoztatottságra (is) építő jóléti állam kellő garanciát jelent a gondolat- és cselekvési szabadság fenntartására, ami a valódi demokráciák elengedhetetlen feltétele. *„Az individualizmus – ha meg lehet tisztítani a hibáitól és a vele elkövetett visszaélésektől – a személyes szabadság legjobb biztosítója abban az értelemben, hogy minden más rendszernél nagyobb teret nyújt az egyéni választásnak*” – írta.²³⁹ Ezzel elméleti síkon megteremtődött az első és második generációs alapjogok szintetizálásának lehetősége. Ahogy életrajzírója, SKIDELSKY fogalmazott: KEYNES eszméivel megadta a reményt az embereknek, hogy *„a teljes foglalkoztatás koncentrációs táborok nélkül is elérhető.”*²⁴⁰

A LUDWIG VON MISES tanain²⁴¹ nevelkedett HAYEK ezzel szemben az egyéni szabadság primátusát, a piaci mechanizmus önmagában vett értékét, és a társadalmi igazságosságra való törekvés hiábavaló és káros voltát hirdette. HAYEK akként érvelt, hogy az egyenlőségre való törekvés csökkenti, illetve végső soron felszámolja a szabadságot.²⁴² Véleménye szerint egyedül a piac képes arra, hogy oltalmazza az egyéni szabadságot, és gazdasági hasznot teremtsen: *„olyan mechanizmus, amely nagymértékben javította az egyének igényeik kielégítésére való esélyeit, ám annak árán, hogy minden embernek (...) vállalnia kell a meg nem érdemelt kudarc kockázatát. is.”* A társadalmi igazságosságba vetett hit felkarolása, illetve az állam gazdaságpolitikai szerepvállalása meglátása szerint *„szükségszerűen közelebb és közelebb visz a totalitárius rendszerhez.”*²⁴³

²³⁸ KEYNES, JOHN MAYNARD: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. English Edition. MacMillan, London, 1936, 379. p.

²³⁹ KEYNES: *op. cit.* (1936), 380. p.

²⁴⁰ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), 151. p.

²⁴¹ MISES szerint az állami intervenció béklyóba szorítja a piacgazdaságot. Az államnak ezért meg kell elégednie azzal, hogy – a beavatkozást mellőzve – biztosítja a társadalmi együttélés feltételeit. Az ellenőrzés szerinte teljes mértékben oszthatatlan, azaz vagy teljesen magán-, vagy teljesen állami kézben összpontosul. Vagy az „állam diktatúrája”, vagy a „fogyasztó szuverenitása” érvényesül; nincsen arany középút az „állami totalitarizmus” és a „fogyasztók demokráciája” között. Az állami automatizmus csak segélyből élő, az állami paternalizmustól függő embereket teremt, szemben a piaci folyamattal, amely kreatív vállalkozókat kreál. *„(...) az állami beavatkozás mindig vagy valamilyen erőszakos cselekedettel, vagy az ahhoz való folyamodás fenyegetésével jár együtt. (...) A hatalomgyakorlás végső soron nem jelent mást, mint fegyveres, csendőri, rendőri, katonai, börtönőri és végrehajtói szolgálatok igénybe vételét. A hatalom lényegi vonása, hogy gumibotzással, emberek megölésével és börtönbe zárásával kiereszkolhatja akarata érvényesülését. Azok, akik több állami beavatkozást akarnak, végső soron több kényszert és kevesebb szabadságot szeretnének*” – vallotta. Lásd MISES, LUDWIG VON (1949): *Human Action. A Treatise on Economics*. Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 1998, 715, 809. p.

²⁴² HAYEK, FRIEDRICH AUGUST: *Law, Legislation and Liberty. Volume 2. The Mirage of Social Justice*. Routledge & Kegan Paul, London, 1976, 67. p.

²⁴³ HAYEK: *op. cit.* (1976), 68., 70-71. p.

A válság eredményeként KEYNES meglátásai látványos győzelmet arattak a hayeki tanok felett. A krízis hatására a válságkezelésben a korábbi gyakorlatokhoz képest példátlanul nagy szerepet vállalt az állam. Az állami szerepvállaláshoz tartozott a pénzügyi válság közvetlen elhárítása (a nemzetközi valutamozgások ellenőrzésének ideiglenes bevezetése), az egyensúly megteremtésére irányuló lépések (a pénzkibocsátás, így az inflációt ellenőrző jegybankok felállítása, a kereskedelmi mérleg javítását szolgáló importkorlátozások), végül pedig a nemzetközi kereskedelemben betöltött állami közvetítő szerep is. Az állam átfogó keresletélénkítő programok, illetve a társadalmi csoportok és érdekek közötti egyeztetések révén is beavatkozott a gazdasági folyamatokba.²⁴⁴

Az állam szerepéről vallott paradigmaváltás az Egyesült Államokban egy pozitív végösszegű játszmat kényszerített ki. A nagy gazdasági válságot követő roosevelti *New Deal* konstrukciója új utat szabott az állami gazdaságpolitika eszköztárának, és a korábban elképzelhetetlen közvetlen állami beavatkozás szimbólumává vált. ROOSEVELT a *National Industry Recovery Act* (NIRA) 1933 júniusában történő elfogadtatásával aktív szerepet biztosított a kormánynak a gazdaság revitalizálásában, ezzel számolva fel a piac öngyógyító mechanizmusába vetett illúziókat. Az elnök ténykedésének köszönhetően sikerült meghaladni az individuális szabadság preferálására épülő hagyományokat, és megnövelni az állam szociális-gazdasági funkcióit.²⁴⁵ Ennek nyomán egy olyan új gazdaságirányítási alternatíva keletkezett, amely a magángazdaság talaján állva biztosította az állam gazdasági beavatkozási lehetőségeit, lényegében egy növekedésorientált gazdaságpolitikát realizálva, és állami stabilizációs elemeket beépítve. A keynesiánus tanok átkerültek a reálgazdaság térénumába, ennek révén pedig „*létrejött a »vegyes gazdasági rendszer«, ami alapvetően az állam, a magántőke és a munkavállalókat képviselő szakszervezet érdekkapcsolatán nyugszik.*”²⁴⁶

A közgazdaságtan KATZENSTEIN és ZYSMAN hatására a modern vegyes gazdasági rendszerek három alapvető altípusa között differenciál, ezek az állam által vezérelt piacgazdaságok, a piac által vezérelt piacgazdaságok, illetve az ún. neokorporatív rendszerek.²⁴⁷ Ez alapján az USA a piaci önszabályozásnak továbbra is a legnagyobb teret engedő, piac által vezérelt piacgazdaságnak számított, de a ROOSEVELT nevével fémjelzett *New*

²⁴⁴ MÉSZÁROS REZSŐ és munkaközössége: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 113. p.

²⁴⁵ NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN: *A progresszív éra és a New Deal*, in *Jogtörténeti Szemle*, III. évfolyam, 3. szám (1990), pp. 31-41. at. 31. p

²⁴⁶ KAPOSZ ZOLTÁN: *A XX. század gazdaságtörténete. I. kötet. 1918-1945*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 1998, 76. p.

²⁴⁷ TÜREI SÁNDOR: *Leszakad-e Európa végérvényesen az Egyesült Államoktól? PhD értekezés*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Műszaki Menedzsment Doktori Iskola, Budapest, 2007, 143. p.

Deal az állam szerepéről vallott új felfogást állította előtérbe: míg 1933 előtt – a nagyobb háborúk korszakait kivéve – a szövetségi kormány együttes kiadása sem haladta meg a nemzeti jövedelem 3%-át, 1933-tól kezdve rendszeresen felülmúlta a 20%-ot is.²⁴⁸ (MURAKÖZY ehhez képest más számsorral szolgál: a válság előtti 2-3%-os értékről a központi költségvetés kiadásai a harmincas évek közepére az adatai szerint a GDP 10% körüli értékére ugrottak az USA-ban.)²⁴⁹ A vegyes gazdasági rendszer tulajdoni arányainak vonatkozásában látnunk kell, hogy ez a szisztéma is döntően a magántőke túlsúlyán alapult, és nem sértették meg a magántulajdonosok tulajdonhoz való jogát sem. A háború alatt a gazdaságpolitikáról vallott felfogás valamelyest modifikálódott, ennek ékes bizonyítékaként USA-szerte tudományos társaságok alapultak, amelyek „»tervezni« voltak hivatva a kapitalizmus feltételei közepette, erről a témáról a könyvek és brosrák tömegét adták ki.”²⁵⁰

A roosevelti szabályozás legnagyobb erénye meglátásunk szerint abban állt, hogy egy tradicionálisan öngondoskodásra építő társadalomban épített ki a *Welfare State*, a jóléti állam előzményének tekinthető számos intézményt. Az elnök egyfajta „szociális szerződést” kötött az amerikai társadalom tagjaival egy bizonyos életszínvonal garantálása tárgyában – sokak szerint megkoronázva a THEODORE ROOSEVELT és WOODROW WILSON által megkezdett „építkezést”. A *New Deal* kifejezetten sikeresnek bizonyult az olyan problémák kezelésében, mint a trösztökkel szembeni markáns fellépés, a pénzügyi szabályozás rigorózusabbá tétele, a munkavállalói jogok hatékonyabb garantálása, illetve a közmunkaprogramok koordinálása és a szociális háló kiterjesztése. Az 1935-ben elfogadott *Social Security Act* az idősek és a munkanélküliek számára biztosított ellátások törvényi alapjait fogalmazta meg, a szintén ebben az évben elfogadott *Wagner Act* révén pedig a szakszervezetek jutottak dominánsabb pozícióba az ipar területén.²⁵¹ Mindennek köszönhetően egyenletesebbé vált a vagyoneeloszlás, és kialakult egy erős középosztály is. Úgy tűnt, hogy a *laissez-faire* halotti anyakönyvi kivonatát végleg ki lehet állítani, ezzel egyidejűleg pedig elfogadottá vált az a nézet is, miszerint a modern államnak a gazdaság egészéért kell felelősséget vállalnia.

A keynesi nézetek az USA-ban a második világháborút – és ROOSEVELT halálát – követően is folytatták diadalmenetüket. Az ehhez vezető utat még ROOSEVELT kövezte ki, aki az 1944-ben elmondott *State of the Union* című beszédében egy „második polgárjogi törvény” elfogadását szorgalmazta, amely „garantálja a jogot a megfelelő védelemhez az öregkorral, a

²⁴⁸ RIPP GÉZA: *A tőkés gazdaság a történelemben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989, 354. p.

²⁴⁹ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 26. p.

²⁵⁰ VARGA JENŐ: *A tőkés gazdaság a második világháború után*. Szikra Kiadás, Budapest, 1947, 32., 55. p.

²⁵¹ ELLIS, RICHARD J.: *The Development of the American Presidency*. Routledge, New York, 2012, 175, 178. p.

betegséggel, a balesetekkel és a munkanélküliséggel kapcsolatos gazdasági kockázatokkal szemben.”²⁵² Az 1945 januárjában előterjesztett törvényjavaslat, a *Full Employment Bill* a teljes foglalkoztatottságot alapvető emberi jogként kívánta rögzíteni. Az 1946-ban elfogadott törvény (*Employment Act of 1946*) végül az eredeti tervezethez képest számos módosítást tartalmazott, de még revideált formájában is alkalmasnak bizonyult arra, hogy szentesítse a végrehajtó hatalom jogosultságait a gazdaság irányítása terén.²⁵³

Az elkövetkezendő három évtizedben az adópolitika, illetve más eszközök révén beavatkoztak a gazdaság működésébe: az intervenció célja egyértelműen a jólét növelése volt. LEON KEYSERLING, a *Gazdasági Tanácsadó Testület (Council of Economic Advisors)* elnöke révén a keynesi nézetek híveinek a koreai háború apropóján sikerült még tovább fokozniuk a költségvetési expanziót, ez a trend pedig évtizedeken keresztül határozta meg az amerikai gazdaságpolitika fejlődési pályáját.²⁵⁴ ARTHUR BURNS a következőképpen értékelte a szabályozási filozófia megváltozását: „*alig egy nemzedékkel korábban a közgazdászok – és általában az állampolgárok – jellemzően úgy vélekedtek, hagyni kell, hogy a gazdaság viharai kitombolják magukat, a kormánynak nem, vagy csak kismértékben célszerű ebbe a folyamatba beavatkoznia. Manapság az amerikaiak alapjában véve egyetértenek abban, hogy a szövetségi kormány nem szemlélheti tétlenül azt, hogy mi történik a magánszektorban, valamint a kormánynak törekednie kell arra, hogy ösztönözze a gazdasági növekedést, és a kormánynak vitán felül mindent meg kell tennie a válságok elkerülése érdekében.*”²⁵⁵

Az értekezés későbbi fejezetében még visszatérünk az amerikai gazdaságpolitikai irányváltások taglalására, ezzel összefüggésben a neokonzervatív fordulat ismertetésére, a következő fejezetben azonban az Újvilág vizeiről a vén Európa térségére evezve térképezzük fel, hogy miként vert gyökeret a kontinensen a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti állama, a *Keynesian Welfare State* kormányzati struktúrája, amely 1945-től kezdődően mintegy három évtizeden keresztül szabott irányt a nyugat-európai fejlődésnek.

²⁵² SUNSTEIN, CASS R: *The Second Bill of Rights: FDR's Unfinished Revolution and Why We Need It More Than Ever*. Basic Books, New York, 2004, 243. p.

²⁵³ KUTTNER, ROBERT (1984): *The Economic Illusion: False Choices Between Prosperity and Social Justice*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1991, 31. p.

²⁵⁴ DUNAR, ANDREW J.: *America in the Fifties*. Syracuse University Press, New York, 2006, pp. 30-31

²⁵⁵ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), 228. p.

III. 6. A szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti állama (1945-1975)

A jóléti állam napjaink egyik legtöbbet használt társadalomtudományi és államelméleti fogalma, bár használói nem ritkán pontatlanul, és téves jelentéstartalommal citálják a politikai diskurzusban, illetve a hétköznapi közbeszédben.²⁵⁶ Számunkra azonban nélkülözhetetlen a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti állama által érintett kérdéskörök tisztázása, hiszen a neoliberális-monetarista tanok globális léptékű térnyerését megelőzően ez a kormányzati szisztéma az egyik legfontosabb társadalomfejlődési vívmánynak bizonyult.

A jóléti állam a kapitalizmus szabad verseny korszakának, és a modern ipari civilizációs urbanizációs ártalmainak ellentmondásaira adott gazdaság-és társadalompolitikai reakció volt.²⁵⁷ A szociális állam első gyakorlati említésére a forrongó Franciaországban, 1790-ben került sor, amikor LA ROCHEFOUCAULD-LIANCOURT ezt a követelményt fogalmazta meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés koldulási bizottságának jelentésében, majd ROBESPIERRE az 1793-as *Deklarációban*. Hasonló karakterű volt a BARRE részéről a Konventnek küldött 1794. évi jelentés is, amely kinyilvánította a biztonsághoz, az öregségi és a rokkantsági támogatáshoz való jogot.²⁵⁸ Angliában 1802-től indult meg a gyári törvényhozás, ekkor születtek az ún. *factory actek*. BENJAMIN DISRAELI, a szociál-konzervatív gondolkodás egyik emblemikus figurája egy későbbi értékelés szerint „*úgy fedezte fel a munkást, mint ahogy a szobrász megérzi az angyal a márványtömb fogásában.*”²⁵⁹ A brit társadalombiztosítás fundamentumát képező BEVERIDGE-jelentés²⁶⁰ a világháború derekán készült el. Német területen a jóléti állam bölcsőjét a katedraszocialisták elméleti ténykedése után a bismarcki szociális reformok (1883-1889) jelentették: ezek az evangélikus egyház szociál-konzervatív attitűdjét hasznosítva, a kapitalista gazdaság keretei között maradva, állami kezdeményezésre, felülről irányítva vezettek a jóléti – társadalombiztosítási programok végrehajtásához.²⁶¹ Amint az előző fejezetben láthattuk, az

²⁵⁶ NICHOLAS BARR is utalt a fogalomalkotás nehézségeire, amikor is akként foglalt állást, hogy a jóléti állam „*nem teszi lehetővé a pontos fogalmi meghatározást, ezért nem is próbálok meg komolyabban ajánlani.*” [BARR, NICHOLAS (1987): *A jóléti állam gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009, 39. p.]

²⁵⁷ SZIGETI: *op. cit.* (2011), 262. p.

²⁵⁸ SZIGETI PÉTER – TAKÁCS PÉTER: *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 241. p.

²⁵⁹ DOREY, PETER: *British Conservatism: The Politics and Philosophy of Inequality*. I. B. Tauris, London, 2010, 56. p.

²⁶⁰ BEVERIDGE, WILLIAM: *Social Insurance and Allied Services*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1942

²⁶¹ KOVÁCS GYÖRGY: *Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság-és eszmetörténeti tanulmányok. PhD értekezés*. Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged, 2010, 138. p.

Az ún. katedraszocialisták, a német történeti iskola második nemzedéke az állami beavatkozás híveiként fejtették ki tevékenységüket. Az államtól várták ugyanis a gazdasági liberalizmus káros következményeinek kiküszöbölését, és a szociális problémák megoldását. Olyan szociális törvényhozást követeltek, amely megvédi a munkásokat, biztosítva őket az öregség, betegség, baleset és munkanélküliség esetére. MADARÁSZ ALADÁR: *Kamerализmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből*, in *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évfolyam, 10. szám (2002 október), pp. 838-857. at 846. p.

USA-ban a *New Deal* törvényhozása jelentette a jóléti állam kezdetét. A szociális állam történeti megjelenésének brit, német és amerikai esete kapcsán tehát jellemzően a XIX. század második fele utáni törekvésekről van szó, míg Franciaországban egy genezisének tekintve korábbi követeléssel állunk szemben. Azonban hiba lenne e korai előképeket a szociális érzékenység kizárólagos megnyilvánulásainak titulálni. A bismarcki szociálpolitikai törvények sora ismert módon politikai motivációkból fakadt, amennyiben azt a nem titkolt célt (is) szolgálta, hogy kifogja a szelet az erősödőben lévő szociáldemokrata párt vitorlájából. ESPING-ANDERSEN értékelése szerint „*BISMARCK Németországában, DISRAELI Nagy-Britanniájában és GIOLITTI Olaszországában nem egyszerűen az elkerülhetetlen társadalomjobbítás volt terítéken, hanem sokkal inkább a nemzetépítés nagy kérdéseinek sora.*”²⁶²

A jóléti állam második világháború utáni kiépítésének az általánossá váló választójog, a politikai demokrácia kompetitív logikája, a korábbiaknál lényegesebben tagoltabb és komplexebb társadalmi rétegződés, az érdekcsoportok növekvő befolyása, valamint a szocialista rendszerek „jóléti ígéreteinek” kihívása is a táptalajául szolgáltak.²⁶³ A jóléti állam kompenzálta az olyan negatív fejleményeket, mint a hagyományos intézmények (család, helyi közösségek, egyházak) meggyengülése vagy az új kockázatok (munkanélküliség, meghosszabbodott inaktív életszakasz) megjelenése.²⁶⁴ A két nagy világégés, a nagy gazdasági válság és a modernizáció, valamint az iparosítás európai perifériákon tapasztalható kudarc együttesen egy új gazdasági modellt: a szabályozott piaci rendszer születése felé mutattak.²⁶⁵ A jóléti állammal kapcsolatos diskurzus kialakításánál nem elhanyagolható momentum volt továbbá a háborúzó államtól való világos distinkció igénye: a terminológia (*Welfare State*) első használata WILLIAM TEMPLE angol érsek nevéhez fűződik, aki a nemzetiszocialista rezsim háborúra és agresszióra való hajlamát, azaz a hatalmi állam konstrukcióját állította szembe a demokratikus berendezkedésű államok jólét iránti elkötelezettségével, végső soron a jóléti állam konstituálásának lehetőségével.²⁶⁶

ASA BRIGGS meghatározása alapján a jóléti állam konstrukciójában „*a szervezett kormányzati hatalom tudatosan kerül alkalmazásra (a politikán és az adminisztráción keresztül), abból a célból, hogy a piaci erők játékát módosítsa legalább három területen.*” Ez a három momentum az alábbi: az egyéneknek és a családoknak minimális jövedelmet

²⁶² ESPING-ANDERSEN, GØSTA (2002): *Ismét a jó Társadalom felé?* in *Esély*, 2006/6. szám, pp. 3-27. at 3. p.

²⁶³ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 34. p.

²⁶⁴ KISS MARIETTA: *Az európai jóléti államok krízise és reformja: újraklaszterezés. PhD értekezés.* Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2013, 11. p.

²⁶⁵ BEREND T.: *op. cit.* (2008), pp. 83-84.

²⁶⁶ TEMPLE, WILLIAM: *Citizen and Churchman.* Eyre & Spottiswoode, London, 1941, 35. p.

garantálnak, amely független munkájuk vagy tulajdonuk piaci értékétől; leszűkítik a gazdasági bizonytalanság mértékét, lehetővé téve az egyének és a családok számára bizonyos társadalmi kockázatok, így a betegség és a munkanélküliség kezelését; végül pedig státusztól és osztályhovatartozástól függetlenül a lehető legmagasabb szintű ellátást biztosítják bizonyos preferált szolgáltatások esetén, még hozzá alanyi jogon, minden állampolgár számára.²⁶⁷ GOODIN is hangsúlyozza, hogy a jóléti állam juttatásai és szolgáltatásai kötelezőek, kollektívek, továbbá zömében nem diszkrecionálisak. A juttatásban részesülők igénye törvény által garantált és szabályozott alapokon nyugszik.²⁶⁸

ESPING-ANDERSEN értékelése szerint a jóléti állam a polgárok elemi jóléte biztosítására irányuló állami felelősségvállalást jelent.²⁶⁹ A jóléti állam fogalma elsődlegesen a tőkés piacgazdaság negatív hatásainak korrigálására irányuló állami szociálpolitikai intézmények és kormányzati intézkedések komplexumát jelenti, amelyek különböző indítékok alapján, és eltérő ütemben épültek ki a fejlett tőkés országokban.²⁷⁰

A jóléti állam két fő célja a szegénységgel szemben történő fellépés, a jövedelem és a vagyon redisztribúciójának, újraelosztásának megvalósítása (méltányossági összetevő vagy ún. Robin Hood-funkció), illetve a biztosítási szolgáltatások és a fogyasztás „kisimitását” szolgáló mechanizmusok felkínálása (malacpersely funkció vagy hatékonysági komponens). A *Welfare State* az állam alábbi átfogó területein fejt ki tevékenységet: pénzbeli juttatások, egészségügyi ellátás, oktatás, lakásügy, illetve egyéb jóléti szolgáltatások. A juttatás típusa szerint lehet pénzbeli (társadalombiztosítási kifizetések, gyermeknevelési támogatás, szociális támogatások), valamint természetbeni is (az oktatási és az egészségügyi ellátás megszervezése, a gyengék, a szellemi vagy fizikai fogyatékkal élők és a védelemre szoruló gyermekek részére).²⁷¹ A jóléti állam által érintett „címzetti kör” ekként a gyengék és elesettek (védtelen gyermekek, rossz egészségi állapotú, idős emberek, szellemi vagy fizikai fogyatékkal élők, szegények), de a különböző pénzügyi juttatások, az egészségbiztosítási és közoktatási szolgáltatások nyújtása révén végső soron ide sorolhatók azok is, akik nem tekinthetők elesetteknek vagy szegényeknek.

²⁶⁷ BRIGGS, ASA (1961): *The Welfare State in Historical Perspective*, in PIERSON, CHRISTOPHER – CASTLES, FRANCIS G. (eds.): *The Welfare State Reader*. Polity Press, Cambridge, 2006, pp. 18-31. at 16. p.

²⁶⁸ GOODIN, ROBERT E.: *Reasons for Welfare*. University of Princeton Press, Princeton, 1988, 7. p.

²⁶⁹ ESPING-ANDERSEN, GÖSTA: *Mi a jóléti állam?* in FERGE ZSUZSA – LÉVAI KATALIN (szerk.): *A jóléti állam*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2004, pp. 116-134. at 116. p.

²⁷⁰ BAYER: *op. cit.* (2003), 372. p.

²⁷¹ BARR: *op. cit.* (2009), 17., 41. p.

III. 6. 1. Három évtizednyi jólét: a vegyes gazdaság Nyugat-Európában, 1945-1975

A második világháború kataklizmáját követően a fejlett nyugat-európai országokban lassan realizálódni kezdett a német szociáldemokrata párt 1927. évi kiel kongresszusán HILFERDING által anticipált irányvonal: „*elérkezünk a gazdaság kapitalista fejlődésének egy olyan pontjához, ahol az út az erők szabad játéka által meghatározott gazdaságból elvezet a szervezett gazdasághoz. (...) A valóságban a szervezett kapitalizmus azt jelenti, hogy a laissez-faire kapitalista elvét felváltja a tervezett termelés szocialista alapelve. Ez a tervezett és tudatosan irányított gazdaság sokkal érzékenyebben reagál a társadalom befolyására.*”²⁷² THOMAS HUMPHREY MARSHALL 1950-ben azt vetítette előre, hogy a tőkés fejlődés az első szakaszban deklarált polgári (például a tulajdon vagy a szerződés szabadsága), majd a második fázisban kibontakozó politikai jogokat követően (például általános választójog) a XX. század második felében a harmadik, az állampolgársághoz kötődő szociális jogok stádiumához fog elérkezni.²⁷³ Az eredeti liberális jogállam fokozatosan szociális jogállammá fejlődött tovább, az állami szociális gondoskodás kiterjesztése révén. A szociális jogállam körülményei közepette az állampolgárok szociális jogait a természetes alapjogok részeként tartják számon, sok esetben alkotmányos rangra is emelve azokat.²⁷⁴

Az anticiklikus intézkedések, az állami szubvenciók, valamint a pénzügyi (és részben külkereskedelmi) szabályozók a gazdaság erős állami szektorának kialakulásához vezettek, amit gyakran tervezéssel is kiegészítettek. Így a második világháborút követően Nyugat-Európában egy jobbra magán-, de részben állami tulajdonú vegyes gazdaság alakulhatott ki.²⁷⁵ A szervezett kapitalizmus jóléti állama feltételezte az állam és a nemzetgazdaság közötti szabályozó erők meglétét, és keynesiánus gazdasági elméletre épült. A kiadások expanziójának

²⁷² *Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel. Protokoll mit dem Bericht der Frauenkonferenz.* J. H. W. Dietz Nachfolger, Berlin, 1927, pp. 165-184. at. 166-168. p.; HILFERDING, RUDOLF (1927): *Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik*, in CORA STEPHAN DIETZ (Hrsg.): *Zwischen den Stühlen oder über die Unvereinbarkeit von Theorie und Praxis Schriften Rudolf Hilferdings 1904 bis 1940.* Dietz, Bonn, 1982, pp. 212-236. at 218. p.

²⁷³ MARSHALL, THOMAS HUMPHREY: *Citizenship and Social Class.* Cambridge University Press, Cambridge, 1950, 14. p. MARSHALL a szociális törvényhozás körébe sorolta az általános állampolgári jogok érvényesítését, a bérszabályozást, a törvényes munkaidő korlátozását, a gyermekmunka, illetve a nők kizsákmányolásának tilalmát, továbbá az oktatás kiterjesztését. MARSHALL: *op. cit.* (1950), pp. 21-27.

²⁷⁴ BAYER: *op. cit.* (2003), 372. p.

²⁷⁵ BEREND T.: *op. cit.* (2008), 185. p. A dán jóléti állam példáját említve alkotta meg azt a frappáns minősítést BOD PÉTER ÁKOS, hogy a modern északi piacgazdaság képlete a következő: „kapitalizmus délelőtt, szocializmus délután”. Ezt arra alapozta, hogy a gazdasági életszférában komoly verseny érvényesült: az állam az innováció érdekében élénken buzdította a piaci vetélkedést; ugyanakkor a kormányzat azt is belátta, hogy a kompetitív logika könnyen kikezdheti a társadalom szövődékét. A piaci verseny ellensúlyozására ezért egy olyan társadalmi kohéziót biztosító szociálpolitikai szisztémát építettek ki, amelynek bázisául a hatékony gazdaság és az erős adóalap szolgáltak. Lásd BOD PÉTER ÁKOS: *Nem szokványos gazdaságpolitikák – évezedek óta.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, 18. p.

alapját az a KEYNES által megfogalmazott tézis képezte, miszerint a közkiadások növelik az aggregát keresletet, és kiegyenlítik az üzleti ciklusokat.²⁷⁶ A svéd modell (1932-1976), illetve a *New Deal* sikerei mellett a jóléti állam a fénykorát a legfejlettebb nyugat-európai tőkés államokban nagyjából az 1945 és 1975 közötti időszakban élte.²⁷⁷ Az állam növekvő gazdasági szerepvállalása, a jövedelemegyenlőtlenségeket mérséklő redistribúciós politika, és a széles társadalmi rétegeket érintő jóléti rendszerek fejlesztése voltak ezen évtizedek főbb jellemzői.

Az említett tőkés gazdaságokban újfajta módon, a „*demokratikus jogok kiterjesztése és kiszélesítése részeként komplex jóléti rendszereket alakítottak ki, amelyek a keynesi eszmerendszer vonalához kapcsolódva a gazdasági növekedés ösztönzésének, elősegítésének is a részei voltak.*”²⁷⁸ Ráadásul a szisztéma széles körű társadalmi konszenzuson és bázison nyugodott, azaz az állampolgárok döntő részének támogatását is bírta. Az osztályharc helyett ugyanis a szociális partneri viszony kialakítására törekedtek. GUNNAR MYRDAL svéd közgazdász szerint „*a fair play öröklött liberális eszméjét egyre általánosabban és határozottabban fordították le arra a követelésre, hogy a béreket, árakat, jövedelmeket és nyereségeket különféle alkuk révén kellene megszabni. (...) Az állam felelőssége lett e feltételek megteremtése a jogalkotással, közigazgatással és döntőbíráskodással, (...) hogy igazságos és méltányos megállapodásokat lehessen elérni.*”²⁷⁹ Az állam mediációs, közvetítői szerepet vállalt a kollektív társadalmi alkuk megkötése érdekében, a növekedés fenntartását is célozva ezzel. A rendszer lényegében a tőke (a vállalatok, vállalati szövetségek), a munkavállalók (az őket képviselő szakszervezetek), és a kormányzat részvételének fundamentumaira épült. A társadalom különböző rétegei között kialakított demokratikus egyeztetési rendszerek a társadalmi békét is szolgálták, de emellett elősegítették a gazdasági növekedést, az infláció elkerülését, és a munkanélküliség alacsony szinten tartását is.²⁸⁰

Ez a konszenzus részben abba az irányba hatott, hogy a fejlett gazdaságokban is szükség lett a keynesi értelemben vett, makroökonomiai szintű irányításra. Az irányítás azonban

²⁷⁶ KEYNES: *op. cit.* (1936), 220. p.

²⁷⁷ SZIGETI: *op. cit.* (2011), 262. p. A svéd jóléti állam kiépülése és fénykora a svéd Szociáldemokrata Munkáspárt (SAP) kormányzásának idejére datálható, amikor is a jelzett formáció egyedüli kormányzó pártként, esetleg a kormánykoalíció domináns tagjaként permanens hatalmi pozícióban volt, ami remek lehetőséget kínált a párt által propagált jóléti állam konstruálásához és működtetéséhez. Lásd KAUFMANN, FRANZ-XAVER: *Variations of the Welfare State: Great Britain, Sweden, France and Germany Between Capitalism and Socialism*. Springer Science & Business Media, Berlin – Heidelberg, 2013, pp. 114-142.

²⁷⁸ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 48. p.

²⁷⁹ MYRDAL, GUNNAR: *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*. Yale University Press, New Haven, 1960, 44. p.

²⁸⁰ FARNSWORTH, KEVIN: *Social versus Corporate Welfare: Competing Needs and Interests within the Welfare State*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 67. p.; MURAKÖZY: *op. cit.* (2012) 48. p.

sohasem akart a piacgazdaság alapjait (tulajdoni viszonyok, jövedelemelosztás, és így tovább) hatolni, csak azok önpusztító vonásait igyekezett korrigálni: a ciklikus visszatérő válságra való hajlamukat, és a súlyos társadalmi feszültségeket eredményező depressziót. A piac és az állam relációja a gazdaság koordinálását szemlélve egyértelműen hierarchikusként jellemezhető, mégpedig a piac domináns tényezőként történő funkcionálása mellett. Ugyanakkor a piac működését ki kell igazítani, mivel bizonyos társadalmi csoportok nem jutnak hozzá minimális vagy kielégítő szintű jövedelemhez, és a piac kockázata komoly társadalmi rizikót jelent, illetve mert bizonyos szolgáltatások nivója csak ekként garantálható minden állampolgár számára. A piac domináns szerepe és az állam komplementer szerepe természetesen országokként változó jelleget öltött.²⁸¹ „*A kapitalizmus történetében a második világháborút követő évtizedek szokatlanok voltak annak fokát tekintve, ahogy a területi államok határai egybeestek a tőke, a szolgáltatások, az áruk és a munka számára szolgáló piacokkal. Következésképpen, ezen idő alatt Nyugat-Európa ipari nemzetei lehetőséget kaptak a kapitalista jóléti állam speciálisan nemzeti variánsainak kifejlesztésére – s választásaik valóban figyelemre méltóan különbözőek voltak. Mindenesetre a jóléti állam »szociáldemokrata«, »korporatista« vagy »liberális« variánsai valamennyien feltűnően sikeresek voltak egy erős kapitalista gazdaság fenntartásában és támogatásában, miközben (...) sajátos szociális, kulturális és/vagy ökológiai értékek érdekében ellenőrzésük alá vonták a korlátlan kapitalizmus destruktív tendenciáit is.*”²⁸²

A modell követői a fizetőképes piaci kereslet ösztönzése mellett valamilyen szintű jóléti, szociális újraelosztást, fogyasztóvédelmet, illetve más közszolgáltatások nyújtását tartották kívánatosnak.²⁸³ A jóléti állam tehát nem bizonyult a piacgazdaság ellenségének, mi több, a piaci kudarcok kezelésén keresztül céljának a piacgazdaság hatékonyabb működése elősegítését tekintette²⁸⁴ – amint korábban KEYNES célja is annak feltérképezése volt, hogy miként menthető meg a liberalizmus ellenében az, amit meg lehet menteni a kapitalista rendszerből.²⁸⁵ (Közbevetésképpen: a globális kapitalizmus mai kritikusainak jó részét is többnyire az „érted haragszom, nem ellened” JÓZSEF ATTILA-i attitűdje sarkallja cselekvésre.

²⁸¹ SZAJP SZABOLCS: *Nyugat-Európa: Integráció és/vagy globalizáció? A jóléti államtól a jóléti unió felé*, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 287-305. at 292-293. p.

²⁸² SCHARPF, FRITZ W.: *Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States*, in MARKS, GARY – SCHARPF, FRITZ W. – SCHMITTER, PHILIPPE C. – STRECK, WOLFGANG (eds.): *Governance in the European Union*. Sage Publications Ltd., London, 1996, pp. 15-39. at 16. p.

²⁸³ FORGÁCS: *op. cit.* (2012), 88. p.

²⁸⁴ CSABA IVÁN – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999, 12. p.

²⁸⁵ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 145. p.

Ez egyértelműen manifesztálódik például a sokak által rendszerkritikusként elkönyvelt PIKETTY *ars poetica* gyanánt is felfogható megfogalmazásában: „*Léteznek azonban olyan eszközök, amelyek révén a demokrácia képes megfékezni a kapitalizmust, érvényesíteni a közérdek elsőbbségét a magánérdek felett úgy, hogy eközben megőrzi a gazdasági nyitottságot, és elkerüli a protekcionizmus és a nacionalizmus csapdáját.*”²⁸⁶)

Az 1950-es és 1960-as évtizedekben a gazdasági folyamatok és a társadalmi struktúrák alakításában nagymértékű állami beavatkozás érvényesült, azzal a keynesi elgondolással konform módon, amely az állam számára kiigazító és stabilizáló szerepet szánt a hektikusan működő piacon.²⁸⁷ A jóléti államot a keynesiánus alapokon nyugvó keresletösztönző beavatkozás – az állam anyagi ösztökéssé alakulása –, mellett az egészségügyi, oktatási és kulturális szerepvállalás, azaz a társadalmpolitikai felelősség bizonyos szintű felvállalása jellemezte, emellett pedig a teljesítménye alapján komoly demokratikus legitimációhoz is sikerült jutnia. A *Welfare State* a munkavállalók, a vállalkozók és az állam közötti tárgyalásos megállapodások révén, illetve a szociális védőhálót jelentő intézmények és szociális juttatások rendszerének kiépítésével sikeresen szelídítette meg az osztálykonfliktusokat.²⁸⁸

Az egyes társadalmi csoportok ennek köszönhetően pozitív változásokat tapasztalhattak saját életfeltételeiket és kilátásaikat illetően. Ez az elmozdulás éppen azokban a csoportokban érezte a legnagyobb mértékben a hatását, amelyek helyzete korábban a legkilátástalanabbnak és legrosszabbnak bizonyult: a társadalmi egyenlőtlenség alsóbb régióiban. Az anyagi életszínvonal növekedése a közép-és felsőosztálybeli alkalmazottak esetén is érezhető volt ugyan, a legnagyobb relevanciával mégis a munkások esetében bírt: a jóléti állam biztosította kitörési lehetőségek révén ugyanis a munkásháztartások első ízben juthattak hozzá a jövedelmi viszonyaik javulását jelző olyan javakhoz, mint a nagyobb lakás vagy a személygépkocsi. JOSEPH MOOSER az NSZK társadalmi viszonyait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a jóléti állam – a „szociális piacgazdaság” – kiépülésével egy átfogó, és társadalomtörténeti szempontból forradalmi javulás következett be, „*mivel ezzel az életformák nagy egyenlőtlenségei tűntek el. (...) Az 1880-as évektől 1970-ig az ipari munkás átlagos reálbére megháromszorozódott, ezen belül a legnagyobb ugrás az 1950-et követő időre esett.*”²⁸⁹

²⁸⁶ PIKETTY: *op. cit.* (2015), pp. 11-12.

²⁸⁷ MÉSZÁROS et. al.: *op. cit.* (2010), 117. p.

²⁸⁸ SZIGETI: *op. cit.* (2005), 95. p.

²⁸⁹ MOOSER, JOSEPH: *Abschied von der „Proletarität“: Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik Deutschland in historischer Perspektive*, in CONZE, WERNER – LEPSIUS, RAINER M. (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1983, pp. 143-186. Idézi: BECK, ULRICH (1983): *Túl renden és osztályon?* in ANGELUSZ RÓBERT (szerk.): A

A kapitalista gazdaság ebben a három évtizednyi periódusban tehát pozitív végösszegű játszává vált – ezért ha valamelyik szereplő úgy játszott benne, mintha egy zéró összegű játékban venne részt (ahol a résztvevők csak egymás kontójára nyerhetnek, de nem lehet mindenki győztes), akkor a saját érdekei ellen cselekedett. A keynesiánus jóléti állam összességében sikeresnek bizonyult abban, hogy gazdaságpolitikailag összehangolja a makrogazdasági egyensúlyt, az összkeresletet és az összkínálatot, elősegítse a növekedést, a munkanélküliség visszaszorítását és egy hosszabb korszakon (az ún. *economic boom* időszakán) keresztül politikailag intézményesítették az osztálykompromisszumot.²⁹⁰ A jóléti állam bizonyítványát kiállítva elmondhatjuk, hogy az ebben az éraban stabil kormányzati szisztémává, és a társadalmi kohézió katalizátorává válhatott.

A jóléti állam sokkal több egy biztonsági szelepnél vagy hálónál. POGÁTSA ZOLTÁN szavaival élve a „*jóléti állam olyan civilizációs vívmány, ha tetszik europaicum, amely a sokszor üresen és nagyzóan hivatkozott görög-római-judeo-keresztény értékrend, az emberi szolidaritás, az empátia és a szabadság eszményeinek kiteljesedése szempontjából minden más társadalmi formánál jobb volt. A CHURCHILL által rongyosra idézett mondás, miszerint a demokrácia nem tökéletes, de nem ismerünk nála jobbat, a második világháború utáni jóléti államokra fokozottan áll. A demokráciánál csak egy stabilabb intézmény van, a jóléti államra épülő demokrácia.*”²⁹¹

társadalmi rétegződés komponensei. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997, pp. 418-468. at 421. p. MOOSER érzékletes példákkal szolgált a munkásság előtt korábban ismeretlen életlehetőségek feltárulását illetően. Míg az 1950-es években a munkáscsaládok mindössze 6 százaléka rendelkezett saját lakással vagy házzal, addig 1968-ban már 32 százaléuk, 1977-ben pedig 39 százaléuk mondhatta magát tulajdonosnak. „*E változás szimbóluma (...) a lakószoba lett, a magánszféra és a nem-munka jellegű tevékenység tudatosan hangsúlyozott élettere. Ide jellemzően tiszta ruhában léptek be, nem úgy, mint a régi konyhalakásba, ahol munkaruhában üldögéltek, és amelyet, ellentétben a korábbi »tisztaszoba« hideg »pompájával«, hétköznapi is használtak. E változás alapvetően befolyásolta az egész életformát.*”

²⁹⁰ SZIGETI PÉTER: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1995, 328. p.

²⁹¹ POGÁTSA ZOLTÁN: *Föderációt? Szubszidiaritást!* <http://vs.hu/versus/milyen-legyen-2030-ra-europa> (Letöltés: 2014. 09. 03.)

III. 7. A Bretton Woods-i kompromisszum (1944-1971)

A pluralista demokrácia jóléti állama – azaz a keynesiánus, államilag szabályozott kapitalista alakulat – fentebb ismertetett három évtizedes valóságát gazdasági és pénzügyi értelemben végső soron az ún. *Bretton Woods-i kompromisszum* mechanizmusai tették lehetővé. Az *Egyesült Nemzetek Monetáris és Finanzirozási Konferenciája* – amelyen 44 állam delegáltjai vettek részt – hivatalosan 1944. július 1-én, a New Hampshire-i Bretton Woods városában, a Mount Washington Hotelben vette kezdetét, és mintegy három hétig tartott. A konferencia nyomán kialakított konstrukció a nyugati kapitalista világ szerveződési kereteit rögzítette. A majdnem három évtizeden keresztül fennálló szisztéma égisze alatt érvényesülő gazdasági multilateralizmus – mint az 1945 utáni korszak jellemzője – azt jelentette, hogy az állam a gazdasági dinamika és a stabilitás fenntartása érdekében tudatos gazdaságpolitikai szerepet vállal. Ennek következményeként a nemzetközi gazdaság egy erősen szabályozott rendszerben egzisztált.²⁹²

A Bretton Woods-i találkozó eredményeképpen, a „nemzetközi gazdasági rend és stabilitás érdekében” egy alapvetően három pillérré épülő nemzetközi intézményrendszer kialakítását is elhatározták. Ennek megfelelően létrehozták a *Nemzetközi Valutaalapot* (*International Monetary Fund, IMF*), valamint a *Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankot*, közismertebb nevén a Világbankot (*International Bank for Reconstruction and Development, IBRD*), illetve meghatározták működési módjuk és felépítésük rendjét. Az IMF-re eredetileg egy keynesiánus misszió menedzselése hárult: arra volt hivatott, hogy megpróbálja megelőzni egy újabb globális gazdasági válsághelyzet kialakulását. Ennek érdekében nemzetközi nyomást igyekezett gyakorolni azon országokra, amelyek nem vették ki részüket az aggregát kereslet biztosításából, szükség esetén pedig likviditást biztosított a rászoruló országoknak, amelyek nem rendelkeztek elegendő forrással az aggregát kereslet élénkítéséhez. Az IMF-et tehát eredetileg a piacok diszfunkcionális működésének lehetőségét elfogadva hozták létre abból a célból, hogy a gazdasági stabilitás érdekében kollektíven cselekedjenek.²⁹³ A szervezet emellett segíteni volt hivatott a nemzetközi monetáris együttműködést, a kereskedelem bővítését, a nemzetközi valuták stabilitásának megőrzését, és a nemzeti monetáris politikák lehetőség szerinti összehangolását. Az IBRD feladata a háború utáni újjáépítés, a fejlesztések és beruházások támogatása, a gazdasági növekedés fenntartása, illetve a fejlődő országok és a

²⁹² ANDOR LÁSZLÓ: *A mozdony és a horgony. Dinamika és stabilitás nyitott pénzügyi rendszerekben*, in FÖLDES GYÖRGY – INOTAI ANDRÁS (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, pp. 225-248. at 234. p.

²⁹³ STIGLITZ, JOSEPH E. (2002): *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, pp. 30-31.

korábbi gyarmatok pénzügyi-modernizációs támogatása lett. Végül a nemzetközi kereskedelem revitalizálására, összehangolására és stabilitásának biztosítására, továbbá a kereskedelmi akadályok lebontására egy *Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (International Trade Organization, ITO)* létrehozásáról döntöttek.²⁹⁴ Az 1947-ben, Havannában az ENSZ égisze alatt megtartott nemzetközi kereskedelmi és foglalkoztatási konferencia ki is dolgozta a nemzetközi kereskedelem multilaterális rendjét rögzítő *Havannai Chartát*, amely létrehozta volna az ITO-t, azonban ez a szervezet csak egy torzó maradt: az USA ratifikáció-elutasítása következtében soha nem kezdhetette meg a tényleges működését.²⁹⁵ RICHARD SENTI szerint ennek alapvetően az volt az oka, hogy „*az ITO a protekcionistaáknak túl liberális, a liberálisoknak túl protekcionista volt, ezért a képviselők többsége – noha ellentétes érveléssel – a szerződést elutasította.*”²⁹⁶

A Bretton Woods-i rendszer főbb komponensei az alábbiak voltak. A piaci termelés megszervezése az egyes államok cselekvési terein és keretein belül történt, a kormány és a mindenkori törvényhozási többség erős állami beavatkozást realizált (aktív gazdaság-szervezés, és céltudatos iparpolitika). A valutát kezelő jegybankok főszabály szerint kormányzati fennhatóság alatt álltak.²⁹⁷ A magas munkabérek rendszere és a magas kereslet generálása a belső jólét emelésén keresztül igyekezett dinamizálni a gazdaságot. Az aktív kormányzat az ország határait is zárva tartotta a tőke és a pénz mozgásaival szemben: csak a céljainak megfelelő tőkét engedett be, és a tőke kivitelét is kontroll alatt tartotta. Az egyes államok tőkéscsoportjai és bankjai ezért országon belül szerveződtek, a pénztőke országok közötti mozgása csak a kormányzat beleegyezésével valósulhatott meg. Végül a politikai dimenzió tekintetében kiemelendő, hogy a demokratikusan választott politikusrétegek domináltak, és a gazdasági-vállalkozói csoportok, klikkek csak eme dominancia mellett tevékenykedhettek. A periodikusan visszatérő választások révén a kormány hatalmát az állampolgári legitimitációhoz horgonyozták.²⁹⁸ A rendszerben POKOL BÉLA szerint alapvetően a társadalom szerveződésének,

²⁹⁴ CSÉFALVAY ZOLTÁN: *Globalizáció 1.0.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, pp. 97-99.

²⁹⁵ VÖRÖS IMRE: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. I. kötet.* KRIM Bt., Budapest, 2004, 76. p.; PRÁGER LÁSZLÓ: *A globális gazdaságon innen és túl.* Aula Kiadó, Kalocsa, 2008, 101. p.

²⁹⁶ WOHLMEYER, HEINRICH – QUENDLER, THEODOR (eds.): *The WTO, Agriculture and Sustainable Development. Analysis of the Effects of the World Trade Order on the Agricultural Markets in light of Conditioning Sustainable Development.* Austrian Association for Agriculture Research, Vienna, 2000, 68. p.

²⁹⁷ A nemzetállamok egyik hagyományos funkciója a pénzforgalom és a nemzeti pénzrendszerek, valamint azok intézményeinek állandó szabályozása. Az állam egyfelől meghatározza a nemzeti monetáris rendszer kulcselemeit, a kamatlábakat, devizaátváltási folyamatokat, a kötelező tartalékrátát, ellátja a hitelezés felügyeletét, a tőkemozgásokat ellenőrzésével. Másfelől szabályozza a pénzkínálatot, a különböző pénzügyi intézmények hatáskörét és a piaci versenyt. Lásd LAULAJAINEN, RISTO I.: *The Regulation of International Finance*, in CLARK, GORDON L. – FELDMAN, MARYANN P. – GERTLER, MERIC S. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geographic*. Oxford University Press, Oxford, 2000, 215. p.

²⁹⁸ POKOL: *op. cit.* (2008), pp. 10-11.

illetve az aktív kormányzati politikának alávetve működött a piaci szerveződés, és országonként külön tartották a banki-és pénzügyi tőkés csoportok szerveződését.²⁹⁹

A Bretton Woods-i (dollárstandard) rendszerbe beépülő országok nem csak a dollárhoz rögzítették valutájuk értékét (dollárparitás), de a valuták egymáshoz viszonyított értéke is a dolláron keresztül határozódott meg, amelynek aranyra válthatósága biztosított volt (aranydeviza-standard). Az aranyalapú rendszerhez való visszatérés nem bizonyult valós alternatívának, de a pénzrendszerrel szembeni bizalom megteremtése érdekében a szisztéma fenntartotta a kulcsvalutának, azaz az amerikai dollárnak a rendszerben résztvevő országok jegybankjai részére, meghatározott áron történő aranyra válthatóságát.³⁰⁰ A valutaárfolyamok rögzítése, és a valuták konvertibilitásának fokozatos biztosítása mellett a rendszer a valuták szabad átváltásának a tőkebefektetések terén megnyilvánuló korlátozásával megengedte annak a lehetőségét, hogy a tagállamok önálló fiskális és monetáris politikát folytassanak, függetlenül a globális pénzügyi fegyelemtől. Az IMF Alapokmánya a keynesi gazdaságfilozófia jegyében deklarálta, hogy a nemzeti kormányzatokra fontos szerep hárul a társadalmi jólét növelésében, és a teljes foglalkoztatottság biztosításában. Az Alapokmány VI. cikkelye kimondta, hogy a tagoknak jogában áll az olyan kontrollintézkedések bevezetése, amelyekre szükség van a nemzetközi tőkemozgások szabályozásához.³⁰¹ A tőkekontroll elszeparálta a hazai pénzpiacokat a devizapiacoktól, így a valutaárfolyamok ingadozásai nem érintették a hazai pénzkínálatot: a hazai kamatokra és inflációra gyakorolt mértékük minimális maradt. A nemzetközi tőkemozgásokat egyébként is a hivatalos transzferek, illetve a korlátozott külföldi működőtőke áramlása jellemezte, a magántőke-áramlások pedig mérsékeltek maradtak.³⁰²

Az Egyesült Államok kulcsszerepet játszott az új rendszer kialakításában: egyfelől a dollár formájában mindenki számára elfogadható világpénzt kínált fel, másfelől rendkívüli aktivitást fejtett ki a nemzetközi valutáris rendszer megszervezésén munkálkodva, így állva a

²⁹⁹ POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend és állami szuverenitás*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest – Győr, 2015, pp. 162-195. at 164. p.

³⁰⁰ 1 uncia = 35 dolláros fix árfolyam. A rendszerben résztvevő országok hivatalos nemzetközi tartalékaik túlnyomó részét aranyban, illetve dollárban tartották, és jogukban állt dollárjaikat a hivatalos árfolyamon aranyra váltani a *Federal Reserve*-nél (Fed). Lásd KRUGMAN, PAUL R. – OBSTFELD, MAURICE (2000): *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem Könyvkiadó Kft., Budapest, 2003, 618. p.; VIGVÁRI ANDRÁS: *Pénzügy(rendszer)tan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008, 329. p.

³⁰¹ ZIMMERMANN, CLAUD D.: *A Contemporary Concept of Monetary Sovereignty*. Oxford University Press, Oxford, 2013, 41. p.; LŐRINCÉ ISTVÁNFY HAJNA: *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest, 2004, 35. p.

³⁰² GÁL ZOLTÁN: *Pénzügyi piacok a globális térben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, pp. 74-75.; HELD, DAVID – MCGREW, ANTHONY – GOLDBLATT, DAVID – PERRATON, JONATHAN: *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*. Stanford University Press, Stanford, California, 1999, pp. 199-201.; VIGVÁRI: *op. cit.* (2008), pp. 329-330.

reformfolyamatok élére. Az amerikai kormánypolitika „Hinterlandjában” jelentős szerepet játszottak azok a befolyásos gazdasági érdekcsoportosulások, amelyek számára az amerikai külpiaci orientáció elsődleges prioritást jelentett.³⁰³ Az Egyesült Államoknak emellett kiemelt érdeke fűződött a nemzetek közötti szabad kereskedelem propagálásához, és a *free trade* (a korlátozások nélküli szabadkereskedelem) fellendítésére tett kísérlethez is.

A KEYNES és HARRY DEXTER WHITE által kidolgozott rendszer amellett, hogy ösztönözte a világkereskedelem gyors ütemű növekedéséhez szükséges kereskedelmi liberalizációt, kellő mozgásteret biztosított a nemzeti kormányok számára a belső gazdasági és szociális problémák felkarolásához, és az ehhez szükséges gazdaságpolitikai manőverezéshez.³⁰⁴ Ezt a mechanizmust nevezte JOHN RUGGIE a „*beágyazott liberalizmus*” (*embedded liberalism*) kompromisszumának. Eszerint a nemzetközi gazdasági ügyeket alá kell rendelni a belföldi gazdasági és társadalmi céloknak (ilyen cél a teljes foglalkoztatottság elérése, a gazdasági növekedés biztosítása, a nemzeti valuta és a hazai termelők védelme, a társadalombiztosítási juttatások garantálása, valamint a jóléti állam működtetése). Egy olyan gazdasági rend valósult tehát meg, amely *extern* módon szemlélve ugyan liberálisnak mutatkozott, ám közelebbről nézve mégiscsak a belső gazdasági érdekek logikáját követte: a nemzetközi együttműködés és a liberalizáció szempontjai végső soron csak alárendelt szerepet játszottak az államok gazdasági stratégiájának alakítása során. „*Ellentétben az 1930-as évek gazdasági nacionalizmusával, ez a rezsím jellegében multilaterális; ám szemben az aranystandard és a szabad kereskedelem liberalizmusával, a rezsím multilateralizmusa arra épült, hogy a belföldi beavatkozási lehetőségek megmaradnak.*”³⁰⁵

A monetáris intézményrendszer tekintetében hivatalosan is megszűnt az aranypénzrendszer, amelyet az ún. Bretton Woods-i szisztéma váltott fel. Az aranytól elszakított, papír alapú nemzeti pénzek megnyitották az utat a markánsabb állami beavatkozás és monetáris politika kialakításához. A pénzmennyiséget már az állam tudta alakítani, befolyásolni, így könnyebben biztosította vált a növekvő állami kiadások fedezete.³⁰⁶ Emellett

³⁰³ LŐRINCNÉ: *op. cit.* (2004), 34. p.

³⁰⁴ RODRIK: *op. cit.* (2014), 104. p.

³⁰⁵ RUGGIE, JOHN: *International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order*, in *International Organization*, Vol. 36., No. 2. (Spring 1982), pp. 379-415. at 393.p.

³⁰⁶ A központi költségvetés kiadásai 1950-ben a fejlett nyugati országokban nagyjából a GDP 10 és 30%-a között mozogtak. Ebben az évtizedben az volt szignifikáns módon megfigyelhető, hogy a kevésbé fejlett dél-európai országokban is megindult az állami szerepvállalás erősödése. Az 1960-as évtizedben a fejlett nyugati országokban is felgyorsult a központi kormányzat kiadásai GDP-hez viszonyított súlyának emelkedése: a központi kormányzat súlya már a GDP 20-35 százaléka közötti sávban volt található. A fejlődő dél-európai országokban továbbra is dinamikusnak volt mondható a központi kormányzat súlyának növekedése. Az államháztartás kiadásai a GDP %-ában kifejezve az európai kontinensen az 1870-ben tapasztalt 10,5%-os átlagértékről 1950-re 36,5%-ra nőttek.

a szabad tőkeáramlás nemzeti korlátozásának lehetőségét is rögzítette a struktúra.³⁰⁷ A Bretton Woods-i éra sikere RODRIK megítélése szerint azt mutatja, hogy egy dinamikusan gyarapodó világgazdasághoz az egészséges nemzetgazdaságok létre van szükség, és ha teljesül ez az elvárás, akkor még a nemzeti szinten fennmaradó korlátozások sem jelentenek lényegi akadályt a prosperitással szemben.³⁰⁸

A növekedés és a stabilitás kulcsszereplője a korszakban egyértelműen a szuverén nemzetállam volt. A nemzetállamok gazdasági szereplők közötti viszonyokat ellenőrző-szabályozó funkciói a szervezett kapitalizmus keretei között teljessé váltak ki. Az 1945 és 1971 között érvényesülő megoldás erénye, hogy a laza multilateralizmus, és a globális kereskedelem újjáéledése mellett a kormányok a belföldi szociális és foglalkoztatási kérdésekre koncentrálnak. A kereskedelmet gátló egyes korlátozásokat lebontották, de a kormányok megőrizték gazdasági szuverenitásukat, cselekvési szabadságukat a gazdaságpolitika terén – így a jóléti állam számukra legmegfelelőbb, a hazai hagyományokhoz leginkább igazodó válfaját építhették ki. A fejlődő országok relatíve csekély külső korlát mellett hajthatták végre saját növekedési stratégiájukat. Fennmaradt a nemzetközi tőkemozgások erős korlátozása. Az ipari országok gyarapodása évtizedeken keresztül biztosított volt, a fejlődő országok nagy részének gazdasága pedig növekedési pályára állhatott azáltal, hogy relatíve csekély külső korlát mellett hajthatták végre saját növekedési stratégiájukat.³⁰⁹

Ausztriában, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Németországban, Norvégiában és Svédországban meg is haladták ezt a mértéket és alacsonyabb mutatószámot csak a dél-európai térségben, mindenekelőtt Olaszországban találhatunk. Forrás: MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), pp. 50-54. A TANZI–SCHUKNECHT szerzőpáros adatai szerint 1960 és 1980 között az alábbi változások álltak be a központi költségvetési kiadásokban. Ausztriában a kormányzati kiadások a GDP 35,7%-áról 48,1%-ára nőttek; Franciaországban 34,6%-ról 46,1%-ra; Németországban 32,4%-ról 47,9%-ra; Olaszországban 30,1%-ról 42,1%-ra; Írországban 28%-ról 48,9%-ra; Norvégiában 29,9%-ról 3,8%-ra; Svédországban 31%-ról 60,1%-ra; Svájcban 17,2%-ról 32,8%-ra; az Egyesült Királyságban pedig 27%-ról 31,4%-ra. TANZI, VITO – SCHUKNECHT, LUDGER: *Public Spending in the 20th Century. A Global Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 6-7.

³⁰⁷ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 29. p.

³⁰⁸ RODRIK: *op. cit.* (2014), 107. p.

³⁰⁹ RODRIK: *op. cit.* (2014), 16. p.

III. 8. Pandóra szelencéje, avagy a neoliberalizmus ellenforradalma

A jóléti államot csúcspontján érte utol a válsága. A közgondolkodást három évtizeden át formáló és meghatározó jóléti konszenzust a „monetarista disszenzus” állapota váltotta fel. Az 1970-es évek derekától viharos gyorsasággal söpört végig a jóléti társadalmakon a *Welfare State* végkimerülését hangoztató új ortodoxia, amelynek interpretációjában a jóléti állam a problémák megoldójából a problémák elsődleges forrásává vált. Az eszmeáramlatot – amelynek „apostolai” HAYEK és a későbbiekben ismertetésre kerülő FRIEDMAN voltak – felváltva illették az új jobboldal, radikális individualizmus, libertarianizmus, neokonzervativizmus/neoliberalizmus terminusokkal (legtöbbször egyébként az utóbbival). A fogalmi sokféleség „kakofóniájában” azonban hamar rendet tehetünk, ha megnézzük, hogy a „neo” előtaggal ellátott kifejezésben miként kerülhetett – a köznyelvben, a publicisztikában, és gyakorta a tudományos munkákban is – egy platformra a liberalizmus, illetve a konzervativizmus eszméje.

A neoliberalizmus, mint kifejezés a lényegét tekintve arra utal, hogy amint a klasszikus liberalizmus képviselői is fontosnak tartották, hogy az állam szerepét a lehető legminimálisabbra szorítsák, a neoliberális kurzus képviselői is az állam visszaszorítása mellett érvelnek (ezt az attitűdöt a STIGLITZ-SERRA szerzőpáros a piaci fundamentalizmus titulussal is felruházta).³¹⁰ DARDOT és LAVAL szerint a „neoliberalizmus” szófordulatával a kapitalizmus és az emberek feletti hatalomgyakorlás jelenlegi formáját a verseny egyetemes elvéhez igazító diskurzusok, szokások és eszközök összessége illethető.³¹¹ A neoliberalizmus archetípusai között ekként ugyanúgy fellelhetjük a „láthatatlan kéz” és az önszabályozó piac argumentációját zászlóshajójára tűző doktrínát, mint a spenceri szociáldarwinizmust, vagy éppen a misesi tanokat. [Az ideológiai „kavalkádot” tovább fokozandó ezen a ponton kell leszögeznünk, hogy a (neo)liberális jelzővel biztosan nem illethetők az olyan klasszikus szociálliberális gondolkodók, mint KEYNES vagy HOBHOUSE, de a „szociáldemokráciát” a neoliberális kritériumokkal egy nevezőre hozó, magát kizárólag geneológiai értelemben, esetleg retorikai síkon a szociáldemokráciához kapcsoló, gyakran „harmadik utasként” aposztrofált irányzat képviselői esetében már megállná a helyét az ilyen típusú címkézés. Pontosan az ilyen, a neoliberalizmus tanait világképünkbe beépítő szerzőkkel, illetve politikusokkal szembeni pozicionálás során szokás „alternatív baloldali”, vagy

³¹⁰ SERRA, NARCÍS – STIGLITZ, JOSEPH E. (eds.): *The Washington Consensus Reconsidered. Towards a New Global Governance*. Oxford University Press, Oxford, 2008, 3. p.

³¹¹ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 6. p.

„rendszerkritikus” jelzőkkel illetni azon formációkat, amelyek olyan, a *Third Way* által negligált értékeket szándékoznak újra a gondolkodás centrumába emelni, mint a szolidaritás, az igazságosság, vagy a közösségiség.] A neoliberalizmus azonban nemcsak gazdaságpolitikai megfontolásokra, hanem társadalmi eszményekre is utalhat; ennyiben rokonítható például a klasszikus liberalizmus individualista felfogásával az a későbbiekben részletesebben is elemezendő thatcheri állásfoglalás, miszerint nem létezik társadalom, csak egyes férfiak és nők – bár a családra történő, ennyiben pedig konzervatív karaktert hordozó utalás ismételten megmutatja, hogy milyen nehéz megvonni a demarkációs vonalat a neoliberalizmus, illetve neokonzervativizmus közötti elhatárolások esetén.

A neokonzervativizmus tipológiáját elsősorban azért szokták használni, mert a neoliberais gazdaságpolitikai felfogással történő azonosulás mellett az „új jobboldal” emblemikus képviselői a társadalmi eszményeiket tekintve többnyire a keresztény-konzervatív értékekhez állnak közel. A neokonzervativizmus amerikai változata *„egyfelől önnön maga is liberális ihletésű, de rezonál az amerikai mítosz nemzeti és sokak számára vallásos (azaz konzervatív) értékeire is. (...) Az amerikai neokonzervativizmust a gazdasági verseny maximalizálásának kívánalma, tehát a neoliberális ökonómia és a kulturális hagyományelvűség, azaz a tradicionális berendezkedés pártolása határozza meg, kiegészülve a külpolitikailag értelmezett messianizmus és a nyers nagyhatalmi érdeket érvényesítő szándék összekapcsolódó együttesével.”*³¹² REAGAN világképére jellemző volt az olyan értékek preferálása, mint az antikommunizmus, a kulturális értelemben vett antiliberalizmus, vagy a vallási értékek és a családi közösségek felkarolása, illetve az „amerikanizmus” identitása. De THATCHER harcok piacpárti politikáját is kiegészítették az olyan konzervatív értékek és intézkedések, mint a család szerepének hangsúlyozása, a szigorú büntetőjogi intézkedések bevezetése, a futballhuliganizmus elleni markáns fellépés, vagy éppen a nemzeti érdekekre történő hivatkozás a külpolitikában.³¹³

A terminológiai különbségek tisztázását követően az a momentum válik igazán lényegessé, hogy a neoliberális/neokonzervatív ideológia megállapításait a politikai gyakorlatba átültetni kívánó mozgalom a fejlett országokban, a világ gazdaságilag fejlettebb régióiban, és a nemzetközi szervezetek berkeiben is számottevő sikerre és dominanciára tett

³¹² BÉKÉS MÁRTON: *Az amerikai neokonzervativizmus a kezdetektől 2008-ig. Doktori disszertáció.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2011, pp. 27-28.

³¹³ EGEDY GERGELY: *Thatcherizmus: (neo)liberalizmus vagy (neo)konzervativizmus?* in *Politikatudományi Szemle*, 2006/2-3. szám, pp. 5-24. at 21. p.

szert. Az 1980-as dekád ennyiben joggal nevezhető az „új jobboldal évtizedének”.³¹⁴ Bár napjainkra erősen megkopott a neoliberais zoltárookban foglaltak hitelessége és a piaci fundamentalizmus „diszkrét bája”, mindenképpen tisztázásra szorul, hogy miként mehetett végbe a globális léptékű neoliberais/neokonzervatív fordulat, milyen jellemzőkkel, gondolati és logikai struktúrákkal bírt a XX. század utolsó negyedétől uralkodó eszme, és ez milyen hatásokkal járt az államra nézve.

III. 8. 1. A jóléti állam válsága és az erre adott reakciók

A vegyes gazdaságú jóléti államok a legtöbb esetben a modern történelem legjobb gazdasági teljesítményeit érték el. A megnövekedett szociális kiadások ellenére a megtakarítások hosszú időn keresztül permanens jelleggel növekedtek, és a bruttó hazai beruházás mértéke is a korábbinál magasabb szinten mozgott.³¹⁵ Az aranykor három évtizedét követően – részben sikereinek köszönhetően – a jóléti állammal és a vegyes gazdasággal szemben számos körülmény alapvető szinergiája mellett alapvető és komoly kihívást intézett a globalizálódó, és az (állami) szabályozásokat felszámoló világgazdaság.

Az objektív tényezők között elsőként kell említeni a dollár aranyra történő átváltásának megszüntetését – ez egyébként a Bretton Woods-i rendszer felszámolásával is összefügg. Az 1960-as évtizedtől kezdve ugyanis az USA fizetési mérlege növekvő mértékű deficitet mutatott, aminek háttérében a vietnami háború, illetve az ázsiai országok gyors gazdasági növekedése álltak. A növekvő fizetésimérleg-hiány megkérdőjelezte az amerikai garancia értékét, amely szerint a dollár bármikor fix árfolyamon váltható át aranyra.³¹⁶ A „bizalmi index” esése miatt 1971-re az USA azzal volt kénytelen szembesülni, hogy egyre több ország kérte a dollár átváltását aranyra. Erre válaszul RICHARD NIXON elnök és pénzügyminisztere, JOHN CONNOLLY 1971. augusztus 15-én felfüggesztették a dollár aranyra történő átváltását.³¹⁷ Ezzel megpecsételték a rögzített árfolyamok rendszerének sorsát, amely pedig a Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi szisztéma egyik tartóköve volt. Az iparosodott országok 1973-ban bevezették a lebegő árfolyamok rendszerét, amelyben a központi bank nem avatkozik be a

³¹⁴ BUJALOS – NYILAS: *op. cit.* (2002), pp. 7-8.

³¹⁵ MADDISON, ANGUS: *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space.* Edward Elgar, Aldershot, 1995, pp. 195-196. Jellemző adat, hogy míg a Bretton Woods-i rendszer idején a fejlett ipari országok gazdasági évi átlagban mintegy 4 százalékkal növekedtek, addig 1974 és 2003 között ennek még a felét sem érték el. Lásd SZENTES TAMÁS és munkaközössége: *Fejlődés. Versenyképesség. Globalizáció. I. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 347. p.

³¹⁶ RODRIK: *op. cit.* (2014), 139. p.

³¹⁷ FRIEDEN, JEFFREY A.: *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century.* W. W. Norton, New York, 2006, pp. 339-360.

valutapiacra az árfolyam rögzítése érdekében.³¹⁸ 1974-ben az amerikai kormány eltörölte a tőke mozgások állami ellenőrzését, 1975-ben pedig deregulálták a New York-i tőzsdét. Ezzel kezdetét vette az önszabályozó, ellenőrizetlen tőkepiac és a monetáris politika diadalmenete, és a pénzügyi globalizáció egyre kontrollálhatatlanabbá váló kiterjedése.³¹⁹ A Bretton Woods-i rezsím helyét fokozatosan a szabad tőke mozgásokra épülő erős integráció vette át.

A második kiemelendő tényező az 1973-ban kirobbant olajválság, amit az ún. jom kippuri háború és az arab olajtermelő országok Nyugat elleni bojkottja váltott ki. Az iráni vallási-fundamentalista forradalom 1980-ra újabb olajválsághoz vezetett. A két válság következtében az olajárak tízszeresükre emelkedtek, és nagymértékű inflációt vontak maguk után.³²⁰

Harmadik tényezőként mindez összekapcsolódott a GDP növekedési ütemének az 1970-es években tapasztalható mérséklődésével, illetve a stagfláció jelenségével (az infláció és a munkanélküliség együttes emelkedésével a fejlett országokban).³²¹ Az inflációs és a munkanélküliségi ráta meredek emelkedésnek indult: az évtized első felében 12, a második részében pedig 15 százalék körüli értékre nőtt. Az 1970-es évek végére a munkanélküliségi ráta a *Great Depression* óta mért legnagyobb értéket vette fel, az inflációs ráta pedig a polgárháború óta nem szökkent olyan magasra, mint ekkor. A hagyományos gyárkérményes iparágak hanyatlásával visszaesett a termelékenység.³²² Mindezek nyomán a közgazdaságtan is válságba került. Hamarosan a „keynesi gazdaság haláláról” kezdtek értekezni,³²³ és teret nyert a monetarizmus doktrínája: a figyelem KEYNES keresletmenedzsmentjéről a gazdaság kínálati oldalára helyeződött át. „*Miután bebizonyosodott, hogy a keynesi nézetek hívei tévednek, amikor azt gondolják, hogy a munkanélküliség és az infláció nem emelkedhet egyidejűleg, elméletük többi részében is megrendült a bizalom. Megingott az a bizonyosság, amit KEYNES hozott a gazdaságpolitikába.*» *A stagflációval véget ért a naiv keynesianizmus*« - jegyezte meg MILTON FRIEDMAN. *Az egykor mindentudónak vélt közgazdászok kétségbeesetten keresték a magyarázatot.*”³²⁴ Az 1970-es évek megrendülését az állam kudarcának tekintették, és a piac „elixírjét” kezdték el gyógyszerként ajánlani. Az inga ismét a piac irányába lendült, és

³¹⁸ KRUGMAN – OBSTFELD: *op. cit.* (2003), 642. p.

³¹⁹ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 108. p.

³²⁰ BEREND T. IVÁN: *Két válság között: Európa átalakulása, 1973-2010*, in *Magyar Tudomány*, 2010/10. szám, pp. 1208-1214. at 1208. p.

³²¹ VERESS JÓZSEF (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Typotex Kiadó, Budapest, 2009, 81. p.

³²² ANDOR LÁSZLÓ: *Amerika évszázada*. Aula Kiadó, Budapest, 2002, 230. p. ; GÁL: *op. cit.* (2010), 76. p.

³²³ LUCAS, ROBERT E.: *The Death of Keynesian Economics*, in *Issues and Ideas* (University of Chicago, Chicago, IL), Winter 1980, pp. 18-19.

³²⁴ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), 240. p.

megerősödtek az állami beavatkozás mérséklését hirdető nézetek. Az állami költségeket pazarlásnak tekintették, és a piac, a „láthatatlan kéz” visszaszorítását kifogásolták. Az infláció leküzdésének szükségessége miatt megindult a központi bankok kormányzattól történő elszakítása, és az önálló gazdaságpolitika szerepét növelő folyamat.³²⁵

A jóléti állammal való szakítás hívei, a gazdasági liberalizmus és a monetarizmus nézetének képviselői alapjaiban kérdőjelezték meg a keynesiánus makrogazdasági szabályozást, az állami tulajdon létjogosultságát, a progresszív adórendszert, a szociális biztonság védelmét, a magánszektor szigorú szabályozási keretek közé szorítását, különösen a munkajog és a munkavállalói képviselet területén. A növekedés fenntartását és a teljes foglalkoztatást patronáló, keresletbővítő politika a kritikák kereszttüzébe került. Az elérendő célok között szerepelt továbbá a szakszervezeti befolyás csökkentése, valamint a munkára és a vagyonosodásra való ösztönzés „helyreállítása”.³²⁶

A jóléti állam ellen indított, gyakorta ideológiai élű támadásokat hűen illusztrálja JACQUES DRÈZE és EDMOND MALINVAUD összefoglalása, akik a számos más neoliberais szerző argumentációjában is megjelenő érveket sorakoztatnak fel a jóléti állam „negatív hatásaival” szemben. Eszerint a jövedelem-és társadalombiztosítás bevezetése a munkaerőpiacok működésének nem szándékolt merevségéhez vezetett; a jóléti programok megnövelték a kormányzat méretét, és a hatástalanság/eredménytelenség kockázatát; a kormányzati finanszírozás miatt magasabb szintre kellett emelni a bevételeket is, ez pedig növelte a „piactorzító” adóztatást; végül a jóléti programok kumulált hiányhoz vezettek, és növelték az államadósság mértékét. Levont konzekvenciájuk is jellemző a neoliberais gondolkodásmódra: karcsúsítani és jóval hatékonyabbá kell tenni az államot, a kiadásokat pedig drasztikus mértékben le kell faragni (ők a GDP 20%-a körüli, vagy az alatti mértéket ajánlották).³²⁷

A kritikusai szerint a virágzó jóléti államokban az egyre jobban kibővített, illetve új szolgáltatások rendkívül költségessé és túlzóvá váltak: túlságosan nagy terhet róttak a gazdaságra, és jelentősen megnövelték a termelési költségeket, ami a versenyképesség rovására ment.³²⁸ Az állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon járó szolgáltatások humánus és demokratikus elvét a gyakorlatban is mindinkább kiegészítette, majd felváltotta a rászorultsági

³²⁵ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), pp. 132-133.

³²⁶ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 271. p.

³²⁷ Idézi: ATKINSON, ANTHONY BARNES: *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*. MIT Press, Cambridge, 1999, 2. p. (Saját fordítás.)

³²⁸ BEREND T.: *op. cit.* (2008), 286. p.

elv alkalmazása.³²⁹ A lassuló gazdasági fejlődés és a globalizálódó világgazdaság éleződő versenyében a nemzeti jóléti politikák mozgástere is korlátozottabbá vált.³³⁰ Az USA-ban már JIMMY CARTER elnöki ciklusának végén (1978 októberében) megindult a neoliberális diskurzus elvárásainak megfelelő kormányzati politika: az infláció letörését szolgáló megszorításokat foganatosítottak, a vállalati szféra számára adócsökkentést jelentettek be, befagyasztották a szövetségi állásokat, illetve megígérték a költségvetési deficit megfelelését.³³¹ Ez a trend azonban csak fokozódott a monetáris ellenforradalom fokozatos kiszélesedésével, és a neoliberális dogmák kormányzati szinten is megvalósuló expanziójával.

III. 8. 2. HAYEK rehabilitációja és FRIEDMAN diadalfutása. A kínálati gazdaságtan.

Az 1970-es évek derekától kezdve fokozatosan váltak uralkodóvá a piac szerepét előtérbe helyező, és az állam visszaszorítását hirdető közgazdasági nézetek. HAYEK a keynesi eszmék mintegy három évtizedes diadalmenete idején joggal érezhette magát a *laissez-faire* perifériára szorult és magányos, ám annál elszántabb harcosának. A jóléti állam válságának fentebb részletezett tünetei, és az arra adott reakciók azonban helyreállították HAYEK megtépázott reputációját. 1974-ben közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazták, majd két esztendővel később a monetarizmus üstökösként feltűnő „prófétája”, MILTON FRIEDMAN is ugyanezen rangos elismerésben részesült.³³² Ezek az események már a keynesianizmus utóvédharcainak, illetve az „új idők új dalainak” egyértelmű szimbólumai voltak.

FRIEDMAN, a chicagói iskola vezetője, egyben a monetarizmus megalapítója talán HAYEKnél is nyíltabban és félreérthetlenebbül fogalmazott, amikor rögzítette, hogy „*a kormány hatáskörét korlátozni kell. Fő feladata szabadságunk mind a kapuinkon kívüli ellenségeinkkel, mind pedig polgártársainkkal szembeni védelmezése kell legyen: hogy őrizze a törvényességet és a rendet, hogy kikényszerítse a magánszerződések teljesítését, és hogy erősítse a versenypiacokat.*”³³³ Felfogásában – HAYEKhez hasonlóan – kitüntetett szerepet tulajdonított az egyéni szabadságnak. A magántulajdon természetes joga véleménye szerint lehetővé teszi, hogy általa az emberek a választási jogok széles skáláját gyakorolhassák. „*A*

³²⁹ SZIGETI: *op. cit.* (2005), 96. p.

³³⁰ ESPING-ANDERSEN, GØSTA (ed.): *Welfare States in Transition. National Adaptions in Global Economics.* Sage Publications, London – New Delhi, 1996, pp. 1-31. at 3. p.

³³¹ *Anti-Inflation Program Speech*, October 24, 1978. Idézi: BIVEN, CARL W.: *Jimmy Carter's Economy: Policy an Age of Limits.* The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2002, pp. 186-188. Figyelemreméltó megállapítás, hogy a monetarizmus ellentámadása igazából „csak azóta bontakozott ki, mióta az infláció magának az Egyesült Államoknak a számára is nagyobb problémává vált.” JOHNSON, HARRY GORDON: *The Keynesian Revolution and the Monetarist Counter-Revolution*, in *The American Economic Review*, Vol. 61., May 1971, pp. 1-14. at 8. p.

³³² WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), pp. 251-253.

³³³ FRIEDMAN, MILTON: *Capitalism and Freedom.* University of Chicago Press, Chicago, 1962, pp. 2-3.

szabadpiaci társadalomban elegendő az erőforrások birtoklása. A papír szállítója hajlandó azt eladni a Daily Worker számára csakúgy, mint a Wall Street Journal-nek.”³³⁴

A keynesiánus keresletélénkítő költségvetési kiadási rendszerrel kapcsolatban FRIEDMAN alapvető kritikát fogalmazott meg: szerinte ugyanis ez azt eredményezi, hogy a kormányzat költi el azon adójövedelmeket, amelyek egyébként az adófizetők rendelkezésére állnának. A „kiszorító hatás” (*crowding out effect*) folyamán a kormányzati kiadások kiszorítják a magánberuházókat a pénzpiacról, ennek következtében a lakosság kevesebbet költhet, és kevesebbet is kölcsönözhet másoknak.³³⁵ Az összkereslet ennek folyamányaként nem emelkedik, ezért az állam „rossz gazda”, költekezése pedig sokkal ésszerűtlenebb a magánszféráénál.³³⁶ FRIEDMAN gazdaságfilozófiájának fundamentumai az önszabályozó piac, a magántulajdonra építő szabad vállalkozás, illetve a szabad kereskedelem erejébe vetett hit voltak. Egy szabad disputára, és az állampolgárok önkéntes kooperációjára épülő társadalomban szerinte csak a piac biztosíthatja a konformitás nélküli társadalmi konszenzust: a szabadság és a hatékony gazdálkodás követelménye közötti összhangot egyedül a korlátozatlan versenyen alapuló kapitalizmus tudja megteremteni, illetve garantálni.³³⁷ A politikai szabadság és a versengő kapitalizmus nála kéz a kézben jártak: „*az a fajta gazdasági szerveződés, amely közvetlenül biztosítja a gazdasági szabadságot, nevezetesen a versengő kapitalizmus, egyúttal a politikai szabadságot is támogatja, mert elválasztja egymástól a gazdasági és politikai hatalmat, és ily módon lehetővé teszi az egyiknek, hogy ellensúlyozza a másikat.*”³³⁸ A „piac megtisztulásának” tézise szerint a rugalmas árak jóvoltából a gazdaság képessé válik önmaga stabilizálására,³³⁹ az állami beavatkozásnak ezért csak ott engedne teret, ahol a piaci integráció nem valósulhat meg, vagy a működése aránytalanul nagy költségtöbblettel járna.³⁴⁰ A klasszikus éjjelőr állam eszményétől FRIEDMAN elmélete csak annyiban jelentett eltérést, hogy az állam számára – *ultima ratio* jelleggel, és meglehetősen

³³⁴ FRIEDMAN: *op. cit.* (1962), 18. p. A *Daily Worker* az USA kommunista pártjának lapja volt.

³³⁵ FRIEDMAN, MILTON: *Comments on the Critics*, in *Journal of Political Economy*, Vol. 80., Sept. 1972, pp. 906-950.

³³⁶ VERESS: *op. cit.* (2009), 83. p.

³³⁷ EGEDY GERGELY: *A neokonzervatív állam, Thatchertól Cameronig*, in *Politikatudományi Szemle*, XIX. évfolyam, 3. szám (2010), pp. 26-44. at 31. p.

³³⁸ FRIEDMAN: *op. cit.* (1962), 9. p.

³³⁹ BISHOP, JOHN D.: *Adam Smith's Invisible Hand Argument*, in *Journal of Business Ethics*, Vol. 14., No. 3. (Mar, 1995), pp. 165-180; PALLEY, THOMAS I.: *Milton Friedman: The Great Laissez-faire Partisan*, in *Economic & Political Weekly*, Vol. 41., No. 49. (Dec. 2006), pp. 5041-5043.

³⁴⁰ FORGÁCS IMRE: *Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, pp. 48-49.

korlátozott hatókörrel – megengedte, hogy bizonyos közjavakra vonatkozó, a nyomor csökkentése érdekében tett minimális redistribúciós tevékenységet végezzen.³⁴¹

A monetarizmus mellett a kínálati gazdaságtan (*supply side economics*) volt az az irányzat, amely hozzájárult a neoliberális/neokonzervatív fordulat bekövetkeztéhez. A neoliberális axióma visszatért az ún. *SAY-dogma* állításához, miszerint „minden kínálat megteremti a maga keresletét.”³⁴² A kínálati gazdaságtan tézisei közül leginkább az adókulcsok csökkentésére vonatkozó vált alkalmazottá a későbbi kormányzati agenda során. A kínálati gazdaságtan hívei szerint azért kell csökkenteni a magasabb jövedelműek adóit, mert ők a „túladóztatás” miatt visszafogják a gazdasági teljesítményüket, így az összjövedelem elmarad a lehetséges mértéktől. „Mindezek alapján a fiskális neopopulizmus képviselői alacsonyabb adókulcsokkal nagyobb adótömeget ígértek tehát (ezt fejezte ki az ún. *LAFFER-görbe*, amelyet a szkeptikusok inkább »*laughable*«, azaz nevetséges görbének neveztek). A kínálati gazdaságtan szociális dimenziója arról szól, hogy a gazdagoknak nyújtott előnyök majd »leszivárognak« az alsóbb rétegekhez.”³⁴³ A gazdálkodás létformájának létalapja ebben a felfogásban a vállalkozói oldal szabad kínálata, tehát a magántulajdonos piaci kalkulációhoz igazodó beruházása, aminek minden mást alá kell rendelni. A nemzeti összterméket alapvetően a magántulajdonos termelőtöke termelési kapacitásai határozzák meg, így azt még véletlenül sem lehet befolyásolni a keynesi ihletettséggű hatékony kereslettel.³⁴⁴

III. 8. 3. Az Új Jobboldal neoliberális-neokonzervatív fordulata

Amint a fejezet elején már utaltunk rá, az 1980-as éveket az Új Jobboldal (*New Right*) évtizedeként aposztrofálhatjuk. A „mozgalom” ezekben az években széles körű választói támogatást szerzett, politikai hatalomhoz jutott Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban, majd tekintélyes nemzetközi befolyásra tett szert. A neoliberális/neokonzervatív kurzus azt hirdette, hogy nincs (más) alternatíva, azaz szükségszerű a szakítás a jóléti állam ideáljával, és elodázhatatlan a pénzügyi piacok deregulációja, valamint a munka és a tőke között eloszló jövedelmeknek az utóbbiak felé történő csoportosítása is.³⁴⁵ Az 1980-as évtized

³⁴¹ BARR: *op. cit.* (2009), 95. p.

³⁴² A JEAN-BAPTISTE SAY által 1803-ban megfogalmazott eszmefuttatás sokkalta cirkalmasabb volt; a formulát ebben a lakonikus és egyszerűsített formájában KEYNES használta első ízben. Erre nézvést lásd FORGET, EVELYN L.: *The Social Economics of Jean-Baptiste Say: Markets and Virtue*. Routledge, London – New York, 1999, pp. 169-170.; KEYNES: *op. cit.* (1936), 25. p.

³⁴³ ANDOR: *op. cit.* (2002), 245. p.

³⁴⁴ SZIGETI: *op. cit.* (2005), 98. p.

³⁴⁵ PINTÉR ANDRÁS: *Alternatívakeresőben. Bevezető a Fordulat 11. számához*, in *Fordulat*, 11. szám, 2010 tél, pp. 7-8. MARGARET THATCHER a szinte védjegyévé vált szlogent („*There is no alternative*”, röviden TINA) a Nők Konzervatív Konferenciáján 1980-ban tartott beszédébe szötte bele.

ideológiai metamorfózisát követően, a „*THATCHER-REAGAN forradalom*” győzelmével a szabad verseny piacok felsőbbbségét hirdető közgazdaságtan valódi reneszánszát kezdte élni. E nézetek szerint az államok akadályozzák a piacot, illetve minden, ami a szabad kereskedelmet gátolja, „*olyan aberráció, amit meg kell szüntetni.*”³⁴⁶

MARGARET THATCHER 1979-ben kiadott választási kiáltványa, a *Konzervatív Manifesztum* mindennél lényegre töröbben foglalta össze, hogy a vezetése alá kerülő brit Konzervatív Párt radikálisan szakítani kíván a „zsákutcás” munkáspárti kormányzás által képviselt irányvonallal. „*A Munkáspárt háromféle módon is súlyosbította a helyzetet. Először azzal, hogy az irigység politikáját folytatta, és a gazdagság növelésével aktívan szembeszállt. (...) Növelte az állam, és csökkentette az egyén szerepét, s ezáltal megbénította a vállalkozó kedvet és erőfeszítésre való törekvést. (...) Rengeteg kiváltsággal ruházták fel a szakszervezeteket, azok felelősségének hangsúlyozása nélkül.*”³⁴⁷ Egy 1993-ban vele készített interjúban a „Vaslady” azon meggyőződésének adott hangot, miszerint „*a vállalkozási szellemet éveken keresztül megnyomorította a szocializmus (sic!) a maga túlságosan magas adóival, a túlságosan sok szabályával és a túlságosan magas kiadásával. Ez a filozófia az államosításról, a központosításról, az ellenőrzésről és a szabályozásról szól. Ennek véget kell vetni.*”³⁴⁸ THATCHER az ilyen, és hasonló populista érvekkel nyíltan szembement a háború után a konzervatívok és a Munkáspárt között köttetett jóléti kompromisszummal, de ez elegendőnek bizonyult hozzá, hogy 1979 májusban megnyerje a választásokat.

Az amerikai választási kampány során RONALD REAGAN sem fukarkodott a „túlméretezett” állam bírálatával. Programjának céljai főként a kínálati gazdaságtan (adócsökkentés) és a monetarista tanok (a költségvetési programok csökkentése) megállapításai köré csoportosultak.³⁴⁹ Talán a színészi képességeit is latba vetette, amikor egy kortesbeszédében kijelentette, biztos benne, hogy „*képesek vagyunk levetni az államot a hátunkról és kiharcolni a zsebünkől*”, híressé-hírhedtté vált formulája szerint pedig „*nem a kormány a megoldás, a kormány maga a probléma*”.³⁵⁰ A túlzott költségezésről így vélekedett:

³⁴⁶ RODRIK: *op. cit.* (2014), 113. p.

³⁴⁷ EGEDY: *op. cit.* (2006), 6. p.

³⁴⁸ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014). pp. 254-255.

³⁴⁹ FORGÁCS: *op. cit.* (1987), 59. p.

³⁵⁰ „*I am confident that we can get government off our backs, out of our pockets.*” MATTSON, KEVIN: „*What the Heck Are You Up To, Mr. President?*” *Jimmy Carter, America's „Malaise” and the Speech that Should Have Changed the Country.* Bloomsbury Publishing USA, New York, 2009, 9. p.

„*In our current crisis, government is not the solution, government is the problem.*” (Inaugural Adress, 1985. január 20.) Idézi: KENGOR, PAUL – SCHWEIZER, PETER: *The Reagan Presidency: Assessing the Man and his Legacy.* Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, 2005, 34. p.

„A kormányzat egy csecsemőhöz hasonlít: nem más, mint egy emésztőcsatorna, hatalmas étvágyal az egyik végén, és teljes felelőtlenséggel a másikon.”³⁵¹

THATCHER és REAGAN kormányzati filozófiájára kimutatható hatást gyakoroltak HAYEK és FRIEDMAN tanai. THATCHER egy nyilvános gyűlésen felmutatta HAYEK *The Constitution of Liberty* című művét és kijelentette, hogy „ez az, amiben hiszünk.” Győzelmét követően – amely történetesen egybeesett HAYEK 80. születésnapjával – pedig a következő tartalommal írt levelet HAYEKnek: „Nagyon büszke vagyok arra, hogy az elmúlt években olyan sokat tanultam Öntől. Azt remélem, hogy azoknak az eszméknek egy részét kormányom a gyakorlatba is át tudja majd ültetni. Mint Önnek az egyik legmélyebb híve, arra vagyok hivatva, hogy mi sikeresek legyünk. Ha így lesz, az Ön hozzájárulása a mi végső győzelmünkhöz mérhetetlenül nagy lesz.”³⁵² Az infláció FRIEDMAN által is leírt problémájának centrumba kerülése az USA-ban csúcsra járatta a monetarista ellenforradalmat: REAGAN választási programja, és az új adminisztráció gazdaságpolitikai elképzelései nagymértékben a friedmani tanokon alapultak.³⁵³ REAGAN 1980 novemberi győzelmét követően FRIEDMAN felkérést kapott arra, hogy csatlakozzon REAGAN új Gazdasági Tanácsadó Testületéhez.³⁵⁴ Ez különösen gáláns ajánlatnak bizonyult azt követően, hogy FRIEDMAN 1975 májusában a SALVADORE ALLENDE demokratikusan megválasztott kormányát megdöntő chilei diktátor, AUGUSTO PINOCHET szolgálatába szegődött annak érdekében, hogy a neoliberális gyakorlati érvényesíthetőségének chilei laboratóriumában kikísérletezhesse a jóléti állam leépítését, illetve a szabadpiaci kapitalizmus, a szabad kereskedelem és a tőkeáramlás bevezetését, továbbá az üzleti életet gúzsba kötő szabályok deregulálását vegyítő elegyet.³⁵⁵

Az Új Jobboldal ideológiai preferenciái gyökeresen befolyásolták az államhatalom gyakorlását, és annak elméleti alapjait is. A neoliberais gondolkodás ennek az új politikának fegyelmező karaktert szánt: a jogi, monetáris és viselkedési szabályok testőrének szerepét bízta az államra. Rábízta, hogy őrökjön a versenyszabályok betartásán, hogy piaci helyzeteket teremtsen, és a piac logikájához alkalmazkodó apparátust képezzen. Az 1970-es/1980-as

³⁵¹ HAHNER PÉTER: *Az USA elnökei*. Animus Kiadó, Budapest, 2012, 300. p.

³⁵² BLUNDELL, JOHN: *Margaret Thatcher: A Portrait of the Iron Lady*. Algora Publishing, New York, 2008, 41. p.; HOOVER, KENNETH R.: *Economics as Ideology: Keynes, Laski, Hayek and the Creation of Contemporary Politics*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, 2003, 211. p.

³⁵³ FORGÁCS: *op. cit.* (1987), 44. p.

³⁵⁴ WAPSHOTT: *op. cit.* (2014), 256. p. Ez a testület tanácsolta, hogy újra meg újra csökkentsenek a szövetségi költségvetés kiadási oldalán és ők szorgalmazták az állami szabályozások leépítését is.

³⁵⁵ REICH, ROBERT B. (2007): *Szuperkapitalizmus. Az üzlet, a demokrácia és a mindennapi élet átalakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009, 15. p. FRIEDMAN a chilei előadásorozatában szokás szerint elismételte, hogy a szabadpiac a politikai szabadság és a fenntartható demokrácia szükséges előfeltétele. PINOCHET megfogadta a közgazdász tanácsait, de a politikai szabadság nem szökkenett szárba: a diktatúra még további 15 évig tartott.

évtized fordulóján egy egész eszközarzenált vonultattak fel annak érdekében, hogy belátható időn belül sikerüljön lebontani a szociális államot, privatizálni az állami vállalatokat, és végrehajtani a további – a következő fejezetben a *Washingtoni Konszenzus* kapcsán részletesebben is tanulmányozandó – elvárásokat.³⁵⁶ Nézzük meg részletesebben is, hogy melyek voltak az új világkép által vallott főbb tantételek, illetve miként valósították meg a gyakorlatban a THATCHER-, és REAGAN-kabinetek eme neoliberális/neokonzervatív fordulatot.

III. 8. 4. Az Új Jobboldal *ars poeticája* és kormányzati politikája

Az Új Jobboldal a minimális állam propagálójaként fellépő libertariánus gazdasági nézetekre támaszkodott, amikor a „tisztá piachoz” történő visszatérést sürgetve az államot a problémák forrásaként tüntette fel. Ez az ideológiai áramlat tehát akként érvelt, hogy az állami szabályozástól mentes piac intézményesülése az egyedüli orvosság a gazdaság bajaira. A THATCHER-és REAGAN-kabinetek a fentebb bemutatott monetarista, illetve kínálati gazdaságtani érvekre támaszkodva drasztikus mértékben igyekeztek csökkenteni a kiadásokat és – főként a magas jövedelműekre nézve kedvező szabályozást kiépítve – mérsékelni az adószinteket.³⁵⁷ Az új jobboldali kurzus ugyanakkor meglehetősen ambivalens módon építette fel nézetrendszerét: a *laissez-faire* hagyományoknál és a gazdasági individualizmusnál történő újbóli lehorgonyzás mellett ugyanis piedesztálra emelték a markáns és határozott vezetői erényeket. Ezt volt hivatott demonstrálni a Falkland-szigetek birtoklásáért vívott brit-argentín fegyveres konfliktus (1982), illetve Grenada amerikai megszállása (1983) is, amely hozzájárult a „virtusuk” kidomborításához,³⁵⁸ a két vezető népszerűségének növekedéséhez, és vélelmezhetően az újraválasztásukhoz is.

A *New Right* gondolkodásának középpontjában a vállalkozói kultúra hangsúlyozása, a piaci gondolkodásmód és a verseny előmozdítása, a szegénységből adódó problémák csaknem teljes negligálása, a szegények megregulázására és ellenőrzésére tett kísérletek, a gazdagokat előnyben, a szegényeket hátrányban részesítő adópolitika, a „hivalkodó” fogyasztás propagálása, és az individualizmusnak a társadalmi léttel szembeni hangsúlyozása álltak. A szegényeket és a hátrányos helyzetűeket felelőssé tették helyzetük kialakulásáért, és azt

³⁵⁶ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 272-273.

³⁵⁷ MIDGLEY, JAMES: *A radikális jobboldal, a politika és a társadalom*, in BUJALOS – NYILAS: *op. cit.* (2002), pp. 206-230. at 216. p.

³⁵⁸ THATCHER a „falklandi kalandra” utalva a Skót Konzervatív Párt 1982. május 14-i konferenciáján az alábbiakat nyilatkozta: „az igazán izgalmas, amikor egy valódi válságot menedzselhetsz, miközben fél politikai életedet olyan sivár kérdések megoldásával töltöd, mint a környezetvédelem.” Idézi: ECKERSLEY, ROBYN: *The Green State. Rethinking Democracy and Sovereignty*. The MIT Press, Cambridge – Massachusetts, 2004, 21. p. (Saját fordítás.)

hirdették, hogy az ember értéke jövedelmével és vagyonával egyenlő.³⁵⁹ Nemcsak az állam visszaszorítása mellett érveltek, de a paternalizmussal való szakításon túl az önellátó, egoista érdekeket szem előtt tartó, a másik iránti szolidaritást gondolkodásában szűkre szabó egyén ideálját is nyíltan preferálták. THATCHER egy 1987-ben adott interjúban erről így fogalmazott: „Az azt hiszem, olyan időszakon megyünk keresztül, amikor túl sok gyermeknek és felnőttek sugallták az olyan válaszokat, mint: »problémám van, az állam feladata, hogy megbirkózzon velem!«, vagy »megyek segélyért, hogy megoldódjon a problémám!«. »Hajléktalan vagyok, az állam kötelessége, hogy lakhatást biztosítson!«, és így a társadalomra hárítják a problémáikat. De mi is a társadalom? Olyan dolog, hogy társadalom, nem létezik! Csak egyes férfiak és nők vannak, és családok. Az állam nem képes önmagában cselekedni. Erre csupán emberek képesek, ők pedig először önmagukról gondoskodnak. Alapvető kötelezettségünk, hogy önmagunkról gondoskodjunk, és aztán segítsünk a szomszédunknak. Az élet kölcsönösségen alapul, de az emberek túlságosan a jogosultságaikat tartják szem előtt a kötelezéseik nélkül, pedig nincs jogosultság anélkül, hogy valaki először ne teljesítene a kötelezettségét.”³⁶⁰

Az Új Jobboldal véleményformálói tehát ridegen viszonyultak a szükségét szenvedő és hátrányos helyzetben lévő emberekhez. Hevesen támadták és megvetették az intézményesült centrista politikát, élén az állam kiterjedt jóléti politikájával. A jóléti állam intézményesítése és a gazdasági tervezés egyes jobboldali csoportokat arra sarkallt, hogy offenzívát indítsanak a második világháború utáni politikát alapjaiban meghatározó centrista modellel, és a gondoskodó társadalom eszményképével szemben.³⁶¹ A *Council of Economic Advisors* új vezetője – egyben a *Fed* későbbi elnöke –, ALAN GREENSPAN hangsúlyozta, hogy bármilyen állami beavatkozás vagy erősen szabályozott rendszer veszélyt jelent az alapvető üzleti szabadságra nézve.³⁶²

THATCHER a kormányra kerülését követően azonnal hozzáfogott a piaci folyamatok érvényesülésének elősegítéséhez, az állami szektor csökkentéséhez, a pénzmennyiség szűkítéséhez, az adócsökkentéshez, az üzleti szférát „gúzsba kötő” szabályok enyhítéséhez, az államadósság leépítéséhez, és az állami vagyontárgyak értékesítését jelentő privatizációhoz.³⁶³ A konzervatív kormány redukálta az állami költségeket, és markáns antiinflációs politikát

³⁵⁹ JOHNSON, NORMAN: *A konzervatív szociálpolitika céljai*, in BUJALOS – NYILAS: *op. cit.* (2002), pp. 283-312. at 304-315. p.

³⁶⁰ SEAWRIGHT, DAVID: *The British Conservative Party and One Nation Politics*. The Continuum International Publishing Group Ltd., London, 2010, 36. p.

³⁶¹ MIDGLEY: *op. cit.* (2002), 211. p.

³⁶² VERESS: *op. cit.* (2009), 316. p.

³⁶³ DALY, MARY: *Welfare*. Polity Press, Cambridge, 2011, pp. 96-97.

folytatott. A „reaganomics” képviselői előirányozták a szövetségi költségvetési kiadások lefaragását (GRAMM-RUDMAN-HOLLINGS törvény, 1985), a deficit megszüntetését, a kamatláb csökkentését, illetve az infláció megfékezését. Az 1970-es évek végére a gazdaságpolitika a „vágató infláció elleni harcot, illetve a vállalkozások jövedelemtermelő képességének helyreállítását” tekintette a fő céljának.³⁶⁴ A brit és amerikai kabinetek csökkentették a szociális kiadásokat, a közoktatási és környezetvédelmi kiadásokat, illetve politikailag igyekeztek nyomást gyakorolni a magánszemélyekre, valamint a kisebb és nagyobb vállalatokra annak érdekében, hogy profitorientált szociális szolgáltatásokat nyújtsanak. Az USA-ban számottevően csökkent a családi pótlékra fordított összeg, az iskolai étkeztetés állami támogatása, valamint a szegényeket támogató lakbér-kiegészítés és az élelmiszerjegy-juttatás. Emellett felszámolták azt a 3,8 milliárdos keretet, amellyel a szövetségi költségvetés támogatta a tagállamok közmunkaprogramjait.³⁶⁵

A kormányzat számos, korábban köztulajdonban álló vállalatot privatizált.³⁶⁶ „Egyetlen iparág sem maradhat állami ellenőrzés alatt, hacsak nincs erre valami konkrét és nyomós indok” – summázta a kabinet véleményét NIGEL LAWSON pénzügyminiszter.³⁶⁷ Különösen ellentmondásos volt a közüzemi vállalatok (*British Gas, British Telecom*) magánkézbe juttatása, tekintve, hogy mindkettő nyereségesnek bizonyult, és komoly bevételt eredményezett a kincstárnak. 1979 és 1992 között 39 vállalatot értékesítettek, mintegy 40 milliárd fontnyi privatizációs bevételre téve szert. Ezzel párhuzamosan az önkormányzatok a bérlakások jelentős hányadát (egy-és negyedmilliót) kedvezményes áron adták el a bérlőknek. Az állami tulajdon aránya a GDP-hez viszonyítva a korábbi érték ötödére, 2 százalékra csökkent. A befolyt összegeket a kormány a kiadásai kiegyenlítésére, valamint a jövedelemadó csökkentésére használta fel, ezzel is fokozva a társadalmi egyenlőtlenségeket.³⁶⁸

A privatizáció példáját Németország, Olaszország, majd az 1980-as évek derekától Franciaország is követte. Hamarosan felzárkózott a FRANCO utáni Spanyolország, majd az 1989-1990. évi változásokat követően a volt szovjet blokk országai is.³⁶⁹ A gazdaság

³⁶⁴ VERESS: *op. cit.* (2009), 89. p.; DARDOT–LAVAL: *op. cit.* (2013), 277. p.

³⁶⁵ ANDOR: *op. cit.* (2002), 255. p.

³⁶⁶ EMANUEL SAVAS klasszikus meghatározása szerint a privatizáció a „kormány szerepének csökkentése, a magánszektor szerepének növelése a tevékenység vagy a tőketulajdon valamely fajtájában.” EMANUEL, SAVAS S.: *Privatizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997, 19. p.

³⁶⁷ EGEDY: *op. cit.* (2010), 33. p.

³⁶⁸ MIDGLEY: *op. cit.* (2002), 218. p.; FEIGENBAUM, HARVEY B. – HENIG, JEFFREY R. – HAMMNETT, CHRIS: *Shrinking the State. The Political Underpinnings of Privatization*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1999, 61. p.; VERESS: *op. cit.* (2009), 329. p.; JOHNSON: *op. cit.* (2002), 284. p.

³⁶⁹ BEREND T.: *op. cit.* (2008), 289. p.; FORGÁCS: *op. cit.* (2012), pp. 48-49.

magánosításával a piac erői visszavették a mindenkor a magántulajdon túlsúlyára épült, de alapvetően vegyes gazdaságot. A köztulajdon átlagos részesedése a nemzeti össztermékből a korábbi 25%-os mértékről 2-5, legfeljebb 8-10 százalékos részarányra redukálódott. A gazdaságok 90%-ban magánjellegűekké váltak, és az ehhez kapcsolódó érdekviszonyokat, illetve politikai befolyást erősítették fel.³⁷⁰

A kínálati gazdaságtan logikájának megfelelően a vállalkozások, illetve az egyéni kezdeményezések élénkítését célzó adócsökkentésekre került sor. Az 1981. évi adóreform három esztendő alatt az adókulcsok 23 százalékkal történő csökkentését tűzte ki célul, a legmagasabb jövedelmi csoport adókulcsát pedig 70%-ról 50%-ra csökkentette.³⁷¹ Az USA-ban az 1981. évi KEMP-ROTH-féle adócsökkentés kedvezményezett körének vizsgálata azt mutatta, hogy a kedvezmények 85 százaléka az évi 50.000 dollárnál magasabb jövedelmű adófizetőknel összpontosult. Nagy-Britanniában az adófizetők felső egy százalékánál összpontosult a kormány által felszabadított négy milliárd font 44 százaléka, míg a legszegényebb 25% csupán az összeg 3%-ához jutott hozzá. Egy 1990-es elemzés szerint az 1980-as évtizedben jelentős jövedelemátcsoportosítás realizálódott a gazdagok javára. Az USA leggazdagabb családjainak adózás utáni jövedelme az 1970-es évtized végén mért 190.000 dollárról egy évtized alatt 400.000 dollárra nőtt, míg a 16.000 dollárnál kevesebbet kereső családok jövedelme mintegy 10 százalékkal csökkent. A közepes jövedelmű családok jövedelme nagyjából hét százalékkal esett vissza. A kínálati gazdaságtan prófétáinak előzetes kalkulációival szemben ráadásul a beruházási kedv sem nőtt az adócsökkentés hatására: a beruházások GNP-hez viszonyított aránya az 1979. évi 6,9%-ról 1988-ra 5%-ra esett, a gazdasági növekedési ráta pedig 2,6%-ról 2,5%-ra.³⁷² A szövetségi kormányzat adóbevételeinek csökkenése ráadásul óriási mértékű költségvetési hiányt is eredményezett.

Komoly támadássorozat érte a közhatalom részéről a szakszervezeteket is. A szakszervezeti hatalom gyengítését célzó kormányzati ostrom főként HAYEKnek azon a meglátásán nyugodott, miszerint a szakszervezetek „*túlzó követeléseket támasztanak, és akadályozzák a termelési folyamatot.*”³⁷³ Nagy-Britanniában emellett a szakszervezetek mozgásterét szűkítő jogszabályok „elfogadottságát” az is biztosította, hogy a szénbányászok kabinettel szembeni ellenállása (1984-1985) végül megbukott. Az USA-ban hasonló vereséget

³⁷⁰ SZIGETI PÉTER: *A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. század államaiban*, in BAYER: *op. cit.* (2002), pp. 89-112. at 104. p.

³⁷¹ ANDOR: *op. cit.* (2002), 254. p.

³⁷² A bekezdésben szereplő adatok forrása: MIDGLEY: *op. cit.* (2002), pp. 217-218.

³⁷³ HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON: *A Tiger by the Tail. The Keynesian Legacy of Inflation*. Ludwig von Mises Institute – Institute of Economic Affairs, London, 2009, pp. 73-74.

szenvedtek el a légiirányítók REAGANnel szemben. Ezt követően sor került a munkaerő-piaci szabályozás többirányú visszafejlesztésére is: Nagy-Britanniában lazítottak a dolgozók igazságtalan elbocsátásokkal szembeni jogait garantáló rendelkezéseken. 1986-ban megszüntették a bérügyi tanácsok által a 21 évesnél fiatalabb munkavállalók számára nyújtott védelmet, majd a tanácsok hatáskörét is korlátozták. A nemek közötti diszkriminációt szabályozó törvény értelmében a nőket is lehetett éjszakai, illetve többműszakos munkakörökben alkalmazni, a nyugdíjkorhatáruk pedig azonossá vált a férfiakéval. Az 1989. évi foglalkoztatási törvény eltörölte a nők által végezhető munkakörökre vonatkozó akadályokat (ez a föld alatt végzett munkákat is érintette), illetve megszüntette a 16 és 18 év közöttiek munkaóráinak számát korlátozó szabályozást.³⁷⁴

Az új jobboldal kormányzati pozícióba kerülésének időszakában tehát uralkodóvá váltak a piac szerepét előtérbe helyező, és az állam visszaszorítását hirdető közgazdasági nézetek. Az európai gazdaságban azonban az állam szerepe tovább nőtt. Az 1980-as évtized végére a közszeaktor kiterjedése békeidőben soha nem látott mértékűre bővült. Az államháztartási kiadások súlyát szemlélve megállapítható, hogy az 1990-ben a fejlett európai országokban a GDP 45-60%-a közötti sávban volt megtalálható.³⁷⁵ A közszeaktor nagysága összességében nem csökkent az 1980-as évtizedben. A költségvetési politika eredményeként csupán a szociális kiadásokat csoportosították át a hadügyi és az igazgatási kiadások felé. A kiadások szerkezetében REAGAN drasztikus mértékben növelte a katonai kiadásokat: 2000-es dolláron számolva 1980-ban a 267 milliárd dollárnyit kitevő védelmi költségvetés a GDP 4,9%-át, az összes szövetségi kiadás 22,7%-át jelentette, az 1988-ban elért 393 milliárd dolláros szint viszont már a GDP 5,8%-át, valamint az összes szövetségi kiadás 27,3%-át tette ki.³⁷⁶ Ezt a jelenséget nevezte JOAN ROBINSON „*elfajzott keynesianizmusnak*”, ahol az jelenti a fő differenciát a keynesianizmus korábbi formájához képest, hogy a költségvetési kiadások iránya 180 fokos fordulatot vett: a szociálpolitikai ágakból a hadiiparba kezdtek áramolni a kiadások. Ez mutatja, hogy a klasszikus keynesiánus recepteket nem csak a jóléti állam megalapozására lehet felhasználni, hanem egy alapvetően antiszociális gazdaságpolitika érdekében is.³⁷⁷ „*Furcsa, katonai értelemben vett keynesi időket élünk, amikor Marsot, a háború istenét*

³⁷⁴ JOHNSON: *op. cit.* (2002), 289. p.

³⁷⁵ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 155. p.

³⁷⁶ KOZMA GÁBOR: *A reagani adócsökkentés gazdasági hatásai*, in *Pénzügyi Szemle*, 58. évfolyam, 4. szám (2013), pp. 418-433. at 424. p.

³⁷⁷ SZIGETI: *op. cit.* (1995), 331. p.

állították csatasorba, hogy foglalja el a piacgazdaság által üresen hagyott tereket” – fogalmazott már 1950-ben RICHARD HOFSTADTER történész.³⁷⁸

A neoliberális/neokonzervatív kormányzatok teljesítményét értékelve alapvetően negatív trendekről számolhatunk be. A pénzmennyiség szigorú szabályozására építő thatcheri gazdaságpolitika egyértelmű kudarcot vallott. A monetarista tanok doktriner alkalmazása következtében a nyolcvanas évek derekára drámai mértékű szintre ugrott a szigetországban a munkanélküliség: elérte, sőt időnként meg is haladta a 3,5 millió főt. A gazdasági mélyrepülés 1979 és 1982 között jelentős bevételkiesést jelentett az állam számára, miközben THATCHER nem tágitott a kiegyensúlyozott költségvetés ideáljától. Gazdaságpolitikája polarizáló hatásait demonstrálja, hogy miközben nőtt azon családok aránya, ahol mindkét felnőtt munkát végzett, azon családok aránya is emelkedett, ahol egyetlen főállású kereső sem volt. Az ipar leépülése az északi körzetekben súlyos problémákat okozott, tovább mélyítve az Egyesült Királyság északi és déli része között tátongó szakadékot.³⁷⁹ REAGAN elnökségének nyolc éve (1980-1988) messze nem teljesítette azokat a nagystílusú ígéreteket, amelyek az elnökké választását megelőző kampányban elhangzottak. Két elnöki ciklusa alatt csökkent ugyan az inflációs ráta, de elmaradt a nagyobb gazdasági növekedés, nőtt a munkanélküliség, és fokozódott az állami költségvetés belső, továbbá a nemzetgazdaság külső eladósodottsága.³⁸⁰ A kitűzött kormányzati *téloszt*, az államadósság csökkentését nem sikerült elérni: REAGAN kormányzása idején annak mértéke 914 milliárd dollárról 2,7 billió dollárra emelkedett, az éves deficit pedig 155 milliárd dollárra. Életrajzírói szerint ez az óriási adósság tekinthető az elnök legnagyobb kudarcának.³⁸¹

A szabad verseny piacok elméleteinek uralma mindezek ellenére hosszabb időre konzerválni tudta magát a neoliberális konszenzus keretei között, sőt a bipoláris világrend felbomlásával, a posztoszocialista térség, valamint egyes ázsiai és afrikai országok „világgazdasági nyitásával” szinte az egész glóbuszt a neoliberális laboratórium kísérleti terepévé tudta változtatni. 1989 és 1991 között a *reaganomics* gazdaságfilozófiáját a globálissá váló neoliberális pénzügyi-és gazdaságpolitikával váltották fel, a gazdasági és pénzügyi kihívásokra adott válasz pedig rendre az amerikai üzleti körök képviselőinek érdekeit tartotta szem előtt.³⁸² Ez a filozófia „*mindenütt a liberalizálás, dereguláció és privatizáció politikáját,*

³⁷⁸ „*We are living under a curious kind of military Keynesianism, in which Mars has rushed in to fill the gap left by the decline of the market economy.*” HOFSTADTER, RICHARD: *American Perspective. Volume IV.* Foundation for Foreign Affairs, Washington, D. C., 1950, 35. p.

³⁷⁹ ANDOR LÁSZLÓ: *Globalizmus és amerikanizmus*, in CSÁKI – FARKAS: *op. cit.* (2008), pp. 79-103. at 86. p.

³⁸⁰ ANDOR: *op. cit.* (2002), 260. p.

³⁸¹ HAHNER: *op. cit.* (2012), 303. p.

³⁸² FORGÁCS: *op. cit.* (2012), 96. p.

a piaci spontaneitás szerepét helyezte előtérbe az állami szabályozás ellenében, és nagymértékben hozzájárult a nemzetgazdaságok világgazdasági nyitottságának fokozódásához, az interdependenciák kiszélesedéséhez és elmélyüléséhez.”³⁸³

A neoliberais eszme véleményünk szerint azért tudott ebben az időszakban olyan „átütő erejűvé” válni, mert argumentációjában a liberális demokrácia és a gazdasági liberalizmus/liberális piacgazdaság szimbiózisát feltételezte. A XX. század végén ugyanis gyakran tettek egyenlőségjelet a kapitalizmus és a demokrácia közé. *„A piacok kiterjesztése, mely a fogyasztók számára a gazdasági választás szabadságát adta meg, úgy tűnt, hogy együtt jár a szavazati folyamatok kiterjesztésével, mely az állampolgárok számára az államközösségben hozott választás lehetőségét biztosította. Továbbá (...) mivel a diktatúrák »nagy államapparátusokat« is jelentettek, a demokráciára úgy tekintettek, mint ami olyan államközösséget jelent, amelyben a polgárok a kormányokat arra kérik, hogy tegyenek kevesebbet, és következésképpen a piacokat arra, hogy többet.*”³⁸⁴

FRANCIS FUKUYAMA ekkor vetette papírra a történelem végéről vallott gondolatait, melyben a „liberális világgörredalom” (*Worldwide Liberal Revolution*) egész Földet behálózó győzelméről értekezett – eszmefuttatásának pedig a gazdasági liberalizmus felkarolása is integráns részét képezte. *„Most, hogy az emberiség az ezredév vége felé halad, a parancsuralom és a szocialista tervgazdaság kettős csődje folytán egyetlen olyan ideológia maradt a porondon, amely egyetemes érvényre tarthat számot: a liberális demokrácia, az egyéni szabadság és a népfelség tana. Kétszáz évvel azután, hogy diadalra vitte a francia és az amerikai görredalmat, a szabadság és az egyenlőség elvéről bebizonyosodott, hogy nemcsak állja az időt, hanem talán az eddiginél is erőteljesebben formálja majd a jövőt. (...) Az emberiség történelme folyamán megjelenő összes kormányzati formából (...) a XX. század végére egyetlenegy maradt ép és életképes: a liberális demokrácia. (...) Gyökeres átalakulás történik, amely közös fejlődési modellt állít valamennyi társadalom elé – röviden: mintha az »egyetemes történelem« a liberális demokrácia irányába haladna. (...) Talán maga a Történelem is a végéhez ért.*”³⁸⁵ FUKUYAMA optimista attitűdjét ekkoriban sokan osztották. A hidegháború lezárulásával egy időre teret nyert a demokratikus béke teóriájának gondolata. *„A liberális demokratikus köztársaságok, úgy tűnik, nem bocsátkoznak harcba egymással”* – írta

³⁸³ SZENTES et. al.: *op. cit.* (2005), 70. p.

³⁸⁴ CROUCH, COLIN: *Privatizált keynesianizmus. Egy el nem ismert közpolitikai rendszer*, in *Fordulat*, 20. szám, 2012/4, pp. 48-71. at 49. p.

³⁸⁵ FUKUYAMA, FRANCIS: *The End of the History and the Last Man*. The Free Press, New York, 1992, 42, 45, 51. p.

MICHAEL DOYLE.³⁸⁶ Megfigyelése szerint a demokratikus berendezkedésű országok ritkábban háborúznak egymással, bár a „demokratikus zónán” kívüli összecsapások gyakorinak tekinthetők. „Egy békés demokratikus hegemonia, egyfajta »Pax Democratia« hosszú periódusának kezdetén vagyunk” – vélelmezte PLATTNER.³⁸⁷

Az ekkoriban eluralkodó optimizmus atmoszférájában tehát divatossá vált a gazdasági liberalizmust és a szabad piacgazdaságot a liberális demokrácia „kötelező tartalmi kellékeként” kezelni. A politikai demokrácia és az állami beavatkozásoktól mentes szabad piac léte ezen érvelés szerint elválaszthatatlan egymástól. A neoliberális értékek iránt elkötelezett gondolkodókat napjainkban sem hatja meg, hogy a gazdasági liberalizmus és a politikai demokrácia egymáshoz horgonyzása mára meghaladottá vált: az „annál rosszabb a tényeknek” típusú érvelések ma is állandó eszköztárát képezik a globális kapitalizmus jelenlegi viszonyainak fenntartásában érdekelt köröknek. HÉRAKLEITOSZ cáfolataként legújabbán az IMF Ukrajnát és a „trojka” (IMF, Európai Bizottság, Európai Központi Bank) Görögországot érintő, 2014. és 2015. évi hitelmegállapodásai bizonyítják, hogy többször is bele lehet lépni ugyanabba a folyóba. A hitel folyósításának feltételeként ugyanis még mindig a neoliberális gazdaságpolitikai programpontok érvényre juttatását kívánják meg az elviekben szuverén nemzetállamoktól, és a „strukturális kiigazító programokat” a demokratikus értékekkel összekötő retorika sem változott jottányit sem: a felszínen éppen a demokrácia elmélyítése, és az emberi jogok tiszteletben tartása égisze alatt várják el például Ukrajnától a kiigazító intézkedések hatályba léptetését.³⁸⁸

³⁸⁶ DOYLE, MICHAEL W.: *Michael Doyle on the Democratic Peace - Again*, in BROWN, MICHAEL E. – LYNN-JONES, SEAN M. – MILLER, STEVEN E. (eds.): *Debating the Democratic Peace*. The MIT Press, London, 1996, pp. 364-373. at. 364. p.

³⁸⁷ PLATTNER, MARC F.: *The Democratic Moment*, in DIAMOND, LARRY – PLATTNER, MARK F. (eds.): *The Global Resurgence of Democracy*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1993, 32. p.

A “posztjaltai környezet” kezdeti eufóriájával kapcsolatol kritikára nézve lásd FARKAS ÁDÁM: *Tenni vagy tettetni? Gondolatok az európai biztonság-és védelempolitika védelemgazdasági vonatkozásáról*, in *Hadtudomány*, XXIV. évfolyam, 1. elektronikus szám (2014), pp. 16-29., különösen pp. 17-21.

³⁸⁸ Lásd a *Támogatási csomag Ukrajna számára* címmel az Európai Bizottság által kibocsátott munkaanyagot. http://europa.eu/newsroom/files/pdf/ukraine_hu.pdf (Letöltés: 2015. február 22.)

IV. NEMZETÁLLAMOK ÉS ÚJ SZABÁLYOZÓ HATALMAK A GLOBÁLIS ERŐTÉRBE

IV. 1. A globalizáció vihára és a nemzetállami szuverenitás

A neoliberais gondolatok térnyerésével jelentős mértékben összefügg a globalizáció kiteljesedése, és a nemzetgazdasági szuverenitás meghaladásának sokak által szorgalmazott gondolata. Már fentebb is láthattuk, hogy az elmúlt évtizedek folyamán lényeges változások következtek be a nemzetállam karakteréről vallott hagyományos gondolkodásban. Az alábbi fejezetben az eddig kifejtett folyamatokat és jelenségeket erre tekintettel kapcsoljuk össze a globalizáció és a klasszikus nemzetállami szuverenitás vonatkozásában bekövetkezett tónusváltozások elemzésével.

JESSICA MATTHEWS a XX. század alkonyán a következő verdiktet hozta a nemzetállamok globális erőterben betöltött szerepét illetően: „*az államok kezében az 1648-as vesztfáliai békétől kezdődően felhalmozott szilárd hatalmi koncentrációnak vége, legalábbis egy időre.*”³⁸⁹ A *mainstream* tudományos berkekben egy időre számos szerző számára vált standarddá a nemzetállam teljes „elföldeléséről” való értekezés. Sokan kezdték citálni – még ha teljesen más kontextusban is – LENINnek a marxi és engelsi államelhalási sémából kibontott meglátásainak konzekvenciáit, vagy feleleveníteni GODWINnek a „kormányzat eutanáziájáról” írott gondolatait.³⁹⁰ A hiperglobalista KENICHI OHMAE példának okáért arról beszélt, hogy a nemzetállamok a nosztalgikus képzelgések tárgyaivá, és a világgazdaság „rendellenesen

³⁸⁹ MATTHEWS, JESSICA: *Power Shift*, in *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 1. (Jan/Feb 1997), pp. 50-66. at 50. p.

³⁹⁰ ENGELS szerint az állam nem öröktől fogva való. A gazdasági fejlődés azon fokán, ahol a társadalom különböző osztályokra szakadt, az állam léte óhatatlan szükségyszerűséggé vált. Gyors lépésekben haladunk azonban a fejlődés azon fokához, amikor is megszűnnek ezek az osztályok, velük együtt pedig az állam is eltűnik. „*A társadalom, amely a termelést a termelők szabad és egyenlő társulása alapján újjászervezi, az egész államgépezetet oda helyezi, ahová akkor való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé.*” Idézi: LENIN, VLAGYIMIR ILJICS (1917): *Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*, in *V. I. Lenin művei. 25. kötet (1917. június-szeptember)*. Szikra Kiadó, Budapest, 1952, pp. 422-423. LENIN szerint a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmeneti időszak elején az elnyomás még szükséges lesz, de itt már a kizsákmányolókból álló kisebbséget fogja elnyomni a kizsákmányoltakból rekrutálódó többség, az elnyomás apropóján pedig még szükség lesz a külön elnyomó apparátusra. Ez azonban már csak átmeneti államnak fog bizonyulni. A kommunizmus viszonyai között az állam teljesen atavisztikussá válik, mert már nem lesznek osztályok, következésképpen permanens harc sem lesz a lakosság egy meghatározott része ellen. A kihágások elhalásával együtt elhal az állam is. LENIN: *op. cit.* (1952), pp. 497-498.

WILLIAM GODWIN szerint a kormányzat az emberek tévedéséből ered. Felfogásában a jog, a kormányzat és a pozitív intézmények nem eszközei, sokkal inkább akadályai a szabadságnak és az igazságosságnak. Az érvek helyett a rendeletek örökös befolyásának kitett közösségekben csak az emberek fantomjai élnek. Az engedelmesség és a tekintély veszélyeztetik legsúlyosabban az értelmi függetlenséget és az „erkölcs forrásainak tisztaságát”. Ahogy a gyengeség és a tudatlanság csökkenni fog, a kormányzat alapja egyszerűen el fog sorvadni. Az emberek be fogják látni, hogy a bonyolult kormányzatnak, és a területi terjeszkedésnek semmilyen haszna sincs. Extrém elmélete szerint a nemzetgyűlés csak ajánlásokat bocsáthatna ki, a községek felülvizsgálatára bízva a törvények sorsát. Az esküdtszékek is csak ajánlásokat tehetnének, végül pedig a többi közintézménnyel együtt megszűnnének. A közösségekben ekkor a konvenció ereje pótolná a jogét. Lásd GODWIN, WILLIAM: *An Enquiry Concerning Political Justice and its influence on General Virtue and Happiness*. Printed for G. G. J. and J. Robinson, London, 1793. Az elmélet összefoglalása: HORVÁTH: *op. cit.* (2001), pp. 267-271.

működő” szereplőivé váltak.³⁹¹ ROBERT REICH amellet érvelt, hogy a XXI. században „*már nem lesznek nemzeti termékek vagy technológiák, sem nemzeti vállalatok, sem nemzeti iparágak. Nem lesznek nemzetgazdaságok sem, abban az értelemben, ahogyan ma látjuk.*”³⁹² VERNON hasonló hírokat pengetett, amikor az alábbi megállapításra jutott: „*Hamarosan, úgy tűnik, a szuverén nemzetállamok meztelennek érzik magukat. Az olyan koncepciók, mint a szuverenitás és a nemzetgazdasági erő különösképp értelmüket veszítettnek tűnnek.*”³⁹³ Az anarcho-szindikalista DAVID FRIEDMAN felfogásában már egészen odáig jutott, hogy az állam minden funkcióját privatizálni kell, beleértve „természetesen” a hadsereget, a rendőrséget, az igazságszolgáltatást, és az oktatást is.³⁹⁴ A felfogásában a fentiekhez képest árnyaltabb megközelítést alkalmazó ROBERT NOZICK szerint az egyének jogai „olyannyira erősek és átfogóak”, hogy felvetődik a kérdés: „*egyáltalán van-e bármi, amit az állam megtehet.*”³⁹⁵

Vitathatatlan tény, hogy a globalizáció eliminálja a szuverenitás klasszikus értelemben vett tartalmát. HERMAN HELLER szavai, miszerint a „*jelen legutóbbi megrázkódtatásai kérdésessé tették az államelméletben három évszázada uralkodó szuverenitásdogmát*”,³⁹⁶ lényegét tekintve ma is aktuálisak. A „vesztfáliai rendszer”, amely a területileg lehatárolt szuverén nemzetállamot állította a gondolkodás centrumába, a globalizáció folyamatában teljes revideálásra szorul, ám az „újrafazonírozás” módja és mértéke már korántsem irreleváns. A rendkívül népszerű „állam visszaszorítása/visszaszorítása” értelmezési kánon helyett véleményünk szerint már a globális folyamatok 2008 előtti fázisának érzékeltetésére is ésszerűbbnek tűnik az állami feladat-és hatáskörök újraszabásáról beszélni. A 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság óta pedig már végképp nem arról van szó, hogy a „pőrére vetkőztetett” állam totális mértékben ki lenne szolgáltatva a globális kapitalizmus dzsungeltörvényeinek, sokkal inkább arról, hogy a krízis nyomán a kormányok (újra)

³⁹¹ OHMAE, KENICHI: *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies.* Harper Collins Publishers, London, 1995, 12. p.; OHMAE: *op. cit.* (1995), 42. p.

³⁹² REICH, ROBERT B.: *The Work of Nations.* Alfred A. Knopf, New York, 1991, 3. p.

³⁹³ VERNON, RAYMOND: *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U. S. Enterprises.* Basis Books, New York, 1971, 3. p.

³⁹⁴ STERPAN, IONUȚ: *David Friedman's Model of Privatized Justice*, in *Public Reason*, Vol. 3, No. 1. (June 2011), pp. 79-97.

³⁹⁵ NOZICK végül ama következtetésre jutott, hogy „*csak a minimális állam léte indokolható, amelynek a tevékenysége a szerződések végrehajtásának kikényszerítésére, a lakosságnak az erőszakkal, lopással és csalással szembeni megvédelmezésére korlátozódik. Az ezen túlterjeszkedő állam megsérti az egyénnek azt a jogát, hogy nem kényseríthető bizonyos dolgok megtételére, és ezért az ilyen állam léte igazolhatatlan.*” NOZICK, ROBERT: *Anarchy, State and Utopia.* Basic Books, New York, 1974, IX. p.

³⁹⁶ „*Die Erschütterung der letzten geistig-gesellschaftlichen Grundlagen der Gegenwart hat auch das seit drei Jahrhunderten in der Staatslehre herrschende Souveränitätsdogma fragwürdig gemacht.*” HELLER, HERMANN: *Die Souveränität. Ein Beitrag zur Theorie des Staats- und Völkerrechts.* Walter de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1927, 13. p.

aktivizálni igyekeztek a pénzügyi és gazdasági szféra aktivitására ható tevékenységüket. A politikai vezetők ugyanis számos országban – köztük a nyugat-európai államokban is – tettek arra irányuló határozott lépéseket, hogy visszavegyék korábbi pozícióikat az alább ismertetésre kerülő, nem egyszer transznacionális háttérrel rendelkező gazdasági erőközpontoktól.

IV. 1. 1. Globalizáció: egy nehezen definiálható jelenség-együttes nyomában

Az elmúlt évtizedek gazdasági, illetve társadalmi változásait követően a tudományos diskurzusban, a politikai-közéleti disputákban, valamint a hétköznapi gondolkodásban is releváns, tematizáló jelenségként találkozhatunk a globalizáció fogalmával. A globalizációról ma már könyvtárakat megtöltő tanulmány született, és a különböző aspektusait sokoldalúan tanulmányozták, a lényegét mégsem értjük pontosan.³⁹⁷ A globalizáció terminusával jelölt jelenség, illetve az ennek háttérében álló tendenciák – az információs társadalomhoz hasonlóan – állandó hivatkozási alappá váltak, de ezen „populáris terminusok” használata az elmúlt esztendőben némiképp túlbujánzott, elinflálódott. BERGER meglátása szerint a globalizáció mára valóságos klisévé változott, melyet a német szénipar okozta károktól a japán tinédzserek szexuális szokásáig ívelően, széles skálán mozogva használnak.³⁹⁸ VERESS JÓZSEF szerint a globalizáció fogalmával mind annak támogatói, mind kritikusai egy olyan jelenség-együttestírnak le, amely nem egyszerűen téves, hanem egyenesen értelmezési zavarok forrása.³⁹⁹ A globalizációnak számos implikációja létezik: DAVID HELD szerint a globalizációt akként gondolhatjuk el, mint a jelenkori társadalmi élet világméretű összekapcsoltságának szélesedő, mélyülő és gyorsuló valóságát, annak kulturális, kriminális, pénzügyi, spirituális, és számos egyéb aspektusával.⁴⁰⁰ A sokféle dimenzió mellett a globalizáció ráadásul nem kizárólagos jelleggel érvényesülő, egyeduralkodó folyamat: egy összetett, dialektikus folyamat meghatározó, ám korántsem egyedi komponenséről van szó. Mellette regionalizációs, lokalizációs, sőt, fragmentációs folyamatok is végbemennek. (Ezért számos szerző beszél arról,

³⁹⁷ PALÁNKAI TIBOR – KENGYEL ÁKOS – KUTASI GÁBOR – BENCZES ISTVÁN – NAGY SÁNDOR GYULA: *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 29. p.

³⁹⁸ BERGER, PETER L.: *Four Faces of Global Culture*, in O’MEARA, PATRICK – MEHLINGER, HOWARD D. – KRAIN, MATTHEW (eds.): *Globalization and the Challenges of a New Century: A Reader*. Indiana University Press, Bloomington, USA, 2000, pp. 419-427. at 419. p.

ULRICH BECK arra hívja fel a figyelmet, hogy a globalizáció „az utóbbi és az elkövetkező évek biztosan legtöbbet használt, de ugyanakkor a legritkábban definiált és valószínűleg a leginkább félreérthető (...) fogalma.” BECK, ULRICH: *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997, 42. p.

³⁹⁹ VERESS: *op. cit.* (2009), 157. p.

⁴⁰⁰ HELD et al.: *op. cit.* (1999), 2. p. A globalizáció „ér-és idegrendszerével” összefüggésben INOTAI úgy fogalmazott, hogy multidiszciplináris összefonódásról, és a kölcsönhatások sorozatáról van szó, amelyben képviselteti magát a gazdasági, politikai, kulturális, tudományos, sőt, a fogyasztói dimenzió is. INOTAI ANDRÁS: *Gondolatok a globalizációról*, in FÖLDES-INOTAI: *op. cit.* (2001), pp. 11-72. at.17. p.

hogy az integráció és a fragmentáció, valamint a globalizáció és a lokalizáció mozzanatai valójában kiegészítik egymást, nagyjából egyenlő mértékben befolyásolva a globális erőterben bekövetkező változásokat.)

Maga a globalizáció tehát nem rendelkezik egy univerzális, mindenki által elfogadott „munkafogalommal”, emellett az egyes szerzőknek még a minimális standardokat jelentő kérdésekben sem sikerült konszenzusra jutniuk.⁴⁰¹ Éles vitákat folytatnak például a globalizáció okairól, lényegéről, megvalósulási szintjéről, és a perspektíváiról is. A szakirodalom klasszikusan három iskolát szokott megkülönböztetni: a *szkeptikus*, a *hiperglobalista* és az ún. *transzformacionalista* áramlatokat.⁴⁰² A *szkeptikusok* a nemzetközi kapcsolatok hagyományos, ún. realista megközelítésmódját alkalmazzák. Felfogásukban a globalizáció módosítja ugyan, de nem csökkenti az államok szerepét. A jelenlegi nemzetközi rend megalkotása és fenntartása gazdasági és katonai értelemben egyaránt a legerősebb államok akaratára vezethető vissza, a kapcsolatok internacionalizálása pedig megfeleltethető a nagyhatalmi érdekeknek.⁴⁰³ A *transzformacionalisták* álláspontja szerint a globalizáció megváltoztatja a nemzetközi kapcsolatok hagyományos, vesztfáliai rendszeren alapuló államközi jellegét, és új társadalmi erőket, energiákat, gazdasági szereplőket, valamint a politikai akaratképzés új csatornáit és formáit teremti meg.⁴⁰⁴ A *(hiper)globalista* nézőpont azt vallja, hogy a globalizáció nagyon is létező jelensége minden szférában érvényesül, aláásva a nemzetállam hatalmát. A piaci integráció és a világkereskedelem gyakorlatilag már olyan méreteket öltött, hogy a nemzetállam képtelen kontroll alatt tartani a folyamatokat.⁴⁰⁵ A magunk részéről – a szkeptikusoktól

⁴⁰¹A magunk részéről a leghasználhatóbb meghatározásnak BHAGWATIÉT tartjuk, aki szerint a globalizáció „a nemzeti gazdaságok integrációja a nemzetközi gazdaságba a kereskedelmen, a közvetlen külföldi tőkebefektetéseken, a rövid távú tőkeáramlásokon, általában a munkások és az emberek mozgásán, és a technikák áramlásán keresztül.” BHAGWATI, JAGDISH N.: *In Defence of Globalization*. Oxford University Press, Oxford, 2007, 3. p.

⁴⁰²A tipizálásra nézve lásd HELD, DAVID – MCGREW, ANTHONY: *Globalization/Anti-Globalization: Beyond the Great Divide*. Polity Press, Cambridge, 2007; PRELIPCEAN, GABRIELA – LUPAN, MARIANA: *Globalization Approaches – Ideas Confrontations*. The Annals of the „Stefan cel Mare” University Suceava. Fascicle of the Faculty of Economics and Public Administration, Vol. 9., Issue 1 (2009), pp. 132-140; SZABÓ: *op. cit.* (2010), pp. 19-22.

⁴⁰³A szkeptikusok képviselői közé tartozó alapvető szerzők, és főbb művek az alábbiak: GILPIN, ROBERT: *The Political Economy of International Relations*. Princeton University Press, Princeton, 1987; HIRST – THOMPSON: *op. cit.* (1996); KRUGMAN, PAUL: *Pop Internationalism*. MA: MIT Press, Cambridge, 1996.

⁴⁰⁴Az ide tartozó főbb képviselők és művek: GIDDENS, ANTHONY: *The Consequences of Modernity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, valamint GIDDENS: *op. cit.* (2005); CASTELLS, MANUEL: *Az évezred Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra, I-II-III. kötet*; ROSENAU, JAMES N.: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton, 1990; DICKEN, PETER (1986): *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. 6th Edition. Sage, London, 2011.

⁴⁰⁵Ezen álláspontot képviselik: OHMAE, KENICHI: *The Borderless World*. Collins, London, 1990, illetve OHMAE: *op. cit.* (1995); REICH: *op. cit.* (1991); DRUCKER, PETER F.: *Post-Capitalist Society*. HarperCollins, New York, 1993; ALBROW, MARTIN: *The Global Age. State and Society Beyond Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1996; LUARD, EVAN: *The Globalization of Politics*. Macmillan, London, 1990.

elszeparálva – külön elméleti irányvonalként nevesítjük az *anti-globalizációs* irodalom hatálya alá vonható képviselőket. A különböző nézőpontokat képviselő szerzők esetén itt az tekinthető közös vonásnak, hogy a globalizáció folyamatait, illetve annak hatásait kritikai szemszögből szemlélik, esetenként fel is kínálva az alternatíva lehetőségét.⁴⁰⁶ Összegezve megállapítható tehát, hogy „*a hatalmas és növekvő irodalom ellenére, bizonyos módon meglepően, a globalizációnak nem csak nincs meggyőző elmélete, de hiányzik az alapvető jellemzőinek szisztematikus elemzése is.*”⁴⁰⁷ Erre (is) tekintettel a globalizáció vonatkozásában talán akkor járunk el helyesen, ha a definiálás helyett kifejtjük, hogy melyek a globalizáció és a nemzetállam relációjának legfontosabb jellemzői.

IV. 1. 2. A nemzetállam szerepe a globális világgazdaság porondján

DAVID HELD klasszikussá vált munkájában öt olyan problémát nevesített, amellyel a modern államnak működése során szembe kell néznie. Ezek az alábbiak: a kormányoknak egyre kevesebb lehetőségük van a hatékony szabályozás érvényesítésére; csökkent a kormányok állampolgárokra gyakorolt befolyása; a tradicionális állami feladatokat mindinkább a nemzetközi kooperáció révén kell teljesíteni; megnövekedett az államok közötti integráció intenzitása foka; végül a nemzetközi szervezetek és intézmények száma permanens jelleggel növekedik.⁴⁰⁸

HELD felsorolásából a magunk részéről az első kettőt tekintjük a legkardinálisabbnak, a gazdasági alrendszerrel összefüggésben pedig az első helyen állót. A szuverenitás „kapitulálása” ugyanis leginkább a gazdaság terepében figyelhető meg. A nemzetállamok gazdaságpolitikai mozgásterét napjainkra radikális mértékben lecsökkent,⁴⁰⁹ nem függetlenül a gazdaságpolitikai arénában az 1970-es évek derekától bekövetkezett – a neoliberalizmus térnyerése kapcsán fentebb részben már érintett – változásoktól. A globalizációval összefüggő folyamatok feletti nemzetállami, nemzetgazdasági diszponálás lehetősége korlátozódik, hatékonysága pedig csökken.⁴¹⁰ Ennek háttérében a gazdasági folyamatok internacionalizálódása, a korábbi gazdaságirányítási rendszerek tudatos meggyengítése (a

⁴⁰⁶ Az alábbi gondolkodók munkáit soroljuk ide: KORTEN: *op. cit.* (1996); RAMONET, IGNACIO: *The Geopolitics of Chaos*. Algora Publishing, New York, 1998; GEORGE, SUSAN: *A WTO: Korlátlan világkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2003; HARDT, MICHAEL – NEGRI, ANTONIO: *Empire*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, 2001; ECKERSLEY: *op. cit.* (2004); STIGLITZ: *op. cit.* (2003); COX, ROBERT W. – SINCLAIR, TIMOTHY J.: *Approaches to World Order*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

⁴⁰⁷ HELD et al.: *op. cit.* (1999), 1. p.

⁴⁰⁸ HELD, DAVID: *Political Theory Today*. Stanford University Press, Stanford, California, 1991, pp. 196-235.

⁴⁰⁹ BAYER JÓZSEF: *Globalizáció és politika*, in BAYER JÓZSEF – LÉVAI IMRE (szerk.): *Globalizációs trendek. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003, pp. 80-103. at 90. p.

⁴¹⁰ CSÁKI GYÖRGY: *Globalizáció és jövedelemkülönbségek a világgazdaságban*, in CSÁKI – FARKAS: *op. cit.* (2008), pp. 21-36. at 23. p.

keresletösztönzés és a gazdasági támogatások visszaszorítása, a maastrichti kritériumok teljesítésének kötelezettsége), az egyes gazdaságpolitikai funkciók nemzetközi szervezetekhez (WTO, EU) történő delegálása, illetve a nemzetközi pénzügyi intézmények adóssággal kapcsolatos feltételei állnak.⁴¹¹ A neoliberális konszenzus feltett szándéka volt, hogy „kirüresítse az államot a mind több és több állami funkció privatizációja útján.”⁴¹² A jelenség reális feltérképezése korántsem tűnik egyszerű feladatnak. Ennek oka az, hogy a látszólagos könnyedség ellenére nem könnyű megítélni a globalizáció nemzetállamokra gyakorolt tényleges hatását. Bár az állam gazdasági szerepe egyre csökken(t), más területeken viszont inkább növekedni látszik az állami szerepvállalás. A gazdasági globalizáció nemzetállamokra gyakorolt hatása emellett nemzetállamonként, és „témánként” is eltérő mértékű: a pénzügyek példának okáért jobban globalizáltak,⁴¹³ mint a szolgáltatások vagy az ipari termelés. (A munkajogi viszonyok pedig egyenesen „alulglobalizáltak”, dacára annak, hogy ebben a vonatkozásban rendkívül hasznosnak bizonyulna, ha a munkavállalói jogok valóban univerzális védelmi szintjét realizáló szabályozást sikerülne kiépíteni, és hatályba léptetni.) A gazdaságpolitikai mozgástér mértéke értelemszerűen függ az adott állam nagyságától, illetve gazdasági potenciáljától is.⁴¹⁴

Láthattuk, hogy az állam és a kormányzat gazdasági szerepe a gazdasági liberalizmus által indukált problémákra adott válaszként korábban igazán relevánssá és érdemivé vált. A kormányzati kiadások GDP-hez viszonyított részaránya a fejlett ipari országok esetén az 1960-as években még csak átlagosan 30% körüli volt; ez az arány 1980-ra 42%-ra nőtt. Az 1980-as évtizedre azonban az állam „hagyományos” jóléti, és „kialakulóban lévő” környezetvédelmi szolgáltatásai a gazdasági növekedés akadályaként jelentek meg a neoliberális felfogásban.⁴¹⁵ Az 1980-as évtized – bár a kormányzati kiadások fajlagosan nőttek – az erőteljes dereguláció, a technológiai haladás, és a globális gazdasági integráció korszakát jelentette.⁴¹⁶ A piacok a lebegő árfolyamrendszer 1973. évi bevezetése óta egyre jelentősebb befolyást gyakoroltak a gazdaságpolitikára, a nemzetgazdaságok egyre fokozódó nyitottsága pedig aláásta a „termelés,

⁴¹¹ FARKAS PÉTER: *Röviden a globalizáció fogalmáról*, in CSÁKI – FARKAS: *op. cit.* (2008), pp. 3-19. at. 16. p.

⁴¹² CROUCH, COLIN: *The terms of the neoliberal consensus*, in *The Political Quarterly*, Vol. 86., No. 4. (1997), pp. 352-360. at 357, 359. p.

⁴¹³ GÁL ZOLTÁN már idézett monográfiája is alátámasztja azt az állítást, hogy a globalizációs tendenciák a pénzügyi szektorban a legelőrehaladottabbak. A későbbiekben magunk is amellet fogunk érvelni, hogy a pénzvilág dimenziói „elválnak” a reálgazdaságban megszokott méretektől, az ott teremtett értéknagyságtól, és annak növekedési ütemétől. GÁL: *op. cit.* (2010), 15. p.

⁴¹⁴ GILPIN, ROBERT: *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2001, 363. p.

⁴¹⁵ ECKERSLEY: *op. cit.* (2004), 53. p.

⁴¹⁶ VERESS: *op. cit.* (2009), 15. p.

jövedelem, kereslet” önmaga körül forgó, zárt körének alapjait.⁴¹⁷ Ahogy a világkereskedelem és a pénzügyi kapcsolatok folyamatosan bővültek, úgy csökkent a nemzeti gazdaságpolitikák számára az autonóm mozgástér lehetősége, illetve növekedett a külső kényszerek szerepe. A termelés sokkal rugalmasabbá, a kereskedelem sokkal nyitottabbá, a tőke sokkal mozgékonyabbá, a pénzügyi piacok pedig sokkalta integráltabbá váltak.⁴¹⁸ A nagyvállalatok hatalmának növekedésével, illetve az adóbevételek csökkenésével párhuzamosan apadt a kormányzatok képessége arra nézve, hogy szabályozzák, ellenőrizzék a piacot. A merev, normatív szabályozás helyett előtérbe kerültek a „rugalmas” megoldások, ezzel gyengült az állam tőke feletti kontrollja.⁴¹⁹ STANLEY HOFFMANN pesszimista megfogalmazásában egy olyan időszakban élünk, amelyben „*a gazdasági globalizáció sok államot megfoszt a független pénz-és adópolitika folytatásának lehetőségétől, vagy könnyörtelen döntések meghozatalára kényszeríti az államokat, amikor választaniuk kell, hogy a gazdasági versenyképesség és a szociális biztonsági háló közül melyiket akarják fenntartani.*”⁴²⁰ A globalizáció mellett a transznacionalizálódás, és az integrálódás is alapjaiban kezdte ki a gazdasági folyamatok (kizárólag) nemzetgazdasági keretek között folyó állami szabályozásának hatékonyságát. A technológiai-infokommunikációs forradalom a pénzügyi áramlások és tranzakciók hihetetlen mértékű megnövekedését eredményezte: a tőke minden korábbinál nagyobb sebességű cirkulálása, és megtérülési idejének drasztikus csökkenése figyelhető meg.⁴²¹

Az új narratíva a liberalizáció, a dereguláció és a privatizáció elkerülhetetlenségét, illetve a tőkepiaci mobilitás előnyeit hangsúlyozta. Már a Világbank 1981. évi ún. BERG-jelentése is keményen kikelt az állami beavatkozás ellen, főként az ipar túlzott védelmét ostromozva. A jelentés a „további strukturális kiigazítások” elengedhetetlen feltételeként tekintett a piaci ármechanizmusok uralkodó elosztási szerepére, és a magántulajdonból származó ösztönzők visszaállítása mellett ágált.⁴²² Az amerikai és brit döntéshozók egyre aktívabban léptek fel a pénzügyi dereguláció mellett,⁴²³ és végül MITTERRAND fordulatát követően

⁴¹⁷ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 277. p.

⁴¹⁸ RODRIK: *op. cit.* (2014), 140. p.; ECKERSLEY: *op. cit.* (2004), 55. p.

⁴¹⁹ SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája.* Védjegyet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008, 14. p.; MÉSZÁROS et. al.: *op. cit.* (2010), 148. p.

⁴²⁰ HOFFMANN, STANLEY: *Clash of Globalizations: A New Paradigm*, in *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 4. (July/August 2002), pp. 104-115. at 110. p.

⁴²¹ SZENTES et. al.: *op. cit.* (2005), 250. p.; GÁL: *op. cit.* (2010), 86. p. „*A nemzetközi kereskedelem ma már nem bor és textil szállításáról szól, (...) hanem bitek távközlési műholdakról való sugárzásáról*” – állapítja meg DANNY QUAH. Idézi: BARR: *op. cit.* (2009), 50. p.

⁴²² WAEYENBERGE, ELISA VAN: *A washingtonitól a poszt-washingtoni konszenzusig. A fejlődés illúziója*, in SCHEIRING-BODA: *op. cit.* (2011), pp. 80-109. at 85. p.

⁴²³ POKOL BÉLA ezzel összefüggésben a „transzatlanti uralmi rend” intézményesülésére hívta fel a figyelmet. VAN DER PIJL munkájára hivatkozva amellelt érvelt, hogy a globális-neoliberális kapitalizmus folyamatában a német-francia-belga tőkés csoportok kontójára az összefonódott amerikai-angol-holland banktőkés csoportok hegemon

Franciaországban szövetségesre is letek. 1983 tavaszán a francia kormány sutba dobta addigi politikáját, lazított a tőkepiaci ellenőrzésen, és a belföldi pénzügyi liberalizáció élharcosává vált, illetve piedesztálra emelte a tőkepiaci mobilitást garantáló nemzetközi szabályozás gondolatát. JACQUES DELORS pénzügyminiszter – korábban a „szociális Európa” gondolat emblematikus képviselője, később az Európai Bizottság elnöke – minden követ megmozgatott az Európán belüli tőkemozgások liberalizációját lehetővé tevő *Single Europe* program sikere érdekében.⁴²⁴ A német és francia patronálás következtében a tőkepiaci ellenőrzés az összes fontosabb európai országban megszűnt, a szabad tőkemozgas pedig követendő normává vált az európai szabályozás számára – olyannyira, hogy ezt a szisztémát minden újonnan csatlakozó országnak is el kellett fogadnia.⁴²⁵

IV. 2. A washingtoni konszenzus

Az ilyen jellegű változások előmozdítása során az *Új Jobboldal* piacbarát, és az állam gazdasági aktivitását minimalizálni igyekvő politikája mellett komoly ideológiai bázist jelentettek az ún. *washingtoni konszenzus* programpontjai is.⁴²⁶ E pontok a neoliberális ideológia közpolitikai programját hosszú időre a stabilizáció, liberalizáció, dereguláció, illetve a privatizáció „tetrarchiáját” jelentő eljárásrendben határozták meg. A washingtoni konszenzus az alábbi követelményeket tartalmazza: fiskális fegyelem,⁴²⁷ a közkiadások átstrukturálása (szűkebb költségvetés, az állami segélyek/újraelosztás csökkentése); adóreform (az adózási bázis szélesítése, kedvezmények eltörlése, a legmagasabb adókulcsok csökkentése); pénzügyi

pozícióba jutottak. A megerősödött globális pénztőkés csoportok visszaszorították a termelésen túli társadalmi szektorok közigazgatási szervezését, a sorozatos privatizációval és piacositással pedig a piaci szerveződést átfogó társadalomszerveződési mechanizmussá formálták. Lásd POKOL: *op. cit.* (2005), 182. p.

⁴²⁴ MAGONE, JOSÉ M.: *The New World Architecture: The Role of the European Union in the Making of Global Governance*. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2006, pp. 51-52.

⁴²⁵ RODRIK: *op. cit.* (2014), 143. p.

⁴²⁶ A washingtoni konszenzusként elhíresült konvergencia-program háttérben egy konferencia állt, amelyet 1989 novemberében az *Institute for International Economics* szervezett a latin-amerikai adósságválság megoldása tárgyában. A konferenciát JOHN WILLIAMSON előadása nyitotta, amelyben bemutatta azt a 10 pontból álló gazdaságpolitikai reformcsomagot, amely meggyőződése szerint képes a válság kezelésére. A konszenzus „washingtoni” mivolta egyébként arra utal, hogy a washingtoni székhelyű *mainstream* intézmények, mint a Pénzügyminisztérium, az IMF, a Világbank és az Amerikaközi Fejlesztési Bank egyetértettek a latin-amerikai gazdasági növekedés beindításának módszereit illetően. Lásd WILLIAMSON, JOHN W. : *What Washington Means by Policy Reform*, in WILLIAMSON, JOHN WASHINGTON (ed.): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened*. Institute for International Economics, Washington, 1990, pp. 7-20.; KUCZYNSKI, PEDRO-PABLO, WILLIAMSON, JOHN (Eds.): *After the Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America*. Institute for International Economics, Washington, DC, 2003, pp. 24-25.

⁴²⁷ A költségvetés elsődleges egyenlegének egy százalékosnál nagyobb többletet kell mutatnia; az operacionális deficit mértéke legfeljebb két százalék lehet. Ez a kritérium tehát még az ún. maastrichti konvergencia-kritériumoknál is rigorózusabb feltételeket szab a kormányzatok irányába. A *maastrichti* kritériumok egyike ugyanis az, hogy a költségvetési deficit nem haladhatja meg a GDP 3 százalékát. Lásd OBLATH GÁBOR: *A maastrichti szerződés fiskális kritériumai és a hazai államháztartási helyzet értelmezése*, in *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évfolyam, 10. szám (1999 október), pp. 851-872. at. 852. p.

liberalizáció; egységes, exportösztönző valutaárfolyamok; a külkereskedelem útjában álló akadályok lebontása; a külföldi működőtőke belépésének megkönnyítése; az állami vállalatok privatizációja; gazdasági dereguláció;⁴²⁸ a magántulajdon megszilárdítása és védelme. A legfőbb kérdés a költségvetés szempontjából az infláció csökkentése, a reálkamat vonatkozásában a folyó fizetési mérleg feljavítása, a monetáris politika aspektusából pedig a külföldi egyensúlynak a devizatartalékok felhasználásával történő rendbehozatala lett.⁴²⁹

A washingtoni konszenzus kívánalmait tehát eredeti célja szerint, és originális alakjában egyetlen régióra, Latin-Amerikára modellezték, és az elméletileg az említett térség problémáinak megoldását szolgálta volna. Már a konferencia tartama alatt felmerült azonban annak ódiума, hogy a konszenzus általános érvényre számot tartó ideológiává merevedhet.⁴³⁰ Az aggodalmak végül valóra is váltak. Maga az „ötletgazda”, WILLIAMSON ekként nyilatkozott erről egy 2005-ben tartott varsói előadásában: „*A »washingtoni konszenzus« gyorsan kikerült alkotójának ellenőrzése alól. Mielőtt észrevettem volna, hogy mi is történt, átalakult azzá, hogy az általános érvényű piaci fundamentalista javaslatok rendszerévé és sorozatává váljon, és a washingtoni gonosz birodalomépítők egy csoportja arra esküdött össze, hogy rákényszerítse [ezt a rendszert] a világnak azokra a részeire, amelyek nincsenek abban a helyzetben, hogy ellen tudjanak állni ennek. Azt hiszem, hogy ez az az alternatív változat, amelyet [e Konszenzus] számos kritikusa szenvedélyesen gyűlöl.*”⁴³¹ A reformcsomag tehát kikerült az eredeti szándékok és célkitűzések hatálya alól, és modifikált jelentéstartalomra tett szert.

A washingtoni konszenzus „vesszőfutása” során egy olyan, politikai implikációkat sem mellőző, és egységes rendszert képező „kívánságkosárrá” alakult, amelyet a „Bretton Woods-i ikrek”, az IMF és a Világbank kínálnak a hozzájuk segítségért forduló államok számára. Az IMF a piac felsőbbrendűségének ideológusaként jellemzően akkor nyújt hitelt, ha az inkriminált ország vállalja a deficitcsökkentést, valamint az adó-és kamatemelést, amely végső soron a gazdaság lanyhulásához vezet. A Világbank támogatásnyújtásához az 1980-as évektől az IMF hozzájárulása is szükségeltetik, ez pedig szükségképpen a Valutaalap szigorú fiskális és

⁴²⁸ Főként azon jogszabályok hatályon kívül helyezését vagy módosítását jelentette, amelyek visszatartották az új cégeket a piacra lépéstől, vagy korlátozták a versenyt.

⁴²⁹ WAEYENBERGE: *op. cit.* (2011), 87. p.

⁴³⁰ SZAKOLCZAI GYÖRGY: *A washingtoni konszenzus és ami utána következik*, in *Külgazdaság*, XLIX. évfolyam, 10. szám (2005), pp. 26-46. at 29. p.

⁴³¹ Idézi: SZAKOLCZAI GYÖRGY: *A washingtoni konszenzus. Az eredeti változat és kiegészítései, felhasználásának lehetősége a poszt-socialista országokban*, in *Általános Vállalkozási Főiskola. Tudományos Közlemények*, 2010/23. szám (2010 április), pp. 283-300. at 291. p.

monetáris politikájának Világbank általi preferálásához vezetett.⁴³² A monetáris és fiskális költségvetési fegyelem vált a *Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet* (OECD) valamennyi országának és a Világbank hiteleitől, valamint az IMF támogatásától függő déli államok inflációellenes politikájának új normájává is.⁴³³ A 2012 szeptembere óta hatályos *Európai Stabilitási Mechanizmus* (ESM) alapidokumentuma a pénzügyi segítségnyújtás eseteiben az euróövezetbe tartozó tagállam hitelért folyamodó kérelmének elbírálása során – nyilván ebből következően a hitelezési folyamat, illetve a törlesztés fázisára is kihatóan – kötelező félként jelöli meg az IMF-et. Ez eredményezte azt, hogy a görög „mentőcsomag” ellentételezéseként kialakított, megszorításokat célzó reformok „menedzselője” az ún. *trojka* (Európai Központi Bank, Európai Bizottság, IMF) lett – de ez a bizarr „koalíció” tartotta kézben az írországi, a portugáliai vagy a ciprusi válság kezelését is.⁴³⁴ Az eddigiekben ismertetett, meglehetősen összetett helyzetet tovább komplikálja, hogy nem csak az IMF vagy a Világbank „mentőövére” szoruló államoknak kell a szabadpiaci rigmusoktól terhes gazdasági recepteket követni, de azoknak is, amelyek a nemzetközi tőkepiacokhoz való jobb hozzáférés érdekében az említett szabályozó hatalmak „jövőhagyására” pályáznak.⁴³⁵ A nemzetközi intézmények által szorgalmazott makrogazdasági reformok alkalmazása a „kormányzati reformok” bevezetését is kikényszerítette, felölelve az állami szféra irányítására, elszámoltathatóságára, transzparenciájára, és a jogrendszer bizonyos fokú átalakítására vonatkozó kritériumokat.⁴³⁶

Összességében megállapítható, hogy az ún. washingtoni konszenzus, a „piaci fegyelem” követelménye drámai mértékben csökkentette a nemzeti gazdaságpolitika hatókörét és jellegét. Az alapvető minimalista modelltől való eltérésre tett minden kísérlet ugyanis könnyen maga után vonhatja a globális piacok által az államra kirótt, büntetően nagy költségeket. Az állami autonómiát adott esetben az is tompíthatja, hogy az államoknak kulcsfontosságú szektorokban hiányzik az ereje és a tekintélye a kimenetek befolyásolására, végül pedig az államok nélkülöznek azon forrásokat és struktúrákat, amelyekkel a nem is olyan régmúlt időkben a biztonsági és szociális kérdéseket kezelni tudták.⁴³⁷

⁴³² STIGLITZ: *op. cit.* (2003), pp. 31-32. „A feltételeesség elve a Világbanknál úgy jelenik meg, hogy 1985-től az IMF aktuális feltételeit minden hitelének feltétele közé felveszi.” ORBÁN GÁBOR: *Régi és új válságkezelési technikák a globális pénzügyi architektúrában*, in *Fordulat*, 2002 tél-tavaszi, pp. 17-31. at 19. p.

⁴³³ DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 278. p.

⁴³⁴ MARJÁN ATTILA – BUDA LORINA: *Az Európai Unió válságkezelésének kritikai értékelése*, in *Pro Publico Bono – Magyar közgazdaság*, 2014/1. szám, pp. 21-30. at 27. p. A görögországi válság kialakulását, és annak kezelését illetően lásd ARTNER: *op. cit.* (2014), pp. 198-220.

⁴³⁵ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 35. p.

⁴³⁶ WAEYENBERGE: *op. cit.* (2011), 90. p.

⁴³⁷ BISLEY, NICK: *Rethinking Globalization*. Palgrave Macmillan, New York, 2007, 59, 63. p.

Amint RUGGIE az 1945 után érvényesülő gazdasági rendet a „beágyazott liberalizmus” kompromisszumaként írta le, úgy PHILIP CERNY a neoliberalizmus ideológiai befolyása alatt álló gazdasági rendet „új beágyazott pénzügyi ortodoxiának” keresztelte el.⁴³⁸ A versenyző állam (*competition state*) elveszíti a korábbi funkciók gyakorlásának képességét, amelyben centrális jelentőséggel bírt a teljes foglalkoztatottság keynesi ideáljának biztosítása, a leszakadó társadalmi csoportok segítése, és a jólét fenntartása – tehát amelyben a kormányzat biztosította, hogy az állampolgárok el tudják érni az egészség, a gazdasági biztonság és a civilizált élet minimális szintjét. A védelmező, szolgáltató (közjavakat és szolgáltatásokat biztosító) állam mintaképének helyét átvette a privatizációt, elüzletiesedést, piacosítást és deregulációt közvetítő állam igénye.⁴³⁹ A neoliberális forradalom lényegében arra kárhóztatta az államot, hogy a gazdasági recesszió kedvezőtlen feltételei mellett is növelje a gazdaság versenyképességét: az állam szerepe tehát gyakorlatilag arra redukálódott, hogy biztosítsa a gazdaság alkalmazkodóképességét a szabályozatlan világgazdaság dinamikájához.⁴⁴⁰ Az államok ebben az új szisztémában számos feladat, országos léptékű gazdasági vagy társadalmi fejlesztés ellátását bízzák a már globalizált, vagy a globális előírásoknak engedelmessé magánvállalkozásokra, illetőleg a piacra,⁴⁴¹ kitűzött céllá pedig az üzleti tevékenységek megkönnyítése, és a befektetések ösztönzése válik. Az üzleti tevékenységek megkönnyítésének, és a befektetések ösztönzésének eszköze azonban a népszerű deregulációs kánon ellenére a piacot erősítő szabályozás kialakítása lett.⁴⁴²

A következőkben az elmúlt évtizedek folyamán meghatározó befolyásra szert tett ún. globális szabályozó hatalmak szabályozás-elméleti kérdéseit vizsgáljuk.

⁴³⁸ CERNY, PHILIP G.: *The Infrastructure of the Infrastructure? „Toward Embedded Financial Orthodoxy” in the International Political Economy*, in GILLS, BARRY – PALAN, RONEN (eds.): *Transcending the State – Global Divide: The Neoliberalist Agenda in International Relations*. Lynne Rienner, London, 1994, pp. 223-249.; CERNY, PHILIP G.: *Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalisation*, in *Government and Opposition*, Vol. 32, No. 2. (Spring 1997), pp. 251-274. at 259. p.

⁴³⁹ ECKERSLEY: *op. cit.* (2004), 66. p. A munkajogi és szociális vívmányok rezsimeit ért támadás következtében az állam lényegében csak azon szociális funkciókat töltheti be, amelyeket a nemzetközi tőke lényegesnek ítél – és ezt is csak a legkisebb átalányköltségeken. HIRST – THOMPSON: *op. cit.* (1996), pp. 175-176.

⁴⁴⁰ COX, ROBERT W.: *Globalization, Multilateralism and Democracy*, in COX, ROBERT W. – SINCLAIR, TIMOTHY J. (eds.): *Approaches to World Order*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, pp. 524-536. at 528. p.

⁴⁴¹ DARDOT és LAVAL ennek kapcsán a magántulajdonban lévő kereskedelmi médiumok „tömegkultúra-ápoló” tevékenységét emelik ki. Lásd DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 364. p.

⁴⁴² VIGVÁRI GÁBOR: *Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra. PhD értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapest, 2012, 26. p.

IV. 3. Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben

„*Ki felügyeli a világot a második évezred végén?*” – tette fel a kérdést a globalizációkritikus mozgalom egyik ismert arca, IGNACIO RAMONET *A káosz geopolitikája* című könyve kezdő lapján.⁴⁴³ Kérdése korántsem bizonyult költőinek, hiszen az új évezred hajnalán egyáltalán nem evidens, hogy ki is minősül a sokszereplős, komplex világrend szereplői közül a legerősebbnek, a legbefolyásosabbnak vagy akár a leghitelesebbnek. Ezért az alábbiakban egy szabályozási elmélet kimunkálásával teszünk kísérletet arra, hogy bemutassuk, a történeti ívet szemlélve milyen irányokat véve valósult meg a klasszikus nemzetállami regulációs tevékenység metamorfózisa, és napjainkban a nemzetállamok konkurensiként mely entitások bírnak komoly szabályozó szereppel a nemzetközi erőterben.

Mint láttuk, a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elmélete szerint a hatalom és az autoritás az államok kezében koncentrálódik. Az állam szerepét taglaló különböző elméleti munkák általában véve mindig egyetértettek abban, hogy *az állam léte objektív szükségletként* tételezhető,⁴⁴⁴ azaz a társadalmi lét fennmaradásához, a reprodukció megvalósulásához, illetve a közösség erőszakos behatásoktól mentes létezéséhez szükség van az elkülönült, a megbomlott társadalmi rendet kényszerítő eszközökkel helyreállító, és a potenciális közhatalmi kényszeralkalmazás lehetőségével rendelkező közhatalomra, azaz az államra. A különböző korszakokban természetesen eltérő módon ítélték meg, hogy milyen terjedelmű az *állam társadalmi rendeltetésének* ellátásához szükséges *funkciók* köre, de azt még talán a legextrémebb pozíciót elfoglaló anarchokapitalisták sem vitatták, hogy az állam bizonyos fokú regulációs tevékenysége elengedhetetlen a társadalom helyes működéséhez.

A kapitalista termelési mód szabadversenyessé válásával konform szabályozási szisztéma a korszak markáns és többségének nevezhető álláspontja szerint az ún. éjjeliőr-vagy bakterállamban öltött testet. Ez a megnevezés (*Nachwächterstaat*) egyébként a német szociáldemokrata mozgalom egyik emblematikus alakjától, FERDINAND LASSALLE-tól származik – tehát ő nyilvánvalóan nem idealizálta ezt a formációt –, aki szerint az ekként felfogott állam feladatkörei egy éjjeliőréhez hasonlatosak: biztosítani kell az egyes személyek szabadságát, oltalmaznia a magántulajdont, valamint védelmet nyújtania a rablással, illetve a betöréssel szemben.⁴⁴⁵

⁴⁴³ RAMONET: *op. cit.* (1998), 5. p.

⁴⁴⁴ Az állítás bővebb kifejtéséhez lásd SZILÁGYI PÉTER: *Jogi alaptan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, pp. 157-172.

⁴⁴⁵ „*Entsprechend... faßt die Bourgeoisie den sittlichen Staatszweck so auf: er bestehe ausschließlich und allein darin, die persönliche Freiheit des einzelnen und sein Eigentum zu schützen. Dies ist eine Nachwächteridee, meine*

Korábban bemutattuk, hogy a korszak eszménye SMITH nyomán a szabad verseny, valamint az önkéntes csereviszonyok logikája mentén szerveződő tőkés gazdaság volt, ahol a piac spontán koordinációja uralta a közgazdasági felfogást. Eszerint a „láthatatlan kéz” összehangolja az individuális érdekek által motivált piaci szereplők ellentétes érdekeit, és a kereslet, illetve a kínálat kölcsönhatása révén egy optimális egyensúly irányába tereli a gazdaságot, biztosítva annak növekedését, egyúttal az anyagi jólét szempontjainak érvényesülését. Az argumentáció szerint tehát a gazdasági élet immanens erői spontán módon érvényesülnek, a piac pedig képes arra, hogy önmagát szabályozza – azaz önértékként fogták fel a piac vélelmezett regulációs képességét. A piac önszabályozó erejébe vetett hit logikai értelemben kizárta az állam kiterjedt regulációját a piacok vonatkozásában. Az állam feladata a társadalom külső és belső behatásoktól való védelmén (a béke, a közrend és a közbiztonság fenntartásán), a megfelelő igazságszolgáltatás kialakításán, az enyhe mértékű adók beszedésén, illetve a legalapvetőbb közintézményekről való gondoskodáson túl mindössze a tőkés újratermelés külső feltételeinek biztosítására redukálódott. Ennek érdekében az állam a jogi szabályozás eszközével élve mindössze a szabad piacgazdaság keretfeltételeit alakíthatta ki, rögzítve a tulajdonhoz való jogot és a szerződési szabadságot, biztosítva a tulajdon védelmének garanciáit, bízva a társadalom, és főként a gazdaság önkorrekciós mechanizmusában, illetve a piac pozitív hatásában.

Az államról vallott felfogásban tehát a piac és annak működése vált egyetlen viszonyítási ponttá: a közhatalom tevékenységét szinte kizárólagosan a szabadpiaci működéshez viszonyítva tudták értelmezni, és az állam regulációs szerepét a gazdaság relációjában negatíve határozták meg: hagyjuk a „természet törvényei” által meghatározott dolgokat a maguk útján terelődni, azaz ne avatkozzunk be feleslegesen a piaci viszonyokba. A korábbi merkantilista gyakorlathoz képest tehát deregulálni szükséges a kereskedelem útjában álló szabályozókat, és az államnak nem szabad mesterséges szabályokkal korlátoznia a gazdaság spontán működését. A *szabadverseny szabályozás szisztémájában* a regulációs tevékenység az állam alapvető (védelmi, politikai és igazgatási) funkcióinak ellátásán, bizonyos társadalmi alapviszonyok befolyásolásán, és a legszükségesebb gazdasági funkciók (a tulajdonviszonyok jogi védelme, az infrastruktúra minimális fejlesztése, adópolitika) ellátásán túl nem sok szereppel bírt, hiszen a később az államhoz kapcsolt gazdasági funkciók többségét

Herren, eine Nachwächteridee deshalb, weil sie sich den Staat selbst nur unter dem Bilde eines Nachwächters denken kann, dessen ganze Funktion darin besteht, Raub und Einbruch zu verhüten.” LASSALLE, FERDINAND: *Das Arbeiterprogramm. Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Gesichtspunkte mit der Idee des Arbeiterstandes*, Berlin, 1862, in LASSALLE, FERDINAND: *Gesammelte Reden und Schriften*. Hrsg. von Eduard Bernstein, Bd. 2., Berlin, 1919, 139., 195. p.

illetően sokkal inkább korlátokat és tilalmakat jelöltek ki a közhatalom számára. Ez az álláspont az ember természetes jóságából kiinduló, a monopolizált hatalmat még nem képező gazdasági szereplők paramétereire modellezett, területileg nagyrészt kötött, azaz a leginkább nemzetállami keretek között bonyolódó gazdasági és kereskedelmi aktivitást teoretizáló SMITH korában talán még védhető volt, ám a XIX. század folyamán – főként annak második felétől – végbemenő változások alapjaiban kezdték ki a minimális államról vallott krédó fenntarthatóságát.

A mind intenzívebbé váló gazdasági válságok, az egyenlőtlenségi viszonyok fokozódása, illetve a nagy tőkés társaságok megjelenése következtében a XIX. századra a tőkés termelési rend komplikálttá és konfliktusossá vált, és a *monopolkapitalizmus korszakára* meghaladottá tette a korábbi, a szabadversenyos gazdasági viszonyok artikulálatlan működési módjára tekintettel kimunkált kereteket. Az óriási méretűre nőtt társaságok lényegében a termelés és a tőke koncentrációját valósították meg, ezáltal monopolisztikus hatalomra téve szert. Ezzel megszűnt az a tökéletes verseny, amelyről a szabadversenyos éra reprezentánsai olyan előszeretettel értekeztek, ráadásul ez a fejlemény piaci körülmények között, tehát az állam „piactorzító” beavatkozása nélkül következett be. Az individuális magántulajdon primátusára építő gazdasági rend elképzelése ezzel megdőlni látszott; az új korszak szimbólumai a részvénytársaságok lettek, a monopóliumra szert tevő nagyvállalatok pedig az erőfölényükkel visszaélve gyakorta realizáltak a verseny tisztaságát sértő piaci magatartást. Erre válaszul kezdődtek meg az állam regulációs hatókörét jelentős mértékben megnövelő kodifikációs munkálatok, melynek eredményeként kialakult a versenyjogi szabályozás meglehetősen szabadelvű normaanyagán jócskán túlmutató tröszt-és kartellelles szabályozás, a reguláció centrumába emelve a „piac zavartalan működéséhez fűződő közérdek” érvényre juttatását.⁴⁴⁶ Ahogy korábban láttuk, egyéb szabályozási területeken is megtörtént a regulatív funkció mennyiségi és minőségi értelemben vett kiterjesztése: a közigazgatási joganyagra ugyanúgy igaz ez a megállapítás, mint a munkavégzés feltételeit keretek közé szorító munkajogra, vagy a fogyasztóvédelmi jogra. Az állami feladatok listája a szociálpolitikai gondolatok relevánsává válásával a közszolgáltatásokat szervező, illetve gondoskodó funkciókkal is bővülni kezdett, bár korántsem valósult meg a szervezett kapitalizmus jóléti államának fázisára jellemző, kiterjedt szociális koordináció. Az állam tehát ebben a korszakban kezdte meg azt az „expanziós offenzíváját”, amelynek eredményeként az államháztartás kiadásai a GDP mind nagyobb

⁴⁴⁶ Részletesebben lásd SZEGEDI ANDRÁS: *Kartelltilalom az Európai Unió jogában. Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006, pp. 9-10.

százalékára kezdtek kiterjedni. Ez egyben azt is jelentette, hogy az állam a gazdasági viszonyokat egyre kiterjedtebben kezdte szabályozni, és növekvő mértékben élt a normatív szabályozás eszközeivel.

Az állami szerepvállalás mértékének igazi – és a szociális kohézió megteremtésére is érdemben ható – intenzívvé válása a *szervezett kapitalizmus* keynesiánus megoldásokat alkalmazó *jóléti államában* valósult meg.⁴⁴⁷ Bemutattuk, hogy a szabad verseny pozíció oppozíciója érdemben ekkor teljesedett ki. A szociális-jóléti állam kormányzata a vegyes gazdaság égisze alatt komoly szabályozórendszert épített ki, és intervenciók tevékenysége kiterjedt a kereslet ösztönzésére, a munkanélküliség drasztikus csökkentését célzó foglalkoztatáspolitikára, a bérek indexálására (a béreknek a termelékenységhez és az árakhoz való kényszerű viszonyítására), a bankrendszer szigorú szabályozására, a kamatlábak alacsony szinten tartására, az állami beruházások megvalósítására és az állami tulajdon jelenlétének biztosítására, illetve a szociálpolitikai intézkedések bevezetésére. Az állam a tőke zavartalan növekedését akadályozó struktúrává lépett elő, komolyan korlátozva a profitok maximalizálásával kapcsolatos, korábban szabályozatlan törekvéseket, és a politikai közvetítőrendszer segítségével ösztönözte a munkáltatók és a munkavállalók közötti kompromisszumok kialakítását; a munkavállalói jogokat pedig a jóléti állam a korábbihoz képest rigorózus munkajogi szabályozás kiépítésével védelmezte.

A gazdasági és társadalmi életre nagyobb mértékben kiható állami tevékenység, a szociális ellátórendszer működtetése, illetve az oktatási és egészségügyi szolgáltatások teljesítése az állami bevételek növelését feltételezte, hiszen a nemzeti jövedelem kevesebb, mint 10 százalékára rúgó adóbevételekkel pusztán a klasszikus, „éjjeliőr” feladatok ellátását lehetett teljesíteni. Az adók nemzeti jövedelemre vetített részaránya a korábbi értékekhez képest mintegy háromszorosára-négyszeresére, a skandináv államokban pedig több mint ötszörösére emelkedett. A megnövekedett közterhek viselésének meghatározásánál azonban tekintettel voltak a megszerzett jövedelemre is: a szemérmetlenül magas, és gazdasági értelemben haszontalan jövedelmek esetében ún. konfiskáló jellegű (a nagyobb vagyont számottevőbb mértékben elvonó) kulcsokat alkalmaztak, ezzel párhuzamosan pedig különböző kedvezményeket nyújtottak azoknak, akiknek a vagyonát növelni kívánták, azaz lényegében progresszív jövedelemadót vezettek be. A közhatalom tehát a piaci viszonyok szabályozására

⁴⁴⁷ A jóléti állam korábban részletesen elemzett gazdaságpolitikájának összefoglaló-általánosító jellegű jellemzésénél az alábbi munkákra támaszkodtunk: SZIGETI: *op. cit.* (2005), pp. 92-97.; PIKETTY: *op. cit.* (2015), pp. 497-502; TALLÁR FERENC: *A proletariátustól a prekariátusig és tovább...*, in *Eszmélet*, 26. évfolyam, 102. szám (2014), pp. 70-95. at 74. p.

törekvő intézkedéseket léptetett hatályba, és mindezt a Bretton Woods-i rendszer nemzeti gazdaságpolitikai megoldásokra érzékeny atmoszférájában tehetette meg. A nemzeti törvényhozások olyan, makrogazdasági szintű szabályozási technikákat dolgozhattak ki, amelyek összeesengtek a szociáldemokrata mozgalom, és a munkavállalói érdekképviseleti szervezetek követeléseivel (a nyolc órás munkanap bevezetése, az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvének normatív szinten történő megjelenítése, a felsőoktatási képzések ingyenessé tétele vagy támogatása, a kulturális jogok katalógusának szélesítése). A jóléti állam *Belle Époque*-ja (az 1945 és 1975 közötti három évtized) a külső impulzusoktól szinte teljes mértékben mentes nemzetgazdasági bázisról, autonóm költségvetési politika kialakítása révén szabályozhatta a jog eszközeivel a piaci viszonyokat; a szervezett kapitalizmus első számú szabályozó hatalma tehát a polgári nemzetállam volt, amely komoly gátat képezett a globális piac hatalmával szemben.

A szervezett kapitalizmus azonban a korábban jelzett negatív tendenciák hatására az 1970-es évek közepétől előbb szofisztikáltabb, majd egyre radikalizálódó kritikák kereszttüzebe került, amely végül THATCHER és REAGAN választási győzelmével a „monetáris ellenforradalom” győzelméhez vezetett. Ezek a kormányzatok hozzáfogtak a jóléti államhoz köthető, keynesiánus megoldásokat kamatoztató szabályozás deregulálásához. A társasági nyereségadók csökkentésével, a munkajogi szabályozás fellazításával, a szakszervezetek jogköreinek redukálásával, a közkiadások átcsoportosításával (a szociális ellátórendszerből a hadiiparba), és a gazdaság magánosításával sikeresen építették le a szervezett kapitalizmus szabályozási technikáit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a *transznacionális kapitalizmussal* konform neoliberális berendezkedést ne jellemezné egy erős szabályozási tevékenység. A „transznacionális kényszerek rendszerében” ugyanis – ahol sikeresen számolják fel a nemzetállamok autonóm gazdaság-és kereskedelempolitika-alakítási lehetőségeit – egy sor, a nemzetközi kereskedelmet és pénzügyeket érintő multilaterális megállapodás biztosítja a kereskedelem és a tőkeáramlás útjában álló szabályozók csökkentését-lebontását, a szabadon bonyolítható áru-és tőkeforgalom előmozdítását, illetve az immáron az egész glóbuszra kiterjedő hatókörű szabad verseny érvényesülését. A globális kapitalizmus működési mechanizmusait biztosító szisztémába beágyazott nemzetállam nem szűnt meg, sőt szuverenitása jogi értelemben teljes maradt, ám *neoliberális versenyállammá* alakítása azzal járt, hogy cselekvőképessége korlátozottá vált, és a globális szabályozó hatalmak által kialakított elvek, normák, döntési mechanizmusok jogrendbe történő beépítésére és/vagy elfogadására kényszerült.

Globális szabályozó hatalmak alatt a továbbiakban olyan entitásokat értünk, amelyek a rendelkezésükre álló eszközrendszer révén, továbbá a saját maguk által kidolgozott elvek, normák, szabályok, eljárási mechanizmusok segítségével képesek a világpiacon viszonyok aktív befolyásolására, a korábban deregulált nemzetállami szabályozás „újborni regulálására”, és szabályozó szerepükből fakadóan aktív adaptációs tevékenységre, illetve az általuk alakított, a nemzetközi szabadversenyen alapuló szisztéma elfogadására kényszeríthetik a jogi értelemben továbbra is szuverén nemzetállamot.

A globális szabályozó hatalmak tehát aktívan, és meglepően intenzív módon képesek a világpiacon viszonyok befolyásolására. A szabályozás tárgyaként tehát a világpiacon, illetve az az általa átfogott világpiacon viszonyokat jelölhetjük meg. A szabályozó hatalmak komplex rendszerében egy jól kialakult munkamegosztás is megfigyelhető abban az értelemben, hogy a *Kereskedelmi Világszervezet (WTO)* a nemzetközi kereskedelem, a *Nemzetközi Valutaalap (IMF)* a nemzetközi monetáris viszonyok, míg a *Világbank* a nemzetközi hitelezés és a fejlesztéspolitika területén rendelkezik markáns pozíciókkal. A komoly szerep-és jogkörökkel való felruházottság persze normatív fedezettel is rendelkezik: az IMF és a Világbank esetében az Alapokmány, míg a WTO vonatkozásában a Marrakesh-i egyezmény – és egyéb multilaterális konvenciók – rendezik a szervezetek jogállását, illetve feladat-és hatásköreit.

Az IMF Alapokmányából tehát számos szabályozó funkció deriválható a Valutaalapra nézve. Ezeket CSÁKI GYÖRGY tipizálása nyomán az alábbiakban határozhatjuk meg: árfolyam-megállapodások létesítése a tagországokkal; árfolyam-felügyelet; folyamatos konzultáció folytatása a tagországokkal a nemzetközi pénzügyi rendszer zavartalan működése, a különböző tagországok pénzügyi együttműködésének előmozdítása végett; a devizális korlátozások ellenőrzése és szabályozása.⁴⁴⁸ Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy az IMF által nyújtott hitelekhez kapcsolt feltételesség drasztikus mértékben korlátozza az inkriminált tagállam autonóm költségvetési politika-alakítási lehetőségét, mivel a hitelnyújtás fejében rendre a „fiskális fegyelmet szolgáló” ún. költségvetés-stabilizáló intézkedések hatályba léptetését – egyszerűbben kifejezve: a veszteségek társadalmiasítását szolgáló megszorító programok elfogadását és alkalmazását – várják el.

A Világbank által nyújtott hitelek folyósítása újabb az intézmény fő „védjegyévé” vált, de természetesen a fejlesztéspolitika alakításában játszott szerepét sem becsülhetjük le. A világbanki fejlesztési segélyezés körében is kiemelendő – a főként az 1980-as években

⁴⁴⁸ CSÁKI GYÖRGY: *Mit kell tudni a Nemzetközi Valutaalapról és a Világbankról?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 28. p.

érvényesített – ún. strukturális kiigazítás gyakorlata, ami az IMF-hitelhez kapcsolt feltételeességhez hasonlóan a washingtoni konszenzus programpontjainak gyakorlatba történő átültetését várja el a „kedvezményezett” ország kormányzatától. Figyelemre méltó továbbá, hogy a „Világbank-csoport” tagjaként funkcionáló *ICSID (Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja)* felhatalmazást kapott az államok és a vállalatok között felmerülő, nemzetközi beruházásokkal összefüggő jogviták rendezésére. Joghatósága ugyan a vitában érdekelt felek általi alávetéstől függ, azonban ezen aktus megtörténtétől számítva már komoly ráhatással bír egy állam és egy befektető közötti konfliktus elbírálására.

A WTO talán az egyik legkiterjedtebb hatókörrel rendelkező szabályozó hatalomként aposztrofálható. Nemzetközi gazdasági és kereskedelmi intézményként ugyanis döntő ráhatással bír az államok közötti kereskedelem szabályainak alakítására, a nemzetközi egyezmények kidolgozására, érvényesítésére, ellenőrzésére, illetve a vitarendezési eljárás révén a szuverén nemzetállamok között keletkezett viták rendezésére, elbírálására – ez pedig komoly eszköznek számít a reguláció szempontjából. A WTO pilléreinek is titulált további egyezmények biztosítják, hogy a szervezet a szolgáltatások és a szellemi tulajdonjogok kereskedelme terén is komoly szabályozó szereppel bírjon.

A különböző szabályozó hatalmak „arzenálját” szemlélve tehát megállapítható, hogy a gazdasági, kereskedelmi, illetve közvetetten a társadalmi viszonyokat érintő regulációs tevékenység instrumentumai közé sorolhatjuk a jogi, a gazdaság-és kereskedelempolitikai, a döntőbíráskodásból származtatható jogviszony-alakítási, és a neoliberais felfogásnak érvényt szerző, a hitelezésekhez kapcsolt feltételeességi eszközöket, mindezt pedig a washingtoni konszenzus fogja át és rendszerezi „koherens” ideológiává. A nemzetállamok szintje felett szerveződő, globális hatókörű szabályozó intézmények (IMF, Világbank) persze *pro forma* tagországokból rekrutálódnak (illetve a Marrakesh-i egyezményt szuverén államok ratifikálták), de ezen a szerveződési szinten tevékenységük már függetlenedett a nemzetállami érdekektől (hacsak az USA döntéshozatali szempontból szemlélve többségi befolyását, és az amerikai tőke érdekeinek képviselője során játszott szerepét nem tekintjük kivételnek). Valójában a deregulált jóléti állam helyén keletkezett „szabályozási vákuum” betöltését igyekeznek megvalósítani a re-regulációs tevékenység során, de akként, hogy az új normákat a globális tőke reprezentánsainak „globális szabad versenyt” preferáló, a nemzetközi szabadversenyt mindenek elé helyező felfogásának megfelelően töltsék meg tartalommal, primátust szerezve a globális tőke érdekeinek a társadalom, illetve a centrum országok érdekeinek a félperiféria, illetve periféria államai felett. A nemzetállamok ebben a szisztémában

arra vannak kárhozthatva, hogy az ezen, immáron nemzetállamok feletti szintről megfogalmazott szabályok végrehajtása felett örködjének.

Az utóbbi időkben végzett vizsgálatok erre a momentumra utalva mutatják azt, hogy az állam korábban érvényesülő primátusa a globalizáció hatására végérvényesen megszűnt, és a világrendben bekövetkező alapvető változások hatására az állam már nem rendelkezik abszolút hatalommal a területe, illetve lakossága felett.⁴⁴⁹ JOSEPH NYE megfogalmazásában: „*a hatalomnak a kormányoktól való eltávolodása a század egyik legnagyobb politikai változása.*”⁴⁵⁰ Ahogy már említettük, a globalizáció számos szerző interpretációja szerint elmozdulást jelent egy olyan „határok nélküli világ”, és egy olyan gazdasági erőter irányába, ahol az államhatalom tetemes részének helyét a „piac közeli hatalmi struktúrák” foglalják el. A piac magához ragadta a gazdaság feletti irányítási és ellenőrzési jogosultságokat, ezért az állam domináns gazdasági szerepe a szerzők egy része szerint a végéhez közeledik.⁴⁵¹

Mások véleménye szerint az államok jelenlétével továbbra is számolni kell a globális porondon – nem titkoltan az értekezés szerzője is ezen álláspontot képviseli. HIRST és THOMPSON azt vallják, hogy a gazdaság túlnyomórészt nemzetközi, nem globális, az államok pedig továbbra is központi szereppel rendelkeznek a kormányzás során.⁴⁵² BISLEY ehhez hozzáteszi, hogy a világpolitika továbbra is államközpontú társadalmi rendszernek tekinthető.⁴⁵³ BÉLAND szerint az állam szerepe tartós, sőt, egyre növekszik a fejlett ipari társadalmakban.⁴⁵⁴ A globalizáció kétségtelenül szűkítette ugyan a nemzetállam mozgásterét, ám az meglepő mértékű alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot, megőrizve kulcsszerepét a politika és a gazdaság tereumában.⁴⁵⁵ A globális piacok sem létezhetnek az állami jogrend nélkül, amelyek még a legminimálisabb szerepkör ellátása esetén is védik a közrendet és a közbiztonságot, a szerződéses szabadságot, valamint a beruházásokhoz

⁴⁴⁹ HIGGOTT, RICHARD A. – UNDERHILL, GEOFFREY R. D. – BIELER, ANDREAS (eds.): *Non-State Actors and Authority in the Global System*. Routledge – Warwick Studies in Globalisation, London-New York, 2003, 1. p.

⁴⁵⁰ NYE, JOSEPH: *The Future of Power*. Public Affairs, New York, 2011, pp. XVI-XVII.

⁴⁵¹ STRANGE, SUSAN: *The Retreat of the State: The Diffusion Power in the World Economy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, pp. 91-99.; YERGIN, DANIEL – STANISLAW, JOSEPH: *The Commanding Heights: The Battle between Government and a Marketplace That is Remaking the Modern World*. Simon and Schuster, New York, 1998, 155. p.

⁴⁵² HIRST – THOMPSON: *op. cit.* (1996), pp. 178-189.

⁴⁵³ BISLEY: *op. cit.* (2007), 8. p.

⁴⁵⁴ BÉLAND, DANIEL: *States of Global Insecurity: Policy, Politics and Society*. Worth Publishers, New York, 2008, 48. p.

⁴⁵⁵ WEISS, LINDA: *The Myth of Powerless State: Governing Economy in a Global Era*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1998, 212. p.

szükséges tulajdonjogokat. Az állam szerepe tehát nem csökkent, de megváltozott: átalakult és nem kizárt, hogy további átalakításokra is szorul.

Akármelyik álláspont megközelítése alapján értékeljük is a világban lezajlott folyamatokat, egy momentum biztosnak tűnik: a nemzetállam számos „kihívóval” vagy „riválissal” kénytelen szembesülni a globális arénában. CERNY szerint a globális világban a legkülönbözőbb intézmények, hatóságok, aktorok és ágensek lépnek fel, és versenyeznek egymással – részben vagy teljesen egymást fedő profillal, tevékenységgel és autoritással.⁴⁵⁶ A nemzetközi rendszerben megnövekedett a nem állami szereplők jelentősége – bár túlzás lenne azt állítani, hogy kiszorították az államot a nemzetközi porondról. A hatalom sokközpontúvá vált, amelyek közül a nemzetállam csak az egyik – bár jelentőségét tekintve még mindig az egyik legfontosabb. Az állam a globális politika fontos szereplője marad (az államot ez esetben megszorítóan értelmezve, hiszen a megállapítás leginkább a centrumországokra igaz), de már nem minősül a világban zajló folyamatok kizárólagos meghatározójának. A sokak által még mindig anarchikusként elkönyvelt nemzetközi rendszerben⁴⁵⁷ ugyan az államok maradnak a fő – és egyedül legitim – döntéshozók, de a gazdaság és a piaci rendszer nemzetköziesedésével a belpolitika primátusa vitatottá vált, és a nemzetközi rendszer térréjében is nagymértékben az interdependencia érvényesül.⁴⁵⁸ ABRAM és ANTONIA CHAYES szerint a nemzetközi rendszer már az interdependencián is túllépett, és az „*államok egymás közötti kapcsolatait alakító, illetve a belső gazdaságba és politikába mélyen behatoló nemzetközi egyezmények, szervezetek és intézmények sűrű rendszerévé vált.*”⁴⁵⁹

RAMONET a hatalom metamorfózisáról értekezve a nemzetközi kapcsolatokban és a társadalomban végbemenő hatalomváltásról beszélt. A hatalom parancsoló, hierarchikus,

⁴⁵⁶ CERNY, PHILIP G.: *Globalization, Fragmentation and the Governance Gap: Towards a New Medievalism in World Politics?* University of Birmingham, Birmingham, 1997. Idézi: ÁGH ATTILA: *A globalizáció politikai aspektusai*, in GLATZ FERENC (szerk.): *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997, pp. 87-99. at pp. 96-97.

⁴⁵⁷ Az anarchikus nemzetközi rendszer létét feltételező realista irányzat ma is úgy kezeli az államokat, mint a hobbesi világ aszociális, stratégiai szereplőit, amelyek bizalmatlanok egymással szemben, és folyton versengenek a szűkös erőforrások eléréséért, illetve bővítéséért. [Eckersley: *op. cit.* (2004), 21. p.] A klasszikus realista tudós, MORGENTHAU szerint az államok számára a háború állandó fenyegetést jelent, és a béke csak úgy érhető el, ha az erőegyensúly (*balance of power*) stabilizálja az államok közötti kapcsolatokat. MORGENTHAU, HANS J.: *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Alfred A. Knopf, New York, 1948, 4-14, 187. p. A neorealista KENNETH WALTZ véleménye szerint az államok stratégiai célú vetélkedése a nemzetközi rendszer anarchikus szerkezetéből ered. Az állam célja az anarchikus rendszerben a saját pozíciója (ezáltal pedig a túlélés) biztosítása. WALTZ, KENNETH: *Theory of International Politics*. McGraw-Hill, New York, 1979, 126. p.

⁴⁵⁸ UNDERHILL, GEOFFREY R. G.: *Conceptualizing the Changing Global Order*, in STUBBS, RICHARD – UNDERHILL, GEOFFREY R. G. (eds.): *Political Economy and the Changing Global Order*. Macmillan, London, 1994, pp. 17-44. at pp. 19-20.

⁴⁵⁹ CHAYES, ABRAM – CHAYES, ANTONIA HANDLER: *The New Sovereignty: Compliance with International Regulatory Agreements*. Harvard University Press, Cambridge MA – London, 1995, 26. p.

vertikális formája felől szerinte a tárgyalásos, kusza, horizontális változat felé mozdulunk el, ám ebben a szisztémában a gazdasági törvények szupremáciája érvényesül, és számottevő hatalom összpontosul a nemzetközi szabályozó hatalmak (*international regulatory authorities*) kezében.⁴⁶⁰ RAMONET behatóan foglalkozott az ún. „planetáris hatalmakkal” (WTO, IMF, Világbank, OECD, G8-ak, nemzetközi hitelminősítő szervezetek és a washingtoni konszenzus „legitimáló” ideológiája, transznacionális vállalatbirodalmak, médiabirodalmak, a nemzetközi pénz-és tőkepiac egybekapcsolódó láncolata). Ezzel kapcsolatban állapította meg, hogy *„a demokratikus vitától függetlenedett és az általános választójognak alá nem vetett politikai hatalmak vezetik a Földet, és szuverénként döntenek lakóik sorsáról, s anélkül, hogy bárminő ellenhatalom korrigálná, módosítják vagy hozzák meg döntéseiket. Azért, mert a hagyományos ellenhatalmak – parlamentek, pártok, médiumok – vagy túlságosan is helyi érdekűek, vagy pedig túlzottan is cinkosok.”*⁴⁶¹ Az integratív állami funkciók részleges privatizációjával az állami-és magánérdekek bonyolult, a magán-és közérdek közötti régi határvonalat felszámoló hálózata jön létre. Az állam ebben a konstrukcióban az oligopóliumi részérdekek kiszolgálójává válik, átruházva azokra a lakosság egészségügyi, kulturális, turisztikai, sőt, szabadidős tevékenysége irányításának nem elhanyagolható részét. A kizárólagos állami hatalom meghaladásával fontos szerephez jut a félig állami, félig magán jelleget öltő „hibrid” ügynökségek és szervezetek bonyolult, fragmentált hatalma.⁴⁶²

Összefoglaló jelleggel tehát kiemelendő, hogy a vesztfáliai paradigma meghaladását követően már nem pusztán a nemzetállam tekinthető az autoritás egyetlen forrásának. Noha az államok megőrizték alapvető fontosságukat, a nem állami szereplők szélesedő spektruma rendelkezik egyre növekvő mértékű képességgel arra nézve, hogy strukturálja a globális politikát, illetve gazdaságot. Ráadásul a nemzetállamokra hárul az a kellemetlen feladat is, hogy legitimálják az egyes nemzetek feletti „kormányzó mechanizmusok” hatalmát: *„a nemzetállamok középponti funkciói ezek lesznek: nyújtsanak legitimitást a nemzetek feletti és nemzetek alatti kormányzó mechanizmusoknak, és biztosítsák azok elszámoltathatóságát.”*⁴⁶³ CASTELLS, a „poszt-nacionális hálózati állam” terminusának megalkotója szerint korunkra a nemzetállamok riválisaivá nőttek ki magukat többek között a tőke-, a termelési, a kommunikációs és bűnözői hálózatok, a nemzetközi intézmények, a szupranacionális katonai gépezetek (mint például a NATO), a nem kormányzati szervezetek, a nemzetek feletti vallások,

⁴⁶⁰ RAMONET: *op. cit.* (1998), 5. p.

⁴⁶¹ Idézi: SZIGETI: *op. cit.* (2011), 255. p.

⁴⁶² DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), 365. p.

⁴⁶³ HIRST – THOMPSON: *op. cit.* (1996), 171. p.

a közvélemény mozgásai, és a különböző társadalmi mozgalmak is.⁴⁶⁴ Ez a felsorolás párhuzamba állítható MALCOLM BULL „lajstromával”, aki arra a kérdésre, hogy mely entitások tekinthetők a nemzetállamok konkurensainak, a következő listával szolgált: civilizációk, kormányközi kapcsolatok, NGO-k, egyházak, nemzetközi szervezetek, akadémiai hálózatok, drokartellek, al-Kaidák.⁴⁶⁵ Egy másik felsorolás az alábbi, fontos szerepet játszó, és jelentős hatalmat gyakorló aktorokat említi a nemzetállamok „kihívóiként”: transznacionális vállalatbirodalmak, az ENSZ, a támogatási feltételeket előíró „nemzetközi ügynökségek” (Világbank, IMF), nemzetközi NGO-k, az „erős egyének”, illetve – nyilvánvalóan marginális szerepkörrel és nem valóságos hatalmi pozícióval – az őslakos népek.⁴⁶⁶ Gazdasági szempontból szemlélve a problematikát, az alábbi intézmények nevesíthetők a nemzetállamok „konkurensaiként”: globális pénzügyi intézmények, transznacionális társaságok (TNC-k), a magánszabályozási rendszerek derékhadát jelentő hitelminősítő ügynökségek, a nemzeti valutával szemben potenciálisan támadást indítani képes befektetők és spekulánsok, az államok szabályozási hatókörén kívül eső offshore központok, szabad kereskedelmi övezetek (a dublini Nemzetközi Pénzügyi Központ, a New York-i IBF, Manhattan szabad kereskedelmi zónája).⁴⁶⁷

Amint már említésre került, SUSAN STRANGE szerint a „piac közeli hatalmi struktúrák” veszélybe sodorhatják az államhatalom jelentős szegmensét. A világpiac személytelen erői (*impersonal forces*) ma már nem elhanyagolható befolyással rendelkeznek. A multi-és transznacionális vállalatok, a bankárok, a biztosítók és kockázatkezelők, a „maffia” (a világméretű és nagyhatalmú bűnszövetkezetek, mint az olasz maffia, a kínai triádok, a kolumbiai drokartellek, a japán yakuzák), a nemzetközi szervezetek, a nemzetközi auditáló és könyvelő cégek más-más aspektusból, de a hatalom birtokosaiként tételezhetők. Ilyen minőségükben pedig az alábbi jogosítványok közül rendelkeznek eggyel vagy többel: biztonságot nyújthatnak; hitelt nyújthatnak, vagy ezt megtagadhatják; ellenőrizhetik, hogy ki és milyen információkhoz juthat hozzá; valamint meghatározhatják, hogy milyen termékeket, hol és milyen feltételek mellett lehet előállítani.⁴⁶⁸ JOSSELIN és WALLACE megfigyelése szerint a nem állami szereplők a civil társadalomból, a piacgazdaságból vagy az állami kontroll

⁴⁶⁴ CASTELLS, MANUEL (1997): *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet. Az identitás hatalma.* Gondolat – Infonia, Budapest, 2006, 417. p.

⁴⁶⁵ BULL, MALCOLM: *Kell egy kis államszünet?* in *Fordulat*, 6. szám (2009 ősz), pp. 162-180. at 176. p.

⁴⁶⁶ JACOBSEN, TRUDY – SAMPFORD, CHARLES, THAKUR, RAMESH (eds.): *Re-envisioning Sovereignty: The End of Westphalia?* Asghate Publishing Company, Burlington, 2008, 5. p.

⁴⁶⁷ GÁL: *op. cit.* (2010), pp. 171-173.

⁴⁶⁸ STRANGE: *op. cit.* (1996), 4., 13-14., 44-46., 54-55., 91., 93. p.

hatályán kívül eső egyéb területekről származnak, és részben vagy egészben függetlenek a központi kormányzás finanszírozásától és ellenőrzésétől.⁴⁶⁹

Természetesen a felsorolások, tipizálások egyike sem tekinthető taxatívnak, azaz kimerítőnek: pusztán példálózó jelleggel bírnak. Akárhány szereplőt is tüntessünk fel ezen a képzeletbeli tablón, a nemzetállamok jellemzője, hogy a globális kapitalizmus keretei közepette gyakran találkoznak szembe más, akár az állami reputáció megtépázására is képes szereplőkkel a globális erőterben. MATTHEWS tanulmányában a hatalom megváltozásának (*power shift*) világméretű folyamatáról írt, amelynek során az állam szuverenitása olyan „állam alatti”, „állam melletti” és „állam feletti” szereplőkre tevődik át, mint a transz-és multinacionális vállalatok, a nem kormányzati szervezetek, illetve a diffúz civil társadalmi kezdeményezések. Ez a nemzetközi szereplők számának növekedéséhez, valamint az egymással versengő, sokféle lojalitási várakozások kialakulásához vezetett. A hatalom és a szuverenitás diffúziója, „szétszóródása” azt a folyamatot erősíti, amely a hagyományos hatalom csökkenését, és a klasszikus hatalmpolitika megszűnését eredményezi.⁴⁷⁰ Az államközpontú politikát felváltja a hálózati társadalom új ágenseinek szövevényes konglomerátuma. A globális erőterben a gazdasági és a politikai szerveződés nagyhatalmú, nem területi formái jönnek létre, értve ez alatt a multi-és transznacionális vállalatokat, a nemzetközi szabályozó ügynökségeket, vagy akár a transznacionális mozgalmakat is. A nemzetállam szerepe egyáltalán nem vész el, csak átalakul: az autoritás szétszóródik a köz-és magánjellegű ágensek között, valamint a lokális, nemzeti, regionális és globális szinteken.⁴⁷¹ Maga a szuverenitás, és az alapvetően a nemzetállamokhoz köthető terület is a nemzetközi rendszer alapvető elemei maradnak, de átalakulnak, „decentralizálódnak”, és részben az államon, valamint a nemzeti területen kívül elhelyezkedő környezetben érvényesülnek. A szuverenitás a rendszer alapvető sajátossága marad, de most már szélesebb intézményi körben pozícionálódik: a „legfelsőbb hatalom” pozíciójából kiesett nemzetállam kénytelen munkamegosztást kialakítani az új, nemzetek feletti szervezetekkel, szabályozó hatalmakkal. Ma is jelentős fokú szuverenitás van tehát a világban, csak a koncentráció helyei bővültek ki.⁴⁷²

⁴⁶⁹ JOSSELIN, DAPHNE – WALLACE, WILLIAM: *Non-State Actors in World Politics: A Framework*, in JOSSELIN, DAPHNE – WALLACE, WILLIAM (eds.): *Non-State Actors in World Politics*. Palgrave, New York, 2001, pp. 1-14. at. pp. 3-4.

⁴⁷⁰ MATTHEWS: *op. cit.* (1997), pp. 65-66.

⁴⁷¹ BAYER: *op. cit.* (2002), 23 p.

⁴⁷² SZIGETI: *op. cit.* (2005), pp. 130-131.; SASSEN, SASKIA (1996): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000, pp. 46-47.

A nemzetállamok a transznacionális kapitalizmus korában – bár várhatóan sokáig fennmaradnak és kulcspozícióval fognak rendelkezni – a tágabb hatalmi hálózatok csomópontjaivá válnak. CASTELLS arra a megállapításra jutott, hogy *„a nemzetállamok megőrizhetik döntéshozó képességüket, de minthogy hatalmak és ellenhatalmak hálózatának részeivé váltak, a több forrásból eredő tekintély és befolyás megnyilvánításának tágabb rendszerétől függnék. (...) A hatalom nélküli nemzetállam keretein túlmutató új hatalmi viszonyokat úgy kell értelmeznünk, mint a globális instrumentális hálózatok sajátos identitás alapján történő ellenőrzésére való, vagy a globális hálózatok felől szemlélve, mint bármely identitás elfojtására való képességet a nemzetek feletti instrumentális célok teljesítésében.”*⁴⁷³

A „hálózat csapdájába kerülő” nemzetállamok korántsem biztos, hogy kompromisszumok nélkül is ki tudják magukat szabadítani ebből a „kelepcéből”. El kell fogadnunk a tényt, hogy a nemzetállamok hagyományos, bodini vagy hobbesi értelemben vett szuverenitása egyre képlékenyebbé válik. Az állami közhatalom azonban nem tűnik el, csak feloldódik a „hálózati állam” fogalmában: a tényleges politikai irányítás egyetlen működőképes formája ennyiben a nemzetállamokból, nemzetközi intézményekből, nemzetállamok társulásaiból, regionális és helyi kormányzatokból, valamint nem kormányzati szervezetekből összeálló konglomerátum.⁴⁷⁴ A nemzetállamok tehát továbbra is jelen vannak a globális színpadon, de a szinte korlátlan jogosítványokkal felruházott *Leviatán* szerepét fel kell adniuk: a szuverenitás egyedüli reprezentánsaiból a „megosztott” vagy „szétszórt” szuverenitás nem elhanyagolható, megkerülhetetlen, stratégiai szereplőivé alakultak át.

A következő alfejezetekben sorra vesszük a nemzetállam klasszikus értelemben vett gazdasági szuverenitására hatást gyakorló vagy azt csorbító legfontosabb szabályozó hatalmakat. A vizsgálat ebben a vonatkozásban értelemszerűen nem lehet teljes körű, és mindenre kiterjedő, ezért csak az alábbi entitásokat érinti: GATT/WTO, IMF, Világbank, OECD, a transznacionális társaságok (TNC-k), illetve a globális pénzügyi-és tőkepiacok.

⁴⁷³ CASTELLS: *op. cit.* (2006), pp. 417-418.

⁴⁷⁴ CASTELLS: *op. cit.* (2006), 424. p.

IV. 4. A nemzetközi kereskedelem liberalizálásának főbb aspektusai és hatásuk a nemzetállami szuverenitásra. A WTO regulációs szerepének értékelése

Az 1950-es években a világkereskedelem (export/import) a világ összesített GDP-jének nagyjából 5-7%-át adta. Ez az arány a XXI. század második évtizedének elejére elérte a 20% körüli értéket. A világtermelés mintegy 20%-a kereskedelmi forgalomba kerül, és „ennél is sokkal nagyobb [szegmense] van kitéve a nemzetközi versenynek: a kereskedelem soha nem látott szintet ért el, mind abszolúte, mind a világtermeléshez való viszonyát illetően.” A fejlett országokban az exportnak a GDP-hez viszonyított aránya 1913-ban 11%, 1950-ben 8%, 1973-ban 18%, 1985-ben pedig 23% volt. Ha világméretben szemléljük ezen adatokat, azt figyelhetjük meg, hogy míg 1870-ben az export GDP-hez viszonyított aránya 4,6% volt, addig 1998-ra ez az érték már 17,2%-os szintre emelkedett.⁴⁷⁵

A világkereskedelem ilyen szintű bővülésének háttérében természetesen jól körvonalazható okok állnak. A globalizáció új aktorainak érvelése teljesen felülírta azt a klasszikus argumentációt, miszerint a gazdasági kapcsolatok a szuverén nemzetállamok közötti kereskedelmi, illetve pénzügyi kapcsolatokon nyugszanak.⁴⁷⁶ A második világháborút követően első ízben jelentek meg olyan, a nemzetközi gazdaság, illetve kereskedelem komplex és egységes szabályozására törekvő globális nemzetközi szervezetek, amelyek az államok számára nem csak általános célokat, de egyben magatartási szabályokat és mechanizmusokat is kialakítottak az olyan kardinális jelentőséggel bíró területeken, mint a pénzügyek, illetve a világkereskedelem.⁴⁷⁷

Az ITO létrehozásának megghiúsulását követően, 1947 márciusában Genfben, 23 állam részvételével jött létre az *Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT)*, amely egyrészt a szerződő felek külgazdaság-politikai magatartására vonatkozó egyezmények rendszere volt, másrészt viszont jelentős apparátussal, és kimunkált eljárási renddel is rendelkezett.⁴⁷⁸ BLAHÓ és PRANDLER értékelése szerint a GATT nem nemzetközi szervezet, hanem nemzetközi egyezmény volt, amely a titkársága révén gyakorlatilag szervezetként is funkcionált. Ugyaneme logika alapján a szerzőpáros szerint a

⁴⁷⁵ PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 100. p.

⁴⁷⁶ CSÁKI GYÖRGY: *A nemzetközi gazdaságtan és világgazdaságtan alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011, 177. p.

⁴⁷⁷ GALGANO: *op. cit.* (2006), 58. p.; PALÁNKAI et. al.: *op. cit.* (2011), 157. p.

⁴⁷⁸ MÁDL FERENC – VÉKÁS LAJOS: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 199. p.

GATT tagországait célszerűbb lenne szerződő felekként aposztrofálni.⁴⁷⁹ CSÉFALVAY a GATT-ot egy „fél évszázadon át sikeres provizóriumnak” tekinti, amely a kereskedelmi liberalizáció területén elért sikerei ellenére egy instabil alapokon álló, két-és többoldalú tárgyalásokra, illetve szerződésekre épülő kereskedelmi rendszer volt, ráadásul a negatív szabályozás eszközeivel élt: szabályait és egyezményeit a nemzetközi áruforgalom elé korábban emelt korlátok lebontása érdekében hozta. Norma-és szabályalkotó tevékenysége ugyanakkor redukált volt, hatásköre elsősorban a feldolgozóipari termékekre terjedt ki.⁴⁸⁰ A GATT a partnerországok sokaságának laza rendszereként értékelhető, amelynek előnye egyértelműen az volt, hogy a tagállamok szabadon és önkéntesen választhatták meg, hogy valamely szerződést magukra nézve kötelezőnek fogadják-e el, vagy sem, így mindenki csak a számára elfogadhatónak tartott konvenciókat vállalta. Ez a mechanizmus alapvetően azt szolgálta, hogy a piacnyitás „*esetleges negatív hatásai csak fokozatosan érvényesüljenek, és társadalmilag elviselhető, kezelhető keretek között maradjanak.*”⁴⁸¹

BRUHÁCS értékelése szerint a GATT jelentős mértékben járult hozzá a világkereskedelem expanziójához, valódi multilaterális kereskedelmi rendszerként funkcionálva pedig megvalósította az iparcikkek vámjainak nagymértékű csökkentését – ugyanakkor kevésbé volt sikeres az egyéb kereskedelmi akadályok, így a mennyiségi korlátozások, illetve a szubvenciók kiküszöbölésében.⁴⁸² A szerző e sikerek sorában említi azt is, hogy a GATT szervezeti keretet biztosított a világkereskedelmi tárgyalások számára a multilaterális egyeztetések (az ún. fordulók vagy *roundok*) során.⁴⁸³ E véleményt osztja SIMAI is, aki szerint az egyezmény égisze alatt szervezett tárgyalási fordulók jelentős mértékben járultak hozzá a fejlett ipari országok közötti vámok csökkentéséhez, valamint a kvótáknak az iparcikkek nemzetközi kereskedelmében történt leépítéséhez.⁴⁸⁴ RODRIK is kiemeli, hogy a GATT a kereskedelmi multilateralizmus intézményi manifesztációjaként, és teljes értékű multilaterális fórumként a globális kereskedelem liberalizációjának felügyelője volt, és az

⁴⁷⁹ BLAHÓ ANDRÁS – PRANDLER ÁRPÁD: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2005, 329. p.

⁴⁸⁰ PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 161. p.

⁴⁸¹ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), pp. 106-107.

⁴⁸² PALÁNKAI TIBOR adatai szerint míg 1947-ben az ipari vámok átlagos szintje 40% körül mozgott, 50 év alatt az iparilag fejlett országokban a vámok átlagos szintje körülbelül egytizedére csökkent, miközben mérsékeltek vagy eltörölték a kvótákat. A fejlett ipari országok (USA, az EU tagállamai, Japán, Ausztrália) átlagos ipari vámszintje az új évezredre már csak a 4-4,5% közötti sávban helyezkedett el. A GATT égisze alatt végrehajtott vámcsökkenések mintegy 45.000 termékre vonatkoztak, ami a világkereskedelem nagyjából felét jelentette. PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 161. p.

⁴⁸³ BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog. III. kötet. Nemzetközi szervezetek*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001, 114. p.

⁴⁸⁴ SIMAI MIHÁLY: *A világgazdaság a XXI. század forgatagában. Új trendek és stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007, 246. p.

1947-1995 közötti fordulókön sikerrel számolta fel a kereskedelmi korlátozások nagy részét, valamint leszállította a „rekordmagasságú” vámtarifákat. A rendszer azonban a Bretton Woods-i kompromisszumból fakadó jellemzők miatt óhatatlanul kettős célkitűzéssel operált: míg egyes területeken azt kívánta elérni, hogy a kereskedelem szabadabb legyen a korábbinál, más területeken teljes egészében fenn kívánta tartani a korlátozásokat.⁴⁸⁵

A GATT rendszerének számos problémával kellett szembesülnie. A gazdasági kapcsolatok nagyon sok területe nem tartozott az egyezmény hatálya alá (így a tőkeforgalom és a szolgáltatások sem). A GATT nem foglalkozott a mezőgazdasággal (ezen a területen fennmaradtak a vámok és a nem vám jellegű korlátozások). A legtöbb szolgáltatási területen (biztosítás, bankszektor, építés, közüzemek) nem került sor a liberalizációra. A liberalizált feldolgozóipari ágazatokat hamarosan újra protekcióban kezdték részesíteni (például 1974-től a fejlett országok textil-és ruházati ipara védelmet élvezett az ún. *Multi-Fibre Arrangement* keretében).⁴⁸⁶ Az 1980-as évektől azonban egyre fokozottabban érvényesült az áruk és a szolgáltatások dinamikus nemzetközi áramlása, a nemzetközi kereskedelem olyan javakkal gyarapodott, mint a szoftverek és egyéb informatikai, valamint a telekommunikációs szolgáltatások, a pénzügyi tanácsadással kapcsolatos javak, a reklám, továbbá a kulturális szolgáltatások. A GATT nem foglalkozott a szellemi alkotások nemzetközi kereskedelmével sem. A harmadik probléma, ami a GATT működése kapcsán merült fel, a transznacionális társaságok megerősödése volt.⁴⁸⁷

Az USA – miközben 1980 és 1993 között 137 kiegyenlítő vámot vezetett be – a neoliberais karakterű kereskedelmi politika, illetve a nemzetközi jogszabályi környezet kialakításának élharcosa volt. Kimutatható, hogy a GATT és a WTO rendszerében érvényesülő számtalan szabályt és rendelkezést valójában az amerikai retorikából „importáltak”. A WTO egyezményeiben szereplő fogalmak többségét ugyanis eredetileg az USA-ban használták, mielőtt átültették volna őket a nemzetközi szabályozás szintjére annak érdekében, hogy biztosítani lehessen a „tiszteességtelen kereskedelmi gyakorlatokkal” szembeni védelmet, és nyomást lehessen gyakorolni a többi államra a hasonló intézkedések elfogadása végett. Ez az állítás különösen igaz a tisztességtelen kereskedelem dogmájára, illetve a dömpinggel, a

⁴⁸⁵ RODRIK: *op. cit.* (2014), pp. 106-107.

⁴⁸⁶ RODRIK: *op. cit.* (2014), 108. p.

⁴⁸⁷ CSÁKI: *op. cit.* (2011), 179. p.; VÖRÖS: *op. cit.* (2004), pp. 78-79.

támogatásokkal, és a kiegyenlítő vámokkal kapcsolatos felfogásra nézve. Ezek a WTO-rezsim talán legvitatottabb szabályainak minősülnek.⁴⁸⁸

Mindezen tendenciákra, illetve a neoliberais felfogás erősödésére figyelemmel az 1986-ban kezdődött, és 1993 végéig elhúzódó uruguayi forduló (*Uruguay Round*) tárgyalássorozat eredményeként egy olyan szerződési csomagot hoztak létre, amely teljesen átstrukturálta a „GATT 1947” addigi szisztémáját. Az 1994. április 15-én, a marokkói Marrakesh-ben aláírt, és 1995. január 1-én hatályba lépett megállapodás létrehozta a *Kereskedelmi Világszervezetet (World Trade Organization, WTO)*.⁴⁸⁹ Az 1994. évi megállapodás a „történelem legátfogóbb, az írólaptól a számítógépes memóriakártyáig kiterjedő kereskedelmi egyezményének” bizonyult.⁴⁹⁰ A WTO-t már egyértelműen nemzetközi gazdasági-kereskedelmi intézménynek titulálhatjuk, amely elsősorban az államok közötti kereskedelem szabályaival foglalkozik, de tevékenysége kiterjed a nemzetközi kereskedelmi egyezmények kidolgozására, érvényesítésére és ellenőrzésére, valamint a keletkezett viták rendezésére, és komoly regulációs szereppel rendelkezik a nemzetközi kereskedelem vonatkozásában.⁴⁹¹ A WTO „fordulatot hajtott végre a vámenedményeken alapuló kereskedelem liberalizációtól (sekély vagy negatív integráció) a belső politikák megvitatása, az intézményi eljárások és szabályozások irányába (mély vagy pozitív integráció). (...) A tárgyalások jellegét megváltoztatja a termékekről való alkudozásról a politikákról való tárgyalásra áttérés, amelyek a verseny feltételeit alakítják.”⁴⁹²

A WTO azonban Janus-arcú intézményként fogható fel. A globalizáció, illetve a „globális szabad verseny” hívei a nemzetállamok között keletkező, kereskedelempolitikai tárgyú viták „legharmonikusabb elsimítójának” tartják, amely semleges és szakszerű eljárásával, „szilárd nemzetközi jogi alapelveken” nyugodva menedzseli a nemzetközi kereskedelem liberalizálását.⁴⁹³ A globalizáció-kritikus áramlatok szerint viszont a WTO nem más, mint a transznacionális vállalatok érdekeit szem előtt tartó, az állampolgárokat és a demokráciát súlyosan veszélyeztető, a kereskedelmet minden érték fölé helyező, és az egész

⁴⁸⁸ GAGNÉ, GILBERT: *International Trade Rules and States. Enhanced Authority for the WTO?* in HIGGOTT et al.: *op. cit.* (2003), pp. 226-240. at 236. p.

⁴⁸⁹ BÁNRÉVY GÁBOR: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Szent István Társulat, Budapest, 2001, pp. 48-49.

⁴⁹⁰ MINGST, KAREN A. (1998): *A nemzetközi kapcsolatok alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011, 275. p.

⁴⁹¹ PORTER, TONY – RONIT, KARSTEN (eds.): *The Challenges of Global Business Authority. Democratic Renewal, Stalemate, or Decay?* State University of New York Press, Albany, New York, 2010, 237. p.

⁴⁹² O'BRIEN, ROBERT – GOETZ, ANNE MARIE – SCHOLTE, JAN AART – WILLIAMS, MARC (eds.): *Contesting Global Governance: Economic Institutions and Global Social Movements*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 135. p.

⁴⁹³ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 333. p.

világot árunak tekintő, onnipotens szervezet, amely az állami gazdaságpolitika manőverező képességét csökkentve növeli a transznacionális gazdasági szereplők hatalmát.⁴⁹⁴ Annyi bizonyos, hogy a WTO egyrészt jelentősen átalakítja és formálja a nemzetállamok kereskedelem-és gazdaságpolitikai mozgásterét, és tevékenysége már nagymértékben érinti a tagországok társadalompolitikáját is.⁴⁹⁵ Másrészt feladat-és hatásköre a GATT-rezsimhez képest drasztikus mértékben kibővült. Ahogy DERANIYAGALA és FINE fogalmaztak: „*a WTO nagyszámú szabályozás és szabvány elfogadtatásával próbálja elérni az intézményes, szabályozási és jogi keretek harmonizációját. A kereskedelempolitika tehát olyan területekre is kiterjed, amelyek korábban nem tartoztak a szigorúan vett nemzetközi kereskedelem témaköréhez: például a belföldi befektetésre, a szellemi javakra, a jogi reformokra.*”⁴⁹⁶ HORVÁTHY is rámutat arra, hogy a *globális külgazdasági rendszer* (a GATT/WTO rezsimhez köthető külgazdasági jogi anyagi és eljárási normarend) biztosítja a globális térben az ipari és mezőgazdasági termékek forgalmának, a szolgáltatások nyújtásának, és az egyéb termelési tényezők áramlásának „*tendenciózusan egyre nagyobb szabadságát.*”⁴⁹⁷

A WTO első pillére a „GATT 1994”, amelynek az áruk kereskedelmével kapcsolatos „profiljából” adódóan továbbra is fontos kitűzései maradtak az alábbi célok: a vámok és a nemzetközi kereskedelmet korlátozó egyéb eszközök csökkentése, a megkülönböztető elbánás kiküszöbölése, és a piacokra való bejutás lehetőségének szélesítése. Második pillére a GATS, a *Szolgáltatások Kereskedelméről Szóló Általános Egyezmény*, a harmadik pedig a TRIPs és a TRIMs, azaz a *Szellemi Tulajdonjogok Kereskedelmi Vonatkozásairól Szóló Egyezmény*, illetve a kereskedelmi vonzatú beruházások szabályozása.⁴⁹⁸ A kritikus vélemények szerint a WTO-n belüli egyezmények mindegyike korlátozza a fejlődő országokat az iparpolitikai megoldások gyakorlásában azzal, hogy nem hagy elegendő mozgásteret (*policy space*) a gazdaságpolitika számára.⁴⁹⁹

A WTO-val összefüggésben megállapítható továbbá, hogy önálló, a nemzetközi jog hatálya alá tartozó szervezetként – szemben a GATT megoldásával – a nemzetközi

⁴⁹⁴ GEORGE: *op. cit.* (2003), pp. 9-10.; VIGVÁRI GÁBOR: *Beágyazott autonómia és a WTO. Fejlesztéspolitikai lehetőségek a Kereskedelmi Világszervezet szabályrendszerében*, in *Fordulat*, 8. szám (2010), pp. 40-58. at 41. p.

⁴⁹⁵ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 106. p.

⁴⁹⁶ DERANIYAGALA, SONALI – FINE, BEN: *Kicking Away the Logic. Free Trade is Neither the Question. Nor the Answer for Development*, in JOMO K. S. – BEN FINE (eds.): *The New Development Economics: After the Washington Consensus*. Zed Books, London, 2006, pp. 46-67. at 48. p.

⁴⁹⁷ HORVÁTHY BALÁZS: *Külkereskedelmi védelmi intézkedések a közösségi jogban. Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 2008, 41. p.

⁴⁹⁸ BÁNRÉVY: *op. cit.* (2001), pp. 49-52.

⁴⁹⁹ VIGVÁRI: *op. cit.* (2010), 44. p.

kereskedelem egészének szabályozását és liberalizálását próbálja elérni. Emellett döntően a pozitív szabályozás „arzenáljával” él: új, korábban nem létező, és a tagokra nézve kötelező hatályú szabályozási rezsimeket alakított ki, így tevékenysége sokkal élesebben és közvetlenebb módon érinti a tagállamok belső szabályozási viszonyait. A WTO által gyakorolt tevékenységi kör ekként messze túlmutat a vámpolitikán: a tagországok gazdaság-és társadalompolitikájának tetemes szegmensét érinti. A WTO multilaterális alapon, valamennyi tagországra kötelező hatályú egyezményeket és szabályokat alkot, azaz a tagállamok nem szelektálhatnak „*À la carte*” az általuk alkalmazni kívánt szabályok között. Ez akkor is így van, ha a WTO határozatait a tagállamok hozzák, méghozzá konszenzusos úton.⁵⁰⁰

IV. 4. 1. Vitarendezési eljárás a GATT és a WTO keretében

A WTO megjelenése és a megerősített vitarendezési eljárás fokozta a nemzetközi szervezet arra vonatkozó hatalmát, hogy felügyelje a világkereskedelmet, illetve hogy kezelje a szuverén államok között potenciálisan keletkező jogvitákat, konfliktusokat. Minderre egy olyan időszakban kerül sor, amikor az egyre növekvő globalizáció folyamányaként az államok gazdasági és politikai értelemben egyre nehezebben tudják betartani a nemzetközi kereskedelmi kötelezettségeket.⁵⁰¹

A GATT alapokmánya szerint saját állásfoglalásai általában csak ajánlás jellegűnek minősültek, a GATT nem alkalmazhatott szankciókat, ráadásul a rendszerben a viták rendezése félúton foglalt helyet a diplomáciai rendezés és a jogi elintézés között.⁵⁰² A GATT vitarendezéssel kapcsolatos eljárását az Alapokmány XXII. és XXIII. cikkelyei rögzítették. Eszerint a szerződő felek bármilyen, az egyezmény működését érintő ügyben tett kifogás esetén kötelesek voltak „kedvező megfontolás tárgyává tenni” a konzultációk lehetőségét, és „azoknak megfelelő alkalmat” is kellett nyújtaniuk. Valamely szerződő fél indítványára továbbá bármilyen kifogásolt ügyben, ha nem sikerült kielégítő megoldást találniuk, a szerződő felek konzultációt folytathattak. Az egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítésének elmulasztása, illetve az egyezmény rendelkezéseivel ellentétes kereskedelempolitikai intézkedés foganatosítása esetén sem volt biztosított a szankcionálás lehetősége: a sérelmet szenvedett fél csupán írásbeli kifogást vagy javaslatot terjeszthetett elő a jogsértő félnek, illetve az általa érdekelteknek tekintett feleknek. E kifogást azonban legfeljebb „jóindulatú

⁵⁰⁰ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), pp. 106-107.

⁵⁰¹ GAGNÉ: *op. cit.* (2003), 226. p.

⁵⁰² KÁLDYNE ESZE MAGDOLNA: *Nemzetközi kereskedelem. A nemzetközi vállalkozások gazdaságtana.* TRIMESTER Bt., Tatabánya, 2004, 236. p.; BRUHÁCS: *op. cit.* (2001), 121. p.

megfontolás tárgyává” kellett tennie a jogsértő félnek. A vitás ügyet végső soron a szerződő felek elé lehetett utalni, akik a tényállás kötelező jellegű vizsgálatát követően ajánlásokat tettek az érintett feleknek, és csak mintegy *ultima ratio* jelleggel, a „szükségnek megfelelően” kellett döntést hozniuk az ügyben. A legdrasztikusabb szankcionálási lehetőség szerint egy vagy több szerződő felet feljogosíthattak arra, hogy azok a koncessziók vagy az egyezményből eredő egyéb kötelezettségek alkalmazását felfüggeszék.⁵⁰³ A kereskedelmi szankciók alkalmazásához azonban az összes tagország egyetértésére (egyhangúságra) volt szükség – beleértve azon országot is, amely ellen a szankciókat érvényesíteni kívánták. A GATT „jogérvényesítő jogosítványai” sokak szemében bizonyultak komolytalannak, erőtlennek. A GATT rendelkezéseinek az esetek többségében nem is lehetett érvényt szerezni.⁵⁰⁴

A WTO-ban érvényesülő vitarendezési eljárás kialakításánál viszont már azt a szempontot tartották szem előtt, hogy a viták rendezése a multilaterális kereskedelmi rendszer „kiszámíthatóságának és biztonságának” *primus inter pares* biztosítója. A vitarendező testület és a Vitarendezési Egyetértés (DSU) – amely a vitarendezés szabályait és eljárási rendjét rögzíti – a tagországok közötti kereskedelmi viták eldöntését és szankcionálását szolgálják.⁵⁰⁵ A vitarendezési eljárás során négy alapelvet érvényesítenek. A vitarendezés általánosságának elve szerint a WTO-egyezmények mindegyikére kiterjed a vitarendezési fórumok hatásköre, és vonatkoznak rájuk az eljárási szabályok. A vitarendezés automatizmusa arra utal, hogy a panelek felállításához, mandátumához, az eljárási szabályok megállapításához nincs szükség a felek egyetértésére, továbbá a következtetések és ajánlások kötelező hatályát csak konszenzus révén lehet megakadályozni. A kereskedelmi viták „jogiasítása” azt takarja, hogy a vitarendezési testület végső soron kötelező határozatot hoz. Végül a kétszintű megoldás módszerének (*two-track approach*) alkalmazása szerint először konzultációra kell sort keríteni, és csak annak sikertelensége esetén indulhat meg a kötelező döntést eredményező eljárás.⁵⁰⁶

Az alapokmány 4. cikkelye értelmében a vitában álló feleket tehát elsődlegesen konzultációs kötelezettség terheli, amelyet 60 napon belül kötelesek lefolytatni egymással. A konzultációk bejelentése a *Vitás Kérdések Rendezésének Testülete (Dispute Settlement Body, DSB)* előtt történik, annak első ülésén. Amennyiben a konzultáció nem vezetne eredményre, a DSB második ülésén felállítják a Vitarendezési Bizottságot. A bizottság felállítását követő hat

⁵⁰³ *A GATT és Magyarország csatlakozása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, pp. 61-62.

⁵⁰⁴ GEORGE: *op. cit.* (2003), 40. p.; RODRIK: *op. cit.* (2014), 109 p.

⁵⁰⁵ BENYIK MÁTYÁS: *Hogyan kerül meg a WTO az ENSZ emberi jogi, egészségvédelmi és környezetvédelmi szabályait?* in CSÁKI-FARKAS: *op. cit.* (2008), pp. 243-266. at 248. p.

⁵⁰⁶ BRUHÁCS: *op. cit.* (2001), pp. 120-121.

hónapon belül el kell készíteni az ún. végső jelentést, és a bizottság megalakulásától számított kilenc hónapon belül el kell végezni a jelentés „köröztetését”. Az „alapeljárást” követheti a fellebbezési szak, amennyiben bármely tag (!) élni kíván eme jogával. A kijelölt fellebbviteli bizottság megvizsgálja a fellebbezés okát, majd döntést hoz. Amennyiben a DSB elfogadta a fellebbezési jelentést, az jogerőre emelkedik, és elkezdődik a végrehajtási szak. A vesztes félnek jelentést kell készítenie arról, hogy a döntésben foglaltakat miként hajtja „ésszerű határidőn belül” végre. Végrehajtás hiányában a feleknek a vitára okot adó kárral arányos mértékű kártérítésben kell megállapodniuk. Ha a felek nem tudnak konszenzusra jutni, a WTO a legkeményebb szankciót is alkalmazhatja: a DSB felhatalmazást adhat a „megtorlásra”, egészen addig, amíg a határozatban foglaltak végrehajtását meg nem kezdik. A represszió egyébként foganatosítható a vita területét jelentő ágazatban, de történhet más szektorban, vagy akár más egyezményt illetően is.⁵⁰⁷ *„A belföldi bíróságokhoz hasonlóan – de nagyon is eltérően attól, ami a legtöbb nemzetközi szervezetre jellemző – a WTO jogi úton hozott döntése végleges és kötelező. A tagországoknak nincs mérlegelési lehetőségük: el kell fogadniuk a WTO döntésének következményeit.”*⁵⁰⁸

A WTO vitarendezési eljárását számos kritika érte a DSB széles hatásköre miatt. SUSAN GEORGE egyenesen a WTO legfelsőbb bíróságának nevezte a testületet, amely szerinte törvényhozó, végrehajtó és bírói szerepeket halmoz, ítékezhet, szankcionálhat és „illegálisnak” nyilváníthatja a tagországok (nemzetállamok) törvényhozása által alkotott jogforrások rendelkezéseit.⁵⁰⁹ GEORGE értékelése szerint ezzel a WTO az ellenőrzése alá vonja a tagországok teljes szuverenitását. A DSB bírairól azt állította, hogy kereskedelmi jogi szakértőkként csak a kereskedelmi érdekeket tartották szem előtt a döntéseik meghozatala során, és negligálták a környezetvédelmi vagy a közegészségügyi szempontok alkalmazását. Az egészségügyi és a munkabiztonságra vonatkozó belső jogi normákat nemkívánatosnak titulálhatják, amennyiben az illető ország nem tud azok megalapozásául és alátámasztásául „tudományos bizonyítékokat” szolgáltatni.⁵¹⁰ *„Bár az emberi jogokra és a kereskedelemre vonatkozó nemzetközi egyezmények történelmi gyökerei közösek, a GATT és különösen a WTO végső soron a tőke, a transznacionális társaságok érdekeit védi. Mivel a WTO az emberi jogokat, a munkaiügyi szabályokat régóta a kereskedelmet akadályozó korlátoknak tekintette, eddig viszonylag könnyedén és sikeresen bújta ki az emberi jogi, szociális és környezetvédelmi*

⁵⁰⁷ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), pp. 337-338.; GAGNÉ: *op. cit.* (2003), 237. p.

⁵⁰⁸ ESSERMAN, SUSAN – HOWSE, ROBERT: *The WTO on Trial*, in *Foreign Affairs*, Vol. 82, No. 1. (Jan/Feb 2003), pp. 130-140. at pp. 130-131.

⁵⁰⁹ GEORGE: *op. cit.* (2003), 23. p.

⁵¹⁰ RODRIK: *op. cit.* (2014), 114. p.

*előírások betartása alól.*⁵¹¹ GEORGE szerint ezért arra kell kényszeríteni a DSB-t, hogy döntései során maradéktalanul tartsa be a nemzetközi jogelveket [GEORGE itt főként az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára, illetve a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organisation*) megállapodásaira, valamint a környezetvédelmi tárgyú multilaterális egyezményekre gondolt.] Meglátása szerint a szankcionálás során pénzbüntetést kellene kiszabni, nem pedig a termelőket büntető, egy-egy terméket sújtó „adó”.⁵¹² A WTO a szabadkereskedelem védelme ürügyén gyakorlatilag rákényszerítheti az akaratát az egyes államokra, ezáltal pedig a globalizáció egyik leghatékonyabb támogató szervezetévé vált.

GEORGE megrázó leírása sajnálatos módon nagyfokú korrelációt mutat a valós állapotokkal. A neoliberális felfogás térnyerésével, illetve a gazdasági globalizáció intenzitásának mélyülésével az államok kereskedelempolitika-alakítási lehetősége gyakorlati hatása is csökkent, ami elsősorban a liberalizáció folyamatának felgyorsításában öltött testet. Ezt a globális kapitalizmus hívei támogatják, sőt követendő receptként ajánlják a fejlődő országok számára is. A globalizációellenes mozgalmak viszont éles támadást indítottak eme gyakorlat érvényesülése ellen, hol átfogó reformokat, hol a dezetatizációs törekvéseket zászlajára tűző monetarista felfogással való teljes szakítást követelve. Láthattuk, hogy míg a jóléti állam aranykora idején a GATT is inkább a nemzetállami érdekekre érzékeny szervezetként funkcionált, addig a jóléti állam ellen indított támadással, illetve a „globális szabad verseny” kiteljesedésével, valamint a WTO megjelenésével a liberalizációs folyamat már markánsan rányomja bélyegét a nemzetállami gazdaság-és kereskedelempolitikákra – a Kereskedelmi Világszervezet égisze alatt született megállapodások pedig még inkább fokozzák a gazdasági globalizációt a szabadkereskedelem további expanziója által.⁵¹³ A WTO a hiperglobalizáció „hírnökeként” alárendelte a belföldi gazdaságpolitikát a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi folyamatoknak. A gazdasági globalizáció, az áru-és tőkepiacok nemzetközi szintű integrációja önmagáért való cél lett, amelyet alkalmasnak és érdemesnek találtak arra, hogy felülírják vele a belföldi szempontokat és kérdéseket.⁵¹⁴

A kétoldalú és regionális megállapodások a külső korlátok tekintetében ráadásul továbblépnek annál, mint ami a WTO-egyezményekben szerepel. A WTO megalapítása óta több mint 250 ún. *kedvezményes kereskedelmi megállapodást* (*preferential trade agreements*, PTAs) fogadtak el. Ezek lényegében lehetővé tették, hogy az Amerikai Egyesült Államok és az

⁵¹¹ BENYIK: *op. cit.* (2008), 245. p.

⁵¹² GEORGE: *op. cit.* (2003), 97 p.

⁵¹³ RAMONET: *op. cit.* (1998), 20. p.

⁵¹⁴ RODRIK: *op. cit.* (2014), 112. p.

Európai Unió exportálja a saját szabályozási filozófiáját a fejlődő országokba. Az ilyen jellegű konvenciók ugyanis lényegüket tekintve olyan intézkedéseket tartalmaznak, amelyeket az USA és az EU sikertelenül próbált meg felvetetni a WTO és a többi multilaterális szervezet normái közé, így széles körben érintik a befektetésvédelem, a fogyasztóvédelmi politika, a munkaügyi normák, valamint a környezetvédelem területét.⁵¹⁵ Az Egyesült Államok például a fejlődő országokkal létrehozandó szabadkereskedelmi megállapodásokba olyan klauzulákat kívánt felvetetni, amelyek megnehezítenék a tőke mozgásának korlátozását, illetve a szellemi tulajdonhoz fűződő jogokkal kapcsolatos szabályozások önálló alakítását. Az IMF részéről az egyes fejlődő országokkal létrehozott programok is számos – részletekbe menő – előírást tartalmaznak a kereskedelmi-és iparpolitika alakítására vonatkozóan.⁵¹⁶

IV. 4. 2. A kereskedelempolitikai szabályozás jövőjének lehetséges irányai

A WTO vitarendező testülete egészen 2014 májusáig nem hozott olyan verdiktet, amely túlmutatott volna a szabadkereskedelmi preferenciák érvényesítésén. A *free trade* eszménye a döntések meghozatala során mindig előtérben állt, és a környezetvédelmi, közegészségügyi, morális aspektusokat, valamint a *fair trade* kívánalmát teljes mértékben ignorálták a testület tagjai. A jelzett időpontban fordult elő első ízben, hogy a DSB az állatok jólétére, mint figyelembe veendő szempontra hivatkozott az ítéletében.⁵¹⁷ A vita háttérében az állt, hogy az Európai Unió 2009-ben arra hivatkozva tiltotta meg a kanadai békafókaszőr exportját, hogy a kanadai vadászok Új-Fundland partjainál brutális, kíméletlen módon mészárolták le az állatokat. A kivégzett fókák száma ezt követően csökkenésnek indult, Kanada viszont az EU „egyoldalú lépése” miatt a jogvita rendezése érdekében a WTO-hoz fordult. A vitarendezési testület az ítéletben megállapította, hogy az EU importtilalmi aktusa valóban sérti a szabadkereskedelem elveit, de a fókák jólétével, illetve a likvidálásuk brutális módjával kapcsolatos aggóalmak előbbre valók, mint a *free trade* princípiumai.

A pozitív fejlődési irányba történő elmozdulás lehetőségét magában hordozó döntés mellett azonban számos negatív tendenciával is találkozhatunk. A kereskedelmi fundamentalizmuson alapuló szabályok még mindig integráns részét képezik a WTO szabálykönyvének.⁵¹⁸ A szervezet fő tevékenysége továbbra is arra irányul, hogy a

⁵¹⁵ HORN, HENRIK – MAVROIDIS, PETROS C. – SAPIR, ANDRÉ: *Beyond the WTO? An anatomy of EU and US preferential trade agreements*. Bruegel Blueprint Series. Vol. VII. Bruegel Institute, Brussels, 2009, 3. p.

⁵¹⁶ Lásd RODRIK, DANI: *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth*. Princeton University Press, Princeton, 2007, pp. 99-152.

⁵¹⁷ GUILFORD, GWYNN: *Canada can't force the EU to buy its murdered baby seals*, at *Quartz*, May 22, 2014. <http://qz.com/212499/canada-cant-force-the-eu-to-buy-its-murdered-baby-seals/> (Letöltés: 2014. 09. 11.)

⁵¹⁸ RODRIK: *op. cit.* (2014), 233. p.

liberalizálásból kimaradt szektorokat is belefoglalják a szabadkereskedelmi megállapodásba.⁵¹⁹ Nem megoldott az emberi jogok, illetve a szociális vívmányok védelme, elmaradt ugyanis egy ilyen záradék beépítése a WTO vonatkozó egyezményeibe.⁵²⁰ Mindezekon túlmenően éppen az értekezés készítésének idején zajlik egy olyan egyezmény-tervezet zárt ajtók mögött történő kidolgozása, amelyet stílszerűen a neoliberalizmus *Magna Chartájaként* lehetne aposztrofálni, mert a szabályozási filozófiát, és a (tervezett) gyakorlati intézkedéseket illetően is remekül vegyíti azon ideálokat, amelyeket a globális kapitalizmus formálói és szimpatizánsai emelnek piedesztálra.

A *Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP)*, vagy másként *Transzatlanti Szabadkereskedelmi Egyezmény (Transatlantic Free Trade Agreement, TAFTA)* néven elhíresült szerződés-tervezetről LORI WALLACH úgy nyilatkozott, hogy ha ez az USA és EU között megkötni szándékozott szabadkereskedelmi egyezmény a jelenlegi formájában hatályba lépne, akkor lényegében az óriáscégek kerülnének a demokratikus úton megválasztott kormányok helyébe.⁵²¹ A szerző értékelése szerint a TAFTA-t azért szövegezték meg, hogy az elfogadás esetén az Atlanti-óceán mindkét partján intézményesíteni lehessen az európai és amerikai óriásvállalatok által kialakított, és érvényesíteni kívánt szabadkereskedelmi regulákat. Az egyezmény a befektetői, illetve a tőkés vállalkozói érdekek számára biztosítana védelmet és privilégiumokat a nemzetállami élelmiszerszabályozással, az adatvédelemmel, a világháló szabadságával, a kulturális politikával és a klímaváltozás elleni fellépéssel szemben. A megállapodás hatályba lépését követően ráadásul rendkívül nehéz lenne a szerződést módosítani: ahhoz ugyanis az egyezményt ratifikáló összes állam egyhangú hozzájárulása szükségeltetne. A TAFTA-t ratifikáló országokat arra köteleznék, hogy jogszabályaikat és közigazgatási eljárásaikat harmonizálják az egyezményben foglaltakkal. Amennyiben ezt mégsem tennék meg, a felelősségre vonásukra irányuló jogi eljárás hatálya alá lehetne őket vonni. Az eljárás egy olyan döntőbírótság előtt zajlana, amely az érintett államokkal szembeni kereskedelmi szankció kiszabására is jogosult lenne. A TAFTA rendelkezései alapján ráadásul az említett bíróság előtt egy ún. *extrajudiciális eljárás* keretében a cégek is megtámadhatnák a rájuk nézve sérelmes, hátránnyal járó állami szabályozást. A speciális bíróságokon három – az ügyben döntőbírói pozícióba kerülő – gazdasági jogászt jogosítanak fel arra, hogy korlátlan adófizetői

⁵¹⁹ POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend. II. kötet*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008, 88. p.

⁵²⁰ BENYIK: *op. cit.* (2008), 253. p.

⁵²¹ WALLACH, LORI: *A szerződés, amely a kormány helyére az óriáscégeket ülteti*, in *Le Monde diplomatique* magyar kiadás, 2014 március. <http://www.magyardiplo.hu/1481-a-szerzodes-amely-a-kormany-helyere-az-oriascegeket-ulteti> (Letöltés: 2014. 09. 13.)

„kártérítést” állapítsanak meg, amennyiben az inkriminált nemzetállami intézkedések, illetve kormányzati lépések valóban veszélyeztetnék az érintett vállalkozások „várható profitját”.

Amennyiben ez a szabályozás hatályba lépne, a transz-és multinacionális vállalatok gyakorlatilag felhatalmazást kapnának arra, hogy „kerékbe törjék” a nemzetállamok fogyasztóvédelmi, környezetvédelmi, élelmiszerbiztonsági, közegészségügyi szabályozásait. Ezáltal lehetetlenné tenné őket a szociális és gazdasági vonatkozású ügyek önálló vitelére, megfosztva ezzel az államokat a „cselekvőképességüktől”. A kül-és belföldi leányvállalatok bonyolult szövedékén keresztül a nemzetközi magánvállalatok valóságosan is a nemzetállamok szintjére emelkednének, a rendszer pedig összességében a kormányok regulációs és belső irányítói joga fölé pozicionálná a vállalati jogokat. A vállalatok egy számukra kedvezőtlen szabályozás léte vagy elfogadása esetén az érintett kormányokat a bíróság elé idéztethetnék, intézményesítve a „*befektető (tőke) vs. állam*” szabályozási rendszerét.⁵²²

2015 nyarán még nem tudjuk, hogy a kereskedelempolitika globális szintű szabályozását tekintve, az eddigi szabályozáson túl milyen irányba lendül az inga. Az egyelőre csak a „tervezőasztalon” létező TTIP/TAFTA-rezsim részletszabályainak kiszivárgását követően a civil mozgalmaknak köszönhetően erőteljes figyelem összpontosult a tárgyalásokra. A „STOP TTIP” kampány égisze alatt például európai polgári kezdeményezést indítottak az USA-val folytatott tárgyalások leállítására, illetve a CETA (az EU és a Kanada között tervezett *Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Egyezmény*) ratifikálásának elhalasztása érdekében. Az online petíció céljait 2015. június 20-áig 2.204.009 európai polgár támogatta. A kampány keretein belül emellett számos tiltakozó demonstrációt is szerveztek, és egyre több véleményformáló foglalt állást az egyezményvel szemben, így nem zárható ki, hogy a közvélemény és a civil társadalom globális léptékű nyomására – az egykori Multilaterális Befektetési Megállapodás elfogadtatását célzó tárgyalásokhoz hasonlóan – végül ez az ötlet is hamvába fog halni. Abban, hogy a fejlődés végül milyen irányt vesz, az állami döntéshozókon kívül nekünk, állampolgároknak is kiemelkedő szerepünk és felelősségünk van.

⁵²² A tervezett egyezmény értékeléséhez lásd még CARDO-SO, DANIEL – MTHEMBU, PHILANI – VENHAUS, MARC – GARRIDO, MIGULEÁNGEL VERDE (eds.): *The Transatlantic Colossus. Global Contributions to Broaden the Debate on the EU-US Free Trade Agreement*. Berlin Forum on Global Politics – Internet & Society Collaboratory – FutureChallenges.org, Berlin, 2013, különösen pp. 76-79.

IV 5. A Nemzetközi Valutaalap: a gazdaság stabilizálója vagy a piaci szupremácia ideológiájának bajnoka?

A Nemzetközi Valutaalap létrehozása azon a felismerésen alapult, hogy a piacok nem működnek tökéletesen. Az új szervezet céljainak az alapokmányban történő meghatározása mögött ezért egy újabb nagy gazdasági világválság elkerülésének gondolata munkált.⁵²³ Amint korábban már szó esett róla, a Bretton Woods-i kompromisszum égisze alatt ennek megfelelően egy keynesiánus ihletettséggű küldetés hárult a Valutaalapra: az aggregát kereslet biztosítását végső soron garantálni hivatott fórumként tekintettek rá annak fényében, hogy az IMF e cél elérése érdekében likviditást próbált biztosítani az erre szoruló országoknak. Az IMF fő feladatául tehát a piacok tökéletlen működéséből adódó likviditáshiány pótlását szabták.⁵²⁴ Az IMF által biztosított rövid lejáratú finanszírozás révén az országok át tudták vészelni a devizatartalékok átmeneti csökkenését, és más, a fizetési mérleggel kapcsolatos nehézségeket. Ez, valamint az árfolyam-kiigazítás lehetősége támasztotta alá a nemzetközi pénzügyi rezsimre vonatkozó azon vélelmet, hogy a belföldi szükségletek lerontják a világgazdasági szempontokat.⁵²⁵ Az IMF-et 1944-ben alapvetően egy olyan szisztéma keretei között hívták életre, amelyet a nemzetgazdasági szintű tőkeáramlások, a védett nemzetgazdaságok és a korlátok közé szorított verseny jellemezett, és amelyben a „kiigazíthatóan rögzített” árfolyamrendszer öreként, illetve a fejlett országok folyó fizetési hiányának finanszírozójaként tevékenykedhetett.⁵²⁶ Ebben az értelemben az IMF csak ritkán, és rövid intervallumok erejéig avatkozott be a tagállamok kormányzatainak politikájába; elsősorban az államok monetáris-, illetve kereskedelempolitikájának alakítására kívánt hatást gyakorolni.⁵²⁷

A Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszerrel az IMF eredeti szerepköre is eliminálódni látszott: a dollár aranyra válthatóságának felfüggesztésével az IMF elveszítette eredeti szerepkörét, és úgy tűnt, hogy ettől kezdve már nem játszik centrális szerepet a nemzetközi monetáris rendszerben.⁵²⁸ Az IMF azonban a Bretton Woods-i szisztéma „nagy túlélőjeként” igyekezett alkalmazkodni az 1970-es évtized derekától végbement változásokhoz

⁵²³ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 237. p.

⁵²⁴ GÁL: *op. cit.* (2010), 84. p.

⁵²⁵ RODRIK: *op. cit.* (2014), pp. 136-137.

⁵²⁶ BORDO, MICHAEL D. – JAMES, HAROLD: *A Nemzetközi Valutaalap mai szerepe történelmi távlatból*, in SZILÁGYI KATALIN – BALÁZS ZOLTÁN (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus*. Századvég Kiadó, Budapest, 2008, pp. 207-243. at 207. p.

⁵²⁷ SCHOLTE, JAN AART: „*In the Foothills*”. *Relations between the IMF and Civil Society*, in HIGGOTT et al.: *op. cit.* (2003), pp. 256-273. at 257. p.

⁵²⁸ A Valutaalap az aranyhoz kötött árfolyammal rendelkezett egészen addig, amíg NIXON ezt az egyezséget fel nem mondta. BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 224. p.; SCHOLTE: *op. cit.* (2003), 257. p.

A gyors pénzügyi globalizáció arra ösztönözte a Valutaalapot, hogy kibővítsé a cselekvési potenciálját – ezt pedig leginkább a stabilizációs programok tervezése révén sikerült elérnie.⁵²⁹ Amint látni fogjuk, az IMF pénzügyi értelemben a fizetési mérlegek kiegyensúlyozása, és a strukturális reformok támogatása révén igyekszik eleget tenni az új szerepkörének. Az 1970-es évek óta az IMF kompetenciái, erőforrásai, és szabályozó hatalma is jelentős mértékben nőtt. Ennek révén a XX. század végére az Alap már nem csak a gyengébb, de az erős kormányok politikájának alakítására is jelentős befolyást tudott gyakorolni.⁵³⁰ Az újonnan keletkezett feladat-és hatáskörök ellátása révén a Valutaalap alkalmassá vált arra, hogy nemzetközi pénzügyi intézményként jelentős szerepet töltsön be a gazdaságpolitika befolyásolásában.

Néhány évtized leforgása alatt ekként az IMF sokak véleménye szerint vált a szabályozott pénzügyi rendszer felügyelőjéből a pénzügyi globalizáció piaci szereplője, a mögöttük csoportosuló gazdasági nagyhatalmak, valamint a neoliberais-monetáris ortodoxia érdekeit képviselő nemzetközi szervezetté.⁵³¹ Az IMF – a Világbank és a WTO mellett – a globális szintű piaci integráció-liberalizáció területi kiterjesztésével jelentős befolyásoló és gazdaságszervező erőt képezett.⁵³² Emellett a legbefolyásosabb nemzetközi monetáris intézményként, e befolyása felhasználásával lényeges nemzeti folyamatokat hagyhat jóvá, és téríthet más irányba. Az IMF tagállamai arra is felhatalmazást adtak a szervezetnek, hogy fizetési gyakorlatukat – belső, de főként nemzetközi viszonylatban – időről-időre ellenőrizze, hogy az esetleges nemzetközi hatásokat kimutassa és kivédje.⁵³³ Az IMF a gazdasági kormányzás egyik fő reprezentánsaknt rendszeresen hallatja hangját a globális piacokkal, a nemzeti gazdaságpolitikákkal, a helyi és a háztartásokat érintő költségvetéssel kapcsolatban is. Az IMF hatalmának növekedését jól mutatja az a tény, hogy az 1970-es évektől az Alap létrehozta a saját diplomáciai szolgálatát, amelynek képviselői 1998-ban már 68 országban

⁵²⁹ BLAHÓ ANDRÁS (szerk.): *Világgazdaságtan. II. kötet. Globális fejlődés – gazdaságdiplomácia.* Aula Kiadó, Budapest, 2002, 178. p.

⁵³⁰ SCHOLTE: *op. cit.* (2003), 256. p.

⁵³¹ CASTELLS meglátása szerint az IMF-et alapvetően a neoklasszikus gazdasági ortodoxia ideológiája mozgatja, azzal a képzetel párosulva, hogy az intézmény a „*mérték és az ésszerűség védőbástyája egy irracionális várokozásokra építő veszélyes világban.*” Az IMF szakértőit „*önélgült sebészeknek*” titulálta, akik „*ügyesen távolítják el a piaci erők feletti politikai ellenőrzés utolsó maradványait is.*” A G8 országok vezetőiről egyúttal azt állította, hogy azok a globális gazdaság önkényes felügyelőinek nevezik ki magukat, utasítva az IMF-et és a Világbankot, hogy globálisan és lokálisan is szoros kontroll alatt tartsák a pénz-és valutapiacokat. CASTELLS: *op. cit.* (2006), pp. 389-391.

DARDOT és LAVAL szerint az IMF a Világbank és a GATT/WTO mellett a neoliberais normarendszer érvényesítésének egyik legfőbb közvetítője volt, és a versengő állam politikai kereteinek kialakítását célozta. DARDOT – LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 279-280, 360.

⁵³² GÁL: *op. cit.* (2010), 84. p.

⁵³³ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), pp. 225-226.

voltak jelen.⁵³⁴ Az IMF kiadványait más intézmények (Világbank, OECD, UNCTAD, FAO, Eurostat) kiadványaihoz hasonlóan széles körben használják kutatásokhoz, sokszor pedig orientációt nyújtanak a vállalatok és a kormányok döntéseikhez, valamint politikájához is.⁵³⁵

Az IMF-fel kapcsolatos alapvető szerepkört, illetve célkitűzéseket az Alapokmány 1. §-a rögzíti. Eszerint az IMF a *nemzetközi pénzügyi kooperációt elősegítő* intézmény és fórum, amelynek feladata a világkereskedelem bővülésének előmozdítása, ezáltal a foglalkoztatás színvonala, valamint a reáljövedelem emelése, és a termelési erőforrások fejlődése minden tagországban; az árfolyamok szabályozott rendszerének fenntartása; végül pedig az ideiglenesen elérhető pénzügyi források lehetővé tétele a tagországok számára, ezáltal mérsékelve a fizetésimérleg-kiigazítások negatív hatását a nemzeti és nemzetközi fejlődés vonatkozásában. Az ún. Második Módosítás (Alapokmány, IV. cikkely, 1. §) a fentiekén túl új feladatkörökkel gyarapította az IMF „profilját”. Eszerint az IMF feladatává vált az is, hogy ésszerű stabilitás mellett irányítsa politikáit a *szabályozott gazdasági növekedés* elérésére, illetve segítse elő a stabilitást a meghatározó *gazdasági és pénzügyi feltételek kialakítása* által.⁵³⁶

Az IMF 1978-tól kezdődően az IMF az ún. „felügyeleti” (*surveillance*) hatásköréből adódóan tanulmányozza az egyes tagországok gazdaságpolitikáját, valamint a világgazdaság egészének gazdasági teljesítményét.⁵³⁷ Az IMF az államok gazdaságpolitikái közötti „inkonzisztencia” elkerülése, illetve az egyes tagok „gazdaságpolitikai hibáinak kiküszöbölése érdekében” is befolyásolni igyekszik tagjainak gazdaságpolitikáját, abban a hitben, hogy a rossz nemzetgazdasági intézkedések olyan visszaható hatásokat okoznak, amelyek átívelnek a nemzeti határokon. Az alapokmány ezzel a hatáskörrel összefüggésben a „nemzetközi pénzügyi problémákról szóló konzultáció és együttműködés rendszerének” létrehozására hivatkozik.⁵³⁸

Az IMF feladatává vált a *válságkezelés* is. E szerepkör ellátása érdekében a „válságmegelőzési” arzenál válságkezelési hitelekkel és csomagokkal, valamint speciális

⁵³⁴ SCHOLTE: *op. cit.* (2003), 258. p.

⁵³⁵ PALÁNKAI et al: *op. cit.* (2011), 155. p. Az IMF-ben évente két nagy átfogó tanulmányt publikálnak. Az egyik a *Világgazdasági kilátások (World Economic Outlook – WEO)* című tanulmány, a másik pedig a nemzetközi pénzügyi stabilitással foglalkozó *Global Financial Stability Report (GFSR)*. Az IMF négy regionális főosztálya regionális előrejelzéseket publikál. Emellett rendszeresen számot tartanak az IMF véleményére az olyan magas szintű nemzetközi fórumokon és bizottságokban, mint a G-8, a G-20 országcsoportok vagy a globális pénzügyi stabilitás elősegítését célzó ún. *Financial Stability Forum*, amelyet a G-7 országok pénzügyminiszterei és jegybankelnökei alapítottak 1999-ben. Lásd BÁGER GUSZTÁV: *Magyarország integrációja a nemzetközi pénzügyi intézményekbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 79. p.

⁵³⁶ BÁGER: *op. cit.* (2011), 11. p.

⁵³⁷ SCHOLTE: *op. cit.* (2003), 257. p.

⁵³⁸ BORDO-JAMES: *op. cit.* (2008)

útmutatásokkal egészült ki annak érdekében, hogy a válság eszkalációja megakadályozható, illetve a válság minél gyorsabban megszüntethető legyen. Ugyanakkor az IMF által menedzselte „válságkezelések” (Latin-Amerika, 1982-1983, Mexikó, 1994-1995, Kelet-Ázsia, 1997-1998, Oroszország, 1998) sok esetben nemhogy tompították, de a „washingtoni receptek” alkalmazásával még tovább is mélyítették a krízist.⁵³⁹ STIGLITZ értékelése szerint az IMF ilyen irányú küldetése egyértelműen kudarcot vallott. EICHENGREEN és BORDO szerint a válságok a neokonzervatív/neoliberális fordulatot kiváltó stagfláció évtizedétől kezdve világszerte számottevően gyakoribbnak és súlyosabbnak bizonyultak, mint korábban. Csak az 1973 és 1997 közötti időszakban 139 pénzügyi válságot regisztráltak a kutatók, ebből 44-et a fejlett országokban. (Összehasonlításképpen 1945 és 1971 között a „lajstromozott” válságok száma 38 volt.)⁵⁴⁰ A közgazdászok és az IMF a 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válságot sem tudták kellő időben felismerni és előre jelezni. „*Nem látta senki a válságnak a közeledtét?*” – tette fel a kérdést II. ERZSÉBET brit királynő a nála látogatóban lévő közgazdászoktól.⁵⁴¹ Az ezzel kapcsolatos válasz mintegy hét éve a rendelkezésünkre áll.

IV. 5. 1. Az IMF hitelezési gyakorlata és az ezzel kapcsolatos értékelés

Az IMF egész fennállása során tevékenységének integráns részét képezte, hogy végső soron pénzeszközöket biztosított a tagországok fizetési mérlegének kiegyensúlyozásához.⁵⁴² Hitelmechanizmusának centrumában eleinte az a törekvés állt, hogy a rendszer szabadságát ne veszélyeztessék az átmeneti egyensúlyi problémák: a hitelezési tevékenység az egész nemzetközi pénzügyi rendszer zavartalan működéséhez kívánt hozzájárulni. A Valutaalap létrehozásakor a rövid távú kiigazító programok lebonyolítását szánták az intézmény feladatának. A szervezet kedvezményes devizahitelt folyósíthatott tagjainak a fizetési mérleg ideiglenes hiányainak áthidalására.⁵⁴³

Az IMF hitelezési gyakorlata az évtizedek folyamán sokat változott, és ez az eredeti profiljának, funkcióinak a módosulását is jelentette. Egyfelől a változó és növekvő igényekre, elsősorban a kevésbé fejlett gazdaságú, vagy eladósodott tagállamok problémáira tekintettel az IMF új finanszírozási módokat, kedvezményes hitelfelvételi lehetőségeket (*financing facilities*) vezetett be, másfelől a kedvezményes hitelek nyújtását szigorú feltételekhez

⁵³⁹ BÁGER: *op. cit.* (2011), 12. p.; GÁL: *op. cit.* (2010), 85. p.

⁵⁴⁰ FORGÁCS IMRE: *Tanulság Európának is: a neokonzervatív buborék*, in *Európai Tükör*, 2009/3. szám, pp. 9-26. at. 9. p.

⁵⁴¹ RÓNA PÉTER: *Előszó*, in SCHEIRING-BODA: *op. cit.* (2011), pp. 7-8. at 7. p.

⁵⁴² PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 169. p.

⁵⁴³ DÉCSY JENŐ: *Nemzetközi pénzügyek*. Budapesti Gazdasági Főiskola – Finance Oktatási és Kulturális Alapítvány, Budapest, 2001, 410. p.

kötötte.⁵⁴⁴ Az 1970-es évektől kezdve az Alap egyre gyakrabban és intenzívebben avatkozott be a kormányok gazdaságpolitikájának tervezésébe, a hagyományos stabilizációs intézkedések mellett (a fizetési mérleg rövid távú javítása) strukturális (szerkezeti) kiigazítási csomagokat kényszerítve ki a közép-és hosszú távú gazdasági fellendülés érdekében.⁵⁴⁵ A Valutaalap az 1980-as évek elejétől kezdve hosszú lejáratú kölcsönöket is nyújt, aminek ellentételezéseként szintén strukturális kiigazítási programokat sürget.⁵⁴⁶ PRÁGER szerint az IMF-hitelkihelyezések mértékének megsokszorozódása azt mutatja, hogy az IMF egyre inkább az egész glóbuszt átszövő, a világgazdaság egészére hatást gyakorló nemzetközi intézményrendszerre vált.⁵⁴⁷ A Valutaalap ezáltal alapvető befolyást gyakorol a hiteleire rászoruló országok gazdaságpolitikájára, ezáltal pedig gazdasági és társadalmi viszonyaira.

Az IMF által nyújtott kölcsönök jellemzője, hogy azok általában gazdaságpolitikai feltételekhez („ellenszolgáltatásokhoz”) kötöttek. A kölcsön jóváhagyását megelőzően az adott kormányzatnak olyan gazdasági, illetve pénzügyi intézkedések megtételére kell kötelezettséget vállalnia, amelyek elősegítik a fizetésimérleg-problémák megoldását. A vállalt intézkedéseket az IMF-finanszírozás hivatalos kéréséhez kapcsolódó ún. *szándéklevélben (letter of intent)* rögzítik.⁵⁴⁸ A hitelek elnyerésének és folyamatos folyósításának rigorózus feltételei gyakran irányoznak elő/kényszerítenek ki súlyos megszorító intézkedéseket, szigorú fiskális és monetáris politikát, illetve restriktív intézkedéseket.⁵⁴⁹ A hitelnyújtás fejében az IMF a hozzá forduló fejlődő országokkal szemben általában az ún. *strukturális szervezeti reformok (structural adjustment programs, SAPs)* végrehajtását szabja feltételül, ami a gyakorlatban szinte rendre a washingtoni konszenzus neoliberális perspektívát előnyben részesítő programpontjainak érvényesítését jelenti.⁵⁵⁰ KISSINGER ennek kapcsán állapította meg, hogy

⁵⁴⁴ BLAHÓ: *op. cit.* (2002), 171. p.

⁵⁴⁵ SCHOLTE: *op. cit.* (2003), 257. p.

⁵⁴⁶ MINGST: *op. cit.* (2011), 272. p. A MINGST által vázolt strukturális kiigazító gazdaságpolitika általában az alábbi reformok bevezetését jelenti. A gazdasági reformok terén a pénz-és hitelállomány növekedésének korlátozása, a valuta leértékelődésének kikényszerítése, a pénzügyi rendszer reformja, használati díjak bevezetése, az adórendszer átalakítása, a támogatások eltörlése (különösen az élelmiszerek vonatkozásában), kompenzációs foglalkoztatási programok bevezetése, „megfizethető szolgáltatások” biztosítása a szegények számára. A kereskedelem felszabadítását célzó reformok: a magas vámtarifák eltörlése, az exportútvonalak újjászervezése, a termelői árak növelése. Az államháztartási reformok terén: a közalkalmazotti létszám csökkentése, a felesleges vagy nem hatékonyan működő intézmények megszüntetése, az állami vállalatok magánosítása, az államigazgatás és az intézmények átalakítása. Lásd MINGST: *op. cit.* (2011), 273. p.

⁵⁴⁷ PRÁGER LÁSZLÓ: *A világ(gazdaság) és Magyarország a XXI. század elején.* UNIÓ Lap-és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., Budapest, 2003, 54. p.

⁵⁴⁸ BÁGER: *op. cit.* (2011), pp. 93-94.

⁵⁴⁹ CSÁKI: *op. cit.* (2011), 369. p.

⁵⁵⁰ SPOOR, MAX: *Globalisation, Poverty and Conflict: A Critical „Development” Reader.* Kluwer Academic Publishers, London, 2004, pp. 73-74.; FRIESEN, ELISABETH: *Challenging Global Finance: Civil Society and Transnational Networks.* Palgrave Macmillan, New York, 2012, pp. 43-46.

az IMF a megszorító politika egyoldalú erőltetése révén úgy cselekszik, mint egy olyan orvos, aki minden betegséget egyetlen orvossággal akar meggyógyítani.⁵⁵¹

Az ún. közös feltételrendszer (*cross-conditionally*) keretében az adós országoknak vállalniuk kell a makrogazdasági stabilitás biztosítását, az állami költségvetési hiányuk és a kiadásaik csökkentését, illetve szerkezeti módosítását – főként a szociális kiadások redukálása révén. Az IMF-hitelek folyósításának feltétele továbbá a valuták konvertibilissé tétele, és a határok megnyitása a nemzetközi tőkeforgalom előtt.⁵⁵² Az IMF által sürgetett intézkedések a stabilizációs programokat illetően rendre a következők voltak: a költségvetési kiadások csökkentése, adóemelés, támogatáscsökkentés (költségvetési restrikción); a pénzmennyiség visszafogása (monetáris restrikción); a túlértékelt valuták esetében valutaleértékelés (valutaárfolyam-kiigazítás); a reáljövedelmek (reálbérek) csökkentése. A hitel eléréséhez társított rigorózus teljesítési feltételek miatt valójában figyelmen kívül maradt a gazdasági növekedés és az olyan jövedelemeloszlás elérése, amely a szociális helyzetet javíthatta volna, különösen az alacsony átlagjövedelemmel rendelkező országokban.⁵⁵³

Az IMF a kötelezettségek teljesítését, az általa kikényszerített gazdaságpolitikai intézkedések foganatosítását szigorúan ellenőrzi. A kölcsön folyósításának – valamint a több részletben lehívható kölcsön esetében a soron következő részlet lehívásának – előfeltétele a vállalt intézkedések teljesítése. Az *előzetes intézkedések* körében, tehát már a kölcsön jóváhagyását, vagy a következő rész lehívásának engedélyezését megelőzően foganatosítani kell a kormányzat részéről bizonyos aktusokat – ilyen lehet az árfolyam-kiigazítás, a hatósági árszabályozás oldása vagy a Valutaalap irányába tett pénzügyi vállalásokkal konform állami költségvetés elfogadása. A folyósítás feltételei közé tartoznak az ún. *teljesítménykritériumok*, amelyek a bizonyos makrogazdasági mutatókra vonatkozó, *kvantitatív* jellegű kritériumok mellett a fentebb már említett *strukturális* intézkedések körére is kiterjednek. A monitoring részét képezi a *program időszakos áttekintése*, amely a vállalt program céljainak az IMF vezetése mellett zajló értékelését jelenti. Ekkor vitatják meg az előrehaladást, az alkalmazott gazdaságpolitikai intézkedések hatásait, és szükség esetén módosításokat fogadnak el.⁵⁵⁴ Az alapokmány I. cikkelye egyébként a hitelfelvétellel kapcsolatos monitoring-eljárásról kívül is a tagországok kötelezettségévé teszi a nemzetközi pénzügyi problémákról történő konzultációt,

⁵⁵¹ Idézi: WALLERSTEIN, IMMANUEL M.: *The End of the World as We Know it: Social Science for the Twenty-first Century*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999, 53. p.

⁵⁵² BÁGER: *op. cit.* (2011), 12. p.; MARTIN – SCHUMANN: *op. cit.* (1998), 72. p.

⁵⁵³ BÁGER: *op. cit.* (2011), pp. 26-28.

⁵⁵⁴ BÁGER: *op. cit.* (2011), 94. p.

és az ezzel összefüggő együttműködési rendszer létrehozását.⁵⁵⁵ A IV. cikkely révén pedig még azon országokra is hatást gyakorolnak az IMF kinyilatkoztatásai, amelyek nem folyamodtak hozzá hitelekért. A cikkely alapján évente tartott gazdaságpolitikai konzultációk célja annak elérése, hogy minden ország tartsa magát az IMF alapszabályában meghatározott pontokhoz. A konzultációkat követően a tudomására jutott gazdasági és pénzügyi információk alapján az Alap egy olyan jelentést tesz közzé, amelyben az egyes országok gazdaságait minősíti.⁵⁵⁶ A jelentésben foglalt, a gazdasági fejlődésre és a gazdaságpolitikára vonatkozó megállapítások markáns következményekkel járhatnak az egyes államokkal szemben a magántőkepiac részéről megnyilvánuló bizalom alakulására.⁵⁵⁷

Az IMF STIGLITZ meglátása szerint a bizalmatlanság premisszájára építi viszonyát az „ügyfélországokkal”. Egyrésztől bármikor leállíthatja az általa folyósított összegeket, másrészt a pozícióját és reputációját arra is felhasználhatja, hogy eltántorítsa a magánbefektetőket a hitelezéstől – azáltal, hogy előadja az adott ország gazdaságával kapcsolatos aggodalmait. Az IMF és az ügyfelei közötti „hatalmi aszimmetria” véleménye szerint elkerülhetetlenül feszültségeket hoz felszínre a kettejük közötti relációban, és az IMF *sui generis* tárgyalási stílusa csak tovább tetézi ezt a helyzetet. STIGLITZ úgy látja, hogy a megegyezés feltételeinek egyoldalú kihirdetésével az Alap megfojtja az összes kormányon belüli egyeztetést a lehetséges gazdaságpolitikai megoldásokat illetően. Az is előfordult, hogy az IMF-fel kötött megállapodások kikötötték bizonyos törvények megalkotásának szükségességét, amelyeket az inkriminált országok törvényhozásainak meghatározott határidőn belül el kellett fogadnia annak érdekében, hogy eleget tegyen az IMF által kitűzött követelményeknek vagy célkitűzéseknek. A hitelek ekként politikai eszközzé válhatnak a Valutaalap döntéshozóinak kezében. Amennyiben az IMF például azt szeretné elérni, hogy egy adott állam liberalizálja a pénzügyi piacait, minden további nélkül megteheti, hogy részletekben folyósítja a kölcsönt, és minden részlethez hozzárendel egy, a liberalizáció irányába ható újabb lépést.⁵⁵⁸ Minderről pedig különösebb számadási vagy elszámolási kötelezettséggel sem tartozik.

JENSEN szerint „néha alig tűnik hihetőnek, hogy az IMF közintézmény, amelyet a világ adófizetőinek pénzéből hoztak létre és finanszíroznak, hiszen nem tartozik elszámolással azoknak, akik eltartják, illetve akiknek a mindennapi életét intézkedéseivel érinti. Csupán a

⁵⁵⁵ BORDO – JAMES: *op. cit.* (2008), 210. p.

⁵⁵⁶ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 63. p.

⁵⁵⁷ BOD PÉTER ÁKOS: *Gazdaságpolitika. Intézmények, döntések, következmények.* Aula Kiadó, Budapest, 2002, 256. p.

⁵⁵⁸ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), pp. 58-60.

pénzügyminisztereknek, valamint a világ bankjainak és kormányainak tartozik jelentési kötelezettséggel.”⁵⁵⁹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az IMF tulajdonosai a tagországok kormányai, akiket a Kormányzótanács képvisel. Ebben minden tagot a pénzügyminiszter, vagy egyes esetekben a jegybank elnöke képvisel. Minden ország az Alapban való részvételével (kvótájával) arányos szavazattal rendelkezik, sok fontos kérdés igényel minősített többséget (85 százalékos szavazati arányt). Az USA, mint az IMF legnagyobb tagja azonban a szavazatok 17,78%-a felett diszponál, így megvétózhatja az Alap bármilyen fontosabb döntését, amelyet elfogadhatatlannak tart. Ezzel képessé válik arra, hogy kijelölje és orientálja az IMF által követendő utat.⁵⁶⁰ Az IMF első számú jelenlegi vezetőjét (CHRISTINE LAGARDE) a korábbi francia kormány jelölte ki, de a vezérigazgatónak a legfőbb döntéshozó szervben, az Igazgatótanácsban csupán szavazati jog nélküli elnöki funkciója van. Az IMF-ben a súlyozott szavazati eljárás miatt a hat legfejlettebb ipari ország a szavazatok közel 45%-a felett diszponál, amely gyakorlati értelemben szinte bármilyen döntéssel szembeni vétőjogot jelent. SZABÓ értékelése szerint az IMF ennek révén mára gyakorlatilag egy kvázi államok feletti központi bankká vált.⁵⁶¹

A fizetésimérleg-hiányok erőltetett ütemű felszámolására irányuló monetarista ortodoxia súlyos társadalmi és gazdasági árat fizettetett az IMF-hez hitelért folyamodó országokkal. A teljesség igénye nélkül, a hitelnyújtás az említett országokban az alábbi következményekkel járt: a leértékelés okozta inflációs nyomás, a magas kamatlábak miatti gazdasági visszaesés, az állami szubvenciók megnyirbálása, az állami beruházások és a közmunkák csökkenése, a támogatott szolgáltatások árainak emelkedése, az állami transzferre leginkább ráutalt társadalmi csoportok jövedelemcsökkenése, a belső piac szűkülése, az egyensúlyi követelményeknek alávetett növekedéspolitika. Mindez drasztikus mértékű fejlődésslassító hatásokat eredményezett.⁵⁶² HEAD szerint az IMF által is érvényesíteni kívánt washingtoni konszenzus lényegében a hosszú távú növekedést áldozza fel a rövid távú fizetőképesség oltárán.⁵⁶³ Az IMF hitelfeltételei WADE és VENEROSO értékelése szerint lehetővé tették a talán „*legnagyobb békeidőben véghezvitt eszköztranszfer a helyi*

⁵⁵⁹ JENSEN, JODY: *A herceg, a kalmár és a polgári a globalizáció korában*, in *Politikatudományi Szemle*, XVI. évfolyam, 2. szám (2007), pp. 33-50. at 40. p.

⁵⁶⁰ BORDO – JAMES: *op. cit.* (2008), pp. 208-209.

⁵⁶¹ SZABÓ: *op. cit.* (2010), 110. p.

⁵⁶² CSÁKI: *op. cit.* (2011), 370. p.; BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 225. p.; STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 31. p.

⁵⁶³ HEAD, JOHN W.: *Losing the Global Development War: A Contemporary Critique of the IMF, the World Bank, and the WTO*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2008, 175. p.

tulajdonosoktól a külföldiek kezébe az elmúlt ötven évben, bárhol a világon.”⁵⁶⁴ GOWAN úgy látja, hogy az IMF által oktrojált strukturális kiigazítási programok végrehajtása lényegét tekintve annak a célnak az elérését biztosítja, hogy az amerikai bankok ne legyenek veszteségesek.⁵⁶⁵ Hasonlóan érvelt BERGSTEN, amikor azt hangsúlyozta, hogy a Valutaalap az általa megnyitott hitellehetőségek ellenében olyan gazdaságpolitikát hajtat végre a kormányokkal, amely kedvez a tőke szabad mozgásának, ezáltal pedig az USA törekvéseinek.⁵⁶⁶

A kevésbé fejlett gazdaságok tekintetében az IMF képes a „kondicionalitások” betartatására és kikényszerítésére, de a fejlett gazdasággal bíró szufficites országok irányában hatástalan az Alap monetáris felügyeleti hatásköre.⁵⁶⁷ A fejlődő országok nagyjából 1980-tól kezdődően az IMF, a Világbank, valamint az amerikai és a brit kormányzatok erőteljes ösztökélésére adaptálták a globális kapitalizmus „konszenzuális” előírásait, és piacbarát, exportvezérelt növekedésre, valamint kínálatorientált fejlődésre álltak át.⁵⁶⁸ A szerkezeti reformok gyakorta nem illeszkedtek az illető ország adottságaihoz, hagyományaihoz, gazdasági és társadalmi teherbíró képességéhez. Az IMF anélkül ösztönözte a belföldi pénzügyi tevékenységek liberalizálását, és a külföldi tőke beáramlását, hogy előtte a fogadó országok megerősíthették volna pénzügyi intézményeiket, és megfelelő biztonsági mechanizmusokat alakíthattak volna ki.⁵⁶⁹

Az IMF ragaszkodott hozzá, hogy a fejlődő országok szigorú monetáris politikát folytassanak, amely azt eredményezte, hogy a kamatlábak az egekbe szöktek, lehetetlenné vált a munkahelyek teremtése. Ez a kereskedelmi liberalizáció a szociális biztonsági háló hiányában a munkahelyeiket elvesztő polgárok szegénységének fokozódásához vezetett. A reformok elhibázott időzítése és sorrendje is sok országban vezetett növekvő munkanélküliséghez és szegénységhez.⁵⁷⁰ A hitelek visszafizetése óriási terheket rótt az államháztartásra és a lakosságra. Számtalan latin-amerikai és afrikai ország volt kénytelen az állami kiadások nagyobb hányadát a felvett hitelek törlesztésére fordítani. A szegények szociális intézményeire

⁵⁶⁴ WADE, ROBERT – VENEROSO, FRANK: *The Asian Crisis: The High Debt Model versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex*, in *The New Left Review*, No. 228 (March-April 1998), pp. 3-23. at 20. p.

⁵⁶⁵ Idézi: HARVEY, DAVID: *Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmzés által*, in *Fordulat*, II. évfolyam, 7. szám (2009), pp. 78-106. at 88. p.

⁵⁶⁶ Idézi: LÁNYI KAMILLA: *Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről*, in *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évfolyam, 6. szám (2001 június), pp. 498-519. at 502. p.

⁵⁶⁷ BLAHÓ: *op. cit.* (2002), 171. p.

⁵⁶⁸ WADE, ROBERT: *Pénzügyi rezsimváltás?* in *Fordulat*, I. évfolyam, 4. szám (2008), pp. 36-53. at 48. p.

⁵⁶⁹ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 158. p.; BÁGER: *op. cit.* (2011), 26. p.

⁵⁷⁰ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 35. p.

fordított állami kiadásokat drasztikus mértékben csökkentették, hogy több forrás maradjon a hiteltörlesztésre. Növelték a teljes költségvetés kamatfizetésre fordított részarányát; ennek érdekében gyakran még a nemzetvédelmi ráfordításokat is redukálni voltak kénytelenek. Az alacsony jövedelmű országok nemzetközi eladósodottsága az 1980-ban mért 134 milliárd dollárról 1992-re 473 milliárd dollárra emelkedett, a kamatfizetési kötelezettség pedig 6,4 milliárdról 18,3 milliárd dollárra. Latin-Amerikában az állami költségvetés kamatfizetésre fordított aránya 9%-ról 19,3%-ra, míg Afrikában 7,7%-ról 12,5%-ra emelkedett.⁵⁷¹ A támogatott országok egy része még adósságsapdába is került: a korábban felvett kölcsönök visszafizetésének terheit újabb kölcsönök és „fejlesztési segélyek” felvételével próbálták áthidalni. Ez újabb „szerkezeti reformok” bevezetésével, és az állami jóléti kiadások további csökkentésével járt.⁵⁷²

1997 nyarán az IMF a bajba jutott délkelet-ázsiai országok (Thaiföld, Dél-Korea, Indonézia) megrendülésére a szokásos „rutinmegoldásokat” javasolta. A G7 országok támogatásával nyújtott csaknem 100 milliárd dolláros mentőcsomag feltételei között szerepelt a magas kamatszint fenntartása, a valuták leértékelése a lebegő árfolyamra való áttérés révén, a szigorú költségvetési politika, az állami kiadások ismételten csak „strukturális reformnak” nevezett csökkentése, az adóemelés, valamint a külföldi tőke beáramlásának könnyítése. Dél-Korea, Indonézia és Thaiföld a nemzetközi pénzügyi segélycsomag feltételeként elfogadta az IMF programját.⁵⁷³ Az ajánlott terápia azonban csúfos kudarcot vallott: a pénzügyi válság a reálgazdaságra is áttért, a tehetősek külföldre menekítették megtakarításaikat, a bankcsődök felszámolták a hitelezést, a GDP zuhanni kezdett, a munkanélküliség pedig a korábbi szint sokszorosára – Indonéziában a tízszeresére – nőtt.⁵⁷⁴ A thaiföldi és indonéz valuták elleni támadás, valamint az IMF által megkövetelt kemény deflációs irányelvek, valamint a makrogazdasági kereslet visszafogása számos életképes nagyvállalatot is csődbe juttattak, és visszavetették azt a jelentős társadalmi és gazdasági fejlődést, ami – nem kis részben a délkelet-ázsiai térség fejlesztő államainak köszönhetően – Kelet-és Dél-Ázsia nagy részét jellemezte.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ KORTEN: *op. cit.* (1996), pp. 201-202.

⁵⁷² CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 158. p.

⁵⁷³ BASSA ZOLTÁN: *A fejlesztő állam és a pénzügyi szektor modernizációja*, in CSÁKI GYÖRGY (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, pp. 161-199. at 177. p.

⁵⁷⁴ FORGÁCS: *op. cit.* (2012), pp. 57-58.

⁵⁷⁵ HARVEY: *op. cit.* (2009), 98. p. A kelet-ázsiai válság alatt és után valójában azon országok kerültek el a látványos gazdasági visszaesést, amelyek nem az IMF „válságkezelő” előírásait követték. Kína azáltal kerülte el a recessziót, hogy expanziós fiskális és monetáris politikát folytatott. Malajzia, a legrövidebb és legkevesebb mély válságot átélő ország nem rendelkezett IMF-programmal, sőt még a tőke ellenőrzését is bevezette, amiért az IMF és az USA Pénzügyminisztériuma élesen kritizálták. Az idő azonban végül őket igazolta: Malajzia például sokkal kevesebb örökölt adóssággal rendelkezett, mint azok, akik hallgattak az IMF tanácsaira; a tőkekontroll révén el tudták kerülni, hogy uzsora szintűre kelljen emelni a kamatokat; az alacsonyabb kamatok mellett kevesebb csőd

Ráadásul az IMF által nyújtott hitelt az Alap „szokásos receptje szerint” elsősorban a valutatartalékok növelésére és a bankok, pénzügyintézetek stabilizálására használták fel.⁵⁷⁶ Hasonló kudarc kísérte az IMF tanácsait követő Oroszország piacgazdaságba való „átsegítésének” folyamatát is: „*azáltal, hogy a haldokló és dekadens kommunizmust a hatékony kapitalizmus váltotta fel, a termelési eredményeknek szárnyalniuk kellett volna. A GDP azonban 40 százalékkal csökkent, a szegénység pedig tízszeresére nőtt.*”⁵⁷⁷

Az argentin kormány a válság kezelése érdekében 2001-ben DOMINGO CAVALLO gazdasági miniszter vezetésével késznek mutatkozott rá, hogy minden hazai társadalmi csoporttal (köztisztviselők, nyugdíjasok, tartományi önkormányzatok, bankbetétesek) konfrontálódjon, csak hogy eleget tehessen a külföldi hitelezőkkel szemben fennálló adósság lefaragását célzó követelményeknek. Ennek érdekében költségvetési megszorításokat fogantatosítottak, illetve korlátozták a készpénzfelvételi lehetőségeket. Az argentin gazdasági rendszert „*dicséret övezte a stabilizációban, a gazdasági növekedésben és az IMF-hátterű piacközpontú reformok véghezvitelében betöltött szerepéért*”, az argentin lakosság reakciójának nyomása alatt azonban CAVALLÓÉK stratégiája végül csődöt mondott.⁵⁷⁸ HENRY KISSINGER 1983 januárjában papírra vetett véleménye szerint a fejlődő országok eladósítása valójában azt a célt szolgálta, hogy a jövőt elzálogosítva tudják biztosítani a bankok versenyképességét. Ezzel kapcsolatban azonban egy olyan lehetséges koreográfiát is említett, amely bármikor valóságos forgatókönyvvé is válhat, ezért érdemes rá figyelni: „*mivel az adósok soha nem szabadulhatnak szorult helyzetükből, (...) előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz a robbanás, ha az adós országok kénytelenek hosszú távon tudomásul venni a nélkülözéseket csak azért, hogy óvják a külföldi bankok hitelezési egyensúlyát.*”⁵⁷⁹ KISSINGER következetesen kiemelte az IMF hitelnyújtásának negatív gazdasági és társadalmi következményeit is, keményen kritizálva a megszorítások munkanélküliséget növelő, a lakosságot elnyomó és gazdasági fejlődést visszafogó hatását.⁵⁸⁰

fordult elő, mint Dél-Koreában vagy Indonéziában, ahol a cégek 50, illetve 75%-a kényszerült csődeljárásba. STIGLITZ, JOSEPH E. (2003): *A viharos kilencvenes évek. A világ eddigi legprosperálóbb tíz évének új története.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, pp. 222-233.

⁵⁷⁶ BASSA: *op. cit.* (2009), 179. p.

⁵⁷⁷ STIGLITZ: *op. cit.* (2005), 54. p.

⁵⁷⁸ CZÉKUS ÁBEL: *Az államcsődtől a késleltetett korrekcióig, argentin pénzügy-politikai tapasztalatok*, in *Pénzügyi Szemle*, 2014/2. szám, 259-274. at 261. p. ; RODRIK: *op. cit.* (2014), 239. p.

⁵⁷⁹ KISSINGER, HENRY A.: *Saving the World Economy*, in *Newsweek*, January 24, 1983. Idézi: FARKAS PÉTER: *A globális válságról világszemléletben*, in *Fordulat*, 9. szám (2010 nyár), pp. 156-173. at 161. p.

⁵⁸⁰ KISSINGER, HENRY A.: *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century.* Simon&Schuster Paperbacks, New York, 2011, 223. p.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az IMF által sürgetett strukturális reformok, és a neoliberais/neokonzervatív áramlat elgondolásai közötti intenzív kapcsolat egyértelműen kimutatható. Az IMF által koordinált stabilizációs programok végrehajtása a legtöbb esetben a washingtoni konszenzus „tízparancsolatát” népszerűsíteni hivatott „missziós hadjárat” keretébe illeszthető manővernek bizonyult. STIGLITZ így írt erről: *„Úgy viselkedtünk, mintha mi ismernénk a fejlődés egyetlen, garantált formáját, és – időnként egyéb fejlett ipari országok közreműködésével – más nemzeteket arra kényszerítettünk, hogy mintáinkat kövessék. Gazdasági diplomáciánkon és az amerikai dominanciájú IMF-en keresztül az »amerikai nagybácsi« a világ más országai számára recepteket osztogató »amerikai doktor úrrá« változott: »Nyirbáljátok meg a költségvetést! Lazítsátok a kereskedelmi korlátozásokat! Privatizáljátok mindent, ami használható!«- hirdettük. Egyes orvosokhoz hasonlóan túl elfoglaltak – és túl magabiztosak – voltunk ahhoz, hogy meghallgassuk a páciens saját gondolatait. (...) A beteggel szemben bántóan modortalanok voltunk, és – miként azt egyre több páciensünk kénytelen volt észrevenni – a külföldön javasolt gyógyszerek lényeges szempontból különböztek az otthon alkalmazottaktól.»⁵⁸¹*

A strukturális reformokra történő erőteljesebb fókuszálás következtében a gazdasági hatékonyság javítását és a növekedést célzó, IMF által patronált programoknak mindinkább részévé vált a gazdaságpolitikai döntési folyamatok, továbbá a vonatkozó jogszabályi környezet befolyásolása, azaz az intézményi reform kivitelezése. A strukturális politika égisze alatt az IMF érezhető hatást gyakorolt a reformok által érintett államok kereskedelempolitikai, árliberalizációs és privatizációs gyakorlatára is. A belső és külső „pénzügyi sérülékenység csökkentését célzó” strukturális feltételek között említhető, hogy erősítették a központi bankok kormányzattal szembeni függetlenségét, valamint arra hivatkozva, hogy az államháztartás alakulására nézve „burkolt kockázatot és megterhelést” jelentenek, visszaszorították az állami vállalatok finanszírozásának mértékét.⁵⁸² A Valutaalap hitelezési gyakorlata különösen a fejlődő országok társadalmára nézve eredményezett destruktív, a lakosság amúgy is alacsony szinten mozgó jólétét tovább erodáló, az ország fejlődését kedvezőtlen irányba térítő gazdaságpolitikai fordulatot. A szerkezeti reformok legnagyobb kudarcai az alábbiak: az állami kiadások megkurtítása gyakran érintette a fejlődő országokban az amúgy is „gyerekcipőben járó” oktatás, illetve egészségügy területét, ezzel hosszabb időre veszítették el a felzárkózás esélyeit. Az állami jóléti szolgáltatások privatizációja súlyos társadalmi feszültségek forrásává

⁵⁸¹ STIGLITZ: *op. cit.* (2005), pp. 55-56.

⁵⁸² BÁGER: *op. cit.* (2011), 96. p.

vált, ugyanis a lakosság nagy része képtelen volt megfizetni a drágábbá vált szolgáltatásokat. A neoliberális politika érzéketlen volt az illető ország adottságaira is.⁵⁸³

Objektíve igaz ugyan, hogy a hitelszerződés alapján a hitelért folyamadó állam önként vállalja a hitel nyújtása fejében vállalandó kötelezettségeket, tehát szerződéses alapon veti alá magát a belső pénzügyi szuverenitása (vagy más terminussal élve: pénzügyi felségjoga) korlátozásának. Ám ezzel az aktussal az Alap mégis széles körű lehetőséget kap arra, hogy az általa kialakított, és feltételként szabott obligációkkal befolyásolja az érintett állam gazdaságpolitikáját, illetve ellenőrizze a szóban forgó intézkedések „szuverén” által történő realizálását. SZENTES szerint ezzel egyértelműen csorbul az „állami politikák és jogrendszerek szuverén alakíthatósága.”⁵⁸⁴ BOD meglátása alapján az IMF konszolidált viszonyok között a gazdaságpolitikai dialógus terepe, emellett azonban végső soron a kölcsöntőke forrása is, meghatározó súlyt pedig akkor nyer a szervezet álláspontja, ha a szóban forgó állam más forrásból (már) nem jut hitelhez. Ebben a stádiumban már valóságos *gazdasági függésről* beszélhetünk, hiszen az inkriminált ország kormánya számára nem sok választási lehetőség marad.⁵⁸⁵ A fentebb ismertetettekre tekintettel az IMF hitelezési gyakorlata véleményünk szerint nagymértékben alkalmas arra, hogy csökkentse a nemzetállamok gazdaságpolitikai mozgásterét, csorbítsa az *elméletileg* széles körben rendelkezésükre álló manőverezési lehetőségeket, valamint korlátozza a kormányzatok gazdasági és pénzügyi hatásköreit.

⁵⁸³ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 157. p.

⁵⁸⁴ SZENTES TAMÁS: *Globalizáció és regionalizálódás: Az állam, illetve az intézmények és a jog szerepe a mai világgazdaságban*, in SIMON ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok Nagy Tibor tiszteletére*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, pp. 277-288. at 281. p.

⁵⁸⁵ BOD: *op. cit.* (2002), 255. p.

IV. 6. A Világbank: a gazdaság fejlesztője vagy a piaci fundamentalizmus másik szószólója?

A második világháború után létrehozott nemzetközi pénzügyi rendszer másik kiemelkedő szereplője az IMF testvérszervezete, a *Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank*, rövidebb – egyben ismertebb – nevén a Világbank volt. A Világbank létrehozásáról szóló megállapodás részleteinek és elveinek kidolgozását egy szakmai bizottság élén maga KEYNES vezette.⁵⁸⁶ A Bretton Woods-i konferencia résztvevői eredetileg csak egy átmeneti jelleggel működő bankot kívántak létrehozni: a tervezett intézménynek (*International Bank for Reconstruction, IBR*) azt a feladatot szánták, hogy az amerikai, illetve a kanadai kormány Nyugat-Európa második világháború utáni újjáépítésére szánt kölcsöneit szervezett mederbe terelje. A nyugat-európai államok helyzetükből következően a háborút követő esztendőkből főként a helyreállítás relevanciáját hangsúlyozták. A konferencia folyamán azonban mégis egy szélesebb profillal rendelkező szervezet létrehozása mellett határozták el magukat: a „D” (*Development*) betűt is szerepeltették a bank mozaikszavában, még hozzá abból a célból, hogy az intézmény reputációját ne tépázza meg az ideiglenes jelleg. Amennyiben ugyanis fejlesztési célokra is finanszírozást folyósít, nem kell a működését rövid időn belül automatikusan beszüntetnie.⁵⁸⁷

1945-ben kelt alapító okirata szerint ennek megfelelően a Világbank elérendő céljai az alábbiak voltak. A tagállamok területi újjáépítésének és fejlesztésének elősegítése termelő célú tőkebefektetések megkönnyítése révén, beleértve a háború alatt szétrombolt, illetve szétzilált nemzetgazdaságok újjáépítését, a termelés átállítását, valamint a kevésbé fejlett országok termelését és erőforrásainak fejlesztését. Külföldi magántőke-befektetések előmozdítása kölcsönök garانتálása, illetőleg kölcsönökben és más befektetésekből való részvétel útján; elfogadható feltételek mellett előteremthető tőke hiányában a Bank saját tőkéjének, illetve más forrásokból megszerzett eszközöknek produktív célokra történő rendelkezésre bocsátása. A nemzetközi kereskedelem tartós és egyenletes fejlődésének, és a fizetési mérlegek egyensúlyának előmozdítása a nemzetközi befektetések ösztönzése révén. A nyújtott vagy a garantált kölcsönök összehangolása a más forrásokból származó nemzetközi kölcsönökkel. Olyan tevékenység kifejtése, amely figyelembe veszi a nemzetközi befektetéseknek a tagállamok üzleti viszonyaira gyakorolt hatását. Végül az elérendő célok között szerepelt a békeviszonyok közötti gazdálkodásra való áttérés elősegítése is.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ PRÁGER: *op. cit.* (2003), 51. p.

⁵⁸⁷ DÉCSY: *op. cit.* (2001), 425. p.

⁵⁸⁸ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 233. p.

Az IMF-nél tapasztalt szemlélet-és irányváltás azonban a globális folyamatok hatására a Világbank esetében is bekövetkezett. A tevékenység hangsúlya fokozatosan tevődött át az újjáépítésről⁵⁸⁹ a fejlesztésre.⁵⁹⁰ A Bank eredetileg csak projektfinanszírozással foglalkozott: konkrét helyreállítási vagy fejlesztési programok megvalósítását finanszírozta, vagy ilyen programok finanszírozásához járult hozzá. ROBERT MCNAMARA gondolkodásában az állam kulcsszerepet játszott a fejlődés tekintetében, és ez a Világbank gyakorlatában is megmutatkozott: elnökségi érája alatt az államilag tulajdonolt, fejlődéssel foglalkozó pénzügyi vállalatok és ipari vállalkozások a világbanki kölcsönök kitüntetett haszonélvezői voltak.⁵⁹¹ Az 1980 és 1995 közötti időszakban a Bank figyelme azonban az egyes projektekben való gondolkodásról a *szerkezetátalakítási programok (Structural Adjustment Loan – SAL)* támogatása felé fordult, ami még szorosabbra fűzte kapcsolatait a stabilizációt favorizáló IMF-fel. (A szoros kapcsolat jele az is, hogy a Világbank-tagság előfeltétele az előzetes IMF-tagság.)⁵⁹²

A fejlesztési segélyezésen belül az 1970-es évektől egyre nagyobb jelentőségre tett szert az IMF és a Világbank által szorgalmazott strukturális kiigazítás gyakorlata. A két szervezet egyre gyakrabban csak azért nyújtott segélyeket és kedvezményes hiteleket a fejlődő országoknak, hogy patronálja őket a washingtoni konszenzus neoliberais tízparancsolatának gyakorlati adaptálásában, az így folyósított segélyeket és hiteleket pedig – az IMF-nél már jelzett módon – gazdaságpolitikai kondicionalitással, feltételességgel kapcsolták össze.⁵⁹³ Az 1980-as évtized végére a Világbank a „nagy testvér” hatására növekvő mértékben illesztett a kiigazítási programjaiba inflációval, illetve költségvetési egyensúllyal kapcsolatos teljesítmény-elvárásokat is. A strukturális szervezeti reformok keretében a Világbank például a következőket kívánta meg az afrikai országoktól: kiterjedt árliberalizáció (külön nevesítve a banki hitelek és a kamatok liberalizálását), ezzel párhuzamosan a hazai árszabályozás felszámolása, dereguláció, kereskedelmi reformok, az állami tulajdonban lévő vállalatok magánosítása, a gazdasági ösztönzők javítása, illetve a beruházási ráta emelésére irányuló

⁵⁸⁹ A Világbank hitelezési tevékenysége az első időszakban tehát a második világháború utáni újjáépítési feladatok elősegítését szolgálta. Az 1940-es évek második felében az európai országok (elsőként Franciaország, később Hollandia, Dánia és Luxemburg) összesen 837 millió dollár összegű, az újjáépítést szolgáló programhitelben részesültek. BÁGER: *op. cit.* (2011), 38. p.

⁵⁹⁰ MINGST: *op. cit.* (2011), 269. p. Az első fejlesztési célú hitelek nyújtására az 1950-es évtized elején került sor, kedvezményezettjei pedig Latin-Amerika országai voltak. A Bank hitelnyújtási tevékenysége az 1950-es évektől kezdődően egyre több fejlődő országra (India, Pakisztán, Thaiföld, Irán, Nigéria) terjedt ki. BÁGER: *op. cit.* (2011), 38. p.

⁵⁹¹ CSÁKI: *op. cit.* (2011), 380. p.; WAEYENBERGE: *op. cit.* (2011), 84. p.

⁵⁹² BÁGER: *op. cit.* (2011), pp. 36-37.; BLAHÓ: *op. cit.* (2002), 172. p.

⁵⁹³ PARAGI BEÁTA – SZENT-IVÁNYI BALÁZS – VÁRI SÁRA: *Nemzetközi fejlesztési segélyezés*. TeTT Consult Kft., Budapest, 2007, 52. p.

intézkedések.⁵⁹⁴ A hibás gazdaságpolitikai feltételek előírása gyakran – például a már említett 1997. évi délkelet-ázsiai válság alkalmával – fordult elő a Világbank gyakorlatában, több esetben súlyos és negatív következményeket eredményezve.⁵⁹⁵ A szegénység kérdése lekerült a segélyprogramok repertoárjáról, ezzel párhuzamosan beszűkült a fejlődés(gazdaságtan) értelmezése, és drámai módon megnövekedtek az előírt feltételek. A Világbankot számtalan kritika érte, amiért irreális elvárásokat támasztott a fejlődő országokkal szemben, amiért fejlesztő tevékenységében nem fordít kellő figyelmet a szociális szektor (oktatás, egészségügy, szociális gondozás) követelményeire, illetve amiért nem nyújt nagyobb támogatást a legszegényebb országok helyzetének javítására – annak ellenére, hogy retorikai síkon kiemelt feladatának tekinti a világszegénység leküzdését.⁵⁹⁶

A Világbank már az 1950-es évtized során megkezdte befolyási hálózatának kiépítését: a harmadik világ országaiban igyekezett az általa nyújtott szolgáltatásokra irányítani a figyelmet. A Világbank a strukturális kiigazító kölcsönök (SAL) fokozatosan egészítette ki az ún. szektorális kiigazító kölcsönök eszközével (*Sectoral Adjustment Loan*, SECAL 1982), elősegítve ezzel a gazdaságpolitikához kötött kölcsönök gyors elterjedését.⁵⁹⁷ Az évtizedek folyamán a Bank a nemzetközi fejlesztési rendszer igazi „nehézsúlyú bajnokává” vált: nagy összegű hiteleket folyósít a Világbank mintegy 100 tagországának: évente mintegy 25 milliárd dollár finanszírozási kötelezettséget vállal. Funkcionális, pénzügyi és személyzeti ereje révén a Világbank sokkal inkább képes az általános nemzeti és ágazati fejlemények követésére, és azok befolyásolására, mint más fejlesztési intézmények. BLAHÓ értékelése szerint a szervezet képes az elemzési szigor, a pénzügyi támogatás és a gazdaságpolitikai befolyásolás összekapcsolására.⁵⁹⁸ Amíg az ENSZ szervei és szakosított intézményei csak kevésbé hatékonyan képesek működni, addig az ENSZ-hez tartozó, de attól eltérő szervezeti és irányítási struktúrával működő⁵⁹⁹ Világbank bizonyos esetekben *expressis verbis* önállóan tud

⁵⁹⁴ VAN DE WALLE, NICOLAS: *African Economies and the Politics of Permanent Crisis, 1979-1999*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 8, 75. p.

⁵⁹⁵ PARAGI et al.: *op. cit.* (2007), 72. p.

⁵⁹⁶ WAEYENBERGE: *op. cit.* (2011), 85. p.; BÁGER: *op. cit.* (2011), 37. p.

⁵⁹⁷ SHIHATA, IBRAHIM F.: *The World Bank Legal Papers*. Kluwer Law International-Martinus Nijhoff Publishers, Hague-Cambridge, 2000, pp. 385-396. ; WAEYENBERGE: *op. cit.* (2011), 87. p.

⁵⁹⁸ BLAHÓ: *op. cit.* (2012), 179. p.

⁵⁹⁹ A Világbank legfőbb döntéshozó szerve a Kormányzótanács (*Board of Governors*), amelynek tagjai a kormányzók (*governors*), akik a tagországok képviselői (jegybankelnökök, pénzügyminiszterek, a pénzügyminisztériumok államtitkárai). Az ügyvezető igazgatóság (*Executive Board*) az operatív irányító testület szerepét tölti be; elnöke egyben a Világbank elnöki pozícióját is betölti. Ez a fórum a Világbank általános üzletmenetét hivatott irányítani: dönt a Bank üzlet-és hitelpolitikájáról, valamint minden konkrét hitelkérelemről is. Határoz a következő évi források kihelyezéséről, illetve felhasználásáról, meghatározza a Bank gazdaságpolitikai irányelvet, valamint áttekinti a Bank által támogatott programok előrehaladását és a Bank tapasztalatait. CSÁKI: *op. cit.* (2011), 380. p.

beavatkozni a recipiensek gazdaságpolitikájába.⁶⁰⁰ Mai befolyását és szabályozó hatalmát jórészt annak az ügynökségi hálózatnak köszönheti, amelyet az ügyfelei, illetve későbbi adós országaiban épített ki. A Világbank politikájának alapvető eleme, hogy minden rendelkezésre álló erejével a hitelezői hálózat fenntartására törekszik.⁶⁰¹ Fejlesztési hiteleinek azonban rendkívül szigorú feltételei vannak: a Világbank elvárja, hogy a támogatandó beruházás legalább évi 10 százalékos megtérülési rátát biztosítson (ez azt jelenti, hogy legalább 6-7 éven belül meg kell térülnie a beruházásnak). Ez sokkal magasabb elvárás, mint több nemzetközi kereskedelmi banké, amelyek átlagosan évi 5-6 százalékos megtérülést írnak elő. A Világbank sajátos hitelfolyósítási mechanizmusa folytán a hitelt mindig utólag, a ténylegesen megvalósított intézkedések arányában bocsátja az adós rendelkezésére. A Világbank a nyújtott hitelek után kamatot számít fel.⁶⁰² Rigorózusak a bank ellenőrzési programjai is: a hiteldöntés meghozatalát követően egy független főosztály (a Beruházások Értékelő Főosztálya) szakértői értékeli a beruházást. Ezzel párhuzamosan – de a főosztály megállapításaitól függetlenül – a programban részt vállaló szakértők is adnak egy értékelést. A két értékelésben foglaltakat egybevetik, és a szigorúbb eredményt mutató értékelés következtetéseit alkalmazzák.⁶⁰³

A „testvérpár” közötti elvi munkamegosztás sokáig tiszteletben tartotta a két szervezet közötti mezsgyét: az IMF a tagországok makrogazdasági kérdéseire korlátozta a tevékenységét (költségvetési deficit, monetáris politika, infláció, külkereskedelmi hiány, a külső adósság nagysága), a Világbank pedig a strukturális kérdésekkel foglalkozott (a költségvetési kiadások szerkezete, az országok pénzügyi intézményei, munkaerőpiacai, kereskedelmi politikájuk). Az IMF azonban az idő múlásával STIGLITZ értékelése szerint egyfajta „testvérharcot” robbantott ki, amelyben győzedelmeskedni is tudott: lényegében minden kérdést a hatáskörébe tartozó

Az IMF-nél elmondottak egyébként a Világbankra is érvényesek: mivel az USA a szavazatok 16,4%-a felett diszponál és a legtöbb döntés meghozatalához minősített, a kvóták 85%-át jelentő többség szükséges, az USA egymagában is sikerrel meg tudja torpedózni a számára kedvezőtlen döntéseket. Lásd PARAGI et al: *op cit.* (2007), 109. p.

⁶⁰⁰ PARAGI et al: *op. cit.* (2007), 12. p.

⁶⁰¹ TOUSSAINT, ERIC: *A Világbank és az IMF a diktatúrák szolgálatában. Bretton Woods hatvanadik évfordulójára*, in *Eszmélet*, 2004/64. szám, pp. 51-63. at. 52. p. TOUSSAINT kiemeli, hogy a Bank a kliensországokban kvázi-kormányzati ügynökségeket hozott létre, amelyek pénzügyileg független szervezetekként tevékenykedtek. Az adott ország kormányzatainak döntéseit ugyan figyelembe vették ezen orgánumok, de nem álltak a helyi politikai intézmények, vagy a nemzeti törvényhozások kontrollja alatt. Ezek az intézmények egyre inkább a Világbank „meghosszabbított kezeivé” váltak. A Világbank ezzel a megoldással jelentős befolyásra tett szert a harmadik világ országainak politikai gazdaságirányításában.

A diktatúrákkal való „kokettálás” miatt TOUSSAINT mellett PETER GIBBON részéről is kritika érte a Világbankot, aki szerint a Bank sokáig volt meggyőződve arról, hogy az általa szorgalmazott reformokat csak „felvilágosult autoriter vezetők” asszisztálása mellett lehet hatékonyan véghezvinni. Lásd GIBBON, PETER: *The World Bank and the New Politics of Aid*, in SØRENSEN, GEORG (ed.) (1993): *Political Conditionality*. Routledge, London, 2004, pp. 35-62. at 53. p.

⁶⁰² DÉCSY: *op. cit.* (2001), 441, 444. p.

⁶⁰³ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), pp. 236-237.

problémaként kezdett kezelni, „felülkerekedve” a Világbankban zajló disputákon. Amint már szó esett róla, ezen expanzió része volt az a momentum is, hogy az 1980-as évektől a Világbank támogatásainak nyújtásához az IMF hozzájárulása is szükségessé vált.⁶⁰⁴

A Világbank küldetése mellett a szervezeti felépítése is sokat változott az idők folyamán. Napjainkra egy öt tagot számláló szervezetcsaláddá nőtte ki magát, amelynek a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankon kívül az alábbi tagjai vannak. A *Nemzetközi Pénzügyi Társaság (International Finance Corporation, IFC)* a fejlődő országok magánszektorai által végrehajtott beruházások támogatására jött létre 1956-ban. A *Nemzetközi Fejlesztési Társulás (International Development Association, IDA)* 1960-ban került megalapításra. Célja a legkevésbé fejlett országok adományok, valamint kedvezményes feltételű, hosszú lejáratú és kamatmentes hitelek útján történő támogatása. A *Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja (International Center for Settlement of Investment Disputes, ICSID)* 1966 óta az államok és a multinacionális vállalatok közötti viták rendezésének fórumaként funkcionál. Végezetül az 1988-ban életre hívott *Nemzetközi Beruházásbiztosítási Ügynökség (Multilateral Investment Guarantee Agency, MIGA)* a multinacionális vállalatok számára biztosít arra vonatkozó lehetőséget, hogy a fejlődő országokba irányuló beruházásaikat biztosítsák a politikai kockázatokkal (például az államosításokkal) szemben. A MIGA emellett maga is részt vállal a beruházási viták jogi úton történő rendezéséből.⁶⁰⁵

IV. 6. 1. A Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja (ICSID)

Tekintettel arra, hogy az ICSID az államok és a vállalatok közötti, nemzetközi beruházásokkal kapcsolatos jogviták rendezését hivatott szolgálni, és az ezzel kapcsolatos feladatkör-ellátás során a külföldi beruházók és a fogadó államok közötti vitás kérdések rendezésének vezető nemzetközi intézményévé vált,⁶⁰⁶ célszerű egy kicsit részletesebben is elemezni a tevékenységét. A Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központját (a Világbank Választott Bíróságát) a Világbank égisze alatt 1965-ben kidolgozott, *az államok és más államok természetes és jogi személyei közötti beruházási viták rendezéséről* szóló többoldalú nemzetközi beruházásvédelmi egyezmény (*Washingtoni Konvenció*)⁶⁰⁷ hozta létre. A Washingtoni Konvenció különlegessége, hogy bár alapvetően eljárási jogi természetű

⁶⁰⁴ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), pp. 32-33.

⁶⁰⁵ PARAGI et al.: *op. cit.* (2007), 109. p.; BLAHÓ: *op. cit.* (2002), 189. p.

⁶⁰⁶ BÁGER: *op. cit.* (2011), 46. p.

⁶⁰⁷ *Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States*

szabályok megalkotásával egy nemzetközi fórumot konstituált, rendelkezik a jogvita eldöntése során alkalmazandó anyagi jogi normákról is.⁶⁰⁸ Az ICSID eljárása egy olyan intézményesített nemzetközi fórumot hozott létre, amely biztosítja, hogy egy vállalatot képviselő és annak érdekében eljáró magánszemély eljárásba bocsátkozhat egy állammal szemben. BLAHÓ és PRANDLER értékelése alapján az ICSID főként a fejlődő világban tevékenykedő magántársaságok beruházási és egyéb műveleteinek garantálását végzi.⁶⁰⁹ Egy 2012-ben kelt, az Európai Parlament állásfoglalására irányuló indítvány értékelése szerint az ICSID határozatai nem tükrözik annak szükségességét, hogy a befektetők és nagyvállalatok jogai és kötelezettségei, illetve a kormányoknak a közérdek védelme érdekében történő fellépéséhez való joga egyenlő mértékben érvényesüljön. A dokumentum hangsúlyozza továbbá, hogy az ICSID határozathozatali gyakorlata meglehetősen kiegyensúlyozatlan, amennyiben döntően a nagyvállalatok javára ítélezik.⁶¹⁰

Az ICSID fő célja a Világbank kebelén belül a nemzetközi befektetéseket akadályozó, nem kereskedelmi kockázatok elhárítása, azaz a nemzetközi működőtőke bővüléséhez történő hozzájárulás. Az ICSID önkéntes fórumként, speciális választottbírósként működik, a vitákat pedig önkéntes alávetés alapján, egyeztetések vagy döntőbírósi eljárás útján rendezi. A szervezet alapító egyezményéhez a Világbank bármely tagországa csatlakozhat (az IMF-tagság tehát áttételesen e csatlakozás esetén is előfeltétel).⁶¹¹ Az ICSID joghatósága olyan vitákra terjed ki, amelyek közvetlenül a beruházásokkal összefüggésben keletkeztek, és valamilyen jogi kérdést érintenek. Az egyezmény azonban nem határozza meg, hogy mit kell beruházás alatt érteni. A végrehajtási igazgató (*executive director*) álláspontja szerint minden olyan jogvita az ICSID joghatósága alá tartozik, amely jogi problémát takar, jog vagy kötelezettség létét, illetve tartalmát érinti.⁶¹² A vonatkozó szakirodalmi álláspont alapján az ICSID koncessziós, létesítményi, vegyes vállalati, szolgáltatásnyújtási, nyereség-megosztási, kulcsrakész létesítmény-átadási, valamint technológiai transzfertárszerződésekkel összefüggő vitákkal foglalkozik tevékenysége során.⁶¹³

⁶⁰⁸ VÖRÖS: *op. cit.* (2004), 144. p.

⁶⁰⁹ BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2010), 238. p.

⁶¹⁰ B7-0218/2012. (2012. 4. 18.) Az Európai Parlament állásfoglalására irányuló indítvány. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+MOTION+B7-2012-0218+0+DOC+PDF+V0//HU> (Letöltés: 2014. 09. 20.)

⁶¹¹ Az ICSID-hez összesen a Világbank 143 tagországa csatlakozott. CSÁKI: *op. cit.* (2011), 385. p.

⁶¹² SCHIFFNER IMOLA: *A diplomáciai védelem a nemzetközi jogban. PhD értekezés.* Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola, Szeged, 2010, 209. p.

⁶¹³ DÉCSY: *op. cit.* (2001), 463. p.

Az alkalmazandó jog meghatározására a Konvenció háromlépcsős megoldást kínál. Első helyen a felek határozhatják meg az alkalmazandó jogot; másodsorban arra is kérhetik a Központot, hogy a vitát méltányossági alapon döntse el (ez azt takarja, hogy a döntéshez nem kötelező jogszabályt alkalmazni, ezáltal pedig a Központ diszkrecionális jogköre meglehetősen parttalaná, és a döntés kiszámíthatatlanná válik). Végül – mindezek hiányában – a Konvenció a fogadó állam jogát rendeli alkalmazni, de azon kitétel mellett, hogy a belső jogot a nemzetközi jog „szóba jöhető szabályaival együtt” kell alkalmazni.⁶¹⁴

Amennyiben a vitás felek nem tudnak egyéb módon egyezsége jutni, a beruházásvédelmi tárgyú szerződések nagy része az ICSID Főtitkárságát hatalmazza fel egy választottbíróóság létrehozására. Ez lehetővé teszi, hogy a beruházók jogsérelem esetén közvetlenül egy olyan választottbíróósághoz forduljanak, melynek igénybevétele esetén a vitában érdekelt felek kénytelenek lemondani minden más jellegű jogorvoslati lehetőségükről. Az egyezmény ezzel a lehetőséggel a külföldi beruházók érdekeit próbálta meg biztosítani, és előnyben részesíteni az államok érdekeivel szemben – azáltal, hogy közvetlen hozzáférést biztosítanak a választottbíróósághoz, elkerülve ezzel az esetleges politikai bizonytalanságokat.⁶¹⁵ A választottbíróósági eljárás eredményeként hozott ítélet a nemzeti bíróságokat is kötelezi, így a döntés fellebbezésre tekintet nélkül végrehajthatóvá válik (a jogorvoslat körében mindössze egy speciális *ad hoc* bizottsághoz lehet benyújtani ún. megsemmisítési kérelmet, ennek indoka azonban csak valamilyen súlyos eljárási szabálysértés lehet). Az ICSID választottbíróósági ítéletének végrehajtása a Konvencióhoz csatlakozott tagállamokra nézve tehát nemzetközi jogi kötelezettségként hárul; ez megint csak a külföldi befektető érdekeit biztosítja.

A Világbank felfogásában az 1990-es évek második felétől – főként JAMES WOLFENSOHN elnöki (1995-2005), illetve JOSEPH STIGLITZ alelnöki megbízatása (1997-2000) idején – érdemi elmozdulás történt a washingtoni konszenzus neoliberális felfogásától a fejlődés intézményi megközelítése, illetve a szegénység elleni küzdelem felkarolása irányába.⁶¹⁶ A szerkezetkiigazító programok helyére 1999-ben a *Szegénységméréséklő Stratégiai Keretprogramok (Poverty Reduction Strategy Papers – PRSPs)* alkalmazása lépett. A PRSP a makrogazdasági és strukturális szempontok mellett már a szociális aspektust is nevesítette, a

⁶¹⁴ VÖRÖS: *op. cit.* (2004), pp. 147-148. MÁDL és VÉKÁS példája szerint az *AGIP v. Republic Popular of the Congo* ügyben (1983) a Központ azt észlelte, hogy a kongói alkotmány államosítást biztosító rendelkezése nincs összhangban a nemzetközi jog által garantált minimális védelmi mércével, ezért az alkotmány eme szabályának alkalmazásától eltekintett, és a Kongói Népköztársaságot méltányos kártalanítás megfizetésére kötelezte.

⁶¹⁵ SCHIFFNER: *op. cit.* (2010), 206. p.

⁶¹⁶ PARAGI et al.: *op. cit.* (2007), 110. p.

gazdasági növekedés elősegítésén és a külső finanszírozási igény említésén túl célként tételezve a szegénység mérséklését is. E keretprogramokat az államok, a Világbank, az IMF és más partnerek közreműködésével 3-5 éves időszakra dolgozzák ki.⁶¹⁷ A nemzetközi pénzügyi intézmények az ún. *poszt-washingtoni konszenzus* keretében hajlandóak voltak *némiképp* átértékelni a szerkezeti reformok szükségességéről vallott korábbi elképzeléseiket, így *esetenként* már figyelembe veszik az illető országok társadalmi teherviselő képességét, valamint a reformok társadalmi hatásait is. A fejlődés fogalmának szükségszerűen integrálnia kellett – és a jövőre nézve még intenzívebben kell integrálnia – a fenntarthatóság, az egyenlőség és a demokrácia kérdéseit is.⁶¹⁸

A Világbankról szóló összegzés meglátásunk szerint mégis akkor tükröz valós állapotokat, ha megemlítjük, hogy a segélyezés révén a Bank érdemi befolyást tud gyakorolni – főként a fejlődő országok tekintetében – az államok gazdaságpolitikájának alakítására, a vitarendező fóruma révén pedig a beruházók és az államok között felmerülő viták rendezésére is. A világbanki kölcsönök az 1980-as években a kelet-közép-európai térségben a privatizációt, az árszabályozási kötöttségek oldását, az állami vállalatok felszámolását, az állam gazdasági szerepének csökkentését, a verseny erősítését, a pénzügyi rendszer liberalizációját, és a szociális háló karcsúsítását támogatták.⁶¹⁹ A Bank korábban érvényesülő, a szerkezeti reformok doktrínáját erőltető infrastruktúra-fejlesztési politikája⁶²⁰ hozzájárult a fejlődő országok környezetének rombolásához, és az államháztartási mozgásterük csökkenéséhez, miközben az adott ország gazdasági helyzetén érdemben nem javítottak. Emellett kiemelendő, hogy a támogatások egy része gyakran a helyi diktátorok, illetve a korrupció politikai elit pénztárcájába, vagy éppen a kivitelezésekkel megbízott nyugati nagyvállalatokhoz „vándoroltak”.⁶²¹

⁶¹⁷ BÁGER: *op. cit.* (2011), 43. p.

⁶¹⁸ WAYENBERGE: *op. cit.* (2011), pp. 93-94.; CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 161. p.

⁶¹⁹ BÁGER: *op. cit.* (2011), pp. 116-117.

⁶²⁰ A Világbank eleinte erőforrásainak mintegy kétharmadát elektromos erőművek és szállítási hálózatok létesítésére fordította. Az ilyen infrastrukturális beruházások már nem minősülnek túlnyomónak a Világbank műveleteiben. A támogatott beruházások körében mára kiemelkedő jelentőségűvé váltak a mezőgazdasági, vidékfejlesztési, kisvállalkozási és városfejlesztési programok is. BLAHÓ-PRANDLER: *op. cit.* (2005), 239. p.

⁶²¹ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), pp. 157-158.

IV. 7. OECD: Gazdasági együttműködés a liberalizáció előmozdításáért?

A Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete (*Organisation for Economic Cooperation and Development*, OECD) az OEEC (*Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete*) jogutódjaként jött létre. Az OEEC-t az európai gazdasági együttműködés tárgyában Párizsba összehívott konferencia égisze alatt hozták létre 1948. április 16-án. Az eredetileg tizenhét tagot tömörítő jogelőd szervezet fő célja az USA által Nyugat-Európának nyújtott ún. MARSHALL-segély⁶²² forrásainak allokációja, illetve e folyamat szervezeti kereteinek biztosítása volt, de az OEEC már a működés megkezdésével egyidejűleg deklarálta azon célokat, amelyek realizálásától Európa megerősödését várta.⁶²³

Az OEEC a kezdeti adminisztratív teendők ellátását követően egy létszámát és feladatköreit tekintve is folyamatosan gyarapodó szervezetté nőtte ki magát, ebből következően pedig a struktúráját tekintve is teljes mértékben átalakult. Az OECD alapokmányát Párizsban, 1960. december 14-én fogadták el (a szervezet 1961 szeptemberében kezdte meg tevékenységét).⁶²⁴ Ettől kezdve az OECC jogutódja a fejlett piacgazdaságokat tömörítő, a tagországok gazdasági és szociális politikáit koordinálni hivatott intézménnyé vált.

Bár az OECD konszenzuális alapon működik, és szankcionálási jogkörrel sincs felruházva, mégis az iparilag fejlett országok egyik centrális jelentőséggel bíró gazdaságpolitikai egyeztető fórumának tekinthető. Az OECD tagállamai a világ áru-és szolgáltatásvolumenének kétharmadát állítják elő.⁶²⁵ VÖRÖS erre a momentumra tekintettel az OECD-t a fejlett országok zártkörű szervezetének titulálta, és megjegyezte, hogy annak „legexkluzívabb” tagjai hajlamosak a szervezetet „*rich boys' club*ként” aposztrofálni.⁶²⁶ Az OECD számos aspektusból fontos szereppel bírt az atlanti irányú integrációs keretek biztosításában (nemzetközi tőkeáramlások szabályozása, diszkriminációmentes

⁶²² A második világháborút követően az európai gazdasági együttműködés beindítása szempontjából az első fontos fejleménynek az *Európai Újjáépítési Program* (MARSHALL-terv) bizonyult, amelyet GEORGE C. MARSHALL amerikai külügyminiszter 1947. július 5-én, a Harvard Egyetemen tartott beszédében hirdetett meg. A program 1948-ban indult el, és ennek keretében a nyugat-európai országok 1951-ig mintegy 12,3-13,5 milliárd dollár összegű forrástranszferben részesültek, ami nagyban hozzájárult eme gazdaságok viláégés utáni újjáépítéséhez, és háború utáni gyors fellendüléséhez. A program céljai között szerepelt az érintett országok közötti szorosabb kooperáció előmozdítása, ami a későbbi integrációs folyamat elmélyítéséhez is hozzájárult. PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 49. p.

⁶²³ PRÁGER: *op. cit.* (2003), pp. 62-63.

⁶²⁴ CARROLL, PETER – KELLOW, AYNLEY: *The OECD. A Study of Organisational Adaptation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2011, 45. p.

⁶²⁵ DÉCSY: *op. cit.* (2001), 465. p.; BLAHÓ – PRANDLER: *op. cit.* (2005), 341. p. MÉSZÁROS REZSŐ szerint az olyan konzultációs fórumok, mint az OECD állásfoglalásai ugyan főszabály szerint csak ajánlás jellegűnek minősülnek, azaz nem kötelező jellegűek, mégis meglepően nagy számban épültek be utólag a globális gazdasági döntésekbe, ezért hatékonyságuk magas szintűnek minősíthető. MÉSZÁROS et al.: *op. cit.* (2010), 182. p.

⁶²⁶ VÖRÖS IMRE: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. II. kötet*. KRIM Bt., Budapest, 2004, 31. p.

világkereskedelem, együttműködés a világgazdaság fejlődése érdekében), az utóbbi időben viszont egyre inkább a globális integráció egyik fontos intézményévé is válik.⁶²⁷ A szervezet tevékenysége a gazdasági fejlődés és együttműködés legszélesebb spektrumát fogja át.

Az Alapokmány első cikkelye az OECD céljaként a lehető legmagasabb gazdasági növekedés elérését, az életszínvonal emelkedésének elősegítését, illetve a magas szintű foglalkoztatottság biztosítását nevezi meg. A cikkely azonban már a következő fordulattal utal rá, hogy e célokat az adott országban és globálisan is érvényesülő pénzügyi stabilitás körülményei között kell elérni. Az első cikkely azt is megköveteli, hogy a tagországok járuljanak hozzá a korlátozás nélküli nemzetközi kereskedelem növeléséhez, és az ezzel kapcsolatos diszrimináció-mentességhez. A második cikkely ezt követően bővebben is kifejti, hogy milyen eszközök révén kívánja fokozni az OECD a gazdasági kooperáció hatékonyságát: a tagállamoknak gondoskodniuk kell a gazdasági növekedésről, a belső és nemzetközi gazdasági stabilitásról, csökkenteniük kell a kereskedelem útjában álló akadályokat, liberalizálni a tőkeáramlásait, illetve – a felsorolás többi eleméhez viszonyítva némiképp szarkasztikus módon – hozzá kell járulniuk a világ minden országának gazdasági felvirágoztatásához.⁶²⁸

A nemzetközi gazdasági szervezetek rendszeresen értékelik a tagállamok különböző területeken elért teljesítményeit, vizsgálják a vállalt kötelezettségek teljesítésének szintjét. Nincs ez másként az OECD esetén sem. Az alapokmány fentebb említett passzusa a tagállamok köteleességévé teszi az OECD statisztikai tájékoztatását a nemzeti, illetve nemzetközi statisztikai adatokról. A szervezet a rendelkezésére álló adatok alapján szinte mindenre kiterjedő, alapos országtanulmányokat készít, és tesz közzé rendszeres időközönként – ennek az elemzői közösség mellett az érintett kormányzatra nézve is hatása van, amennyiben azt hivatalból megkapja, és arra legalábbis reagálni kénytelen.⁶²⁹ A jelentésben foglaltak ezen túlmenően komolyan meghatározzák egy adott ország nemzetközi megítélését, többek között az ország vagy a jegybankja által eszközölt hitelfelvételek vonatkozásában.⁶³⁰ Egy kedvező jelentés vagy országtanulmány pozitív hatása messze túlmutat tehát az adott szervezet keretein, és nagymértékben javíthatja az ország általános megítélését, fokozhatja az üzleti körök és a

⁶²⁷ PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 50. p.

⁶²⁸ BLAHÓ: *op. cit.* (2002), 206. p.

⁶²⁹ BOD PÉTER ÁKOS: *Hitelminősítés, országhozzájárulás, nemzetközi finanszírozás – magyar szemmel*, in BABOS TIBOR – CZENE GRÉTA – MORVAI TÜNDE (szerk.): *A nemzetközi minősítő, értékelő és véleményalkotó szervezetek háttéréről és nemzeti szuverenitásra gyakorolt hatásáról*. PI-NET, Budapest, 2013, pp. 32- 59. at 45. p.

⁶³⁰ VÖRÖS: *op. cit.* (2004b), 31. p.

befektetők bizalmát.⁶³¹ A jelentés esetleges negatív megállapításainak folyományaként ugyanakkor egy országgal kapcsolatos bizalom könnyen megrendülhet, így stratégiai fontosságú befektetésektől eshet el.

Az OECD széles skálán mozgó kutatási, összehasonlító, illetve szabályozó karakterű szakértői profilja mellett élharcosnak bizonyult abban is, hogy a nemzetközi tőke mozgásokat sikerüljön megszabadítani az azokat akadályozó jogszabályi korlátoktól. Már az OEEC égisze alatt is komoly erőfeszítéseket tettek a tagállamok közötti tőke mozgáshoz és folyó fizetési műveletekhez kapcsolódó átutalások liberalizációjáért.⁶³² Az OECD megalakulását követően a tagok megállapodtak a korábbi megállapodások megerősítéséről és továbbfejlesztéséről. Az OECD ezért már a megalakulásától kezdve a tagországok közötti liberalizált befektetési rendszerek kiépítésének egyik fő szószólója volt.⁶³³ Az OECD keretében rendszeres egyeztetés folyik a tőke mozgások és a szabályozási ügyek témájában, ezáltal a szervezet befolyással bír az országok gazdaságpolitikai felfogására és intézkedéseire. A pénzügyi szolgáltatások tekintetében az OECD három alapvető követelményt támaszt a tagjaival szemben: a tőke mozgások liberalizálását; a folyó láthatatlan műveletek liberalizálását; végül a nemzeti bánásmód követelményét.⁶³⁴

A nemzetközi tőke mozgás jogi kereteinek kialakításában tehát az OECD-megállapodások alapvető szerepet játszottak. Az 1964-ben elfogadott *Tőke mozgások Liberalizálási Kódexe* és a *Folyó Láthatatlan Műveletek Liberalizálási Kódexe*⁶³⁵ keretében a beruházásokkal kapcsolatos korlátozásokra nézve alapvető tilalmakat állítottak fel, bár a gyakorlatban ekkor még a legtöbb kormányzat kivételeket tett a tilalmakat illetően.⁶³⁶ Tizenkét esztendővel később, 1976-ban az OECD keretei között fogadták el *A Nemzetközi Befektetésekről Szóló Nyilatkozatot* és a *Multinacionális Vállalatokról Szóló Nyilatkozatot*,

⁶³¹ SIMAI MIHÁLY-GÁL PÉTER: *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000, 203. p.

⁶³² KENDE TAMÁS – NAGY BOLDIZSÁR – SONNEVEND PÁL – VALKI LÁSZLÓ (szerk.): *Nemzetközi jog.* Wolters Kluwer Kft. – Complex Könyvkiadó, Budapest, 2014, 629. p.

⁶³³ SYNDER, EARL: *Foreign Investment Protection: a Reasoned Approach*, in *Michigan Law Review*, Vol. 61, No. 6. (1963), pp. 1087-1124.

⁶³⁴ BOD: *op. cit.* (2002), 268. p.; VÁRHEGYI ÉVA – GÁSPÁR PÁL: *A tőke mozgások szabadsága – az Európai Unió kihívásai.* Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt., Budapest, 1997, 30. p.

⁶³⁵ Ismertebb nevükön: Beruházási Kódex. Az OECD Tőke mozgási Liberalizációs Kódexe hatálya alá a közvetlen befektetések és létesítmények, míg a Láthatatlan Műveletek Kódexe hatálya alá a szolgáltatások tartoznak. Lásd *Áttekintés. Az OECD kódexe a tőke mozgások liberalizálásáról és a folyó láthatatlan ügyletekről. Felhasználói kézikönyv.* Organisation for Economic Cooperation and Development, 2003, 2. p.

⁶³⁶ BAYNE, NICHOLAS – VOOLCOCK, STEPHEN (eds.): *The New Economic Diplomacy: Decision-making and Negotiation in International Economic Relations.* Second Edition. Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, 2007, 149. p.

valamint azok eljárási határozatait.⁶³⁷ Ennek hatására egyre több ország szüntette meg a befektetésekkel kapcsolatos egyoldalú korlátozásait, és az OECD által megfogalmazott liberalizációs előírások végül irreverzibilissé váltak.⁶³⁸

Az OECD liberalizációs kódexei olyan okmányok, amelyek viselkedési szabályokat állítanak fel az OECD-tagállamok kormányzatai számára. A kódexek szabályozása azt az alapvető célt szolgálja, hogy a tagállamok felszámolják egymás között a tőke és a láthatatlan tranzakciók mozgásának korlátozásait, ennek eléréséhez pedig az OECD Tanácsa egy széles körű keretrendszert dolgozott ki.⁶³⁹ A Kódex filozófiája azt feltételezi, hogy a liberalizáció az egyes országok „hosszú távú érdekében áll”, egyúttal előnyösnek számít az illető ország kereskedelmi partnerei számára is. Ennek érdekében az OECD tagállamainak „*hajlandóaknak kell lenniük arra, hogy megszüntessék a korlátozásokat anélkül, hogy azonnali engedményt várnának cserébe más tagállamoktól.*” A diszkriminációmentesség szellemében pedig az OECD azt várja el tagállamaitól, hogy a „nyílt piac előnyeit” az összes többi tagállam lakosai számára is egyaránt, diszkrimináció alkalmazása nélkül biztosítsa.⁶⁴⁰ A Tanács a kódexet határozati formában fogadta el, ebből kifolyólag az abban foglalt elvek és rendelkezések kötelezőek a tagállamokra nézve. 2012 júliusában a Tanács annak a lehetőségét is megnyitotta, hogy a Kódexhez harmadik országok is csatlakozzanak.⁶⁴¹

A tőke mozgások liberalizálása elviekben az összes nemzetközi tőke mozgásra, és a hozzájuk kapcsolódó műveletekre kiterjed. A *pénzügyi szolgáltatások* liberalizációja főként az alábbi tevékenységeket érinti: tőkepiaci értékpapír-műveletek, pénzügyi műveletek, egyéb átruházható instrumentumokkal és nem értékpapírosított követelésekkel kapcsolatos műveletek, kollektív befektetési jegyekkel kapcsolatos műveletek, pénzügyi hitelek, kezesség, garancia és pénzügyi fedezetek, betétszámla-műveletek, devizaműveletek és életbiztosítás.⁶⁴² A *folyó láthatatlan műveletek liberalizálása* is érintette a *banki tevékenységek*, valamint a

⁶³⁷ Az eljárási határozatok kategóriája az alábbi dokumentumok körét takarja: *Nemzeti Elbánási Okmány, Multinacionális Vállalatok Irányelvei, Nemzetközi Befektetési Ösztönzők és Ellenőztönzők, Ellenmondó Eljárásokról Szóló Okmányok*. Az említett konvenciók a tagországok és az egyezményhez csatlakozó egyéb országok részéről tett politikai akarat kinyilvánításának tekinthetők, és a külföldi vállalatokat befogadó országok, valamint a nemzetközi vállalatok számára határoznak meg alapvető viselkedési szabályokat. ÁRVA LÁSZLÓ – DICHÁZI BERTALAN: *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon*. Kairosz Kiadó, Budapest, 1998, pp. 45-47.

⁶³⁸ BAYNE – VOOLCOCK: *op. cit.* (2007), 149. p.

⁶³⁹ Felhasználói kézikönyv: *op. cit.* (2003), 3. p.

⁶⁴⁰ Felhasználói kézikönyv: *op. cit.* (2003), 5. p. Az OECD 1986-ban a közvetlen befektetésekkel és letelepedéssel kapcsolatos viszonyosságról és/vagy diszkriminációról hozott döntése értelmében a tagországoknak regisztrálniuk kellett azon viszonyossági és diszkriminatív elemeket, amelyeket akkor alkalmaztak a gyakorlatban. Emellett kötelezte ezen országokat, hogy fokozatosan építsék le eme korlátokat. VÁRHEGYI-GÁSPÁR: *op. cit.* (1997), 32. p.

⁶⁴¹ KENDE et al.: *op. cit.* (2014), 629. p.

⁶⁴² *OECD Code of Liberalisation of Capital Movements: 2011 edition*. OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 31-38.

pénzügyi szolgáltatások körét, az alábbi vonatkozásban: fizetési szolgáltatások, bank-és befektetési szolgáltatások, elszámolás, klíring-, őrzési és letéti szolgáltatások, vagyonkezelés, likviditásmenedzselés, portfóliókezelés, nyugdíjalap-kezelés, értékőrzés, tanácsadás és ügynöki szolgáltatások, díjak, jutalékok, devizakülföldi befektetők fiók-és képviselő alapítása a bank-és pénzügyi szolgáltató szektorban.⁶⁴³ Az utóbbi tevékenységfajta kapcsán is kiemelt prioritást élvez az egyenlő bánásmód követelménye: a kódex értelmében a külföldi vállalatok fiókjaival és képviselőivel szemben nem támasztható több teherrel járó követelmény, mint a hazaiakkal szemben.⁶⁴⁴

A fentebb említett kódexek bizonyos rendelkezéseivel összefüggésben relatíve szűk körre kiterjedő fenntartások tehetők, illetve bizonyos esetekben türelmi időt is kaphat egy adott ország. A tőkemozgások egy csoportja, a rövid távú pénzügyi műveletek és az ingatlanszerzés (a kódex ún. B-függeléke) *rezerváció* (fenntartás) mellett is liberalizálhatók. Ez jelenthet egy hosszabb időre szóló mentességet, de azt is, hogy egy korábban már megszüntetett korlátozás visszaállítható. A rezerváció fajtája szerint lehet teljes (amikor az adott művelet végzését megtiltják), illetve részleges (ekkor csak bizonyos feltételek fennállása esetén tiltják meg valamely művelet végzését). Az A-függelékbe foglalt sorolt tőkemozgások esetén átmeneti, legfeljebb 18 hónap időtartamú könnyítésben, *derogációban* részesülhet egy ország akkor, ha a fizetésimérleg-helyzete súlyos, vagy ha a liberalizáció súlyos gazdasági, illetve pénzügyi zavarokat idézhetne elő. A kódexek emellett arról is rendelkeznek, hogy a rezerváció és a derogáció időtartama alatt is élvezheti az adott ország a más országok által nyújtott liberalizációból fakadó esetleges előnyöket.⁶⁴⁵

A nemzetközi befektetési deklaráció és a Nemzeti Elbánási Okmány⁶⁴⁶ aláírói amellet tettek hitet, hogy az egyes országok területén működő külföldi vállalatok számára minden szempontból olyan jogokat biztosítanak, mint amilyeneket a hazai tulajdonosok kezében lévő vállalatok élveznek az adózás, a nyereség felhasználása (újrabefektetése és repatrializálása), valamint a finanszírozáshoz való hozzáférés szempontjából.⁶⁴⁷ A *Nemzeti Bánásmód Tanácsa* (*Council of the National Treatment*) 1991 végén módosított döntése viszonylag széles körben

⁶⁴³ *OECD Code of Liberalisation of Capital Movements and of Current Invisible Operations: User's Guide 2007*. OECD Publishing, Paris, 2007, pp. 89-93.

⁶⁴⁴ VÁRHEGYI-GÁSPÁR: *op. cit.* (1997), 33. p.

⁶⁴⁵ VÁRHEGYI-GÁSPÁR: *op. cit.* (1997), 31. p.

⁶⁴⁶ *National Treatment for Foreign-controlled Enterprises: 2005 Edition*. Secretary-General of the OECD-OECD Publishing, Paris, 2005

⁶⁴⁷ ÁRVA-DICHÁZI: *op. cit.* (1998), 47. p.

teszi lehetővé a kivételek érvényesítését: a legtöbb egyezményhez csatlakozó országnak vannak olyan ágazatai, amelyek mentességet élveznek a nemzeti bánásmód követelménye alól.⁶⁴⁸

Mindent egybevetve leszögezhető, hogy az OECD beruházásvédelemmel (és általában véve a liberalizációval) kapcsolatos szabályozása alapvetően a külföldi működőtőke-beruházások előmozdítását tűzi zászlajára, ennek jegyében pedig a nemzetközi vállalatok érdekeit védelmezi, illetve korlátozni igyekszik a nemzeti kormányok gazdaságpolitikai mozgásterét. A nemzetközi vállalatok számára kimunkált magatartáskódex pusztán „puha ajánlásokat” tartalmaz, és nyitva hagyja a nemzetközi vállalatok nem megfelelő magatartásával kapcsolatos szankcionálás lehetőségeit. A legnagyobb és iparilag fejlett országok csak egy hosszabb „interregnumot” követően kezdték el alkalmazni a gyakorlatban az OECD-szabályozást, míg a fejlődő országok egy része – vélelmezhetően külső nyomásra – a fejlett országokat jócskán megelőzve igyekezett az OECD szabályozását magára nézve kötelező érvényűnek elismerni.⁶⁴⁹

Az OECD tagországai 1995 óta tárgyaltak egy olyan nemzetközi egyezmény létrehozásáról, amely világméretben biztosította volna a nemzetközi működőtőke-beruházások szabadságát, védelmét, illetve amely rendelkezett volna az államok és a befektetők közötti vitás kérdések rendezéséről.⁶⁵⁰ Ennek eredményeként 1997-ben az OECD országai egy sokat vitatott, ún. szabad megállapodásban rögzítették a jövőbeni külföldi működőtőke-beruházásokra vonatkozó megállapításaikat: ez a dokumentum a *Multilateral Agreement on Investment (Multilaterális Beruházási Egyezmény, MAI)* címet viselte. A cél az volt, hogy az államok egymás között a lehető legnagyobb mértékben liberalizálják a tőkeáramlást, és a beruházási tevékenység különböző formáit. A tárgyalások során azonban túl szélesre szabták a beruházások fogalmát, és ezáltal az egyezmény hatókörét, másrészt olyan követelményeket intézményesítettek volna, amelyek végül még a legfejlettebb államok többsége számára is irreálisnak bizonyultak.⁶⁵¹ A konvenció hatályba lépése esetén egy olyan univerzális beruházási egyezmény jöhetett volna létre, amely a gazdaság valamennyi szektorát szabályozta volna. A tervezet törvényes garanciákat fogalmazott meg a beruházásokra és a beruházókra egyaránt. Az egyezmény-tervezet olyan koncepciót szándékozott kidolgozni, amelynek centrumában a diszkriminációmentesség áll: eszerint bármely külföldi beruházó ugyanolyan támogatásokat

⁶⁴⁸ VÁRHEGYI-GÁSPÁR: *op. cit.* (1997), 33. p.

⁶⁴⁹ ÁRVA – DICHÁZI: *op. cit.* (1998), 55. p.

⁶⁵⁰ ÁRVA – DICHÁZI: *op. cit.* (1998), 56. p.

⁶⁵¹ SIMAI-GÁL: *op. cit.* (2000), 188. p.

élvez, mint a nemzeti, helyi beruházó.⁶⁵² Az egyezményt 1998 tavaszán fogadták volna el, de a megegyezéssel kapcsolatos előzetes információk napvilágra kerülése miatt – elsősorban a fejlődő országok egy részében, illetve a fejlett országok civil szervezetei soraiban – jelentős ellenállás bontakozott ki vele szemben, így az végül soha nem hatályosult.⁶⁵³

A kritikák szerint a MAI lényegében ugyanazon szerepet töltötte volna be, mint a fentebb elemzett TTIP/TAFTA: képes lett volna a nemzetállami szuverenitás kiiktatására, és olyan szabályozást kívánt hatályba léptetni, amely nagymértékben korlátozta volna a nemzeti kormányok mozgásterét a külföldi beruházásokkal kapcsolatban. Másrészt olyan jogorvoslati fórumokat szándékozott intézményesíteni, amelyeken a beruházók eredményesen támadhatnák meg a kormányok velük szemben érvényesített korlátozó intézkedéseit. A bírálatok ezért azt a momentumot hangsúlyozták, hogy az egyezmény aláírói lemondának a nemzeti gazdaságpolitika – közelebbről a kisvállalkozás-fejlesztési és munkaerőpolitika, illetve a nemzeti környezeti politika – aktív eszközrendszerének alkalmazásáról. A tervezet ráadásul hosszabb időre betonozta volna be a kialakított szisztémát: öt évig nem engedte volna felmondani a megállapodást, illetve a felmondást követő 15 évig még hatályosnak tekintette volna az aláíró kormányok által vállalt kötelezettségeket.⁶⁵⁴

Az OECD tevékenységét értékelve egyértelműen leszögezhető, hogy a szervezet liberalizációt előmozdítani kívánó ténykedése az állami reguláció és a kormányzati aktivitás klasszikus területeit (versenyszabályozás, árszabályozás, hatósági előírások, környezetvédelmi normák) érinti, kivonva azokat a hagyományos belső jogi keretek hatálya alól. A külföldi vállalatok, befektetők és beruházások védelme, a banki tevékenységek és a pénzügyi szolgáltatások liberalizációja, a nemzetközi kereskedelem torzításmentes érvényesítése, valamint a legjobb nemzetközi gyakorlat (*best practice*) kialakítása érdekében az OECD gyakorlatilag folyamatosan koordinál a szóban forgó szabályozási ügyekben.⁶⁵⁵

⁶⁵² LUKÁCS GÁBOR: *A külföldi tőke és az állami szuverenitás kapcsolata a globalizálódó világgazdaságban – elmélet és empiria. Avagy mennyiben korlátozzák a jelentős külföldi tőkebefektetők a nemzetállam döntéshozói szuverenitását? PhD értekezés.* Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2003, pp. 79-80.

⁶⁵³ BARANYI ÁRPÁD: *Multilaterális Befektetési Megállapodás: alkotmány a globális gazdasági rendszer számára,* in Kovász, 1998 tavasz, pp. 76-82.; DESTLER, I. M. – BALINT, PETER J.: *The New Politics of American Trade: Trade, Labor, and the Environment.* Institute for International Economics, Washington, 1999, pp. 33-35.

⁶⁵⁴ ÁRVA-DICHÁZI: *op. cit.* (1998), 57. p.

⁶⁵⁵ BOD: *op. cit.* (2002), 268. p.

IV. 8. A transznacionális társaságok és a nemzetállamok kapcsolata

Az 1976-ban rendezett *Hálózat* című film egyik szereplője, a NED BEATTY által megformált ARTHUR JENSEN egy olyan jövőképet vázolt fel az igazgatósági tanács ülésén elhangzott monológjában, amelyben az ideológiák és a nemzetek világa megszűnik, és egy vállalkozások testülete által dominált univerzumnak adja át a helyét, amelynek állandó meghatározói a könyörtelen igazgatósági rendeletek, és a világ egyetlen vállalkozássá degradálódik. A globalizáció számos kritikusa alapvetően ilyen szerep-és feladatkörrel felruházott entitásokként kezeli a mára vitathatatlanul komoly, gyakorlati befolyással is rendelkező hatalmi tényezővé erősödő transznacionális társaságokat (*transnational corporations, TNCs*).

A transznacionalizálódás SIMAI nézete szerint azt jelenti, hogy az állami érdekektől függetlenedő nemzetközi vállalatok döntési centrumaiból kiinduló folyamat során a globális vállalatok érdekeinek rendelik alá az egyes nemzetgazdaságokban zajló tranzakciókat, így integrálva a nemzeti termelés és szolgáltatás meghatározott területeit a globális vállalati szisztémákba.⁶⁵⁶ A termelés és a tőke gigantikus méretű koncentrációja, a TNC-k globálissá válása és markáns jelenléte a periféria, illetve félperiféria államaiban, valamint a pénzügyi spekuláció szerepének megnövekedése folytán a nemzetállami kormányzatok gazdasági manőverezőképessége egyértelműen csökken(t) és internacionalizálódik. FARKAS meglátása szerint ez a folyamat összefügg azzal, hogy korábbi gazdaságirányítási rendszereket (és a keynesiánus gazdaságpolitika megoldásait) tudatosan meggyengítették, és az sem zárható ki, hogy végül teljesen a nemzetközi szervezetekhez delegálják az egyes gazdaságpolitikai funkciókat.⁶⁵⁷

A globális kapitalizmus jelenségének korai előzményeit RUDOLF HILFERDING már az első világháború során írt munkájában megfigyelte. A különböző kartelleket, illetve trösztöket olyan hatalmi konglomerátumként tételezte ugyanis, amelyek tényleges uralmi jogkörökkel rendelkeznek – sokszor relevánsabbakkal, mint a szuverén állam. *„A kartellek és trösztök olyan hatalmi centrumok, melyek uralmi jogosítványokat gyakorolnak, az alárendeltek számára gyakorta jelentősebbeket, mint az állami felségjogok. Ezek a formális jogot materiális tartalommal töltik ki, áttörik a jogegyenlőséget, új függőségi viszonyokat hoznak létre, és végül a gazdaságról áttérnek az állam politikájára, hogy annak hatalmi szerveit céljaik szolgálatába*

⁶⁵⁶ SIMAI MIHÁLY: *Kihívások, alternatívák és útvesztők a globalizálódó világban*, in BAYER-LÉVAI: *op. cit.* (2003), pp. 60-79. at. 62. p.

⁶⁵⁷ FARKAS: *op. cit.*, in CSÁKI-FARKAS: *op. cit.* (2008), 16. p.

*állítsák. A gazdasági hierarchia csúcsai ütköznek a demokratikus alapokon létesült politikai szervezettel. Igyekeznek az államok kül-, gazdaság-és szociálpolitikáját, a kormány és az államigazgatás összetételét, a pártokat döntően befolyásolni, a gazdasági hatalmat közvetlenül politikai hatalommá átültetni.”*⁶⁵⁸ KARL KAUTSKY 1915-ben ugyancsak egy olyan világ „utópiáját” vetítette elő, amelyben az államok szerepét a monopoltársaságok végrehajtó bizottságai veszik át; ezt a jelenséget ő ultraimperializmusként tétélezte. *„Vajon nem lehetséges-e, hogy a mostani imperialista politikát új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, azaz nem fogja-e az egymás ellen harcoló nemzeti fináncctőke helyét a nemzetközileg szövetkezett és a világot közösen kizsákmányoló fináncctőke elfoglalni? Mindenesetre elképzelhető a kapitalizmusnak egy ilyen új szakasza.”*⁶⁵⁹

Az ilyen megállapítások napjainkra már nem is tűnnek annyira a valóságtól elrugaszkodottnak. A nemzetközi termelés rendszere napjainkban olyan vállalatbirodalmak kiépülésével megy végbe, amelyek rendkívül magas fokú autonómiával működnek.⁶⁶⁰ A TNC-k méreteiből következik, hogy döntéseik egyedileg is, de főként összhatásukat tekintve sok dimenzióban befolyásolják a világgazdasági, illetve nemzetközi politikai viszonyok alakulását, a világtermék szerkezetét, bővülését és elosztási viszonyait, emellett a transznacionális vállalatok irányításának nemzetközi konzekvenciái is meghatározó fontossággal bírnak, azaz számtalan embert érintenek közvetlenül vagy közvetve.⁶⁶¹ A TNC-k egyre fontosabb szerepet játszanak a globális gazdaság kormányzásában: gazdasági érdekérvényesítő képességük gyakorlatilag olyan mértékben megnövekedett, hogy törekvéseik révén alapvetően képesek irányt szabni a világgazdasági folyamatoknak.⁶⁶² A gazdasági folyamatok hordozóivá a nagy nemzetközi ipari-szolgáltató és pénzügyi konglomerátumok, szupermonopóliumok és

⁶⁵⁸ „Die Kartelle und Trusts sind Machtzentren, die Herrschaftsbefugnisse ausüben, bedeutsamer oft für die Unterworfenen als sie staatlichen Hoheitsrechte. Sie erfüllen das formale Recht mit materiellem Inhalt, durchbrechen die Rechtsgleichheit, schaffen neue Abhängigkeitsverhältnisse und greifen schließlich von der Wirtschaft über auf die Politik des Staates, um seine Machtorganisation in den Dienst ihrer Zwecke zu stellen. Die Spitzen der Wirtschaftshierarchie stoßen an die auf demokratischer Grundlage errichtete politische Organisation. Sie suchen die Außen-, Wirtschafts- und Sozialpolitik der Staaten, die Zusammensetzung der Regierung und der Verwaltung, die politische Parteien entscheidend zu beeinflussen, die Wirtschaftsmacht unmittelbar in politische Macht umzusetzen.” HILFERDING, RUDOLF: *Probleme der Zeit*, in *Die Gesellschaft*, I. Jg., H. 1. (1924), pp. 1-17. at 7. p.

⁶⁵⁹ „(...) ob es nicht möglich sei, daß die jetzige imperialistische Politik durch eine neue, ultraimperialistische verdrängt werde, die an Stelle des Kampfes der nationalen Finanzkapitale untereinander die gemeinsame Ausbeutung der Welt durch das international verbündete Finanzkapital setze. Eine solche neue Phase der Kapitalismus ist jedenfalls denkbar.” KAUTSKY, KARL: *Zwei Schriften zum Umlernen*, in *Die Neue Zeit*, 2. Bd. (1915), pp. 138-146. at 144. p.

⁶⁶⁰ CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Közgazdaságtan a globalizáció világában. II. kötet. Gazdasági globalizáció*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002, 267. p.

⁶⁶¹ SIMAI: *op. cit.* (2007), 319. p.

⁶⁶² HIGGOTT et al.: *op. cit.* (2003), pp. 2-3.; MÉSZÁROS et al.: *op. cit.* (2010), 135. p.

transznacionális vállalatok váltak. A TNC-k a globalizáció fő hajtóerői, mivel egyidejűleg testesítik meg a tőke, a magasan képzett munkaerő, a technológia, a közbülső és végtermékek nemzetközi áramlását.⁶⁶³ „Ez a fejlemény, miszerint számos vállalat tevékenységét kiterjesztette más országokra, erősítette a globalizációs folyamatot és az országok közötti kapcsolatok szélesítését.”⁶⁶⁴ A transznacionális társaságok egy olyan, az egész glóbuszra kiterjedő vállalathálózatot építettek ki, amelyben a legtöbb funkció már kitelepült a vállalat eredeti országából, ugyanakkor a kontrollfunkciók továbbra is centralizáltak maradtak, és ezek általában az „anyaországban” koncentrálódnak. A közvetlen külföldi tőkebefektetések több mint kétszer gyorsabban nőttek 1980 óta, mint a belső eredetű beruházások. Az 1983-tól 1990-ig terjedő (tehát egy évtizedet sem átfogó!) időszakban a külföldi befektetések világszerte négyszer olyan gyorsan nőttek, mint a világtermelés, és háromszor olyan gyorsan, mint a világkereskedelem. Az amerikai vállalatok USA-n kívüli termelése már az 1980-as évek végén megközelítette az 1300 trillió dollárt, miközben az ország áruexportja ennek alig a negyedét tette ki.⁶⁶⁵

A transznacionális társaságok mennyiségi gyarapodása, illetve befolyás-gyakorló képessége exponenciálisan növekvő trendet mutat. Míg 1970-ben mindössze 7000 ilyen vállalatot tartottak számon,⁶⁶⁶ az ENSZ *Transnational Corporations and Management Division* című kimutatása szerint 1995-ben már 35.000 TNC létezett 150.000 leányvállalattal – ám ez a számítás csak a legnagyobb vállalatokat tartotta nyilván a legnagyobb befektető országokban. Ezen vállalatok összesített FDI-állománya⁶⁶⁷ egy becsült számítás alapján mintegy 1,7 billió dollárra rúgott.⁶⁶⁸ Az ezredfordulón a világ gazdaságában a globális vállalati rendszerekbe integrált termelési és szolgáltató szektort mintegy 60.000 globális vállalat döntési centruma alkotta több mint félmillió vállalkozással, a világ 173 országában. A külföldön elhelyezett

⁶⁶³ A globális verseny mozgatóiként funkcionáló TNC-k tevékenységét nagyban segítik, illetve kiegészítik a határokon átnyúló tevékenységet folytató, a tőkék mozgatására szakosodott befektetési társaságok, kockázati tőkealapok, tőzsdék, nemzetközi minősítő és tanácsadó szervezetek is. Ezek együttesen gondoskodnak a tőkék koncentrációjáról, átcsoportosításáról, és a kockázatok csökkentéséről. LUKÁCS: *op. cit.* (2003), 40. p.; CSÁKI GYÖRGY: *Globalizáció és gazdasági szuverenitás*, in *Magyar Tudomány*, 2013/4. szám, pp. 392-400. at 394. p.

⁶⁶⁴ O'BRIEN, ROBERT – WILLIAMS, MARK (eds.): *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, 184. p.

⁶⁶⁵ SIMAI MIHÁLY: *A rendszerváltás, az állam és a globális változások*, in GLATZ: *op. cit.* (1997), pp. 49-76. at 60. p.; CSIKÓS-NAGY: *op. cit.* (2002), 278. p. ; INOTAI: *op. cit.* (2001), 28. p.; DICKEN: *op. cit.* (2011), 110. p.

⁶⁶⁶ JOHNSTON, HANK: *States and Social Movements*. Polity Press, Cambridge, 2011, 169. p.

⁶⁶⁷ Az FDI (*Foreign Direct Investment*) a tőkének a külföldi befektetését jelenti olyan vállalkozás formájában, amelyet a tőke tulajdonosa, illetve annak megbízottja közvetlenül ellenőriz. Lásd MÉSZÁROS ÁDÁM: *Közvetlen külföldi beruházások integráltsága a beszállítói kapcsolatok tükrében: a magyarországi Suzuki példája. PhD értekezés*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010, 12. p.

⁶⁶⁸ STRANGE: *op. cit.* (1996), 46. p.

összes tőkéek állománya ekkor (1999-ben) mintegy 10.000 milliárd dollárt tett ki.⁶⁶⁹ 2004-ben a nemzetközi termelési tevékenységben már 64.000 transznacionális vállalat és 866.000 leányvállalata vett részt.⁶⁷⁰ 2006-ban a TNC-k által generált forgalom a világ GDP-jének 10%-át, és a világexport egyharmadát tette ki, globális FDI-állományuk pedig pusztán a korábbi esztendőhöz képest 38 százalékos növekedést mutatott.⁶⁷¹ 2007-re a transznacionális vállalatok száma tovább gyarapodott: 77.000 TNC-t és 770.000 leányvállalatot lajstromoztak; ezek teljes FDI-állománya már meghaladta a 15 billió dollárt.⁶⁷² 2008-ban 78.817 TNC-t tartottak számon a világon, ezek 72%-a pedig a fejlődő országok terrénumában fejtette ki tevékenységét.⁶⁷³ Alig több mint egy évtized leforgása alatt tehát több mint duplájára nőtt a transznacionális vállalatok száma, az FDI-állományuk pedig még nemzetgazdasági mércével mérve is gigantikus mértékben gyarapodott: az elmúlt két évtizedben nominálértéken több mint kilencszeresére növekedett (1982-ben 719 milliárd dollárt tett ki, 2001-ben pedig már 6486 milliárdot).⁶⁷⁴ 2012-ben a globális FDI ugyan 18 százalékkal visszaesett, de így is 1,35 trillió dollárra rúgott.⁶⁷⁵ DOOGAN ezzel kapcsolatban egy jellemző adatra is felhívta a figyelmet: miközben a világ 100 legnagyobb transznacionális vállalata mindössze az összes regisztrált TNC 0,2%-át tette ki, részesedésük meglehetősen „felülreprezentált” volt, amennyiben az eszközök 11%-a, az eladások 16%-a és a foglalkoztatások 12%-a felett diszponáltak.⁶⁷⁶

A vállalat-összevonások-és felvásárlások (*mergers and acquisitions*) révén egyre kisebb számú transznacionális óriásvállalat kontrollálja a világpiac egyre nagyobb hányadát, a nyeresztermékek, iparcikkek és szolgáltatások nemzetközi forgalmát.⁶⁷⁷ A statisztikai adatok szerint 1999-ben a világ 200 legnagyobb transznacionális vállalatának értékesítési bevétele meghaladta a világ összes GDP-jének ¼-ét; ezen TNC-k értékesítési árbevétele nagyobb, mint

⁶⁶⁹ SIMAI-GÁL: *op. cit.* (2000), 249, 252. p. Ez a külföldi tőkebefektetések valamennyi formáját (értékpapírok, külföldi kölcsönök, közvetlen befektetések, és így tovább) magában foglalta. Az ENSZ vonatkozó statisztikája szerint 1986 és 1996 között az évi összes tőkekiáramlás megháromszorozódott a világon és első ízben 1996-ban haladta meg az 1000 milliárd dollárt. SIMAI-GÁL: *op. cit.* (2000), 252. p.

⁶⁷⁰ *Development and Globalization: Facts and Figures*. United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2004, 44. p.

⁶⁷¹ *World Investment Report 2007. Transnational Corporations, Extractive Industries and Development*. United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2007, pp. XV-XVI.

⁶⁷² DOOGAN, KEVIN: *New Capitalism? The Transformation of Work*. Polity Press, Cambridge, 2009, 66. p.

⁶⁷³ IETTO-GILLIES, GRAZIA: *The Integration and Fragmentation Roles of Transnational Companies*, in JOVANOVIĆ, MIROSLAV N. (ed.): *International Handbook the Economics of Integration. Volume III. Factor Mobility, Agriculture, Environment and Quantitative Studies*. Edward Elgar Publishing Inc., Massachusetts, 2011, pp. 56-72. at 56. p.

⁶⁷⁴ LUKÁCS: *op. cit.* (2003), 13. p.

⁶⁷⁵ *World Investment Report*. United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2013, IX. p. A prognosztizáció szerint a befektetők középtávú bizalmának helyreállása mellett valószínűsíthető, hogy a forgalom 2014-re eléri az 1,8 trillió dolláros szintet, 2015-re pedig az 1,8 trilliót. (u.o.)

⁶⁷⁶ DOOGAN: *op. cit.* (2009), 72. p.

⁶⁷⁷ SZENTES: *op. cit.* (2005), 68. p.

az összes többi ország együttes GDP-je: 1999-ben tizennyolcszorosan haladta meg a Föld legszegényebb, napi egy dollárból élő népességének (mintegy 1,2 milliárd embernek) az összes évi jövedelmét. A világ 200 legnagyobb vállalata között szereplő 82 amerikai TNC a 2000. évi kampány során a magyar GDP kétharmadának megfelelő összeggel, mintegy 33 milliárd dollárral támogatta az elnökjelölteket.⁶⁷⁸ Ezt egészíti ki a következő adatsor: a listavezető 200 globális társaság 1982-ben 3046 milliárd dollár értékű forgalmat realizált, amely a világ akkori (12.600 milliárd dollár értékű) össztermelésének 24%-át tette ki. 1992-re – tehát mindössze egy évtized leforgása alatt – az eladások mértéke már elérte az 5862 milliárd dollárt, ami a világ össztermelésének már 26,8%-át képezte.⁶⁷⁹

A nemzetközi tranzakciókat egyre inkább a transznacionális vállalatok dominálják. Aktivitásuk az elmúlt évtizedben rendkívüli mértékben fokozódott, tevékenységük egyre inkább kiterjedt és egyre intenzívebbé váló, ami komoly kihívás elé állítja a nemzetállamokat. CHARLES KINDLEBERGER már 1969-ben arra a megállapításra jutott, hogy a „*nemzetállam éppen megszűnőben van, mint gazdasági egység*”,⁶⁸⁰ amivel a nemzetállami rendszer válságát kapcsolta össze egyrészt a nemzetgazdaság megszűnőfélben lévő folyamataival, másrészt a transznacionális társaságok növekvő erejével.⁶⁸¹ STRANGE szerint a TNC-k „központi szervezővé”, és a „növekedés motorjaivá” váltak a világ gazdasági tevékenységében: ezek a nemzetközi tranzakciók „mozgatórugói”, beleértve a kereskedelmet is.⁶⁸² WILLIAM NISKANEN (a *Cato Intézet* egykori igazgatója) szerint „*a nagyvállalatok olyannyira megerősödtek, hogy veszélyt jelentenek a kormányokra is; különösen igaz ez a multinacionális cégekre, amelyeket kevésbé befolyásolnak a kormányok, tehát ilyen értelemben kevésbé lojálisak.*”⁶⁸³ KORTEN

⁶⁷⁸ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), pp. 211-212.

⁶⁷⁹ KHOR, MARTIN: *Globalization and the South. Some Critical Issues.* UNCTAD Discussion Papers, No. 147. UNCTAD, Genova, 2000, 4. p.

⁶⁸⁰ KINDLEBERGER, CHARLES: *American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment.* Yale University Press, New Haven, 1969, 207. p.

⁶⁸¹ SZIGETI PÉTER: *A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és ami azon túl van...*, in TAKÁCS: *op. cit.* (2015), pp. 211-221. at 218. p.

⁶⁸² STRANGE: *op. cit.* (1996), 45. p.

⁶⁸³ Idézi: BAKAN, JOEL: *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power.* Free Press-Simon&Shuster Inc., New York, 2004, 25. p.

A *multinacionális* társaságok azon szervezeti, intézményi, illetve vállalati képződmények, amelyekre kettőnél több nemzet, állam, illetve az azokhoz tartozó természetes vagy jogi személyek szervesen összefonódott részvétele a jellemző. Vegyes tulajdonú vállalatokról van szó, amelyeknek tulajdonosai különböző nemzetgazdaságokhoz tartoznak, a vállalati működésben viszont ez a tulajdonosi elkülönülés nem érvényesül, annak irányítása és üzletpolitikája lényegében egységes. Ilyen vállalatnak tekinthető például az *Unilever* vagy a *Royal Dutch Shell*.

A *transznacionális társaságok* ezzel szemben olyan társaságok vagy vállalatok, amelyek működése – külföldi leányvállalatai révén – egyszerre több nemzetgazdaságra terjed ki, üzletpolitikájának centrumában pedig a vállalat összműködésének eredményessége, globális optimalizálása áll, és elsősorban az „anyaggazdaságban” lévő bázis, illetve irányító csoport érdekei által meghatározott. Lásd CSÁKI: *op. cit.* (2011), pp. 228-229.

szerint a világ pénzállományát, technológiáját, továbbá piacait világméretű tőkés társaságok ellenőrzik és irányítják, és ennek égisze alatt a TNC-k kizárólag a nyereséget szem előtt tartva, szabadon, a helyi és nemzeti követelmények figyelembe vétele nélkül, azokat ignorálva cselekedhetnek.⁶⁸⁴ A transznacionális társaságok tényleges hatalmának mértékét jól illusztrálja az a dialógus, amely az indiai miniszterelnök és GEORGE W. BUSH korábbi amerikai elnök között zajlott le. MANMOHAN SINGH ugyanis arra kérte az akkor még hivatalban lévő elnököt, hogy hasson oda az *ExxonMobil*nál az indiai állami olajcéggel és az orosz kormánnyal alapítandó vegyesvállalat még függőben lévő döntésére, mire BUSH így felelt: „*senki sem mondhatja meg neki, hogy mit csináljanak!*”⁶⁸⁵

Annyiban van is igazság ebben a sommás kijelentésben, hogy a TNC-k azáltal, hogy gyáraikat kedvük szerint telepítik olyan országokba, ahol alacsonyabbak a munkabérek, és ahol kevésbé korlátozzák a tevékenységüket, mára szert tettek arra a képességre, hogy kijátsszák egymás ellen a nemzetállamokat. A globális érdek egyértelmű: a TNC-k ott termelnek, ahol az a legkisebb költség mellett lehetséges, és ott adnak el, ahol az a legkifizetődöbb. Oda terelik a profitot, ahol az adókulcsok a legkisebb terhet jelentik. A TNC-k lényegében kiválasztják az adott vállalat működéséhez legkedvezőbb stratégiai földrajzi helyet. Az a lehetőség, hogy a termelést át lehet helyezni az egyik országból a másikba, eltolja az erőegyensúlyt a hazai társadalom érdekei felől a globális tőkés érdekek felé.⁶⁸⁶ Világos a képlet: a territoriális keretek között létező nemzetállam kiszolgáltatott pozícióba került a területéről bármikor kivonulni képes tőkével, és a transznacionális társaságokkal szemben. „*Ha a világszerte dollárszázmilliárdokkal zsonglőröködő spekulánsok úgy döntenek, hogy a kormányzati politikák a spekulatív érdekekkel szemben a környezetvédők, vagy a dolgozó szegények érdekeit képviselik, máshová viszik a pénzüket, gazdasági válságfolyamatot beindítva*” – fogalmaz KORTEN.⁶⁸⁷ A termelés és a szolgáltatások más országba történő áthelyezésével (*delokalizáció*), azaz a tőke kivándorlásával jól kimutatható negatív foglalkoztatási hatások keletkeznek: a munkahelyek elvesztése miatt növekszik a munkanélküliség, és csökkennek a jövedelmek. Sok esetben figyelhető meg, hogy az új telephelyet választható vállalatot követik a beszállítók is. Ez lokális vagy regionális szinten is súlyos strukturális konfliktushelyzeteket, szociális

⁶⁸⁴ KORTEN: *op. cit.* (1996), 159. p.

⁶⁸⁵ „*Nobody tells those guys what to do.*” COLL, STEVE: *Private Empire: ExxonMobil and American Power.* Penguin Press, New York, 2012, 71 p.

⁶⁸⁶ GORE: *op. cit.* (2013), 136. p.; BERNEK ÁGNES: *A transznacionális vállalatok világgazdasági jelentősége*, in BERNEK ÁGNES (Szerk.): *A globális világ politikai földrajza.* Nemzetközi Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, pp. 162-181. at 166. p.; CSIKÓS-NAGY: *op. cit.* (2002), 268. p.

⁶⁸⁷ KORTEN: *op. cit.* (1996), 249. p.

feszültségeket generálhat, tekintve, hogy egy térséghez szorosan kapcsolódó vállalat elköltözése a helyi gazdaság szereplőire is közvetlen hatást gyakorol. Ez a folyamat az új fogadó ország gazdasági viszonyaira sem feltétlenül gyakorol pozitív hatást: a helyi cégek pozícióit és lehetőségeit alapvetően változtatja meg az áttelepülő, tőkeerős konkurencia, mely gyakran vezethet a helyi vállalatok összeomláshoz. Az új fogadó országban indukált verseny hatására itt is munkahelyek szűnhetnek meg, a helyi cégek pedig az alacsony hozzáadott értékű termékekre specializálódhatnak.⁶⁸⁸

A transznacionális társaságok tehát – kilépve a nemzetgazdasági keretek közül – telephelyeiket és gyártási-termelési folyamataikat gyakorlatilag tetszésük szerint oda telepíthetik, ahol az adott gyártási-termelési folyamathoz a legkedvezőbb feltételeket találják. Erre tekintettel a nemzetközi kereskedelmi forgalom mind nagyobb hányadát a transznacionális vállalatoknak a Föld legkülönbözőbb pontjain lévő telephelyei között zajló forgalma, a nyersanyagok, az alkatrészek és a félkész termékek szállítása teszi ki.⁶⁸⁹ A termelés transznacionalizálódása, és a vállalatok azzal való fenyegetése, hogy a termelést a magasabb megtérülést keresve egy másik országba helyezik át, összességében arra ösztönzi a kormányokat, hogy a gazdasági növekedéshez szükséges tőke megszerzése fejében olyan politikát alakítsanak ki és realizáljanak, amely a kedvező üzleti környezet megteremtését célozza, beleértve az alacsonyabb adórátaikat is.⁶⁹⁰ Ennek tudható be, hogy miközben az állam szociális kiadásait folyamatosan igyekeztek visszafogni, a társasági adó, és a tőkére kivetett adó mértéke jól kimutatható módon csökkent. A társasági adó nagysága az OECD-országokban 1980-ban átlagosan 46,5%-os értéket mutatott, 2007-re viszont ez az érték számottevő mértékben, 25,2%-ra csökkent.⁶⁹¹ Az 1980-as évek eleje óta a társasági adó világméretben is szignifikáns mértékben redukálódott. Az USA esetében például tíz százalékot is meghaladó mértékű csökkenést tapasztalhatunk: az 1981-es évre jellemző 50,1%-os mértékről a tőkejövedelmek utáni adó mértéke 2009-re 39%-ra esett.⁶⁹² A „nemzetközi adóverseny” keretein belül megindult tehát az egyes államok versenyzése az egyre mobilabbá váló globális

⁶⁸⁸ KUKELY GYÖRGY: *A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra. PhD értekezés.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2008, 35., 37. p.

⁶⁸⁹ CSÉFALVAY: *op. cit.* (2004), 119. p.

⁶⁹⁰ MISHRA, RAMESH: *Globalization and the Welfare State.* Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1999, 7. p.

⁶⁹¹ KIM, HAG-SOO – LEE, SANG-YEOB – LEE, CHANGMIN: *Can the Welfare State be Enhanced with Higher Corporate Tax in an Era of Trade Liberalization?* in *Journal of Economic Research*, Vol. 18, No. 2. (2013), pp. 147-162. at 149. p.

⁶⁹² HODGE, SCOTT A. – DAMMERT, ANDRE: *U.S. Lags While Competitors Accelerate Corporate Income Tax Reform*, in Fiscal Fact No. 184, Tax Foundation, 2009. <http://taxfoundation.org/article/us-lags-while-competitors-accelerate-corporate-income-tax-reform> (Letöltés: 2014. 09. 25.)

cégek kegyeiért. RODRIK szerint a tőkepiaci korlátozások eltörlése az egyik legfontosabb tényezőnek bizonyult a társasági nyereségadó már jelzett csökkenésében.⁶⁹³

„Ma a sokáig nemzetinek tekintett, időközben multi(transz)nacionálissá váló nagyvállalatok, illetve más működőtőke-beruházások kényszerpályára állíthatják nem csupán a fejlődő, hanem a fejlett országok gazdaságpolitikáját is az adóverseny, és más beruházásokat vonzó ösztönzők révén. A fejlett országok, vagyis az anyaországok versenye a beruházások vonzásáért, illetve a meglévők megtartásáért különösen élessé vált a perifériákkal és félperifériákkal.”⁶⁹⁴ A versenyző államok azon törekvése, hogy magukhoz vonzzák a tőkét, és javítsák a nemzetgazdaságuk versenyképességét, egyfajta „bérversenyhez”, azaz a munkabérek rohamos csökkenéséhez, és a munkaügyi, valamint környezetvédelmi normák drasztikus lazulásához vezethet. Ez a kíméletlen verseny ECKSERSLEY szerint addig fog tartani, amíg minden állam olyan szintre csökkenti a munkajogi és környezetvédelmi előírásait, ami már megfelel a „legmocskosabb államok” (*dirtyest States*) szabályozásának.⁶⁹⁵ HABERMAS összegző meglátása szerint a nemzeti kormányok a tőkekivándorlás akár implicit fenyegetésének hatására is a dereguláció költségcsökkentő versenyfutásába bonyolódnak, ami „szemérmetlen nyereségekhez, drasztikus jövedelemkülönbségekhez, növekvő munkanélküliséghez, és a lakosság egyre népesebb szegény rétegének társadalmi marginalizációjához vezet.”⁶⁹⁶

Ezzel összefüggésben SIMAI véleménye is felhívható, aki szerint a „transznacionális társaságok olyan országokban, ahol súlyuk jelentős, nagymértékben befolyásolhatják, korlátozhatják – különösen a nemzetközi tőkeáramlásokban játszott szerepükkel – adott feltételek mellett az állami makrogazdasági politikák hatékonyságát.”⁶⁹⁷ 1991 és 1999 között a világ országai 895 esetben változtatták meg a külföldi tőke beáramlását érintő jogszabályaikat. Ezek a reformok fő céljukként a tőkebefogadás liberalizálását, és a nemzetközi tőke vonzását szolgáló versenybe való bekapcsolódást tételezték. A vonatkozó joganyag vizsgálata során az UNCTAD megállapította, hogy a külföldi tőke beáramlását érintő szigorításra mindössze 52 esetben került sor (6%), míg 843 esetben (94%) a külföldi tőke működési feltételeinek javítását biztosították az inkriminált jogszabályok.⁶⁹⁸ LÁNYI meglehetősen temperamentumos véleménye szerint a gazdasági hatalom néhány tucat túlsúlyos szereplő kezében történő,

⁶⁹³ RODRIK: *op. cit.* (2014), 246. p.

⁶⁹⁴ MÉSZÁROS ÁDÁM: *Nemzetgazdaságok a transznacionális kapitalizmus korában*, in CSÁKI-FARKAS: *op. cit.* (2008), pp. 37-55. at 50. p.

⁶⁹⁵ ECKERSLEY: *op. cit.* (2004), 66. p.

⁶⁹⁶ HABERMAS: *op. cit.* (2006), 74. p.

⁶⁹⁷ SIMAI MIHÁLY: *Nemzetközi üzletpolitika*. Aula Kiadó, Budapest, 1997, 104. p.

⁶⁹⁸ *World Investment Report 1999. Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*. United Nations Conference on Trade and Development, New York, 1999, 115. p.

példátlan mértékű koncentrációja rendkívüli befolyást biztosít az új, nemzetek feletti vállalatbirodalmak számára, megnehezítve minden nemű társadalmi ellenőrzést, és korlátozva a helyi kezdeményezések szabadságát. „Egy olyan gazdasági racionalitásnak szolgáltatója ki az egész emberiséget, amely kizárólag az üzleti haszonszerzés szempontjából mutatkozik ésszerűnek.”⁶⁹⁹ Néhány politológus véleménye szerint a nemzeti kormányokra telepedő nagyvállalati befolyás már olyan erőssé vált, mint amilyen a keresztény egyházé volt a középkorban.⁷⁰⁰

A tőkefogadó országok erősen függenek a transznacionális vállalatoktól, amelyek leányvállalataik révén jelentős foglalkoztatónak, komoly adófizetőknek, a korszerű technológiák szállítóinak, az exportpiacok biztosítóinak, és a bruttó állótőkeképződés fontos szereplőinek minősülnek, valamint a folyó fizetési mérleg esetleges hiányainak leginkább preferált finanszírozói lehetnek.⁷⁰¹ A TNC-k tevékenységük ellátása során azonban semmilyen fronton nincsenek tekintettel a nemzetállami érdekekre. A külföldi befektetők célja nem a nemzetgazdasági prosperálás elősegítéséhez való hozzájárulás, hanem az összvállalati profitmaximalizálás. Egy „francia” vállalat példának okáért minden további nélkül megteheti, hogy Svájcban folyamodik hitelért, kutató központokat telepít Németországba, gépeket vásárol Dél-Koreában, gyárat alapít Kínában, reklámkampányt folytat Olaszországban, elad az USA-ban, és leányvállalatokat működtet Lengyelországban, Marokkóban és Mexikóban.⁷⁰² A leányvállalatok az anyavállalatoktól (tehát külföldről) kapnak az erőforrások áramlására vonatkozó instrukciókat, ami óhatatlanul is konfrontációhoz vezet az anyaországok és a tőkefogadó országok döntéshozói között.⁷⁰³ A vállalatirányítói részek valójában képesek arra, hogy szabadon mozgassák a különböző helyszínek között tőkéjüket, áruikat, a technológiát, sőt a személyzetet is. A termelés, a (főként a kommunikációs, az információs, valamint a banki-és biztosítási) szolgáltatások, illetve az értékesítés területein működve, ezeket behálózva a transznacionális társaságok gyakorlatilag globális üzletpolitikát folytatnak.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ LÁNYI ANDRÁS: *A globalizáció folyamata*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 26. p.

⁷⁰⁰ BOLZMAN, NICHOLAS: *Sovereignty Eclipsed: Multinational Corporation as the New International Actor*, in *Michigan State International Law Review Forum Conveniens*, Vol. 1. (2013), pp. 1-5. at 5. p.; TALLY, ROBERT T.: *Utopia in the Age of Globalization: Space, Representation and the World-System*. Palgrave, New York, 2013, 71. p.

⁷⁰¹ CSÁKI: *op. cit.* (2013), 395. p.

⁷⁰² RAMONET: *op. cit.* (1998), 53. p.

⁷⁰³ VERNON, RAYMOND: *The Multinational Enterprise: Power versus Sovereignty*, in *Foreign Affairs*, Vol. 49, No. 4. (July 1971), pp. 736-751. at 747-748. p.

⁷⁰⁴ CSIKÓS-NAGY: *op. cit.* (2002), 266. p.; SZENTES: *op. cit.* (2005), 69. p.

JERRY MANDER elemzése szerint a transznacionális társaságok a profitszerzés szükségességén (*the profit imperative*) túl az alábbi működési elvek mentén fejtik ki tevékenységüket. A növekedési kényszer elve (*the growth imperative*) mentén a TNC-k azt a filozófiát vallják, hogy egyedül a folyamatos növekedés lehet az „életben maradás záloga”, amennyiben a növekedési ütem kondicionálja viszonyát a befektetőkkel, az értékpapír-piacokkal, a bankokkal és az egész fogyasztói társadalommal. Az amorális döntéshozatalból (*amorality*) és a nyereségelvű felfogásból fakadóan a TNC-k főszabály szerint érzéketlenek az erkölcsi vagy altruista szempontokra. A transznacionális társaságokra a *hierarchikus* architektúra jellemző. A *kizsákmányolás* szempontjának érvényesítése miatt feltűnő a differencia a termelő munkáért, illetve az olcsó nyersanyag-árakért kifizetett, valamint az általuk előállított pénz mennyisége között. Az ideiglenesség és mobilitás (*ephemerality and mobility*) állapota miatt a transznacionális vállalat nem érez felelősséget azért a közösségért, amelyben működik, egyedüli motiváló tényezője a nyereség, illetve a kedvező gazdasági feltételek kiharcolása, ami viszont nem egy esetben a helyben élő kis kereskedők és termelők helyi piacokról való kiszorítását eredményezi. Végül a TNC-k tevékenységében nem ismeretlen fogalom a környezet kiaknázása sem: a transznacionális vállalatok ténykedéséből következően permanens módon növekszik a környezetre nézve káros anyagok termelése (*opposition to nature*).⁷⁰⁵

Sokak szerint egy „csendes hatalomváltásnak” lehetünk tanúi, amelynek folyamán a TNC-k egyre több ponton a nemzetállamok helyébe lépnek.⁷⁰⁶ NYE és KEOHANE értelmezésében a transznacionális társaságok még a globális kormányzás hiányára is reagáltak: létrehozták saját „kormányzási formáikat” (a példájuk szerint ilyenek minősülnek a légitársaságok, illetve a számítógépes vállalatok által a piaci előny elérése érdekében létrehozott szövetségek). A legtöbb lényeges standardizálódási művelet így lényegében már a privát szektorban működik.⁷⁰⁷

A TNC-k térnyerésének illusztrálására időnként azt az arányszámot szokták emlegetni, amely szerint a Föld száz legnagyobb gazdaságából 51 a transznacionális vállalatok köréből rekrutálódik, és csupán 49 kerül ki a nemzetállamok köréből – feltéve, hogy a vállalatok esetében az értékesítési árbevételt, míg a nemzetállamok vonatkozásában a bruttó hazai

⁷⁰⁵ MANDER, JERRY – GOLDSMITH, EDWARD (eds.) (1996): *The Case Against the Global Economy: And for a Turn Towards Localization. Second Edition*. Earthscan, London, 2001, pp. 81-91.

⁷⁰⁶ HERTZ, NOREENA: *The Silent Take-Over. Global Capitalism and the Death of Democracy*. William Heinemann, London, 2001

⁷⁰⁷ KEOHANE, ROBERT O. – NYE, JOSEPH S.: *Introduction*, in NYE, JOSEPH S. – DONAHUE, JOHN D. (eds.): *Governance in a Globalized World*. Brookings Institution Press, Washington, DC, 2000, pp. 1-44. at 22. p.

terméket vesszük a viszonyítás alapjául.⁷⁰⁸ RAMONET példái szerint a *General Motors* értékesítései magasabbak, mint Dánia GNP-je; a Fordé nagyobbak, mint Dél-Afrika teljes GNP-je; a Toyotáé pedig nagyjából meghaladják Norvégia bruttó nemzeti termékét.⁷⁰⁹ A globalizáció ebben a képletben egyértelműen a transznacionális társaságok uralmával lesz egyenlő. Az „ellentábor” tagjai szerint ugyanakkor ez az adat relatív. PAUL DE GRAUWE belga közgazdász és FILIP CAMERMAN belga szenátor a fentebbi adatok téves voltára hivatkozva elkészítették a saját kimutatásukat, amelynek során arra az eredményre jutottak, hogy a világ száz legnagyobb gazdaságából 63 a nemzetállamok köréből delegálódik, és mindössze 37 a vállalatokéból. Emellett az 50 legnagyobb gazdaság közül csak kettő, az *Exxon* és a *Wall Mart* található meg ezen a listán.⁷¹⁰ A globalizáció ebben a másik képletben már egy többletgyezős egyenletté alakul, ahol a kétségtelenül megnövekedett erejű nagyvállalatok még nem feltétlenül azonos „súlycsoportban” versenyeznek a nemzetállamokkal.

SIMAI hangsúlyozza, hogy a gyakorlati tapasztalatok szerint a TNC-k mozgékonyaságukra, és a nagyobbak esetén tőkeerejükre figyelemmel rendelkeznek ugyan bizonyos lehetőségekkel az állami szabályozási törekvésekkel szemben, de végső soron minden vállalat államok által meghatározott jogi és gazdasági institutionális keretek között kénytelen működni, ekként pedig alkalmazkodni. Ez még akkor is igaz, ha egy időben több jogrendszer és gazdaságpolitika égisze alatt alakítják vállalati tevékenységeiket.⁷¹¹ PAUL DOREMUS és munkatársai arra is felhívták a figyelmet, hogy a gazdaságpolitika, egy adott nemzetállamra jellemző gazdasági struktúra, a társadalmi és gazdasági rendszer, de még a kulturális tradíciók is számottevő mértékű hatást gyakorolnak a legnagyobb világcégek működésére is.⁷¹² JÁSZI OSZKÁR több mint egy évszázaddal ezelőtt kelt megállapítása – bár a körülményekben azóta lényeges változások állottak be – meglátásunk szerint végső soron ma is orientáló jellegű: „*s bármennyire haladjon is a világtermelés koncentrációja, a területi tagozódás és állami önkormányzat (...) mindig szükséges és elkerülhetelen marad.*”⁷¹³ Végül is egyetlen transznacionális vállalat sem létezhet az államok jogrendszerei nélkül – még az ordoliberalis iskola tagjai is elismerik, hogy az állam feladata annak a jogi keretnek a kialakítása, amely

⁷⁰⁸ ANDERSON, SARAH – CAVANAGH, JOHN: *Top 200: The Rise of Corporate Global Power*. Institute for Policy Studies, Washington, DC, 2000, 3. p.

⁷⁰⁹ RAMONET: *op. cit.* (1998), 64. p.

⁷¹⁰ GRAUWE, DE PAUL – CAMERMAN, FILIP: *Are Multinationals Really Bigger Than Nations?* in *World Economics*, Vol. 4., No. 2. (April-June 2003), pp. 23-37. at 26. p.

⁷¹¹ SIMAI-GÁL: *op. cit.* (2002), 260. p.

⁷¹² DOREMUS, PAUL N. – KELLER, WILLIAM W. – PAULY, LOUIS W. – REICH, SIMON (eds.): *The Myth of Global Corporation*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998, 9. p.

⁷¹³ JÁSZI OSZKÁR: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1903, 147. p.

biztosítja az alapvető állampolgári jogként tételezett versenyt, működteti az adórendszert, és (a kormánytól elválasztott központi bank révén) őrzi a monetáris stabilitást.⁷¹⁴

A transznacionális vállalatok a XXI. század globalizált körülményei között potenciálisan alkalmassá váltak rá, hogy a nemzetállamokkal szemben kikényszerítsék a számukra kedvező jogszabályi környezet kialakítását, és a *delokalizáció* (az egyik országból a másikba történő termelés-és szolgáltatás áthelyezés) adu ászát kijátszva sokszor a profitigényeiket szem előtt tartó viselkedésre presszionálhatják a kormányzatokat. Az államoknak törekedniük kell a transznacionális társaságokkal a jó kapcsolat kialakítására, illetve fenntartására – főként arra tekintettel, hogy e vállalatok komoly munkahelyteremtő potenciállal rendelkeznek –, azonban az éremnek mindig két oldala van: a tőkés társaságokat is a kooperációra, és egy partneribb jellegű kapcsolat kialakítására kellene szorítani. Egyetértünk BHAGWATIVAL, aki szerint a vállalatok társadalmi felelősségének két talpkövön kell nyugodnia: egyrészt egyértelműen deklarálni kell, hogy mit szabad tennie a vállalatoknak (*altruizmus*), másrészt pedig világosan rögzíteni kell az arra vonatkozó szabályokat, hogy mit nem szabad tenniük.⁷¹⁵ Égető szükség lenne rá, hogy a nemzetközi közösség univerzális konvenció(k) keretében deklarálja a TNC-k vezető tisztségviselőivel szemben a polgári jogi, illetve büntetőjogi felelősségre vonása lehetőségének eseteit, feltételeit – mindenekelőtt a profitorientált tőkekivándorlás fentebb már említett példáira fókuszálva.

E cél eléréséhez elvileg több szint is rendelkezésre állhat. KORTEN megoldása egy olyan konstrukcióval számol, amelyben az államnak képesnek kell lennie arra, hogy az ország határain belül döntsön a gazdasági folyamatok alakulásáról, arra, hogy szabályokat alkosson a nemzetgazdaság számára, illetve arra, hogy adókat vessen ki, és a tőkés társaságok fenyegetőzéseire tekintet nélkül szabályozza a joghatósága alá tartozó vállalatokat.⁷¹⁶ Ez kétségtelenül nemes, és sokak számára imponáló feladatnak ígérkezne, de éppen ebben a transznacionális társaságokkal összefüggő kontextusában sejlik fel DANIEL BELL meglátása, miszerint a nemzetállam túl kicsi lett, hogy megoldja a globális problémákat és túl nagy, hogy megoldja a lokális konfliktusokat.⁷¹⁷ A nemzetállamok – bár a beruházásvédelmi egyezmények ezt *expressis verbis* tiltják– megpróbálkozhatnak ugyan a hazai tulajdonú vállalatok előnyben részesítésével, amint azt KORTEN sürgeti, de látnunk kell, hogy *ezzel párhuzamosan a*

⁷¹⁴ DARDOT-LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 201-206.

⁷¹⁵ BHAGWATI, JAGDISH: *Vállalatok: ragadozók vagy jótéevők?* in SZILÁGYI-BALÁZS: *op. cit.* (2008), pp. 244-279. at 274. p.

⁷¹⁶ KORTEN: *op. cit.* (1996), 110. p.

⁷¹⁷ „The national state has become too small for the big problems in life, and too big for the small problems.” BELL, DANIEL (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1999, LXXXI. p.

szabályozás hatókörét tágítani szükséges ezen a téren. A TNC-k cselekvését keretek közé szorítani igyekvő szabályozásnak ugyanis véleményünk szerint globális léptéket kellene öltenie.

A napjainkig kialakított, még a *soft law* mezsgyéjén sem mozgó szabályozás alapvetően elégtelennek bizonyul,⁷¹⁸ ezért egy, a TNC-k működését helyesebb mederbe terelő, globális szintű felhatalmazáson nyugvó szabályozás kialakítása is indokolt lenne. Egy ilyen egyezmény a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* (ILO) vonatkozó normáival összhangban, és a nemzeti munkajogi kodifikációk mintájára, nemzetközi szinten lenne hivatott szabályozni a TNC-k által foglalkoztatott munkavállalókra, illetve a TNC-k képviselőire, mint munkáltatókra vonatkozó – a jogi felelősségre vonhatóságuk lehetőségét is megalapozó –, garanciális jellegű szabályokat. Alkalmazásának feltétele nyilvánvalóan az egyezményhez csatlakozó államok megegyezése, illetve a kidolgozott kódex nemzeti jogrendbe történő transzformálása lenne. Ennek hiányában egy, az ILO által kidolgozott, a minimum standardokat rögzítő, és minden transznacionális társaságra kiterjedő hatályú irányelv elfogadását tartanánk szükségesnek.

⁷¹⁸ BHAGWATI ezzel kapcsolatban az alábbi dokumentumokat említi. A KOFI ANNAN által Davosban előterjesztett *Globális Egyezés (Global Compact)* keretében a vállalatok egy része aláírásával ígéretet tett bizonyos tágan értelmezett értékek (emberi jogok, a munkások, fogyasztók, választók, gyermekek és nők jogai) védelmére. Az ún. *önkéntes kódexek (Social Accountability International, Ethical Trading Initiative, Fair Labor Association, és így tovább)* körében a társadalmi elszámoltathatóságot próbálják erősíteni. Ezek speciális kötelezettségeket tartalmaznak, és bizonyos kontroll-lehetőséget is biztosítanak. A kódexek azonban teljesen önkéntes alapon működnek, és nem is kell őket figyelembe venni. Mindössze annyi joghatással járnak, hogy ha valamely vállalat elfogadja őket, akkor *elméletileg* jól meghatározott kötelezettségeket (például a minimálbér meghatározása, a munkavállalói jogok biztosítása) vállal magára. Az ilyen kódexek azonban annyiban *lex imperfecta* jellegűek, hogy a kötelezettségesség esetére nem biztosítanak valós szankcionálási lehetőségeket. A *kötelező kódexek* az egyes államok által kötelezővé tett normarendszereket tartalmazzák. Ezek az arra vonatkozó elvárásokat rögzítik, hogy „jó polgároként” a cégeknek mit nem szabad tenniük, de a hatásukat tekintve még ezek a kezdeményezések is erőtlenné titulálhatóak. Ezért is lenne célszerű ezen a téren az általunk is javasolt, univerzális jellegű szabályozási lépték felé való elmozdulás. BHAGWATI: *op. cit.* (2008), pp. 274-275.

IV. 9. Pénz-és tőkepiacok a globális erőterben

Az előző fejezetekben már érintettük az ún. *deterritorializálódás* (a hatalom klasszikus értelemben vett területi kötöttségeinek eloldozódása) jelenségét. Láthattuk, hogy az 1648-ban konstituált vesztfáliai rendszer egyik alapvető sajátossága volt – legalábbis ideáltipikus formájában – a kölcsönösen elismert, önálló, autonóm államok egyedüli és kizárólagos autoritása a területileg tagolt terek felett. Ez a rendszer az államokat hatalmazta fel cselekvési potenciállal, és korlátozta a nem állami szereplők hatalmát. Az államközpontú szuverenitás rendszere egyfajta védőbástyát jelentett a külső gazdasági, politikai, illetve kulturális erők uralmával és befolyásával szemben, a globalizáció folyamata azonban éppen ezen erők hatalmát erősítette fel.⁷¹⁹ Az elektronikus hálózatok révén összekapcsolt, digitalizált világgazdaságban egyre több olyan funkcionális hely és intézmény létezik, amely a területen kívüliség státuszát élvezzi a szuverén nemzetállam területei határain belül is. BAYER JÓZSEF szavaival élve ezek a modern világ *intermundiumainak* tekinthetők. Ilyennek minősülnek a globális metropoliszok nagy pénzügyi központjai, az offshore pénzügyi műveletek támaszpontjai, a szabadkereskedelmi zónák vagy az ún. különleges gazdasági övezetek (például Hongkong) is.⁷²⁰

Ebbe a sorba illeszthetők a nemzetközi pénz-és tőkepiacok is, amelyek a tőkemozgásoknak a *mainstream* gazdaságpolitikai irányzatok, a TNC-k és a nemzetközi szervezetek (WTO, IMF, Világbank) által favorizált liberalizációja következtében egyre nagyobb hatást gyakorolnak a nemzeti gazdaságpolitikákra, és a globalizáció legfőbb hordozóivá váltak.⁷²¹ A pénzügyi rendszer deregulációja felszámolta a tőkemozgások ellenőrzését, a pénzügyi-és tőkepiacok működésébe történő kormányzati beavatkozás lehetőségét.⁷²² A liberalizáció – amelynek során a nemzeti kormányok visszavonulót fújtak a határokat átlépő mozgások korlátozása tekintetében – példátlan mértékben járult hozzá a globális gazdaság intézményi kereteinek kialakításához, és drasztikusan megnövelte az egyes

⁷¹⁹ DUDNEY, DANIEL: *Global Village Sovereignty: Intergenerational Sovereign Publics, Federal Republican Earth Constitutions, and Planetary Identities*, in LIFTIN, KAREN T. (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics*. MIT Press, Cambridge, 1998, pp. 299-325. at pp. 300-301.

⁷²⁰ BAYER: *op. cit.* (2013), 380. p.

⁷²¹ PAULY, LOUIS W.: *Political Economy of Global Financial Crisis*, in RAVENHILL, JOHN (ed.): *Global Political Economy*. Oxford University Press, Oxford, 2008, pp. 241-274; RODRIK: *op. cit.* (2014), 144. p.; VERESS: *op. cit.* (2009), 118. p.; CSAKI: *op. cit.* (2011), 184. p. A vállalatok azért szálltak síkra a tőke nemzetközi áramlása útjában álló akadályok lebontása mellett, mert a globális áramlatokba bekapcsolódva érdekelték voltak a számukra plusz költségeket jelentő korlátok lebontásában.

⁷²² STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 74. p.

nemzetgazdaságok függőségét a globális tőkeáramlás folyamataitól.⁷²³ „A gazdasági értelmezések szerint a globalizáció, mint folyamat az egykor széttagolt piacokat a kapcsolatok szélesebb rendszerébe vonja össze, ahol a földrajzi és a politikai korlátok csökkenő jelentőségűek az allokációs folyamatok szempontjából.”⁷²⁴ A pénzügyi globalizáció tehát kronológiailag egybefonódott a tőkemozgások szabadságát biztosító liberalizációval és deregulációval.

A pénzügyi globalizációs folyamat átfogó jellege és ereje, a világméretű interdependencia elmélyülése rendkívül releváns mértékű. A globális pénzpiac olyan likviditással, tőkeerővel és hatalommal bír, hogy képes beárzni az egyes államok és kormányzatok kockázatait, és sokszor komplex folyamatok eredőjeként diszponál „élet és halál felett.” 1980 óta a pénzügyi eszközök összesített értéke 2,5-szer gyorsabban nőtt, mint a gazdasági ipari országok együttes (!) GDP-je; a deviza-, kötvény-és részvénykereskedelem esetén ez az érték már ötszörös. A hatalmas és gyors, határokon átívelő tőkeáramlás már az 1980-as évtized végére hússzorosan múlta felül napi szinten a kereskedelmi áramlásokat.⁷²⁵ A fejlődő országokba áramló külföldi működőtőke állománya 1990 és 1996 között rendkívül gyors mértékben emelkedett: 47,7 milliárd dollárról 212 milliárd dollárra (a GDP 0,8%-áról annak 3%-ára).⁷²⁶ Világképünket a nemzetek hajói uralják, de valójában egyre kevésbé felejtethjük el a pénzügyi globalizáció óceánjának erejét – figyelmeztet MURAKÖZY.⁷²⁷ Ezt csak tovább tetézi, hogy a számítógépes hálózatok és a telekommunikáció fejlődése, azaz a digitális technológiai forradalom térnyerése nyomán rendkívüli jelentőségre szert tevő pénzügyi világháló online felülete szó szerint nem ismer határokat: államhatároktól és nemzeti hatóságoktól függetlenül képes vezérelni a globális pénzügyi folyamatokat,⁷²⁸ ekként a reálgazdaság helyett a pénzügyi közvetítő mechanizmus vált *dominus litisszé*, az „ügy urává” a nemzetközi pénzügyek terén.

⁷²³ SANDER, HARALD: *Multilateralism, Regionalism, and Globalization: The Challenges to the World Trading System*, in SANDER, HARALD – INOTAI ANDRÁS (eds.): *World Trade After Uruguay Round: Prospects and Policy Options for the Twenty-first Century*. Routledge, London, 1996, pp. 17-36. at 27. p.; MÉSZÁROS et al.: *op. cit.* (2010), 203. p.

⁷²⁴ BISLEY: *op. cit.* (2007), 19. p.

⁷²⁵ SASSEN: *op. cit.* (2000), 58. p.; PALÁNKAI et al.: *op. cit.* (2011), 37. p.

⁷²⁶ ITO, TAKATOSHI – KRUEGER, ANNA O.: *Regional and Capital Flows: Macroeconomic Causes and Consequences*. The University of Chicago Press, Chicago, 2001, 2. p.

⁷²⁷ MURAKÖZY: *op. cit.* (2012), 295. p.

⁷²⁸ FORGÁCS: *op. cit.* (2012), 14. p. GÁL ZOLTÁN ugyanakkor a probléma árnyalása kapcsán kifejti, hogy mivel a pénzügyi rendszerek komplex (a pénzmozgásokat közvetítő) intézményi, szervezeti háttérrel, illetve a tőkét kibocsátó és befogadó telephelyekkel és irányító központokkal rendelkeznek, ezért a pénz térbeli mozgását megfoghatóvá, és a gazdasági térben pozicionálhatóvá teszik. Ez a momentum meglátása szerint cáfolja a pénzügyi szektor virtualizálódásáról, illetve a piaci tér túlzott jelentőségvesztéséről szóló, leegyszerűsítő elméleteket. GÁL: *op. cit.* (2010), 11. p.

Az 1970-es évek óta tehát a globális pénzügyek kiterjedtsége és intenzitása is exponenciális mértékben növekedett. Ahogy HELD fogalmazott: „*A tőkemozgások pusztán nagysága mind a globális vagy a nemzeti termeléshez és kereskedelemhez képest páratlan. Mindez egy erőteljesen intézményesített infrastruktúrán alapul, amely a 24 órán át tartó, határokon keresztül pénzügyi kereskedés révén kisarjadó globális pénzügyi piacot képvisel, és amely jelentős rendszerkockázatot generál. A jelenlegi pénzügyi globalizáció a világgazdaságban a hitel-és pénzügyi szervezet, illetve irányítás megkülönböztetetten új fokát képviseli; átalakítja azokat a feltételeket, amelyek az államok és a népek közvetlen vagy hosszú távú boldogulását az egész földgolyón meghatározzák.*”⁷²⁹ Arról van szó, hogy az infokommunikációs innovációk hatására az értékpapír-és devizapiacokon a kereskedés folyamatosnak és egyidejűnek (*real time*) minősül. A számítógépek segítségével a világ bármely pontján egy időben bonyolíthatják a tranzakciókat, azaz a helyi időtől függetlenül nyílik lehetőség az elektronikus kereskedelemre. Ez a permanens kereskedelem csak akkor ütközhet a korlátaiba, ha a technikai feltételek hiányoznak (esetleg technikai jellegű probléma adódik), illetőleg amennyiben a nemzeti szabályozás korlátai erősnek bizonyulnak – az utóbbi szemponttal összefüggésben azonban láthattuk, hogy az államok deregulációs-liberalizációs tevékenysége éppen az ellenkező tendencia irányába hatott.

A nemzetközi pénz-és tőkepiacok az utóbbi évtizedektől számítva tehát domináns szerepet töltenek be az egyes államok gazdasági életében.⁷³⁰ A pénz-és tőkepiacok integrációja ezen túlmenően is számottevő mértékben képes devalválni a nemzetállamok klasszikus szuverenitásában foglalt jogköröket. A kormányok a múltban számos olyan gazdaságpolitikai eszközzel rendelkeztek, amelyekkel irányítani tudták a nemzetgazdaságot (adópolitika, az állami kiadások politikája, kamatpolitika, hitelszabályozás, devizaárfolyam-politika, tőkekorlátozási politika, jövedelempolitika). A hitelszabályozáson keresztül például korlátozhatták a bankok által nyújtott hitelek állományát, kamatplafont állapíthattak meg, amelyek alapvető eszköznek bizonyultak a monetáris politika hatékonyabbá tételében.⁷³¹ Mára az eme katalógusban foglalt jogkörök jelentős része szenvedett csorbát, és/vagy került át a globális szuperstruktúra egyes ágenseihez.

SASSEN vizsgálata azt mutatta ki, hogy a globális pénzpiacok az elmúlt évtizedekben mindenki másnál több, történelmileg a szuverén nemzetállamhoz kapcsolódó hatalmi

⁷²⁹ HELD-MCGREW: *op. cit.* (1999), pp. 234-235.

⁷³⁰ DÉCSY: *op. cit.* (2001), 225. p.

⁷³¹ SASSEN: *op. cit.* (2000), 63. p.

jogosítványt szereztek. A globális tőkepiac meglátása szerint olyan hatalmi koncentrációnak tekinthető, amely képessé vált arra, hogy befolyásolja a nemzeti kormányok gazdaságpolitikáját, ebből eredően annak alapvető politikai irányvonalát is; ez az entitás ezért végső soron egy hatalmas pénztömegként is felfogható, amellyel a befektetők játszanak. A globális tőkepiacok lehetővé teszik, hogy a kormányok nagyobb adósságállományt halmozzanak fel, és ezáltal hosszabb időszakra is eladósodjanak (szemben a Bretton Woods-i érával, amikor a rögzített devizaárfolyamok, és a tőkeáramlás korlátozása miatt a nagyobb hiányok felhalmozódása gyakorlatilag nem következhetett be). A deviza-és kötvénypiacok drasztikus mértékben korlátozhatják a kormány kamatok és devizaárfolyamok feletti hatalmát, és a költségvetési politika befolyását. A kamatszabályozás liberalizációja folytán a jegybankok már csak a kamatszínvonal változásán keresztül befolyásolhatják a gazdaságban megjelenő kereslet nagyságát, és nem alkalmazhatnak kamatplafont. A kamatok gazdaságra gyakorolt hatását gyengítik a származékos (derivatív) ügyletek. Ezek az állam lehetőségeit akként csökkentik, hogy a kamatpolitikát a gazdaság befolyásolására használják, és erodálják a jegybank arra vonatkozó hatalmát, hogy a kamatokon keresztül befolyásolják a gazdaságot. Az elektronikus fizetési eszközök terjedése szintén csorbítja a jegybank pénzkészletre gyakorolt befolyásoló képességét.⁷³²

A nemzeti pénzpiacok integrációja érdemben csökkentette az egyes államok gazdaságpolitikai függetlenségét. *„A rugalmas árfolyamrendszer ellenére a nemzetgazdaságok és a világgazdaság még inkább összefonódtak egymással, ami elsősorban a pénzpiacok integrációjával magyarázható.”*⁷³³ A globálissá vált pénzvilág korlátozhatja a kormányok cselekvési szabadságát, és gazdaságpolitikai irányvételét. A piacok reprezentánsai végső soron átvehetik a kormányzattal szembeni számonkérési funkciókat is (amelyek ismert módon a klasszikus polgári demokráciában a választópolgárok közösségéhez tapadnak): megerősíthetik vagy „leszavazhatják” a kormányok gazdaságpolitikáját, kikényszeríthetnek vagy megakadályozhatnak bizonyos kormányzati intézkedéseket⁷³⁴ – amint azt a tőkekivándorlással összefüggésben is láthattuk. A globalizált piacok nyomása alatt a nemzeti kormányok egyre kevésbé tudnak befolyást gyakorolni a gazdasági körforgásra. A növekvő globalizált piacokon az egyensúly az állami cselekvők autonómiájának és gazdaságpolitikai mozgásterének rovására

⁷³² SASSEN: *op. cit.* (2000), 57., 60., 64-68.

⁷³³ GILPIN: *op. cit.* (2001), 240. p.

⁷³⁴ BOD: *op. cit.* (2002), 263. p.

tolódott el.⁷³⁵ JOHN CARLIDGE véleménye alapján „*ma olyan világban élünk, amelyet globális pénzügyi piacok uralnak, és amelyet gyakorlatilag nem értünk pontosan.*”⁷³⁶ JOHN RUGGIE szerint ugyanakkor a globális piacok és az internacionalizálódó vállalatstruktúrák – dacára annak, hogy alapvető változás elérésére lennének képesek az államok rendszerében – nem akarják helyettesíteni az államot.⁷³⁷

A nemzetközi tőkepiacok és a pénzvilág dimenziói mára teljesen elszakadtak a reálgazdasági folyamatoktól; a pénzpiac gyakorlatilag a termeléssel és a nemzetközi kereskedelemmel szemben is autonómiára tett szert. A pénzvilág dimenziói ezzel mintegy elválnak a reálgazdaságban megszokott méretektől, az ott teremtett értéknagyságtól, és annak növekedési ütemétől. A devizapiacok forgalma 2006-ban a világkereskedelmi forgalom több mint tízszeresét tette ki; a teljes évi nemzetközi működőtőke-áramlás a világ GDP-jének közel 13%-ára rúgott; a banki eszközök és értékpapírok állománya a GDP négyszeresét érte el; a 2006 végén nyitott devizapiaci derivatívák állományi adata elérte a világ GDP-jének négyötödét; a pénzügyi eszközökben megtestesült vagyon 180.000 milliárd dolláros összege pedig 2007-ben bő háromszorosával múlta felül a világ GDP-jét.⁷³⁸ Mindez csökkenti a pénzügyi folyamatok átláthatóságát és kontrollálhatóságát, illetve növeli a világgazdaság egyébként is krónikus mértékű egyensúlyhiányát.⁷³⁹

Globális szinten a pénzügyi liberalizáció és a modern technológia világméretű térnyerése kivételesen jó közvetítő eszköznek bizonyult a neoliberális szabályok terjedéséhez. A pénzügyi globalizáció szükségességével kapcsolatos argumentáció jókora ideológiai munícióval is rendelkezett. A piaci hatékonyságot, és a piac globális léptékű uralmát dicsőítő neoliberális eszme igyekezett minél hatékonyabban realizálni a „globalizációs projektet”. Ennek érdekében a tiszta és tökéletes piacok neoliberális utópiája felé való elmozdulás igénye minden olyan kollektív struktúra (nemzetállam, munkavállalói csoportok, szakszervezetek, szövetkezetek, családok) létjogosultságát megkérdőjelezte, amely potenciálisan képes lehet arra, hogy gátat szabjon a tiszta piaci logikának. A neoliberális program támogatói szemében az utópia kivitelezésével kapcsolatos szükséglet minden olyan szempontot felülírt és kiiktatott,

⁷³⁵ COX, ROBERT W.: *Global Restructuring: Making Sense of the Changing International Economy*, in STUBBS-UNDERHILL: *op. cit.* (1994), pp. 45-59.; HELLEINER, ERIC: *From Bretton Woods to Global Finance*, in STUBBS-UNDERHILL: *op. cit.* (1994), pp. 163-175.

⁷³⁶ KEIM, BRANDON: *Nanosecond Trading Could Make Markets Go Haywire*, in *Wired*. <http://www.wired.com/2012/02/high-speed-trading/> (Letöltés: 2014. 09. 30.)

⁷³⁷ RUGGIE, JOHN G.: *Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations*, in *International Organization*, Vol. 47., No. 1. (Winter 1993), pp. 139-174. at 143. p.

⁷³⁸ GÁL: *op. cit.* (2010), 15. p.

⁷³⁹ DARDOT-LAVAL: *op. cit.* (2013), 281. p. Az adatok forrása: VERESS: *op. cit.* (2009), 119. p.

amely nem a csereviszonyok, a tranzakciók, és a globális tőkeáramlás szabadságát szolgálta.⁷⁴⁰ A kilencvenes évekre a piaci gazdaságtan és a „láthatatlan kéz” legelszántabb hirdetőinek számító pénzügyi vezetőkből valóságos sztárokat, és ünnevelt hősöket fabrikáltak. A pénzügyeket új magasságokba helyezték, és elhitették, hogy nincs más lehetőség, mint a pénzpiacok fegyelmező mechanizmusainak való engedelmeskedés. E nézetrendszer apológiái azt sugallták, hogy egyedül a pénzpiacok birtokolják a gazdaság számára legoptimálisabb recepteket, és ha engedelmeskedünk ezen instrukcióknak, az a jólét és a növekedés automatikus fokozásához vezet. A pénzpiacok által a maguk számára elkülönített gazdag honoráriumot ennek fényében teljesen megérdemelt ellenszolgáltatásként, jutalomként kommunikálták.⁷⁴¹

A piaci dogmatizmus felfogásában rejlő nyilvánvaló buktatók azonban rövid időn belül napvilágra kerültek. Az artikulálatlan pénzügyi piacok léte, a nemzetközi pénzügyek teljes szintű deregulációja, és ennek következtében a megfelelő szabályozás hiánya kimutatható szerepet játszottak a 2008 őszén az amerikai jelzálogpiacról indult, majd az egész világot behálózó globális gazdasági és pénzügyi válság kitörésében.

A neoliberais dogmákat felváltani képes, ideológiai ballasztoktól megszabadított, valódi közgazdaságtani elemzésekre főként azért lenne szükség, mert a politikai döntéshozók – a neoliberais gazdaságfelfogás híveinek való kényszeres megfelelés okán – az elmúlt három évtizedben „kitartó csökönyösséggel” próbáltak alkalmazni a gyakorlatban olyan elvi tantételeket, „*amelyek valóságtartalmát eddig semmi sem igazolta. Az »annál rosszabb a tényeknek« gazdaságpolitika szűklátókörű döntéseivel általában súlyosbította a válsághelyzeteket, ennek viszont az árát mindig és mindenütt a bérből élőknek, és általában az adófizetőknek kellett megfizetniük.*”⁷⁴² A *laissez-faire* az élet bizonyos szféráiban kifejezetten alkalmas szervezőelvként funkcionálhat: a klasszikus polgári és politikai szabadságjogok az állam polgárai tekintetében az államra nézve gyakran – nagyon helyesen – bizonyos *non facere* jellegű, a be nem avatkozást kondicionáló kötelezettségeket testálnak. A gazdaság viszont a társadalomnak tipikusan nem az az alrendszere, ahol a *laissez-faire* sokak által követendőnek ítélt mentalitása kifizetődő lehet – sőt, a dolgok jellegéből fakadóan ez a mentalitás a társadalom tagjaira nézve súlyos „ráfizetéseket” rejt magában. A *laissez-faire* misszionáriusainak naiv hiedelmével kapcsolatban ma is érvényesek a MCCULLOCH által 1848-ban papírra vetett gondolatok: „*Néhány dologban biztosan lehet támaszkodni a laissez-faire elvére, ám számos*

⁷⁴⁰ BOURDIEU, PIERRE: *A neoliberalizmus lényege*, in *Esély*, 1998/6. szám, pp. 3-8. at 4,6. p.

⁷⁴¹ STIGLITZ: *op. cit.* (2005), 272. p.

⁷⁴² FORGÁCS: *op. cit.* (2012), 77. p.

esetben teljességgel alkalmazhatatlan, s az a gondolat pedig, hogy mindenkor erre kell támaszkodni, sokkal jobban emlékeztet egy papagáj, mint egy államférfi vagy filozófus gondolkodásmódjára.”⁷⁴³

Milyen megoldási lehetőségek, opciók közül választhatnak a XXI. század hajnalán az államok a nemzetközi pénz-és tőkepiacokhoz fűződő relációjuk megválasztásakor? A pénzügyi koordinációra, az államnak a piacok irányába kifejtendő – esetleges – regulációs tevékenységére is nagyban rányomja bélyegét a MUNDELL által teoretizált⁷⁴⁴ ún. lehetetlen szentháromság (*the impossible Trinity*) céltételező variációs skálája. A MUNDELL által elemzett nemzetközi gazdaságpolitikai trilemma a szuverén államok mozgásterét, illetve választási lehetőségeit alapvetően a monetáris politika aspektusából analizálta, és abból indult ki, hogy a három lehetséges cél közül rendre mindössze kettő érvényesíthető egyidejűleg. Az állami gazdaságpolitika alakításában érdekelt döntéshozók ezért folyamatosan választási helyzet elé kerülnek: mérlegelniük kell, hogy a három, általuk kívánatosként kezelt cél közül melyiket áldozzák fel a másik kettő érvényesülése érdekében. Az általa vizsgált konkrét célok vonatkozásában ez azt jelenti, hogy lehetetlen a fix (rögzített) árfolyam és az ebből fakadó árfolyamstabilitás, a szabad nemzetközi tőke mozgás (a liberalizált pénzpiacok)/pénzügyi integráció, és a független, autonóm monetáris politika párhuzamos érvényesítése.

A globális pénzpiacokhoz fűződő kapcsolat terrénumára lefordítva és adaptálva a fenti kérdést, a probléma akként jelenik meg, hogy a gazdaság-és pénzügypolitika nemzeti reprezentánsainak három olyan célra kell figyelniük, amelyek együttes kezelése és megvalósíthatósága gyakorlatilag a lehetetlen felé konvergál. Eme célok az alábbiak: minden nemzeti kormányzat szuverén nemzeti pénzpolitikát kíván; minden nemzeti kormány szabályozott, illetve válsághelyzetben kellő eréllyel stabilizálható pénzügyi piacokat szeretne; minden nemzeti kormány szeretné kihasználni a nemzetközi tőkepiacok integrációja által kínált forrásszerzési és forráskihelyezési lehetőségeket, illetve az ezekkel kapcsolatos hatékonyságjavulást.⁷⁴⁵ A mundelli konstrukció megállapításait kamatoztatva azonban könnyen belátható, hogy bármely két cél kiemelése, és gazdaságpolitikai szolgálatba állítása

⁷⁴³ MCCULOCK, JOHN RAMSAY: *Treatise on the Succession to Property Vacant by Death*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1848, 156. p.

⁷⁴⁴ MUNDELL, ROBERT: *The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability*, in *IMF Staff Papers*, Vol. 9. (March 1962), pp. 70-79; MUNDELL, ROBERT: *Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates*, in *Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 29., No. 4. (Nov. 1963), pp. 475-485.

⁷⁴⁵ MAGAS ISTVÁN: *Globalizáció és nemzeti piacok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 177. p.

csak a harmadik cél rovására teljesülhet. MAGAS ISTVÁN ezzel összefüggésben az alábbi variációs lehetőségeket veszi számba.

Amennyiben egy kormány a nemzetközi pénz-és tőkepiacokat kellő mértékben, saját érdekei és főként biztonsága szerint kívánja szabályozni, de egyben a nemzeti szuverenitását is meg akarja tartani, annak a nemzetközi tőkepiacokra vonatkozó elmélyültebb integráció látja kárát: a hazai szabályozásért fizetendő ár ekkor a globális pénzpiacokból húzható előnyökről való lemondás. Ha egy nemzeti pénzpiacáért felelős kormányzati döntés a monetáris politika szuverenitását, és a fokozott nemzetközi tőkepiaci integráció célját tartja szem előtt, akkor a nemzetközi tőkeáramlás igényeinek megfelelően fel kell adnia a belső piaccal kapcsolatos regulációs tevékenységét. Végül amennyiben a nemzeti pénzügypolitika vitelére vonatkozó döntés a globális reguláció és a nemzetközi integráció szempontjait részesíti előnyben, elesik a szuverén pénzügypolitika lehetőségétől, hiszen a nemzetközi pénzpiaci szabályozási elveket és szabályokat kell akceptálnia. A szerző szerint jelen helyzetben leginkább arra nyílik lehetőség, hogy a nemzeti gazdaságpolitika az alábbi célpárok közül választ: a belföldi pénzpiac nemzeti szuverenitása és regulációja; globális integráció és reguláció; korlátozott szuverenitás és integráció.⁷⁴⁶

Mint láttuk, a nemzetközi pénz-és tőkepiacok az elmúlt mintegy három évtized folyamán rendkívül intenzív módon, és gyors mértékben növekedtek, ám a regulációs lehetőségek alapvetően mégis nemzeti keretek között maradtak. Persze a korábbi fejezetben vázolt lehetőség, amelyből fakadóan a pénztőke igyekszik szabadulni a szabályozási kötelekektől, és olyan, kevésbé regularizált terek, központok felé orientálódik, amelyekben az állami beavatkozás mértéke minimális, az adók alacsonyok és a potenciális profit magasabb, a tőkemozgást keretek közé szorító szabályozás hiányában továbbra is reális opció marad. A nemzetállamok pénzpiaci szabályozó szerepe azonban sokak szerint még e körülmények fényében is meghatározónak bizonyul: az állam továbbra is a globális tőke jogainak legfőbb biztosítója; a rendelkezésre álló mozgástér keretein belül igyekszik támogatni saját „nemzeti” tőkéjét, és a hazai gyökerekkel rendelkező TNC-eket a globális pénzügyi piacokon, és bizonyos stratégiai nagyvállalatok esetében továbbra is tulajdonos marad.⁷⁴⁷ GÁL is azt hangsúlyozza, hogy a tőke földrajzilag beágyazott, jól lokalizálható nemzeti és intézményi struktúrákhoz kötődő entitás. *„Igaz ugyan, hogy a globális világban a piaci határok nem esnek egybe a*

⁷⁴⁶ MAGAS: *op. cit.* (2007), 177. p.

⁷⁴⁷ YEUNG, HENRY WAI-CHUNG: *Capital State and Space: Contesting the Borderless World*, in *Transaction of Institutes of British Geographers*, Vol. 23., No. 3. (1998), pp. 291-309.

*nemzetállami határokkal, s a transznacionális terek átszelik a nemzetállami határokat, illetve szigetszerűen elkülönültek egymástól, de a tőke termelése és újratermelése markánsan helyhez kötött. A tőkének egy relatív immobil és fix infrastruktúrára van szüksége az újratermeléséhez.*⁷⁴⁸

Bár a nemzetközi befektetések és tőkemozgások volumenének növekedésével, és a globális elektronikus hálózat kiépülésével párhuzamosan nő az igény a rendszerben rejlő bizonytalanságok és rizikófaktorok kiszűrésére, illetve megoldására, a szabályozás helyes módszerét illetően nem létezik egy univerzálisan alkalmazható, és a siker reményével kecsegtető recept. RODRIK a globális pénzügyi rendszer szabályozásával kapcsolatos dilemmában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyes országoknak kell dönteniük, méghozzá oly módon, hogy *„ha egy bizonyos fajta szabályozás áll az érdekükben, akkor ezt elfogadhatják, akár a szabad tőkeáramlás korlátozása árán is. Az egészséges globális pénzügyi rendszernek teret kell hagynia a nemzeti sokszínűség számára.*⁷⁴⁹

A piacok szabályozatlanságával kapcsolatos kihívásra az Európai Unió részéről szolgáltatott válasz a kétszintű pénzügyi felügyeleti szisztéma (*European System of Financial Supervision, ESFS*) kidolgozása, és a regionális integráció elmélyítése volt, amely FORGÁCS megítélése szerint komoly garanciákat jelenthet az újabb pénzügyi rendszerkockázatok kiszűrésére. A releváns pénzügyi felügyeleti hatáskörök ebben a szisztémában uniós szabályozási szintre kerültek, míg a nemzeti hatóságok főszabály szerint továbbra is felelősek maradtak a belföldi intézmények feletti felügyelet tekintetében. A határon átnyúló szolgáltatások esetén meg kell osztani a feladat-és hatásköröket a székhely és a fogadó országok hatóságai között; hatásköri összeütközés esetén pedig az illetékes európai hatóságok rendelkeznek döntési jogosítványokkal. Az újonnan konstituált felügyeleti szerveket a nemzeti hatóságok képviselőiből álló igazgatóságok irányítják.⁷⁵⁰

A harmadik megoldás, a globális pénzügyi szabályozás igénye időnként a reform-elgondolások homlokterébe kerül (főként egy Globális Központi Pénzügyi Szabályozó vagy egy ún. „Globális Központi Bank” megkonstruálásának igényeként). A válság következményeként a G20-ak a korábbi kooperáció kibővítésével létrehoztak egy ún. Pénzügyi Stabilitási Tanácsot (*Financial Stability Board, FSB*), és az IMF, valamint az FSB „koprodukcójában” a makroprudenciális szintű kockázatok kiszűrésére egy ún. Korai

⁷⁴⁸ GÁL: *op. cit.* (2010), 128. p.

⁷⁴⁹ RODRIK: *op. cit.* (2014), 328. p.

⁷⁵⁰ FORGÁCS: *op. cit.* (2012), pp. 139-140.

Jelzőrendszert (*Early Warning System*) is kialakítottak.⁷⁵¹ Emellett is elmondható azonban, hogy egy mindenki által azonos elvek és szabályok mentén értelmezett, és kellő fegyelmező eszközökkel bíró rendszer gondolata ma inkább csak az utópiák tárházát gyarapítja.

⁷⁵¹ Ennek részleteire nézve lásd GLAVANITS JUDIT: *A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének új irányai*, in KÁLMÁN JÁNOS (szerk.): *Állam – válság – pénzügyek. A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének aktuális kérdései*. Batthyány Lajos Szakkollégiumért Alapítvány, Győr, 2015, pp. 79-128.

V. A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A JOGI ALRENDSZERRE

Az előző fejezetekben áttekintettük a globalizációnak a gazdasági alrendszer tekintetében kifejtett hatásait. A soron következő fejezetben a globalizáció jogra gyakorolt befolyását vizsgáljuk meg először általános szinten, áttekintő jelleggel, a klasszikus szuverenitás területén bekövetkezett változások mellett a globális szabadjog jelenségére koncentrálna, majd egy konkrét, speciális területet tekintünk át: a neoliberalizmus térnyerésének a közmenedzsment-felfogásokra gyakorolt hatását.

V. 1. Mi maradt a klasszikus szuverenitásból?

A globalizáció a jog tereumát *prima facie* érintetlenül hagyta: a jogi szuverenitás kategóriája *de iure* a „poszt-nemzeti állapot” keretei között is sértetlen maradt, és az csak az esetleges önkorlátozás, tehát a szuverén aktusa révén csorbul.⁷⁵² A szuverenitás korlátozása tehát *formai értelemben* napjainkban sem egy államok felett álló jogrend által valósul meg, hanem az illető állam önkorlátozása⁷⁵³ révén – azaz a Szuverén szuverén módon korlátozza önmagát. JAMES BRYCE a jogi (*de iure*) és a gyakorlati (*de facto*) szuverenitás között különböztetett. A jog szemszögéből eszerint az minősül szuverénnek, akinek az aktusaihoz jogi erő tapad. Jogi értelemben ezért az az entitás nevezhető szuverénnek, amely számára a jog (jogi) tekintéllyel bíró általános vagy különös rendelkezések kibocsátására vonatkozó, végső és jogszerű hatalmat biztosít. A gyakorlati értelemben vett szuverén ellenben az, aki akaratát akár a jog szerint, akár annak ellenében véghez tudja vinni.⁷⁵⁴ A jogi szuverenitás nem zárja ki, sőt

⁷⁵² A probléma leginkább az európai integráció keretében jelenik meg: a fentebb említett konstrukció értelmében az Európai Unió intézményei, illetve a tagállamok szintjén egyesített hatáskörök az inkriminált tagállamok hozzájárulásából fakadnak; e beleegyező, a szuverenitás bizonyos részjogosítványait átruházó aktus nélkül az adott államra nézve kötelező döntés nem hozható. KONDOROSI FERENC – VISEGRÁDY ANTAL: *Európa: Az állam-és jogfejlődés irányai*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, 25. p.

⁷⁵³ GEORG JELLINEK államtanának egyik fontos sarokköve volt az állami önkötelezés elve. Eszerint az állam Janus-arcú entitás: egyfelől ugyan a hatalom birtokosa, másfelől viszont a nép közös érdekeit is igazgatnia kell. Az önkötelezés elve lényegét tekintve azt jelenti, hogy a hatalmat gyakorló állam saját elhatározásából fakadóan elkötelezi magát a közösség érdekeinek képviselete mellett is: az állami közhatalom aláveti magát a saját maga alkotott törvényeknek. JELLINEK: *op. cit.* (1914), 369. p.

CONCHA az alkotmányozó hatalom kontextusába helyezve vizsgálta a szuverenitás önkorlátozását. Értelmezésében a szuverenitás önkorlátozása „a szuverén akaratnak az a feladata, mellyel önnön működésének legfőbb mozzanatait, illetve legfőbb szerveit s ezeknek egymáshoz viszonyát, valamint működésének határait, azaz önkorlátozását belsőleg elhatározza, és külsőleg megvalósítja.” CONCHA GYÖZŐ: *Politika. I. kötet. Alkotmánytan. Második kiadás*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907, 295. p.

⁷⁵⁴ BRYCE, JAMES: *Studies in History and Jurisprudence. Vol. II.* Oxford University Press, New York – London – Toronto – Melbourne – Bombay, 1901, pp. 505-515.

KELSEN értelmében az anyagi szuverenitás jogi fogalomként az állami jogosítványok bizonyos mértékét jelenti. „A belső és külső, az államjogi és nemzetközi jogi szuverenitás megkülönböztetése folytán az előbbi következményeként szokták említeni az állam azon jogát, hogy politikailag berendezze magát, vagyis alkotmányt, törvényeket készítsen magának; emellett kiemelik azt a jogát, hogy a maga részére általában jogszabályokat alkosson.” KELSEN: *op. cit.* (2003), pp. 610-611.

STANLEY I. BENN szerint a jogi szuverenitás arra vonatkozó képesség, hogy „a személyek cselekedeteit valamilyen szándékolt irányban a jog eszközével határozzák meg, (...) ahol a hatalmat gyakorlók cselekedetei – abban a

lehetővé teszi, hogy egy szuverén állam saját érdekében, önként kapcsolatba lépjen más államokkal, és közhatalmának egy részét másokkal együtt gyakorolja vagy akár egy regionális integrációs szervre delegálja azt.⁷⁵⁵ Az egyes államok alkotmányai emellett rendre deklarálják a jogi értelemben teljesként tételezett szuverenitásukat: az Alaptörvény *R* cikk (1) bekezdése például rögzíti, hogy az Alaptörvény Magyarország jogrendszerének alapja, a (2) bekezdés pedig az Alaptörvény és az alkotmányos jogszabályok mindenkire nézve kötelező hatályáról rendelkezik.

KELSEN megállapítása szerint amíg a szuverenitás klasszikus dogmája sértetlenül és teljes egészében fennmarad, addig valóban az egyes államoknak kell a „legfőbb jogi lényeknek” lenniük.⁷⁵⁶ BLACKSTONE ebben az értelemben jelenthette ki a korábban már idézett megállapításában, hogy a szuverenitás – mint abszolút hatalom – minden más instancia által korlátozhatatlan, AUSTIN pedig azt, hogy „a szuverén hatalmának nem lehetnek jogi korlátai.”⁷⁵⁷ Az eddigiek folyamán azonban láthattuk, hogy a szuverenitás klasszikus tantételei fokozatosan gyengültek, és veszítettek magyarázó erejükből: a szuverenitás hagyományos fogalma szinte teljesen átértékelődött. Az abszolút szuverenitás elméleteivel szembeni első nagyobb kihívás a hatalomgyakorlás jogi keretek közé szorításának kimunkálása volt (ennek révén pedig gyakorlati értelemben is sikerült megcáfolni az austini tézist). A modern alkotmányosság az abszolút hatalom fennállását igazolni kívánó konstrukciókkal szembeni vitathatatlan előnye volt, hogy felállította a kormányzati hatalom korlátait, és alapvető szemléletváltást kényszerített ki: „a hatalom alkotja a jogot” logikájával szemben itt már „a hatalom alapja a jog” (*lex facit regem*) elve érvényesült.⁷⁵⁸ Napjainkban a történelmi fejlemények hatására (elsősorban az euro-atlanti térségben)⁷⁵⁹ lényegi változás következett be

tekintetben, amelyben gyakorolják, nincsenek alávetve más személyek övékével megegyező fajtájú hatalmának.” A jogi szuverenitás ebben az értelemben a törvényhozásnak, az alkotmánymódosító szerveknek vagy az alkotmánynak tulajdoníthatjuk. BENN, STANLEY I. (1955): *A szuverenitás jelentésváltozásai*, in TAKÁCS: *op. cit.* (2003), pp. 634-650. at 635. p.

⁷⁵⁵ Ennek a lehetőségét az Alaptörvény is biztosítja, az alábbi jogtechnikai megoldás mellett: „Magyarország az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – az Alaptörvényből eredő egyes hatásköreit a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján gyakorolhatja.” [E] cikk (2) bek.]

⁷⁵⁶ KELSEN: *op. cit.* (2003), 605. p.

⁷⁵⁷ AUSTIN, JOHN: *The Province of Jurisprudence Determined. Second Edition.* John Murray, London, 1861, 218, 226. p.

⁷⁵⁸ KRIELE, MARTIN: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates.* Kohlhammer, Stuttgart, 2003, 81. p.

⁷⁵⁹ MANNERS szerint ezt az egységesülő európai jogfelfogást lényegében az alábbi értékek és ideálok hatják át: a béke, a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok, a joguralom, az egyenlőség, a társadalmi szolidaritás, a fenntartható fejlődés és a jó kormányzás. MANNERS, IAN: *The Symbolic Manifestation of the EU's Normative Role in World Politics*, in ELGSTRÖM, OLE – SMITH, MICHAEL (eds.): *The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis.* Routledge, London-New York, 2006, pp. 66-84. at 70-73. p.

a szuverenitás feltétlenségével kapcsolatos felfogásban: az alkotmányos államok standardjává vált az abszolút szuverenitás koncepciójával való szakítás, az emberi jogok elismerése, garantálása és érvényre juttatása⁷⁶⁰ – ami egyértelműen pozitív irányú elmozdulást jelentett a jogfosztottságot intézményesítő korábbi megoldásokkal szemben.

A globalizált kapitalizmus keretei közepette azonban egyéb érdemi változások is bekövetkeztek. Amennyiben a szuverenitás klasszikus teoretikusai által a főhatalom attribútumaiként azonosított feladat-és hatásköröket a mai viszonyainkra vetítjük, egyértelművé válik, hogy napjainkra valójában a nemzetállamok számos tradicionális jogköre marginálissá vált. Ezek némelyike – mint például a hadviseléssel kapcsolatos joganyag nemzetközi alapokra történő helyezése – persze történelmi szükségszerűségként jelentkezett, és ennyiben bekövetkezésük nem is képezi kritika tárgyát –, egy részük viszont a neoliberais államkép kiépítésének ellentmondást nem tűrő úthengereként hajtott végig az egyes államok jogi szabályozásán.

Ha tehát a bodini vagy hobbesi eredetű szuverenitás-katalógust vesszük alapul, megállapítható, hogy valóban számtalan, egykor kizárólagosan államinak minősülő jogkör relativizálódott. A törvényhozás joga az Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik, de az Európai Unió jogrendjében számtalan, a tagállami jogrendbe kötelező jelleggel alkalmazandó, vagy átültetendő jogforrás létezik.⁷⁶¹ Az Európai Unió 28 tagállama kapcsán már aligha tartható fenn a hagyományos szuverenitás-fogalom használata: az EU jogrendje jól láthatóan, és jelentős mértékben avatkozik be a tagállamok belső viszonyaiba.⁷⁶² Az Európai Közösségek Bírósága már a *FLAMINIO COSTA v. E.N.E.L.*-ügyben rögzítette, hogy az alapító szerződésekből eredő jog független jogforrásnak minősül, azt különleges és eredeti természete miatt nem írhatják felül a tagállami jog semmiféle rendelkezései anélkül, hogy ne fosztanak meg azt közösségi jogi természetétől, és anélkül, hogy a Közösség jogi alapját ne kérdőjeleznék meg.⁷⁶³ A *van Gend*

⁷⁶⁰ TÓTH JUDIT – LEGÉNY KRISZTIÁN (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog*. Complex Kiadó, Budapest, 2006, pp. 114-115. PETRÉTEI felfogásában az alkotmányos állam – eszméje szerint – azt jelenti, hogy a jog minősül szuverénnek. PETRÉTEI JÓZSEF: *Magyar alkotmányjog. I. kötet*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002, 87.

p.

⁷⁶¹ A *Van Gend & Loos* ügyben hozott döntésében az Európai Bíróság a tagállamok és a Közösségek (a jelenlegi EU) viszonyát rögzítve megállapította, hogy „(...) közvetlen hatállyal az az uniós aktus bír, amely kellően pontos (egyértelmű), feltétel nélküli, negatív tartalmú, és alkalmazásához nem igényel a tagállamok részéről végrehajtási intézkedést (önálló).” Közvetlen hatállyal az alapító szerződések, a rendeletek, a határozatok és az irányelvek bírnak. A közvetlen alkalmazhatóság elvéből fakadóan az uniós jog bizonyos elemei (különösen a Szerződések, a rendeletek és a határozatok) külön tagállami jogi aktus meghozatala nélkül is a tagállami jog részeivé válnak. Alkalmazhatóságuknak nem lehetnek nemzeti jogi előfeltételei, és nem igényelnek végrehajtási intézkedést sem. Bővebben lásd OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *EU-jog*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2012, pp. 227-236.

⁷⁶² JAKAB: *op. cit.* (2008), 256. p.

⁷⁶³ 6/64 Flaminio Costa v. E.N.E.L. [1974] EBHT 1141

en Loos-ügyben érintett megfogalmazás szerint pedig a Közösség egy új jogrendet alkot, melyek érdekében a tagállamok önként korlátozták szuverén jogaikat.⁷⁶⁴ A közösségi jog szupremáciája, illetve a közvetlen hatály tagállamok általi „recipiálásával” tehát egy új, magát sok esetben szuverénnek tekintő jogrend született.

A klasszikus szuverenitás-lajstromot tovább vizsgálva, a *hadüzenettel* kapcsolatban – üdvözlendő fejleményként – leszögezhető, hogy az államok arra vonatkozó képessége, hogy más államokkal szemben egyoldalúan az erőszak fegyveréhez folyamodjanak, drasztikus mértékben csökkent. Ennek kapcsán merül fel az ENSZ Alapokmányában foglalt erőszak tilalma (2. cikk, 4. pont), mint a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő, *ius cogens* szabálya. Az Alapokmány tartalmazza az ENSZ Biztonsági Tanácsának, illetve Közgyűlésének feladat-és hatásköreit is, továbbá részletesen szabályozza a béke megszegése, veszélyeztetése illetve támadó cselekmények eseteire vonatkozó eljárást is. Amennyiben a BT megállapítja, hogy az Alapokmány 39. cikkében foglalt „*act of aggression*” megvalósult, végső soron fegyveres, illetve nem fegyveres kényszerintézkedéseket alkalmazhat az érintett jogsértő állammal szemben.⁷⁶⁵ Az erőszak-alkalmazás normatív jellegű korlátozása mellett az államok kölcsönös szimbiózisban léteznek a katonai szektorban, a védelmi szövetségekben, a hadiiparban, illetve a fegyverkereskedés terepében; a katonai együttműködés során pedig rendre felmerül a fegyverek korlátozásának, illetve a megfigyelők kölcsönös cseréjének kérdése.⁷⁶⁶ Emellett a háborúk gyakorta már nem is a klasszikus módon zajlanak: az államok között zajló hagyományos háborúk „rendjét” felváltották a szervezett erőszak globális térben jelentkező, gyorsan terjedő, és kvázi mindenütt jelen lévő formái, a magánerőszakra „építő” szervezett bűnözés realitása, illetve adott esetben az emberi jogok tömeges megsértése.⁷⁶⁷

A *legfőbb bíraskodás* – mint a szuverenitásból fakadó hagyományos attribútum – kapcsán megfigyelhető jelenséget, a nemzetközi választottbíróságok szerepének növekedését korábban már részben érintettük. Mára a nemzeti jogrendszerek többsége elismeri a vitában érdekelt felek azon jogát, hogy gazdasági természetű jogviták esetére szerződésben állapodjanak meg arról, hogy a vita eldöntését állami bíróságok helyett az általuk kiválasztott és felkért választottbíróságokra bízzák.⁷⁶⁸ A WTO égisze alatt létrehozott integrált vitarendező

⁷⁶⁴ 26/62 NV Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen [1963] EBHT 3, 1963 CMLR 105

⁷⁶⁵ BRUHÁCS: *op. cit.* (2010), pp. 282-283.

⁷⁶⁶ KISS J.: *op. cit.* (2003), 209. p.

⁷⁶⁷ KALDOR, MARY: *The Imaginary War. Understanding the East-West Conflict*. Basil Blackwell, Oxford, 1990, 8. p.

⁷⁶⁸ VÖRÖS: *op. cit.* (2004), 267. p.

rendszer valamennyi, a WTO-egyezményből fakadó jogvita számára nyitva áll. Láttuk, hogy a Vitarendező Testület döntése kötelező jelleggel végrehajtandónak minősül. SASSEN értékelése szerint a nemzetközi kereskedelmi választottbíróságok nélkülözhetetlenek bizonyulnak a globális gazdaság működése szempontjából. A választottbíráskodás egy szétszórt és decentralizált platformnak bizonyul a nemzetközi kereskedelemben felmerülő jogviták rendezésére, amely az egymással versengő, ugyanakkor egymást kiegészítő befolyásos intézmények és személyek hálózatát alkotja.⁷⁶⁹ Ennek következtében megjelenik egy homogénnek talán még nem nevezhető, mindazonáltal a nemzeti jogoktól függetlenedő jogréteg, az ún. *lex mercatoria*.⁷⁷⁰ GALGANO szerint a *lex mercatoria* szokásjogi eredetű, önmagában létező normatív univerzális rendszer, amely megfelel a nemzetközi piacokon működő személyek által közösen kialakított *opinio iuris*nak. A nemzeti jogok elemzése szerint már nem szorulnak az államhatárok közé, sokkal inkább a *lex shopping* keretében versenyeznek egymással, ahol a felek nemzetközi elemet is tartalmazó jogvitáikat gyakran egy harmadik állam jogának vetik alá.⁷⁷¹

A BODIN által felállított sorban tovább haladva az „állam izomzatát” alkotó *pénzügyi jogosítványok* kérdéséhez jutunk el, amelynek kapcsán korábban már leszögeztük, hogy az állam gazdasági szuverenitása gyakorlatilag elillanni látszik. A bankjegykibocsátás joga számos állam vonatkozásában persze állami monopólium maradt, de a törvényes fizetőeszköz tekintetében a forintot például előbb vagy utóbb az euró fogja felváltani. BOD PÉTER ÁKOS ezzel kapcsolatban kifejti, hogy „különösen idejétműltnek számít a bodini ismérvek közül a pénzverés, a súlyok és mértékegységek megállapítása joga, sőt szigorúan véve még az adóketési jog is, hiszen a modern viszonyok, és főleg az európai realitások e vonatkozásokban valóban egészen más képet mutatnak. A súly-és mértékrendszert jórészt nemzetközi konvenciók rendezik; még a gazdaságilag és politikailag erős államok is önként feladták a szuverenitás felsorolt attribútumai közül az adók (vámok) terén az egyoldalú kivetés jogát, amikor a WTO tagjaivá váltak, vagy még szűkebb tagságú és így több kööttséggel járó szervezetekbe léptek be (OECD, EU, NAFTA).”⁷⁷²

A klasszikus szuverenitás elméletei által tételezett jogkörökből mindössze az *állami tisztviselők kinevezésének és felmentésének joga* maradt érintetlen, azonban meglátásunk

⁷⁶⁹ SASSEN: *op. cit.* (2000), pp. 30-31.

⁷⁷⁰ CARBONNEAU, THOMAS E. (ed.): *Lex Mercatoria and Arbitration: A Discussion of the New Law Merchant*. Juris Publishing-Kluwer Law International, New York, 1998

⁷⁷¹ GALGANO: *op. cit.* (2006), 11. p.

⁷⁷² BOD PÉTER ÁKOS: *Létezik-e közgazdasági értelemben ma szuverenitás Európában?* in TAKÁCS: *op. cit.* (2015), pp. 28-45. at 30. p.

szerint a jegybank-elnökök kinevezése kapcsán az Európai Központi Bank, valamint a nemzetközi pénzpiacok döntéshozóinak véleménye például *de facto* befolyásolhatja az EU-tagállamok kinevezési gyakorlatát. Azon hipotézisünk, amely szerint az állami szuverenitás az évszázadok folyamán számos ponton erodálódott, a bodini és a mai szuverenitás-jegyek összevetése alapján igazoltnak látszik.

V. 2. A globális szabadjog térnyerése

Láttuk, hogy a jóléti államok 1945 és 1975 közötti fénykorának domináns jogfelfogása – a *Pax Americana*, illetve a *Pax Sovietica* kölcsönös fenyegetettsége és kihívása mellett – az volt, hogy a nemzeti törvényhozó hatalmak akceptáltak bizonyos makrogazdasági szabályozási technikákat. A nemzeti törvényhozás, illetve a jog ebben a konstrukcióban makro-szintű szabályozóként funkcionált, *ex ante* konfliktusmegelőző, és *ex post* konfliktuselhárító eszközöként.⁷⁷³ A jóléti állam a polgári jog, a gazdasági-és kereskedelmi jog, a versenyjog és a munkajog diszpozitív szabályait azon területeken, ahol a gyengébb pozícióban lévő fél kiszolgáltatott helyzetével az erősebb pozícióban lévő fél vissza tud(na) élni, olyan kogens előírásokkal (minimális standardokkal) kompenzálta, amelyek mellett egyszerűen nem hagyhatták figyelmen kívül a gyengébb fél jogos érdekeit. A társasági jogi szabályozást akként alakították, hogy a kisebbségben maradtak lehetőséget kaptak a többségi határozat jogi úton történő megtámadására. A munkajogban a gazdasági fölényben lévő munkáltatóval szemben a munkavállalók érdekeit volt hivatott védeni az ún. kollektív munkajog, az érdekvédelmi szervezetek, az érdekegyeztetési fórumrendszer, a kollektív szerződés, az üzemi megállapodás, a kollektív érdekvita, és a munkajogviszonnyal kapcsolatos minimális követelmények törvényi előírása. A polgári jog térréjében megjelent a tulajdon gyakorlásának szociális megkövetése is.⁷⁷⁴

A globalizáció azonban alapvető fordulatot jelentett: a gazdasági szuverenitás tónusainak szinte teljes elhalványítása mellett új szereplőket állított porondra a világgazdaságban (eklatáns példái ennek a korábban tárgyalt transznacionális társaságok), az információs forradalommal párosulva pedig sikeresen kapcsolta össze az áru-, pénz-, tőke-és értékpapírpiacokat. Az amerikai csúcstőke és a TNC-k – a globalizációnak az új (*high-tech*) csúcstechnikáival kialakult előnyeit felhasználva – a szociális háló lebontására kényszerítette a nemzetállamokat, és a kiélezett gazdasági versenybe taszította a jóléti társadalom (*welfare*

⁷⁷³ SZIGETI: *op. cit.* (2011), 225. p.

⁷⁷⁴ PRUGBERGER TAMÁS: *Globalizáció, neoliberalizmus és a jog. Van kiút az útvesztőből?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2008, 16. p.

society) koncepcióját addig alkalmazó kontinentális nyugat-európai államokat, illetve a poszt-szocialista országokat.⁷⁷⁵

Ez a folyamat nem hagyta érintetlenül a terület sérthetlenségére építő jogrendszer-felfogást sem. Az állam hagyományos központosított felfogása, és a politikumban betöltött szerepe is alapvető változásokon ment keresztül. Sok, korábban az állam által menedzselte szférát a piac vett át, a kormányzás kapcsán pedig alapvetően a decentralizációra törekedtek. A politikai hangsúly a nemzeti parlamentekről a hatalom új hálózataira helyeződött át: az állami, a nemzetközi cégbirodalmak és a civilszervezetek szövevényes hálózataira.⁷⁷⁶ Az állami monopólium, és ennek elvi alapjai nem maradtak immunisak a civil társadalom által az államon belül gyakorolt, illetve a piacok globalizálódása és a TNC-k által közvetített külső hatásokkal szemben sem. A jogalkotás primátusa mellett más, nem állami eredetű jogforrások is egyre nagyobb számban tesznek szert elismerésre: ezek jellemzője, hogy extraterritoriális hatályúak, és a glóbusz bármely pontján megalkothatóak.⁷⁷⁷

A gazdaság jogi elemzése egészen a mikroszintig hatolt, hogy egy állam nélküli szabadjog, egy spontán módon egységesülő világjog révén alapozza meg a jogfejlődés új vonalát.⁷⁷⁸ A jog globalizálódása napjainkban éppen az állam alkotta jog hagyományos hierarchiáját rombolja le a globális, „állam nélküli” jog révén. A globalizáció TEUBNER szerint a politikai szuverenitási igényeket, és a jog hagyományos normahierarchiáját is lerombolja.⁷⁷⁹ A globális méretekben szerveződő, és univerzális érvényességi igényre törekvő „világjog” tipikus terepei a nemzetközi piacok, valamint a TNC-k bázisai. A nemzetállami keretektől függetlenedett, globális piacokon kötött szerződések, illetve a transznacionális konszernnek belső jogrendjében keletkező szabályok egyre inkább „emancipálódnak” a nemzeti jogoktól, és – főszabály szerint – nem tartanak igényt sem a nemzeti, sem a nemzetközi jogi keretek között szervezett igazságszolgáltatásra. Az új, kreatív jog súlypontja ezzel a szerződéses önszabályozás felé tolódik el: a globalizációt a jog elsősorban a szerződéses kereskedelemben tükrözi vissza.⁷⁸⁰ A szerződő felek egy potenciális konfliktus kialakulása esetére az általuk kiválasztott, tetszőleges választottbíróság eljárásának vethetik alá magukat. A világpiac transznacionális dimenziókat öltő jogrendje tehát igyekszik kivonni magát mind a nemzeti,

⁷⁷⁵ PRUGBERGER: *op. cit.* (2008), 9. p.

⁷⁷⁶ SCHEIRING-BODA: *op. cit.* (2008), 15. p.

⁷⁷⁷ GALGANO: *op. cit.* (2006), 40. p.

⁷⁷⁸ SZIGETI: *op. cit.* (2011), 226. p.

⁷⁷⁹ TEUBNER, GUNTHER: *Des Königs viele Leiber: Die Selbstkonstruktion der Hierarchie des Rechts*, in *Soziale Systeme*, Jg. 2., Heft 2 (1996), pp. 229-256. at 232. p.

⁷⁸⁰ GALGANO: *op. cit.* (2006), 12. p.

mind pedig a nemzetközi jog szabályai alól, és egy autonóm joggyakorlat kiépítésére törekszik. „A kialakuló világjogrend tekintetében TEUBNER szerint (...) a nemzetállammal és a nemzetközi politikával szemben ma a világtársadalomnak különböző szektorai alakulnak ki, amelyek sajátos globális jogrendeket hordanak ki magukból. Megjelentek az »állam nélküli világjog« kezdeményei, tendenciái.”⁷⁸¹

A globális keretek között az államtól függetlenedni képes olyan új jogrétegek jelennek meg és terjednek el, mint a már említett *lex mercatoria*, a *lex digitalis* vagy a *lex finanziaria*.⁷⁸² Az új jogrétegek kategóriája hatálya alá sorolandók a globális pénzpiacok különböző ügyletei, amely miatt deregulálták a nemzeti szabályozásokat; a WTO vitarendezési testületének joggyakorlata; az új *lex mercatoria* magatartásmintái, mértékviszonyai, a kereskedelmi szokások, szabványok, a nemzeti törvényhozással szemben képződő spontán és flexibilis jog, illetve a bírói alkotott jog és az atipikus szerződések.⁷⁸³ A „globális Bukovina” jelensége azonban messze túlmutat a gazdasági jog térrénumán: a világ társadalmának különböző szektoraiban fedezték fel a saját „globális jogukat” – ahogy GIDDENS fogalmazott, az államtól, a hivatalos nemzetközi politikától, és a nemzetközi közjogtól relatíve elkülönülten.⁷⁸⁴ A transznacionális vállalatok belső jogi szabályzatai a „globális jog” elsődleges és legerősebb példái erre. Hasonló konstrukciókkal találkozhatunk a munkajogban is: itt TEUBNER szerint a vállalkozások és a szakszervezetek minősülnek domináns „jogalkotóknak” a magánszektorban. A műszaki szabványosítás és a szakmai önszabályozás a világszintű koordináció felé tendálnak – mindezt pedig minimális hivatalos beavatkozás mellett tehetik. Emellett az emberi jogi rezsim is globalizálódott. Az ökológia, sőt, még a sport(jog) területén is megfigyelhető a jogi globalizáció (utóbbi kapcsán már egy „*Lex Sportiva Internationalis*” lehetőségeiről diskurálnak).⁷⁸⁵

A gazdaság globalizációja összefoglalóan tehát kettős hatást gyakorol a jogra: egyrésztől megdönti a jog állami jellegét tételező dogmát (a nemzeti jog „transznacionalizálódik”, és a jogalkotó állam határain kívül is érvényesül), másrésztől pedig

⁷⁸¹ SZILÁGYI PÉTER: *Szuverenitás, globalizáció, európaizálódás*, in *Jog-Állam-Politika*, 2009/1. szám, pp. 61-76. at 73. p.

⁷⁸² MENDES, RODRIGO OCTÁVIO BROGLIA: *A Private Transnational Law to Transnational Legal Regimes?* in CALLIES, GERALF-PETER – FISCHER-LESCANO, ANDREAS – WIELSCH, DAN – ZUMBANSEN, PEER – GRUYTER, WALTER DE (eds.): *Soziologische Jurisprudenz: Festschrift für Gunther Teubner zum 65. Geburtstag am 30. April 2009*. De Gruyter Rechtswissenschaften Verlags-GmbH, Berlin, 2009, pp. 827-840. at 827. p.

⁷⁸³ SZIGETI: *op. cit.* (2011), 227. p.

⁷⁸⁴ GIDDENS, ANTHONY: *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford, 1990, 70. p.

⁷⁸⁵ TEUBNER, GUNTHER: *Legal Pluralism in the World Society*, in TEUBNER, GUNTHER (ed.): *Global Law without a State*. Dartmouth, Aldershot – Brookfield – Singapore – Sydney, 1997, pp. 3-28.

kikezdi a jog nemzeti jellegét is. Ez azt jelenti, hogy a határokon átnyúló gazdasági viszonyok ellenőrzésére nemzetközi alkalmazásra szánt törvényeket alkotnak, amelyek más, nem gazdasági vonatkozású jogokkal is kölcsönhatásba lépnek. Emellett megfigyelhető az is, hogy a „transznacionális társadalomban” a jog korszerűsítésében az atipikus szerződéseké lett a vezető szerep. Az atipikus szerződéseket amerikai ügyvédi irodák, és az ágazati nemzetközi egyesületek jogtanácsosai alkotják: ilyen a *lízining*, a *merchandising*, a *faktoring*, a *forfaiting*, a *franchise* és az *outsourcing*.⁷⁸⁶ Amikor azonban az atipikus szerződések normáit a nem szerződő felekre is kiterjesztik a választottbíróságok gyakorlatában, akkor már szabadjogi jogtalálásról van szó.

Mindezen fejlemények ellenére is kijelenthető, hogy a nemzetállam továbbra is jelentős jogosítványok birtokában funkcionál, hiszen végső soron egyedüli erőként rendelkezik olyan végrehajtói kapacitással és hatalommal, hogy érvényt tudjon szerezni a jogalkotói akaratnak. Csak a szuverén államok vannak abban a helyzetben, hogy szankciók útján (vagy a szankcióval való pusztta fenyegetés révén) érvényre juttassák a jogi rendelkezéseket. Egyedül az állam szervei rendelkeznek a törvényes erőszak monopóliumával, a közhatalmi kényszerrel történő eljárás lehetőségével. Egyedül az állam jogosult diszponálni a honvédség, a rendőrség, a nemzetbiztonsági szolgálatok és az ellenőrző szervek felett, egyedül az Országgyűlés jogosult arra, hogy törvényt alkosson a központi költségvetésről, és annak végrehajtására felhatalmazza a kormányt. Az államok jogi keretei végül a piac funkcionálásának, és ezáltal a „világpolitikai kommercializálódásának”⁷⁸⁷ is meghatározó feltételei. Számtalan globális folyamat nemzeti területeken bonyolódik le; azon mechanizmusok, amelyeken keresztül a globalizációhoz szükséges új jogi formák realizálhatók, többnyire az állami intézményei rendszer részei; azon infrastruktúra, amely biztosítja a pénztőke globális méretű hipermobilitását, szintén a nemzetállami területeken található.⁷⁸⁸ A globalizáció megváltoztatta ugyan a szuverenitás hagyományos államelméleti értelmezését, és nem lebecsülhető változásokat eredményezett a jogi alrendszer terepében is, de az állam jogi szuverenitása ilyen körülmények között sem vitatható el; a fentebb jelzett fluktuációk valójában nem helyezték hatályon kívül az állam jelentőségét, sőt, az állam esetenként új feladatköröket is bevont a tevékenységébe.

⁷⁸⁶ GALGANO: *op. cit.* (1996), pp. 92-93.

⁷⁸⁷ KISS J.: *op. cit.* (2009), 140. p.

⁷⁸⁸ SASSEN: *op. cit.* (2000), 45. p.

V. 3. Szuverenitás és alkotmányosság

Korábban láthattuk, hogy az abszolút szuverenitás koncepciói milyen tágra szabták a szuverenitás klasszikus dogmájából eredeztethető felségjogokat. Abban a kontextusban, amelyben az uralkodó jogfelfogás szerint a jog a szuverén parancsának minősült (AUSTIN), és amelyben a hatalom jogilag korlátozhatatlannak számított (pontosabban a „jogilag korlátozott szuverén” fogalmi ellentmondásnak bizonyult), értelemszerűen az alkotmányozással szemben sem emeltek komoly korlátokat – már ha egyáltalán komolyan felmerült az alkotmányozás szükséglete.⁷⁸⁹ Az abszolút állam rendeltetése önnön hatalmának és nagyságának fenntartásában és kibontakoztatásában, végső soron a fejedelem önmegvalósulásában állott,⁷⁹⁰ ahol a jog a hatalom alapjaként tételeződött. A „magánuralkodó állam” (az abszolút monarchia) égisze alatt az államhatalom alanya, letéteményese egyesítette magában az állami szervek működési körét, ekként az alkotmány legfeljebb egy formális manifesztumnak számított, amelyben „*a magánúr az államkormányzást intézményesen kívánja alattvalóival megosztani, és ezért arisztokratikus vagy demokratikus elemekkel egészíti ki az alkotmányt. Ez az úgynevezett oktrojált, engedélyezett alkotmány esete.*”⁷⁹¹

V. 3. 1. Az alkotmányjog fejlődési irányai a joguralomtól a globális alkotmányjogig

Az abszolút szuverenitás elméleteivel szembeni az első nagyobb kihívást a hatalomgyakorlás korlátozásának princípiuma jelentette, amelynek nyomán sikerült meghatározni – és rögzíteni – a kormányzati hatalom gyakorlásának alkotmányos korlátait. A hatalmak elválasztása elve mentén sikerült a korábbi hatalomkoncentrációt kikezdeni, és a hatalomgyakorlást a belső, szervei tagozódás kikényszerítésével az „igazságosságra” kényszeríteni, azaz elérni, hogy a hatalom gyakorlója a hatalomgyakorlás helyessége feletti ítélkezésnek ténylegesen is alávesse magát.⁷⁹² A jogállamiság eszményének égisze alatt hangsúlyosan jelentek meg az alábbi maximák: a legfőbb hatalom nem lokalizálható valamely

⁷⁸⁹ Az angol jogelmélet egyébként tartja magát ahhoz a hagyományhoz, miszerint a szuverén hatalom gyakorlójának hatalmát nem köti a jog. HART szerint minden államban kell lennie szuverénnek, a szuverén pedig az, akinek a törvényhozói hatalmát a jog nem korlátozza, hiszen a szuverént a meghatározásánál fogva *jogilag korlátlan* hatalom illeti meg. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy ez nem azt jelenti, hogy a szuverénnek korlátlan volna a hatalma, és a szuverén törvényhozó hatalom alkotmány által történő korlátozása nem jelenti a szuverenitás „halálát”. Ezért aztán még a legfőbb törvényhozó hatalmat is korlátozza az alkotmány. Vesd össze HART, HERBERT L. A. (1961): *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 83-86., 91. p.

⁷⁹⁰ MÖSSLE, WILHELM: *A liberális államtól a szociális jogállamig*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Osiris, Budapest, 1995, pp. 167-174. at 167. p.

⁷⁹¹ PÁRDÁNYI MIKLÓS: *Államgyegetés és nemzetiségi kérdés a politika rendszerében*. Veritas Könyvkiadó kiadása, Budapest, 1944, pp. 255-256.

⁷⁹² BIBÓ ISTVÁN (1947): *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*, in BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945-1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, pp. 367-397. at 377. p.

szervben, illetve személyben; a jog az állami hatalom minden képviselőjére vonatkozik; még a legfőbb jogalkotó sem tehet akármit a jog tartalmává, mert ebben korlátozza a jog.⁷⁹³

A jogállamiság ideálja ekként kollízióba került a szuverenitás hagyományos felfogás szerinti fogalmával, és hamar gyökeret vert az a HUMBOLDT által (is) teoretizált gondolat, miszerint az államnak szükségtelen az állampolgárok szabadságát korlátoznia, és az állam hatókörét legfeljebb a polgárok egymástól és a külső ellenségtől való megóvásához szükséges mértékűre szabad kiterjesztenie.⁷⁹⁴ FUKUYAMA szerint a joguralom lényege abban rejlik, hogy a fennálló joganyag minősül szuverénnek a jogalkotással szemben, és a politikai hatalom birtokosának alá kell vetnie magát a jogszabályoknak. Ez persze a társadalom tagjai körében kialakított konszenzust feltételezi arra nézve, hogy a fennálló törvények igazságosak, és korlátozzák az adott időpontban uralkodói posztot betöltő személyt. Az uralkodó személyével szemben tehát a jog válik szuverénnek, és a felelős kormányzás keretei középette a kormányzat vállalja, hogy aláveti magát bizonyos, a teljesen autonóm mozgásterét szűkítő mechanizmusoknak. Ezeket a mechanizmusokat, eljárásokat az alkotmány hivatott rögzíteni, és az alkotmány, valamint a vonatkozó törvény(ek) a demokratikusan szervezett választások biztosítása révén a népszuverenitás letéteményesei számára garantálják azt a lehetőséget, hogy leválthassák a jogtipró, a hatalommal visszaélő, vagy szimplán alkalmatlan kormányokat.⁷⁹⁵

A *rule of law*, azaz a jog uralmát tételező szemlélet ekként fokozatosan felül tudott kerekedni a korábban érvényesülő felfogáshoz (a *rule by law* koncepciójához) képest. Az uralkodói hatalom széles bázis által igényelt korlátozása nyomán lassan evidenciaként kezdett hatni, hogy a szuverenitásnak vannak bizonyos korlátai. A jogfejlődés későbbi fázisában a korlátlan szuverenitással szembeni garanciaként jelentek meg az olyan kritériumok, mint az alkotmányozás és az alkotmánymódosítás eljárási korlátainak felállítása, illetve később – mint ismert, első ízben 1920-ban, Ausztriában – az alkotmánybíráskodás intézményesítése, vagy a nemzetközi jogi és a belső jogi normák közötti összhang biztosításának az alkotmányokban történő vállalása. A XX. század derekától a nemzeti hatókörű, de a demokratikus jogállamiság értékei iránt elköteleződő alkotmányjogi rendszerek fokozatos konvergenciája figyelhető meg. Ennek a közeledésnek legalább három aspektusa ismert: a törvényhozás szupremáciájának elutasítása és ezzel párhuzamosan a független bírói felülvizsgálat (alkotmánybíráskodás) terjedése;

⁷⁹³ TAKÁCS PÉTER: *Előszó*, in TAKÁCS: *op. cit.* (1995), pp. 9-18. at 14. p.

⁷⁹⁴ HUMBOLDT, WILHELM VON (1792): *Ezmék az állam hatásköre határainak megállapítására*, in PACZOLAY PÉTER – SZABÓ MÁTÉ (szerk.): *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1999, pp. 174-185. at 181. p.

⁷⁹⁵ FUKUYAMA, FRANCIS: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 330., 426. p.

elköteleződés az alapvető emberi jogok védelme mellett, az állami szervek – különösen a kormányzat – hatáskörét korlátozó klauzulák rögzítésével; különböző kötelezettségek vállalása a jogállami garanciák tiszteletben tartása érdekében.⁷⁹⁶

Az ún. *alkotmány feletti normák* köre a modern jogtudományi álláspont szerint a szuverén alkotmányozó és alkotmánymódosító hatalom általános korlátjaként érvényesül, azaz tartalmi kötöttségeket felállító, az alkotmányozást bizonyos tartalmi keretek közé szorító karakterrel rendelkezik. A magyar Alkotmánybíróság a 61/2011. számú határozatában – a korábbi gyakorlatára történő ismételt utalással – rögzítette, hogy nem semmisítheti meg az Alkotmány (*mutatis mutandis* az Alaptörvény) egyetlen rendelkezését sem, amelyből az következik, hogy az alkotmánymódosításnak nincsenek tartalmi korlátjai, ekként az alkotmányozó szabadon alakíthatja az alkotmány tartalmát. A testület mégis említést tett olyan magasabb rendű normákról, illetve mércékről, amelyek az alkotmány megváltoztathatatlan részeinek tekinthetők. (E magasabb rendű normák illetően rangját azonban az alkotmányozó nem ismerte el kifejezetten, így érvénytelenítő elsőbbséggel nem rendelkeznek.)

A témánk szempontjából külön figyelmet érdéklő momentum, hogy van-e a szuverén alkotmányozói (illetve alkotmánymódosítói) hatalomnak a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást kívánó, *ius cogens* szabályai – vagy a nemzetközi szokásjog – által érintett tartománya, amelyben a nemzetközi jogi normák keretek közé szoríthatják, korlátozhatják az alkotmányozásra vonatkozó hatalmat. A taláros testület a már idézett határozatában arra a következtetésre jutott, hogy az *alkotmány feletti normák* körében a nemzetközi *ius cogens*, illetve a nemzetközi szokásjog normái, illetve a Magyarországgal szemben kötelezettségeket támasztó nemzetközi szerződések alapelvei alapján „*a magyar Alkotmánynak vannak olyan megváltoztathatatlan részei, amelyek megváltoztathatatlansága nem az alkotmányozó hatalom akaratán*”, hanem a jelzett nemzetközi konvenciókon alapul. Ezek a *ius cogens* normák, alapelvek és alapvető értékek „*együttesen olyan mércét alkotnak, amelynek minden következő alkotmánymódosítás és Alkotmány meg kell, hogy feleljen.*” BLUTMAN LÁSZLÓ az alkotmánybírói határozat elemzése kapcsán ugyanakkor rámutat arra, hogy a szóban forgó „alkotmány feletti normacsoport” ugyan érvényesülési és értelmezési primátust feltételez, viszont érvénytelenítő elsőbbséggel nem bír. CHRONOWSKI NÓRA és BLUTMAN megítélése szerint a [jelenleg az Alaptörvény Q) cikkében] vállalt nemzetközi kötelezettségek tartalmi kötöttséget jelentenek az alkotmányozói, illetve alkotmánymódosítói hatalommal szemben,

⁷⁹⁶ TUSHNET, MARK: *The Inevitable Globalization of Constitutional Law*, in Virginia Journal of International Law, Vol. 50., Issue 1. (2009), pp. 985-1006. at pp. 985-986.

hiszen alkotmányos parancs vonatkozik a nemzetközi jog és a magyar jog összhangjának biztosítására, továbbá a nemzetközi jog általánosan elismert szabályainak elfogadására.⁷⁹⁷ A *ius cogens* kategória hatálya alá vonható – tételesen egyébként meg nem határozható, legfeljebb példálózó jelleggel említhető – nemzetközi normákban foglaltaktól (az erőszak tilalma, rabszolgaság tilalma, népirtás tilalma, a kínzás tilalma és így tovább) az alkotmányozó nem térhet el, hiszen vállalta a vonatkozó nemzetközi kötelezettségek elfogadását és tiszteletben tartását. *Pro forma* persze nem lehetséges az érintett nemzetközi jogi normákkal ellentétben álló, az Országgyűlés által elfogadott – vagy módosított – alaptörvényi rendelkezés érvényességének a nemzetközi jogrend részéről történő elvitatása. Az alkotmányozó hatalom letéteményese azonban *de facto* nem fogadhat el az említett nemzetközi normákkal, elvekkel és értékekkel ellentétes alaptörvényi szabályozást, így az alkotmányozói és alkotmánymódosítási jogkör tartalmi kötöttségek közé szorítása a jogfejlődésen bekövetkezett változások hatására bizonyítottan látszik – az érintett tárgykörre, így mindenekelőtt az emberi jogok fokozott védelmére figyelemmel teljes mértékben érthető és tolerálható módon.

MOLNÁR TAMÁS szerint az állami szuverenitás hagyományos felfogását a globalizáció és a deterritorializáció jelenségei mellett a jog nemzetköziesedésének, „denacionalizációjának” az elmúlt évtizedekben tapasztalható fejleménye is kikezdi. A nemzetközi jog és a belső (nemzeti) jog különállóságát hangsúlyozó elméleti koncepcióval szemben szerinte alapvető kihívást jelent az, hogy csökken az államok tényleges ráhatása a nemzetközi jogi eredetű normák belső jogba történő recepciójára, és a nemzetközi jog a belső jogba beszüremkedve képes a belső jogélet átalakítására, megreformálására. A nemzetközi jog immáron nem csupán a klasszikus államközi viszonyok szabályozására hivatott, de egyre több, korábban tisztán belső (nemzeti) jogi életviszonyra, jelenségre, és a nemzeti jogéletben alapvető szerepet játszó szereplők magatartásának szabályozására terjeszti ki hatókörét. MOLNÁR úgy látja, hogy a mai interdependens világban többé már nem parcellázható ki egyértelműen az egymástól térben elkülönülő nemzeti jogrendszerek határa, hiszen a belső jogrendszerek nem függetlenek az őket érő, nemzetközi jogi (vagy más) eredetű külső impulzusoktól. Ez akár odáig is terjedhet, hogy a nemzetközi jog védelmet nyújthat az egyes államok polgárai számára a visszamenőleges hatályú belső jogalkotással szemben, sőt a belső jogi alkotmányos garanciák súlyos

⁷⁹⁷ A kérdéshez kapcsolódóan lásd BLUTMAN LÁSZLÓ – CHRONOWSKI NÓRA: *Az Alkotmánybíróság és a közösségi jog: alkotmányjogi paradoxon csapdájában*, in CHRONOWSKI NÓRA (szerk.): *Alkotmány és jogalkotás az EU tagállamként. Válogatott tanulmányok*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, pp. 139-207. at pp. 169-170.; BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Alkotmánybíróság és az alkotmány feletti normák: könnyű liaison elkötelezettség nélkül*, in *Közjogi Szemle*, 4. évfolyam, 4. szám (2011), pp. 1-11.; 53/1993. (X. 13.) AB határozat; 30/1998. (VI. 25.) AB határozat; 61/2011. (VII. 13.) AB határozat.

fogyatékoságai esetén a nemzetközi emberi jogi rezsimek (mindenekelőtt az Emberi Jogok Európai Egyezménye, illetve az azt értelmező Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata) „párhuzamos alkotmányként” is funkcionálhatnak.⁷⁹⁸

HALMAI is kiemeli, hogy az alkotmányjog globalizációja és az „alkotmányos eszmék migrációja” nyomán a nemzeti alkotmányozókat legalább két síkon befolyásolják és korlátozzák a nemzetközi jogi standardok. Az egyik esetben az *alkotmányozás nemzetközi befolyás alatt* történik, azaz *közvetlen befolyás* érvényesül azon államok tekintetében, amelyek valamely válságos helyzetet követően nemzetközi „gyámkodás” mellett, nemzetközi segítséggel szervezik újjá alkotmányos rendszerüket (ezt gyakorlatilag az oktrojált alkotmány egyik esetkörének tekinthetjük). Ez a fajta „alkotmányozás” történhet a nemzeti alkotmányozó teljes kizárása mellett (erre szolgál például Bosznia-Hercegovina), de az is megtörténhet, hogy az alkotmányozásra gyakorolt befolyás lényegesen marginálisabb, és gyakorlatilag kimerül a külső szakértők bevonásában, illetve tanácsaik meghallgatásában. Az ENSZ „bábáskodása” mellett került sor például az alkotmányozásra Kambodzsában (1992), Kelet-Timorban (2001) vagy Afganisztánban (2005). A nemzetközi közösség alkotmányozásra történő ráhatása a másik esetben *közvetetten érvényesül*; ekkor arról van szó, hogy a globális nemzetközi megállapodások kötik az adott nemzetállamot az alkotmányos rendszer konstituálása során (ezen esetkört a fentiekben már érintettük).⁷⁹⁹

Ezen a ponton érdemes említeni, hogy az Országgyűlés 2011. április 25-i ülésén elfogadott, és 2012. január 1-jével hatályba lépett új magyar Alaptörvény kapcsán komoly aggályokat fogalmazott meg az Európa Tanács mellett működő, alkotmányjogászokból rekrutálódó tanácsadó szerv, a *Velencei Bizottság (European Commission for Democracy through Law)*. A testület új alkotmányt analizáló tevékenysége nyomán – az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének felkérésére – már az Alaptörvény elfogadását követően, 2011 júniusában tette közzé jelentését.⁸⁰⁰ A bizottság – amellet, hogy a pozitív elemeket illetően dicséretben is részesítette az új alaptörvényi szabályozást – az általa feltárt alkotmányos ellentmondások és visszasságok feloldását a közös európai alkotmányos értékek, illetve az európai alapjogi standardból adódó követelmények „messzemenő figyelembevételével”

⁷⁹⁸ MOLNÁR TAMÁS: *A szuverenitást érő kihívások hatása a nemzetközi jog és a belső jog viszonyára, különös tekintettel a belső jogok „nemzetköziesedésének” a hatalommegosztásra gyakorolt hatására*, in TAKÁCS: *op. cit.* (2015), pp. 145-161. at 149-151., 154-155. p.

⁷⁹⁹ HALMAI GÁBOR: *Alkotmányjog – emberi jogok – globalizáció. Az alkotmányos eszmék migrációja*. L'Harmattan, Budapest, 2013, pp. 22-23.

⁸⁰⁰ *European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*, opinion no. 618/2011, Strasbourg 20 June 2011. *Opinion on the New Constitution of Hungary*. Angol nyelven hozzáférhető: <http://lapa.princeton.edu/hosteddocs/venice-commission-hungarian-constitution.pdf> (Letöltés: 2015. 09. 15.)

javasolta rendezni. Érdekes momentum, hogy a kétségtelenül jogos felvetéseket és ajánlásokat is tartalmazó dokumentum 57. pontja annak kapcsán hívja fel a figyelmet a magyar alkotmány és az európai Alapjogi Charta között feszülő ellentétre, hogy míg a Charta alapvetően az individualista szabadságfelfogásra épít, addig az Alaptörvény a kollektivista megoldásokat részesíti előnyben, főként annak révén, hogy az alapvető kötelezettségekről (közteherviselés, a természeti erőforrások védelme) is rendelkezik. A bizottsági állásfoglalás emellett – a teljesség igénye nélkül – problematikusnak minősítette a transzparencia és az alkotmányozást megelőző érdemi nyílt vita hiányát, a határon túli magyarság jogainak védelmezését, a Költségvetési Tanács túl tágra szabott hatáskörét, a bírói hatalom függetlenségét biztosító rendelkezésekkel kapcsolatos szűkszavúságot, az Alkotmánybíróság közpénzügyi tárgyú törvényekkel kapcsolatos felülvizsgálati jogkörének korlátozását vagy a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre vonatkozó feltételek összeegyeztethetőségét a nemzetközi normákkal. Az állásfoglalás talán a sarkalatos törvények magas számban történő megszüntetése kapcsán marasztalta el a legsúlyosabban az alkotmányozót, rögzítve, hogy ha a minősített többséget igénylő törvények az alapvető rendelkezések mellett speciális-, és részletszabályokat is tartalmaznak, az ahhoz vezethet, hogy a „*demokrácia elve maga is veszélybe kerül*” (*the principle of democracy itself is at risk*) (24. pont). Nem vitatva, hogy a minősített többség meglétét megkívánó törvények magas száma komolyan szűkítheti egy újabb választások nyomán felálló törvényhozás mozgásterét – ezért kritika tárgyát is képezheti –, úgy gondoljuk, hogy egy független jogászokból szerveződő szakértői testület által közzétett jelentésben kissé markáns megfogalmazásként hat egy ilyen fordulat szerepeltetése. A bizottság reményét fejezte ki, hogy az Alaptörvény értelmezése-alkalmazása, illetve az esetleges alkotmánymódosítások révén orvosolni lehet az általa feltárt visszasságokat. Hangsúlyozandó, hogy a Velencei Bizottság jogértelmezése csak ajánlás jelleggel bír, azaz nem kötelező az általa javasolt módosítások végrehajtása, ám a gyakorlatban véleménye számos szervezet és intézmény (ekként az Európai Unió szervei) számára szolgálhat az autentikus értelmezés megnyilvánulásául.

POKOL BÉLA ennek kapcsán azt hangsúlyozza, hogy az elmúlt évtizedekben – a „globális hatalmi támogatás”, továbbá a jogtudomány egyes képviselői és több jogpolitikus csoport asszisztenciája mellett – teret nyert a *nemzetközi jog alkotmányjogiasításának elmélete*, amely új „globális alkotmányjogként” tételezi a nemzetközi jogot, illetve *„igyekszik ezt felhasználni a nemzetállami jogokkal és alárendelődő alkotmányaikkal szemben.”* POKOL szerint a folyamat égisze alatt a jelzett cél elérése érdekében egy tudósi, egyben politikai-

jogpolitikai mozgalom verbuválódott. A másik szellemi áramlat, a *normatív konstitucionalizmus* elmélete ezzel párhuzamosan arra törekszik, hogy a nemzetközi jog általános szabályai közül kiemeljen egy csoportot (gyakorlatilag a *ius cogens* rangjával felruházott normákat) azon az alapon, hogy az morális megalapozással bír. Ezeket „*mint egy globális alkotmányjogot prezentálják, amely anélkül is köti az államokat, hogy csatlakoztak volna az ilyen nemzetközi szerződésekhez.*” POKOL mindent egybevetve komoly veszélyét látja annak, hogy egy ún. „globális alkotmányoligarchia” jöhet létre.⁸⁰¹

Látható tehát, hogy az egykor az eszményi „jogállással” illethető *joguralmi felfogás* a fentebb jelzett fejlemények hatására egy többséginek talán nem tekinthető, markánságát tekintve mégis egyre hangsúlyosabb álláspont szerint *bálvánnyá, a jogállam pedig „totális jegyeket hordozóvá”* vált. „*A jogállamiság mint fegyelmező eszköz (...) már nem feltételezés, hanem tény. (...) A jogállamiság (...) deklarálása tehát alkalmasnak bizonyult arra, hogy jogi köntösbe burkoljon olyan politikai kritikákat, amelyek a jogi módszertan teljes mellőzésével készültek. Ez a fajta jogállamiság-fogalom olyan instrumentum, amelynek használata egyenes út a zsarnoksághoz*” – fogalmazott VARGA ZS. ANDRÁS a néhány esztendővel ezelőtt nagy port kavart, Magyarországot a jogállamiság kritériumaira hivatkozó „monitorozó” *Tavares-jelentéssel* összefüggésben. A szerző szerint a jogállamiság magyarországi és európai uniós felfogása a jobbiztonságra törekvés ellenére „önkéntes értelmezésekre” ad lehetőséget, amelyek bírói úton is kikényszeríthetők – ezáltal pedig végső soron a „bírói jogállamot” helyezik – a szó szoros értelmében vett – döntőbírói pozícióba, a gyakorlatba ültetve át a „totális jogállam” felfogását.⁸⁰²

Az eddig leírtakból is következik, hogy a *rule of law* eszméinek terjedése mellett az alapjogi jogfejlődés eredményeként mára a szuverenitás korlátjaként kezelendők az *alapvető*

⁸⁰¹ POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend és állami szuverenitás*, in TAKÁCS: *op. cit.* (2015), pp. 162-195. at 179-181., 183-185. p.

⁸⁰² VARGA ZS. ANDRÁS: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Századvég Kiadó, Budapest, 2015, 11., 20-21., 27. p.

Úgy tűnik, hogy ezen a ponton VARGA ZS. a CARL SCHMITT által analizált „államtípusokat” gondolta újra, és aktualizálta a XXI. századi viszonyokra. Mint ismert, SCHMITT a *Legalitás és legitimitás* című munkájában az „államtípusok” három – kissé konkrétan kibontva inkább négy – variánsa között különböztetett: a törvényhozó, az igazságszolgáltató, valamint a kormányzó és igazgató államok között. A Weimari Köztársaság viszonyai között ő a törvényhozó állam karakterjegyeinek túlsúlyát figyelte meg, és ezzel szemben úgy érvelt, hogy „*inkább az igazságszolgáltató állam tűnik »jogállamnak«, mivel ott a bíró közvetlenül szolgált jogot, és ezt a jogot a szabályalkotó törvényhozóval, illetve annak törvényével szemben is érvényesíti.*” Lásd SCHMITT, CARL (1932): *Legalitás és legitimitás*. Attraktor Kft., Máriabesnyő – Gödöllő, 2006, 9. p. Ennek tükrében érdekes fejlemény, hogy a „globalizálódó jogállamiság” égisze alatt, és a szupranacionális karakterű döntéshozók megkerülhetetlenné válására figyelemmel VARGA ZS. a „totális bírói jogállamiság” dominanciája ellen érvelt, és gyakorlatilag a törvényhozó hatalom (mint a legitimitáció hordozója) és a végrehajtó hatalom (mint az állam cselekvő ága) ellensúlyának növelését javallotta.

emberi jogok is. Közismert, hogy egy hosszú fejlődési ív eredményeként az emberi jogok gyakorlatilag megkerülhetetlen tényezővé váltak. GUSTAV RADBRUCH szerint az emberi jogok „felette állnak minden írott jogtételnek”, és ezekre hivatkozva elvitatható „az embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól” az érvényesség.⁸⁰³ RONALD DWORKIN pedig úgy látta, hogy léteznek olyan jogok, amelyeket a törvényhozó még valamely magasabb közösségi cél elérése érdekében sem kerülhet meg. E jogok úgy működnek, mint a kártyajátékokban az adu ászok: akár a kormányzattal szemben is kijátszhatók, védve az egyént akár a politikai döntésekkel szemben is.⁸⁰⁴ Az emberi jogok mellett történő elköteleződés és az alapjogvédelmi rezsím konstituálása a minőségi változások mellett mennyiségi konzekvenciákkal is járt: LAW és VERSTEEG 188 országra kiterjedő, 56 komponensű „alapjogi indexre” vonatkozó vizsgálata kimutatta, hogy míg 1946-ban az inkriminált államok alkotmányai mindössze 19 jogról rendelkeztek, addig 2006-ra már 33 jog biztosításának garانتálását vállalták alkotmányos szinten, ami több mint 70 százalékos növekedést jelent.⁸⁰⁵ Az 1966-ban elfogadott egyezségokmányok érezhető hatást gyakoroltak több állam alkotmányozására (Dél-Afrikai Köztársaság, 1996), vagy alkotmányrevíziójára (Finnország, 1995), továbbá a nemzeti alkotmánybíróságok alkotmányértelmezési gyakorlatára. Jellemző adatsor, hogy az alkotmányértelmezéssel kapcsolatos bírói gyakorlat vizsgálata szerint 2002-ig Ausztráliában 844, Kanadában 169, Finnországban több mint 36, a Dél-Afrikai Köztársaságban és Spanyolországban pedig 28-28 hivatkozás történt az ENSZ emberi jogi dokumentumaira és egyezményeire. (A „skála” másik végpontján azon államok találhatók, amelyek relatíve keveset utaltak az ENSZ vonatkozó konvencióira: ez Indiában 14, Romániában 7, az Oroszországi Föderációban „nagyon kevés”, Egyiptomban és Zambiában pedig 1-1 hivatkozást jelentett.)⁸⁰⁶

Az emberi jogok állandó hivatkozási alappá válása és abszolutizálása ugyanakkor egy másik fejleményt is életre hívott. HABERMAS az Európa alkotmányáról írt esszéjében egyértelműen pozitív fejleményként értékelte, hogy az emberi jogok immáron nem a kollektív boldogság társadalmi utópiáiban szereplő vágyálmokként léteznek, hanem az alkotmányos államok intézményeiben horgonyozzák le az igazságos társadalom ideális célját. Az ENSZ emberi jogi politikája égisze alatt egyre inkább elterjedt az emberi jogi retorika (és a szervezet

⁸⁰³ RADBRUCH, GUSTAV (1946): *Törvényes jogtalanság és a törvényfeletti jog*, in VARGA CSABA (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA ÁJI, Budapest, 1977, pp. 129-141. at 134. p.

⁸⁰⁴ SZIGETI – TAKÁCS: *op. cit.* (2004), 112. p.

⁸⁰⁵ LAW, DAVID S. – VERSTEEG, MILA: *The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism*, in *California Law Review*, Vol. 99., Issue 5. (2011), pp. 1163-1258. at 1190, 1195. p.

⁸⁰⁶ HEYNS, CHRISTOF H. – VILJOEN, FRANS (eds.): *The Impact of the United Nations Human Rights Treaties on the Domestic Level*. Kluwer Law International, Hague, 2002, 16., 18. p.

közgyűlése komoly eredmények felmutatására is képes az emberi jogok nemzetközi szintű kodifikációja terén, gondolva itt például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára, vagy az 1966-ban elfogadott nemzetközi egyezségokmányokra), és az emberi jogok intézményesülése egy pozitív eredményekkel kecsegtető fejlődési úton indult meg. Ezzel párhuzamosan azonban egyre intenzívebbé vált az emberi jogi szövegekkel történő visszaélés is. A leglátványosabb bizonyítékként HABERMAS az ún. humanitárius intervenciókat nevezte meg, melyekről az ENSZ Biztonsági Tanácsa *„szükség esetén akár szuverén kormányok akarata ellenében döntött a nemzetközi közösség nevében. De épp az ilyen esetek mutatják meg azon kísérlet problematikus voltát, hogy előmozdítsanak egy egyelőre csak töredékesen intézményesült világrendet.”* A somáliai, ruandai vagy darfuri intervenciók kudarcában nem is a pacifikálási kísérlet elbukása a legtragikusabb, hanem az azok morális legitimitációjául szolgáló érvelések Janus-arcúsága. *„Amikor az emberi jogi politika a nagyhatalmi érdekek keresztülvitelének fűgefalevelévé vagy eszközévé válik, amikor a szuperhatalom félretolja az ENSZ Alapokmányát, hogy intervenciót szerezzen magának, amikor a nemzetközi humanitárius jog megsértésével hajt végre és egyetemes értékek nevében igazol egy inváziót: akkor igazolódik a gyanú, hogy az emberi jogok programja nem más, mint a vele való imperialista visszaélés.”*⁸⁰⁷

Az emberi jogok politikai (és gazdasági) célokra történő felhasználására KEES VAN DER PIJL is utalt, amikor az angolszász (angol-amerikai) globális tőkének az 1990-es évektől felerősödő, emberi jogok nevében kifejtett „világellenőrző tevékenységére” utalt. Az 1970-es évtizedtől – gyakorlatilag JIMMY CARTER elnöki ténykedésétől – a világ más hatalmaival szemben megindult az emberi jogok középpontba állítása, és az angolszász országokban (a *heartland*-ben) megvalósított szisztéma létét kérték számon a szövetségi rendszerbe tartozó államokon, majd gyakorlatilag az egész glóbuszon. Az angolszász rendszer jellegzetessége PIJL meglátása szerint – LOCKE tanaiból deriválhatóan, illetve azt továbbfejlesztve – a magántulajdon és a piac általi szerveződés az összes társadalmi szférában, így az oktatásban, az egészségügyben, sőt a rendfenntartás területén is. Így az emberi jogok mellett történő kiállítás felszíne alatt PIJL szerint valójában a piacosítás világméretű trendjét várják el. Ez akár ahhoz is vezethet, hogy az emberi jogok megsértése ürügyén közvetlen amerikai beavatkozásra (avagy gazdasági szankciók alkalmazására) kerülhet sor az érintett országgal szemben. Az emberjogi ideológia tehát lényegében egy külső támadás törvényesítésének „adu ászaként” kezd funkcionálni, hiszen az amerikai érdekekkel konform (gazdaság)politikát megvalósító, ám az emberi jogokat sértő országokat (például Szaúd-Arábiát vagy Pakisztánt) nem éri beavatkozás,

⁸⁰⁷ HABERMAS, JÜRGEN: *Esszé Európa alkotmányáról*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2012, pp. 31-33.

míg az amerikai érdekekkel ellentétes politikát realizáló államokat igen.⁸⁰⁸ De itt hozható fel a Kínai Népköztársaság irányába folytatott kétarcú amerikai (kül)politika esete is. BILL CLINTON kormánya például retorikai síkon markánsan elítélte Kína Tibettel kapcsolatos megtorló politikáját, ám a szabadkereskedelmi érdekek oltárán végül mégiscsak sikerült feláldozni az emberi jogokat. A helyettes külügyi államtitkár ugyanis egyértelműen megerősítette, hogy „*az elnök a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény státuszának engedélyezését továbbra is elválasztja az emberi jogok kérdésétől. (...) Az amerikai kormányzat azt is világossá tette, hogy Tibet Kína belső problémája, amelyet sikert kecsegtetően nem lehet összekapcsolni a kereskedelem kérdésével.*”⁸⁰⁹

Az emberi jogi érvek térnyerése és az alapjogvédelem szuverén nemzetállamok kormányzatain történő számon kérhetősége véleményünk szerint egyértelműen pozitív jelenségként értékelhető. Az emberi jogok álarca mögé bújtatott, a *ius ad bellum* (az USA számára lényegében korlátlaná váló háborúindítás joga, illetve a *hard power* alkalmazása) gyakorlását reflektálatlanul lehetővé tevő gyakorlat azonban nem feltétlenül. A cél ugyanis nyilvánvaló: a XXI. században csakis a demokrácia, az alkotmányosság és az emberi jogok (nem visszaélészerű) preferálása, továbbá a gyakorlatban történő biztosítása, és jogi úton történő kikényszerítése kívánatos.

V. 3. 2. *A regionális európai integráció és az alkotmányosság összefüggései*

Európai dimenzióban szemlélődve megállapítható, hogy a szuverenitás önkorlátozása, azaz az állami szuverenitás bizonyos részjogosítványainak átruházása bizonyos uniós szervekre, intézményekre végső soron egy új, elkülönült jogrend megjelenéséhez vezetett. Az Európai Unió *sui generis* jogrendje gyakorlatilag annak a bizonyítéka, hogy a szervezet szupranacionális karakterjegyekkel bír. Ennek legfontosabb attribútuma, hogy az európai integrációs szervezet az egyes tagállamok konkrét ügyekben képviselt álláspontjától függetlenül (*nota bene* annak ellenében is) eljáró intézményekkel rendelkezik, és a tagállamok az ún. többségi elv alapján hozzák meg döntéseiket, amelyeket ezt követően minden tagállamnak végre kell hajtania – függetlenül attól, hogy egyetértenek-e az inkriminált döntéssel.⁸¹⁰ Ez adott esetben markáns következményekkel is jár az egyes tagállamokra nézve:

⁸⁰⁸ PIJL, KEES VAN DER: *Global Rivalries from the Cold War to Iraq*. Pluto Press, London, 2006, pp. 379-407., különösen pp. 400-402.; POKOL: *op. cit.* (2008), pp. 176-178.

⁸⁰⁹ NEACK, LAURA: *The New Foreign Policy: U. S. and the Comparative Foreign Policy in the 21st Century*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc., New York, 2003, pp. 4-7.

⁸¹⁰ KONDOROSI FERENC: *Emberi jogok és jogi kultúrák az Európai Unióban*. SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt., Budapest, 2012, 8. p.

aktualitása folytán példaként említhetjük a 2015 őszére rendkívül akuttá vált migrációs válság kapcsán érvényesített ún. menekültkvóta intézményesítését: a többségi elv itt ugyanis felülírta a magyar, román, cseh, illetve szlovák nemzeti álláspontot, így végül az említett államoknak is el kellett fogadniuk a menekültek kötelező elosztását előíró döntést. (Amennyiben mégsem építenék be jogrendjükbe a brüsszeli döntés jogi következményeit, azzal – a szlovák miniszterelnök szavaival élve – önkéntesen tennék ki magukat annak, hogy az Európai Bizottság kötelezettségszegési eljárást kezdeményezzen az érintett tagállammal szemben.⁸¹¹) WEBER hatalommal kapcsolatos meghatározását az európai integrációra vonatkoztatva megállapíthatjuk tehát, hogy az önálló és elkülönült európai jogrend sajátossága éppen a nemzetek felettségéből (szupranacionalitásból) levezethető diszponálási lehetőség: az a képesség, hogy az Európai Unió a tagállamokat végső soron azok akarata ellenére is meghatározott cselekvésre kötelezheti.⁸¹²

Az integrációs projekt „konstitucionalizációs” folyamata kapcsán kiemelendő, hogy az Európai Uniót létrehozó Maastrichti Szerződés továbblépett a korábban szinte kizárólagos jelleggel érvényesülő gazdaság(politika)i szemléleten, és a közösségi kompetenciák markáns kiterjesztését valósította meg, megtéve az első komoly lépést a politikai unió felé vezető úton. JO SHAW erre tekintettel deklarálhatta, hogy a maastrichti konvenció gyakorlatilag az alapszerződések alkotmányosítását végezte el.⁸¹³ Ettől kezdve az újabb megállapodások az integráció fokozatos mélyítése irányába hatottak, bár az intenzív európai egységülés lendületét ideiglenes jelleggel megtörte az alkotmányszerződés bukásának „fiaszója”. A 2004 októberében huszonöt uniós tagállam által aláírt, az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződést sokan kezelték a „nemzetállamok föderációja” felé történő elmozdulás biztosítékaként. Ismert, hogy az alkotmányszerződés a francia, illetve holland plebiszcitum elutasító eredményét követően végül nem lépett hatályba,⁸¹⁴ ám a lisszaboni szerződés révén intézményesített új szisztéma megtartotta a korábbi alkotmányszerződésbe foglalt alkotmányos

⁸¹¹ *Fico opposes migrant “dictate”, vows to sue EU* - <http://spectator.sme.sk/c/20060748/fico-opposes-migrant-dictate-vows-to-sue-eu.html> (Letöltés: 2015. 09. 29.)

⁸¹² DEZSŐ MÁRTA – VINCZE ATTILA: *Magyar alkotmányosság az európai integrációban*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2012, 20. p.

⁸¹³ SHAW, JO: *Relating Constitutionalism and Flexibility in the European Union*, in BÚRCA, GRÁINNE DE – SCOTT, JOANNE (eds.): *Constitutional Change in the EU: From Uniformity to Flexibility?* Hart Publishing Ltd., Oxford, 2000, pp. 337-358. at 344. p.

⁸¹⁴ Erre nézvést lásd HOCHLEITNER, ERICH – SCHEICH, MANFRED: *Die Aufnahmefähigkeit der Europäischen Union: Politische und institutionelle Grenzen*. Österreichisches Institut für Europäische Sicherheitspolitik, Maria Enzersdorf, 2006, pp. 21-23.

reformok esszenciáját,⁸¹⁵ ezért az integrációs folyamatnak mára már komoly közjogi konzekvenciái vannak. Napjainkban már nem lehet kizárólag nemzeti keretek között szerveződő módon felfogni az alkotmányjogot: a „közös európai alkotmányos vívmányokra” alapozott uniós (korábbi terminussal élve: közösségi) jogrend ugyanis az alkotmányértelmezés és a nemzeti jogalkotás egyfajta mércéjévé vált. Az európai közösséghez tartozás alapvetően befolyásolja a tagállami törvényhozó és végrehajtó hatalom feladatköreit, de az alkotmányértelmezés-alkotmánybíráskodás terepét sem hagyja érintetlenül.⁸¹⁶ DEZSŐ MÁRTA és VINCZE ATTILA szerint az európai jog értelmezhető a tagállamok közös alkotmányos hagyományainak fundamentumaira épülő „közös európai alkotmányjogként” (*common law of Europe/ ius publicum Europaeum*) is.⁸¹⁷

Olyan szakmai vélemény is létezik ugyanakkor, miszerint az Európai Unió „alkotmányozódik” ugyan, de az államkapcsolati sajátosságaira tekintettel távol áll a belső alkotmányos rendtől. „*A nemzeti alkotmány fejlődése által megteremtett klasszikus alkotmányossági elveket nehéz alkalmazni az Európai Unió síkján, gondolok itt például a hatalommegosztásra vagy a népszuverenitás elveire*” – szögezi le KUKORELLI ISTVÁN.⁸¹⁸ Eme meglátás szerint az európai jogfejlődés ugyan kétségtelen eredményeket produkált, és gazdasági, továbbá jogközösségként laza államtársulásként funkcionál, de a nemzeti alkotmányosság (az alkotmányos identitás), illetve a szuverenitás tiszteletben tartására kell alapítania politikáját, azaz az alkotmányozással kapcsolatban *de iure* jogosítványokkal nem rendelkezik. Ebből is következik, hogy az Európai Uniót alkotó államok alkotmányozó hatalma a lényegét tekintve nincsen uniós kötelezettségeknek alávetve, és a belső alkotmányos rend kialakítása tekintetében a 28 tagállam meglehetősen nagyfokú autonóm mozgástérrel rendelkezik. STEPHAN LEIBFRIED plasztikus metaforájával élve az EU egy olyan hajóhoz hasonlítható, amelynek árbocán nemzeti zászlók lengenek.⁸¹⁹

Akármelyik interpretációt is tekintjük helyesnek, az kétségtelen, hogy az egykori Alkotmány 2/A. §-ából (az ún. Európa-klauzulából), valamint a hatályos Alaptörvény E) cikk

⁸¹⁵ BITSCH, MARIE-THERESE – LOTH, WILFRIED: *European Institutions and Political Integration*, in LOTH, WILFRIED (ed.): *Experiencing Europe: 50 Years of European Construction 1957-2007*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2009, pp. 103-123. at 123. p.

⁸¹⁶ CHRONOWSKI NÓRA: *Előszó*, in CHRONOWSKI: *op. cit.* (2011), pp. 7-8. at 7. p.

⁸¹⁷ DEZSŐ – VINCZE: *op. cit.* (2012), 16. p.

⁸¹⁸ KUKORELLI ISTVÁN: *Az Alaptörvény és az Európai Unió*, in *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2013/1. szám, pp. 4-11. at 5. p.

⁸¹⁹ Idézi: SCHAKEL, ARJAN H. – HOOGHE, LIESBET – MARKS, GARY: *Multilevel governance and the state*, in LEIBFRIED, STEPHAN – HUBER, EVELYNE – LANGE, MATTHEW – LEVY, JONAH D. – NULLMEIER, FRANK – STEPHENS, JOHN D. (eds.): *The Oxford Handbook of Transformations of the State*. Oxford University Press, Oxford, 2015, 269. p.

(2) – (3) bekezdéséből deriválhatóan az uniós joganyag éppúgy érvényesnek – és a magyar jogrend részének – tekinthető, mint a magyar jogalkotó által alkotott jog.⁸²⁰ Ez a Szuverén döntésének köszönhető, amely az alkotmányozó hatalmánál fogva alaptörvényi szintre emelte az európai integrációs szervezetben való részvételre történő felhatalmazást – eleget téve ezzel az Alkotmánybíróság 30/1998. (VI. 25.) határozatában tett megállapításának, miszerint a közösségi normák alkalmazásához *expressis verbis* alkotmányos felhatalmazás szükséges. CHRONOWSKI úgy látja, hogy ez a felhatalmazó cikkely elsőbbséget ad ugyan az uniós jog érvényességének, de egyben keretek közé is szorítja annak alkalmazhatóságát: „*ez utóbbi tekintetében a nemzeti alkotmány számít végső kötelező mértéknek, mivel elvi síkon elrendelheti, hogy az Európai Unió joga csak korlátozott, nem kizárólagos elsőbbséget élvez a belső (nemzeti) joggal szemben.*”⁸²¹ A tagállamok – a korábban már említett külső és belső korlátok figyelembevételével – értelemszerűen nagy szabadságot élveznek az alkotmányos identitás fundamentumát jelentő alkotmányos alaprend kialakítása során. Az Alaptörvény magjaként funkcionáló R) cikk, mint a nemzeti (belső) jog alapköve azt az alkotmányos minimumot fogalmazza meg, amely mindig az uniós jogrend felett áll, amíg Magyarország az integráció tagjaként szuverenitással rendelkezik.⁸²² A nemzeti (belső) jog szempontjából ugyanis az alkotmány testesíti meg a legfelső szuverén akaratot; amennyiben az uniós jog elsőbbsége az alkotmányokra nézve is kiterjedne (amint azt az Európai Bíróság posztulálta),⁸²³ akkor a szuverenitás, illetve a függetlenség kategóriái erőteljesen megkérdőjeleződnének.

Az Európai Unióhoz történő csatlakozás folyamánként azonban a tagállamoknak bizonyos értékek tiszteletben tartását is vállalniuk kell – sőt, mint látni fogjuk, ezen obligációk (egy része) már a csatlakozást megelőzően is terheli a belépésre aspiráló államokat. Az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikke a lisszaboni módosítást követően az EU-t alkotó tagállamok közös értékeiként azonosítja és nevezi meg az emberi méltóság tiszteletben tartását, a szabadságot, a demokráciát, az egyenlőséget, a jogállamiságot, valamint az emberi jogok tiszteletben tartását (külön is nevesítve ezen belül a kisebbségekhez tartozó személyek jogait). A szerződés továbbá az Európai Uniót alkotó államok összességére nézve deklarálja a pluralizmus, a diszkriminációmentesség, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, illetve a

⁸²⁰ Vessd össze a 61/B/2005. AB határozatban foglaltakkal.

⁸²¹ CHRONOWSKI NÓRA: *Szuverenitás az Európai Unió tagállamaként*, in CHRONOWSKI: *op. cit.* (2011), pp. 9-44. at pp. 17-18.

⁸²² PATYI ANDRÁS – VARGA ZS. ANDRÁS: *Általános közigazgatási jog (az Alaptörvény rendszerében)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2013, 95., 100. p.

⁸²³ C-11/70 – Internationale Handellsgesellschaft mbH v Einfuhr-und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel [1970] ECR 1125

nők és a férfiak közötti egyenlőség alapelvi szinten kezelt értékeit. Eme értékeket annyira relevánsnak tartják, hogy a 7. cikkben szankcionálni is rendelik azok „súlyos megsértését”. Amennyiben ugyanis fennáll az „egyértelmű veszélye” annak, hogy egy tagállam az említett standardokkal ellentétes szabályozást alakít ki, a Tanács, a tagállamok egyharmada, az Európai Parlament vagy az Európai Bizottság indokolással ellátott javaslata alapján a tagállamok 4/5-ös többsége – az Európai Parlament egyetértése mellett – megállapíthatja az inkriminált tagállam súlyos és tartós jogsértését. Ezt követően az érintett tagállam „szerződésből eredő egyes jogai” – beleértve a Tanácsban a kormányt megillető szavazati jogot is – felfüggeszthetővé válnak. A 49. cikk emellett rögzíti, hogy az Unióba csak olyan európai állam kérheti a felvételét, amely tiszteletben tartja a demokrácia és a jogállamiság fenti értékeit, és elkötelezett azok érvényesítése mellett – azaz a csatlakozás előtt álló államoknak is vállalniuk kell a jogállami minőségű jogalkotás mellett történő elköteleződést.

Az Európai Unióról szóló szerződés idézett rendelkezései (is) arról tanúskodnak, hogy az alapjogvédelem szintje rendkívüli fejlettségi fokot ért el az európai integrációban. Az emberi jogi védelem az elmúlt évtizedekben ugyanis megsokszorozódott a kontinensen: a különböző nemzeti alkotmányok alapjogvédelmi szabályozási szintjére ráépült az Emberi Jogok Európai Egyezménye jogvédő mechanizmusa (a strasbourgi bíróság joggyakorlatával együtt), az Európai Bíróság (korábban: Európai Közösségek Bírósága) jogvédő tevékenysége, illetve az emberi jogok védelme kapcsán megkerülhetetlen dokumentummá vált az Alapvető Jogok Chartája.⁸²⁴ Az Európai Közösségek Bírósága 1969-ben elvi élel deklaráta, hogy az alapvető jogok védelme az Európai Közösség általános jogelvei közé tartozik. Az uniós (közösségi) jog Európai Bíróság általi értelmezése és alkalmazása sokak meglátása szerint értékelte fel a testület „alkotmánybírósági szerepkörét”, ez pedig ismét az alapszerződések alkotmányosítása irányába hat. A grémium nem egyszer titulálta az „Unió Alkotmányos Statútumának” az alapszerződéseket, amelyek az európai jogalanyok számára bizonyos jogokat állapítanak meg. A bíróság több évtizedes jogértelmező-jogalkalmazó tevékenysége során kidolgozta azokat az alapelveket, amelyek a nemzeti jog feletti (azaz szupranacionális) alkotmányos rend kialakulását segítették⁸²⁵ (az ezzel összefüggő legfontosabb megállapításokat korábban már

⁸²⁴ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a föderális államokban (például Németországban) a tartományok jogvédelmi tevékenységével is számolni kell. Mindehhez lásd PACZOLAY PÉTER: *Hans Kelsen és az alkotmánybíráskodás európai modelljének fejlődése*, in CS. KISS LAJOS (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007, pp. 446-467. at pp. 462-464.

⁸²⁵ FAZEKAS JUDIT: *Az alapjogi rendelkezések fejlődése az Európai Unió jogában*, in FAZEKAS JUDIT – ASZTALOS ZSÓFIA – SÓS GABRIELLA (szerk.): *Csatlakozás – jogközelítés. Az Acquis Communautaire adaptálása a magyar jog- és intézményrendszerbe*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2003, pp. 21-49. at 22. p.

tárgyaltuk). Az Európai Bíróság gyakorlatában jelent meg először az a megállapítás, miszerint az Unió tagállamainak polgárai közvetlenül hivatkozhatnak a közösségi jogra a tagállamok bíróságai előtt (*van Gend en Loos-ügy*), továbbá ez a testület rögzítette azt is, hogy a tagállamokat kártérítési felelősség terheli, amennyiben felsőbbbíróságaik az uniós jogot sértő ítéletet hoznak (*Köbler kontra Ausztria-ügy*).⁸²⁶

A tagállami jogra gyakorolt hatása folytán relevánsnak bizonyul a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) joggyakorlata is. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye az alkotmányos, illetve alapvető jogokat deklaráló sajátos nemzetközi egyezményként teremt az államokra nézve kötelezettségeket, ám a tagállamok jogrendszerére nézve nem bír közvetlen hatással – azaz nem érinti az esetlegesen elmarasztalt tagállam jogi normájának vagy jogalkalmazói döntésének érvényességét. HALMAI szerint ráadásul az EJEB által megfogalmazott „egyezményes kötelezettségek” érvényesítésére a testületnek nincs közvetlen ráhatása; azaz azokat minden tagállam autonóm módon – következésképpen egymástól eltérő módszerekkel – szabályozza. Egyes országokban az egyezmény a nemzeti alkotmányokkal teljesen vagy szinte azonos rangot élvez (Ausztria, Hollandia); másutt törvényi rangot tulajdonítanak az egyezménynek, de nem tartják közvetlenül alkalmazhatónak (Németország, Magyarország).⁸²⁷

Az EJEB esetjoga alapján azonban megállapítható, hogy a testület az említett egyezményt az európai közrend részeként fogja fel, amely a részes államokat inherens módon köti. Az EJEB az európai alapjogi standardhoz viszonyítva implicit módon akár tagállami alkotmányos rendelkezéseket is felülbírál.⁸²⁸ POKOL BÉLA szerint „*a strasbourgi bíróság rendszerint még a legaktivistább alkotmánybírósághoz képest is jobban kiszélesíti [az európai emberi jogi] egyezmény jogait, és ezzel a szerződő államok egész jogterületeit vonja be ellenőrzés alá. (...) a strasbourgi bíróság tehát igazi szuverénként kezd viselkedni a szerződő államokkal szemben.*”⁸²⁹ Ráadásul a testület joggyakorlata komoly relevanciával bír(hat) a tagállami alkotmánybíróságok alkotmányértelmező tevékenysége során is. Míg 1993 és 1999 között átlagosan évi öt határozatban hivatkozott a taláros testület az európai emberi jogi rezsimre, ez a szám az ezredfordulót követően a duplájára emelkedett: évente 9-10 határozatban

⁸²⁶ 26/62 NV Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen [1963] EBHT 3, 1963 CMLR 105; C-224/01. Gerhard Köbler v Austria [2003] ECR I-10239.

⁸²⁷ HALMAI: *op. cit.* (2013), 67. p.

⁸²⁸ CHRONOWSKI NÓRA: *Az Unió értékei és az Alaptörvény*, in CHRONOWSKI: *op. cit.* (2011), pp. 45-98. at 53. p.

⁸²⁹ POKOL: *op. cit.* (2015), pp. 177-178.

találkozhatunk ilyen hivatkozással.⁸³⁰ Ennél is fontosabb, hogy a formális hivatkozáson túl milyen tartalmi mérceként tekint az Alkotmánybíróság a strasbourgi joggyakorlatra. A véleménynyilvánítási szabadság vonatkozásában például a testület gyakorlatilag az EJEB joggyakorlatára figyelemmel alakította ki az alkotmányos norma tartalmát.⁸³¹ A már említett 61/2011. számú AB határozat kapcsán STUMPF ISTVÁN párhuzamos indokolásban adott hangot azon véleményének, miszerint a taláros testület a lényegét tekintve alárendelte saját gyakorlatát az EJEB precedenseinek. Ez annak révén következhetett be, hogy az AB deklarálta: „*az Alkotmánybíróság által nyújtott alapjogvédelem szintje semmiképpen sem lehet alacsonyabb, mint a nemzetközi jogvédelem szintje*”, és a grémiumnak a *pacta sunt servanda* elvéből következően „*akkor is követnie kell a strasbourgi joggyakorlatot, az abban foglalt alapjogvédelmi szintet, ha saját, megelőző »precedens-határozataiból« ez kényszerűen nem következne.*”

Mindent egybevetve megállapítható, hogy bár az európai uniós jogrend a maga sajátosságai révén komoly befolyással bír a tagállami jogrendre nézve, és az uniós jog elsőbbsége számos esetben érvényesül a nemzeti jog rovására, attól még távol állunk, hogy a szuverén alkotmányozás lehetőségeit az uniós szervek érdemi korlátok közé szorítsák. Az Alaptörvény érinthetetlen magján kívül eső normák esetén tehát érvényesül a közösségi jog elsőbbségének elve, ám létezik egy olyan alkotmányos minimum, amelybe nem szüremkedhet be az uniós jog. A jogállamiság értékeit nyilvánvalóan minden tagállamnak tiszteletben kell tartania, és egy ezzel ellentétes alkotmányos szabályozás minden kétséget kizáróan fennakadna az európai közösség rostáján, a tagállamok mégis nagyfokú szabadságot élveznek az alkotmányos tartalom kialakítása, kodifikálása során.

A jövőre nézve azonban nem lenne haszontalan egy olyan ún. *szuverenitás-teszt* kidolgozása, amely alapján meg lehetne határozni azon alkotmányos alapelvek és alapértékek körét, amelyek az uniós jog érvényesülésének korlátját jelentenék, és amely révén biztosítani lehetne az alkotmányos rend kialakításában és fenntartásában megnyilvánuló szuverén hatalom védelmét. A szakirodalom eme értékek és elvek körébe sorolja a népszuverenitás elvét, és annak lényeges tartalmaként a nép szabadságának és arra vonatkozó hatalmának védelmét, hogy maga döntsön alkotmányos berendezkedéséről. Ide tartozna továbbá az ország függetlenségének és területi épségének, a nemzetközi szerződésekben rögzített határainak védelme, az Alaptörvény

⁸³⁰ SZALAI ANIKÓ: *Az Emberi Jogok Európai Bírósága ítékezésének megjelenése a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában*, in *Kül-Világ*, VII. évfolyam, 4. szám (2010), pp. 14-21. at 16. p.

⁸³¹ BLUTMAN: *op. cit.* (2011), 2. p.

uniós szerződés vagy aktus útján történő megváltoztatásának tilalma, a nemzeti képviseleti szervek létrehozásával kapcsolatos jogosítványok (az országgyűlési képviselők megválasztásának joga, a helyi önkormányzathoz való jog), végül a nép közvetlen hatalomgyakorlását lehetővé tevő jogosítványok (országos és helyi népszavazáshoz, népi kezdeményezéshez való jog). Fontos azonban rögzíteni, hogy az ekként „védett jogtárgyak” köre államonként eltérő lehet; ezért az érintett tagállami alkotmányozó, illetve alkotmánybíráskodást végző szervek konkretizálhatnak a nemzeti identitással kapcsolatos „Európa-jogi kategóriákat”, kijelölve az alkotmány uniós jog által érinthetetlen centrumának tilalomfáit.⁸³² A szóban forgó „alkotmányos védelmi szint” kialakítására és konkretizálására nem azért lenne szükség, mert az Unió bármelyik szerve ún. *ultra vires* aktusok kibocsátásával akarná elvonni a tagállamok szuverenitásából fakadó esszenciális jogköröket, hanem azért, hogy egy esetleges „kollíziós vitát” megelőzve egyértelműen meg lehessen állapítani, hogy mely alkotmányos rendelkezések kapcsán szükséges az uniós joggal szembeni érintetlenséget és védettséget elvi érveléssel biztosítani.

⁸³² BLUTMAN – CHRONOWSKI: *op. cit.* (2011), pp. 166-168.

V. 4. A közmenedzsment-reformok metamorfózisai

V. 4. 1. A klasszikus weberi bürokrácia

A jóléti állam válsága mélyreható változásokat eredményezett a közigazgatási rendszerek vonatkozásában is: a gazdasági, társadalmi és politikai kihívások következményeként a hagyományos, weberi szemléletű közigazgatás is alapjaiban alakult át.⁸³³ Ahhoz, hogy az átalakulás mozgatórugóit megérthessük, megkerülhetetlen szempont a WEBER jellemezte bürokrácia struktúrájának vizsgálata.

A klasszikus közigazgatás működését alapvetően a jogi szemlélet hatotta át és határozta meg. A középkori viszonyok kaotikumából az abszolutista államba vezető átmenet a belháborúkkal terhelt helyzet meghaladását, valamint a politikai és a belbiztonsági helyzet javítását tartotta szem előtt, amikor a centralizált állam kereteinek kimunkálásán fáradozott. A centralizált állam kiépítése során központi jelentőséggel bírt az a szempont, hogy az uralkodónak ne legyenek belpolitikai ellenfelei, szemben a középkor sokszereplős scenáriójával.⁸³⁴ Az ilyen értelemben felfogott klasszikus állam belső élete gyakorlatilag egyet jelentett a „közigazgatással”: a feudális abszolutizmus állami eszközrendszerének egyik legfontosabb eleme a hatalmas méreteket öltő hivatali apparátus volt, mely szakképzett, fizetett, az uralkodótól függő – ezért az irányába lojális –, gyakran jogász végzettségű tisztségviselőkből rekrutálódott.⁸³⁵

A XVII-XVIII. század óta az uralkodók – főként az abszolút államokban – egyre több főfoglalkozású alkalmazottal dolgoztak, akiket állandó jelleggel, idővel már élethossziglan alkalmaztak. Ez a szisztéma lehetővé tette a munkamegosztás szervezését, illetve az egyes ügyköröket illetően a szakértelem és a tapasztalat megszerzését. A későbbiek folyamán a szakképzettség, a diploma megszerzését már az állandó alkalmazás feltételéül is szabták.⁸³⁶ A klasszikus állam közigazgatásának célja a társadalom (politikai és jogi) rend általi uralása volt, amelynek főbb célkitűzései a jogi és pénzügyi kiváltságok megszüntetése, az adóbeszedés hatékonyságának javítása, illetve a politikai homogenitás kialakítása voltak. Eme célrendszerben azonban nem szerepelt az állampolgári elégedettség minőségindikátora: ez még

⁸³³ SZAMEL KATALIN – BALÁZS ISTVÁN – GAJDUSCHEK GYÖRGY – KOI GYULA (szerk.): *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2011, 30. p.

⁸³⁴ RÓNAY MIKLÓS: *A jogi és a multidiszciplináris szemlélet ütközése a közigazgatás-fejlesztésben*, in *Pro Bono Publico-Magyar Közigazgatás*, 2014/1. szám, pp. 31-41. at 32. p.

⁸³⁵ TAKÁCS: *op. cit.* (2009), 113. p.

⁸³⁶ MAGYARY ZOLTÁN: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Királyi Magyar Nyomda, Budapest, 1942, 131. p.

nem a szolgáltató, sokkal inkább a rendelkező állam stádiuma volt, amelynek indikátorai a terület és a lakosság teljes lefedettsége, a „szürke zónák” és „fehér foltok” nélküliség, illetve a teljes diszpozíció lehetősége voltak.⁸³⁷

Ebbe a kontextusba kell helyezni MAX WEBER klasszikussá nemesedett leírását a bürokrácia működéséről. A bürokratikus igazgatás hivatali rendje kialakításának háttérében a fentebb említett központosítási szándék mellett a kapitalizmus, illetve a tőke, mint sajátos tulajdoni forma racionális kalkulációt igénylő szükséglete állt. A kalkulatórius kapitalizmus ugyanis több-kevésbé kiszámítható környezetet igényelt, ami kedvezett a formális racionalitáson alapuló jogrend, és a szaktudásra építő igazgatási rendszer kialakulásának.⁸³⁸ WEBER a modern államszervezetet bürokratikusán és hatékonyan működő, racionális intézményként írta le. *„A modern állam, társadalomtudományi szempontból nézve, ugyanúgy »üzem«, mint ahogyan egy gyár az: éppen ez a történelmi specifikuma. (...) Mindkettő, a gyár és az állam is a bürokratikus uralmat testesíti meg, egy személytelen, dologi cél szolgálatában áll.»*⁸³⁹ WEBER meglátása szerint a racionális igazgatási struktúra főbb ismérvei a főhivatás, az állandó alkalmazás és a szakképzettség. A kitartó erőfeszítés, illetve a fegyelem hierarchia útján történő érvényesítése fokozatosan vezet el egy egyre tökéletesedő közszolgálat kialakulásához. A bürokratikus igazgatás a precizitás, az állandóság, a fegyelem, a szilárdság, a hatáskörök pontos körülírása, a szigorú szervezettség és a megbízhatóság szempontjainak érvényesítésére tekintettel a kalkulálhatóság és a racionalitás igazi „Mekájának” bizonyul. *„A tisztán bürokratikus igazgatás (...) tehát a tekintetben, hogy mind az úr, mind az érdekeltek számára kiszámítható – továbbá a tevékenység intenzív és extenzív volta, valamint a mindenféle feladatra való egyetemes alkalmazhatóság tekintetében tisztán technikai szempontból a lehető legnagyobb tökélyre fejleszthető, vagyis – amit mindez jelent – a formálisan legracionálisabb válfaja az uralom gyakorlásának.»*⁸⁴⁰

⁸³⁷ RÓNAY: *op. cit.* (2014), 33. p.

⁸³⁸ TAKÁCS: *op. cit.* (2011), 352. p. Maga WEBER így írt erről: *„A modern kapitalista üzem belsőleg mindenekelőtt a kalkulációra épül. Létezéséhez olyan jogrendre és közigazgatásra van szüksége, melyek működését, legalábbis elvben, ugyanolyan szilárd, általános normák alapján lehet racionálisan kikalkulálni, mint egy gép előzetesen várható teljesítményét. (...) a modern üzemformák, állótőkékkel és egzakt kalkulációikkal túlságosan érzékenyek a jog és a közigazgatás irracionalitásaival szemben. És így csak ott jöhettek létre, ahol (...) a bíró többé-kevésbé nem egyéb paragrafus-automatánál, melybe felül az aktákat, megfelelő költségekkel és illetékekkel egyetemben be kell csak dobni, s azután alul kiköpi a többé-kevésbé helytálló indoklásokon alapuló ítéletet – melynek funkcionálása tehát legalábbis nagyjából-egészéből előre kalkulálható.»* WEBER, MAX: *Gesammelte Politische Schriften*. Drei Masken Verlag GmbH, München, 1921, pp. 140-142. (LUKÁCS GYÖRGY fordítása)

⁸³⁹ WEBER: *op. cit.* (1921), 140. p.

⁸⁴⁰ WEBER, MAX: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie*. Fünfte, revidierte Auflage. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1921/1922, 128. p.

A bürokrácia weberi kívánalma tehát a racionalizált, rigorózus, ezáltal hatékony közigazgatás ideálját tartotta szem előtt. Az uralmi formák trichotómikus (tradicionális, karizmatikus és legális-rationális uralom) rendszerén belül a bürokrácia a legális uralom terrénumába esik, a szervezeti rend ideáltípusaként pedig értéksemleges fogalomként tételezhető: egy általános szervezeti struktúráként, amely egyébként nem feltétlenül csak a közigazgatás szervezetére alkalmazható. A bürokratikus szervezet legfőbb jellemzője, hogy végrehajtó mivoltából fakadóan általában egyszemélyi vezetés alatt áll, és tagjai egy bizonyos szükségyszerű ismeret birtokában vannak.⁸⁴¹ A racionális elvek mentén szerveződő bürokrácia az állami autoritás gyakorlásánál fogva képes kikényszeríteni, hogy a társadalom és a gazdaság mind szélesebb területei vegyék át az általa diktált racionális működést.⁸⁴² A racionalizált szisztéma kiszámíthatóságát tehát a pontosan rögzített, át nem léphető hatáskörök rendszere, a lineáris szervezet merev hierarchiája, a szakértelemhez való ragaszkodás, és a hivatalnokokkal szembeni elvárások kondicionálják. A bürokratával szemben elengedhetetlen elvárás, hogy munkája során *„ne befolyásolják személyes értékei, érzelmei és érdekei. A hatékonyságot mindenekelőtt a megfelelően koordinált specializáció biztosítja. A specializáció elsősorban a munkamegosztást, és az ehhez kapcsolódó szakértelmet foglalja magában.”*⁸⁴³ A hivatali hierarchiában a szervek közötti és a szervek belüli eljárások is szigorú szabályok által meghatározottak, a képzett hivatalnokok közreműködése pedig garanciája annak, hogy a bürokratikus igazgatás ne válhasson a „dilettánsok igazgatásává”.⁸⁴⁴

WEBER ugyanakkor nem mulasztott el rávilágítani a bürokrácia lehetséges árnyoldalaira sem: a bürokratizált társadalom magában rejti ugyanis azt a veszélyt, hogy *„létrejön a szolgaság háza, melyben az emberek az óegyiptomi állam fellehjaihoz hasonló ájult engedelmességre lesznek kényszerítve, amikor egy tisztán technikai értelemben jó, azaz racionális hivatali igazgatás és gondoskodás lesz számukra a végső és egyetlen érték, mely dönteni hivatott ügyeik intézésének módjáról.”*⁸⁴⁵ Ez már nem csak a legális uralom diszfunkciójaként megjelenő bürokratizmus állapota, ahol a kellemetlen és antihumánus „csinovnyikok” a KAFKA-regények bürokrataihoz hasonlóan viselkednek, hanem egy olyan stáció, ahol a bürokratikus uralom hatja át a közélet és a politika egészét is.

⁸⁴¹ FÁBIÁN ADRIÁN: *Közigazgatás-elmélet*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2012, 79. p.

⁸⁴² GELLÉN MÁRTON: *Közszolgálati ethosz a jó közigazgatásért*, in *Új Magyar Közigazgatás*, III. évfolyam, 3. szám (2010), pp. 2-16. at 3. p.

⁸⁴³ GAJDUSCHEK GYÖRGY: *A bürokrácia jelentései*, in HORVÁTH M. TAMÁS (szerk.): *Közigazgatás-szorítóban. Átalakulási tanulmányok a századvégen*. Unió Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1998, 11. p.

⁸⁴⁴ FÁBIÁN: *op. cit.* (2012), pp. 80-81.

⁸⁴⁵ WEBER: *op. cit.* (1921), 151. p.

V. 4. 2. A jóléti-szolgáltató állam igazgatási kérdései

A *Welfare State* korszakában – mint láttuk – centrális jelentőséggel bírt az állam stabilizáló szerepe. Ebből a szerepből egy olyan, méltányosságon és egyenlőségen alapuló, kiterjedt jóléti rendszer kiépítése is következett, amely mindenki számára biztosította a „társadalmi közmegegyezés” birtokában meghatározott minimális jövedelmeket és szolgáltatásokat. Emellett kiépítették a szociális védőháló intézményeit is, amelyek révén teljesíteni tudták a szociális juttatásokkal kapcsolatos kifizetéseket. A szabad versenyen alapuló kapitalizmus megreformálásának folyamatában a piaci elosztás kudarcait, illetve szélsőséges hatásait igyekeztek kezelni/mérsékelni az állami redistribúciós tevékenység kiépítése és/vagy megerősítése révén.⁸⁴⁶

LEONARD T. HOBHOUSE, a *szociális demokrácia* iránt elkötelezett liberális gondolkodó elmélete plasztikusan foglalja össze az állammal szemben ekkor tételeződő elvárásokat. Az államra ugyanis az az obligáció hárult, hogy minden polgára számára biztosítsa az önfenntartás lehetőségét, ugyanakkor gondoskodnia kellett arról is, hogy mindenki megfelelően részesülhessen a „társadalom örökségéből”. *„A szabad kereskedelem korai korszakában megengedhető volt, ha azt remélték, hogy az önszegély megfelelő megoldás lehet, és az olcsó élelmiszer, valamint a kereskedelem bővülése az átlagos munkást óvatosságra és takarékosagra sarkallja, amelynek köszönhetően képes lesz önmagáról gondoskodni betegség, munkanélküliség és öregség esetén is. Ezeket a reményeket azonban az események bekövetkezett folyamata nagymértékben megghiúsította.”*⁸⁴⁷ Erre tekintettel az államnak egyfajta „*bonus et diligens pater familias*”-ként kellett biztosítania, hogy az adózás révén befolyt bevétel elosztásakor megfelelő juttatásban részesítse a szükségét szenvedőket, helyreállítva ezzel a szociális viszonyok megbillent egyensúlyát. A szociális diszharmónia elkerülése végső soron a közösség szabadságához is hozzájárul,⁸⁴⁸ a szabadság ezért és ennyiben az erősek felett gyakorolt kényszer, és a leggyengébbek védelmének kombinációja. A jóléti állam ennek megfelelően a szociális kompenzáció és az aktív foglalkoztatáspolitikai biztosítása révén törekedett egy igazságosabb, egyenlőbb jövedelemelosztás végrehajtására – mint korábban

⁸⁴⁶ JENEI GYÖRGY: *Komparatív közpolitika. Elméleti megközelítések és nemzetközi esettanulmányok a közpolitika körében. Akadémiai doktori értekezés.* Budapest, 2007, pp. 140-141.

⁸⁴⁷ HOBHOUSE, LEONARD T. (1911): *Liberalism*, in BULLOCK, ALAN – SHOCK, MAURICE (eds.): *The Liberal Tradition from Fox to Keynes*. New York University Press, New York, 1957, 215. p.

⁸⁴⁸ HOBHOUSE, LEONARD T. (1911): *Liberalism and Other Writings*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994, 44, 68. p.

láthattuk, fokozódó gazdasági teljesítmény mellett. A jóléti állam kiteljesedése és aranykora idején az állami redisztribúció a közszolgáltatások minden alapvető(bb) szegmensére, illetve a társadalmi minimum standardok biztosítására is kiterjedt a társadalompolitika különböző területein.⁸⁴⁹

A közigazgatás működésével szemben tételezett minőségigény, illetve elégedettségindikátor a pluralista demokrácia államaiban tűnt fel; ez megnövelte ugyan a költségeket, de a jóléti állam gazdasági fellendülése elegendő fedezetet biztosított a közigazgatás minőségi fejlesztésének anyagi vonzatait illetően.⁸⁵⁰ A „posztindusztriális, cselekvő állam” közigazgatása ennek következtében megszűnt a jogszabályok pusztá végrehajtója (azaz a hatósági jogalkalmazó közigazgatás kizárólagos terepe) lenni. A szolgáltató (a közszolgáltatásokat közvetlenül megszervező és nyújtó) közigazgatás a polgárok irányába bizonyos pozitív eredmények felmutatására képes, és azért felelős entitássá vált, tehát lényegében a pozitív működés és a kezdeményező karakter mellett kötelezte el magát.⁸⁵¹ Az állam a hatalmi jogosítványok gyakorlásán túl a gazdaság irányításában, és a nemzeti termék védelmében is kitüntetett aktornak bizonyult. A jóléti állam égisze alatt a lakossági igények és a közszükségletek kielégítésében az állam vezető szereppel bírt;⁸⁵² a jóléti államok előre meghatározott módon és igazgatási eszközök révén avatkoztak be a gazdaság működésébe. A közszolgáltatások biztosítása a tradicionális jogalkalmazó szerepkör mellett komoly tervező, szervező és menedzselő attitűdöt, valamint tevékenységet is igényelt. A klasszikus közigazgatási rendben a cselekvő állam feladatait a közigazgatás vagy maga látta el a hierarchikusan-bürokratikus felépülő szervezetével, vagy többé-kevésbé szoros alárendeltségben működő, ún. paraadminisztratív állami szervekkel-intézményekkel (iskolákkal, orvosi rendelőkkel, ritkán vállalatokkal) gondoskodott azok ellátásáról.⁸⁵³

A második világháború után HAROLD D. LASSWELL tanaira⁸⁵⁴ hivatkozva alapozták meg azt a szemléletet, amely az állami szerepvállalás funkcióját a közérdek érvényre juttatásában látta. Az állam a gazdasági élet minden olyan aspektusával foglalkozott, amelyben olyan problémák jelentkeztek, amelyekkel a piaci erők nem voltak képesek megbirkózni. A jóléti

⁸⁴⁹ JENEI: *op. cit.* (2007), 141. p.

⁸⁵⁰ RÓNAY: *op. cit.* (2014), 33. p.

⁸⁵¹ MAGYARY: *op. cit.* (1942), 51. p.

⁸⁵² LÖRINCZ LAJOS: *A modern állam feladatai – kiemelten a közigazgatásban*, in HALM TAMÁS – VADÁSZ JÁNOS (szerk.): *A modern állam feladatai*. Magyar Közgazdasági Társaság – Gazdasági és Szociális Tanács, Budapest, 2009, pp. 11-19. at 12. p.

⁸⁵³ GAJDUSCHEK GYÖRGY: *A közigazgatás szervezeti jellemzői – összehasonlító aspektusból*, in SZAMEL et al.: *op. cit.* (2011), pp. 37-58. at 54. p.

⁸⁵⁴ LASWELL, HAROLD D.: *A Pre-View of Policy Sciences*. American Elsevier, New York, 1971, pp. XIII-XIV.

állam korszakában, az 1950-es és 1970-es évtizedek között az állami közpolitikai szabályozás és beavatkozás átfogóvá vált, és elmélyült. Az állami szerepvállalás a piaci erők működésének nélkülözhetetlen komplementerévé vált a kompenzáló funkció révén.⁸⁵⁵ Ezen túlmutatóan az állam olyan tényezővé is vált, amely nélkül a kiegyensúlyozott gazdasági és társadalmi fejlődés nem volt biztosítható. A kiszámíthatóság weberi standardja a jóléti állam idején a közszolgáltatások nyújtása tekintetében azt az elvárást jelentette, hogy minden állampolgár megkaphassa a közszolgáltatásokból neki járó, garantált szintű ellátást. Az állam által teljesített kifizetések olyan jogosultságokká (állampolgári jogokká, vagy szerzett juttatásokká) váltak, amelyeket a hivatalnokok és a helyi hatóságok nem alakíthattak diszkrecionális jogkörben eljárva, önkényesen.⁸⁵⁶

A *Welfare State* kiterjedt szociális transfereket (szociális kiadások, nyugdíjrendszer, munkanélküli ellátások) működtetett, garantálta a juttatások magas szintjét, kiteljesítette a gazdasági-és szociális alapjogok katalógusát, és számtalan közszolgáltatást nyújtott. Utóbbiak a társadalom egészére vonatkoztak, ezáltal a társadalom egész szövődéke a jóléti állam tevékenységével érintett alanyi körre vált. Az oktatási és kulturális javakhoz egyre nagyobb rétegek juthattak hozzá, hiszen e szolgáltatások ingyenesen, vagy államilag támogatott formában terjedtek. Az állami újraelosztás hányada viszonylag magas volt, a közszférában dolgozók száma pedig egyre növekedett.⁸⁵⁷ A szolgáltató állam a jóléti államba integrálódva mindezekre tekintettel elnyerte az állampolgárok döntő részének szimpátiáját, hiszen garantáltan egyenlő alapon biztosította az alapvető szükségletek kielégítését. A kormányzatok expanzív tevékenységét tehát a társadalom tagjai többségében pozitívan ítélték meg, és igényelték, hogy a cselekvő állam a társadalmi élet különböző szféráiban a problémákat megoldani kívánó tényezőként jelenjen meg. Az 1970-es évek második felétől megfigyelhető, és már több vonatkozásban is említett trendforduló azonban a közigazgatás terepnumát sem hagyta érintetlenül: az a változás, ami a neoliberális/neokonzervatív áramlat térnyerésével

⁸⁵⁵ „Az állam integráló és stabilizáló tényező volt, a produktív és önmagát korrigáló piaccgazdaság része.” BLAAS, WOLFGANG–FOSTER, JOHN (eds.): *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*. Edward Elgar Publishing, Aldershot, 1992, pp. 1-2.

⁸⁵⁶ JENEI: *op. cit.* (2007), 18. p.; GAJDUSCHEK: *op. cit.* (1998), 66. p.; MYLES: *op. cit.* (2002), 375. p.

⁸⁵⁷ HORVÁTH M. TAMÁS: *Közmenedzsment*. Dialóg Campus, Budapes-Pécs, 2005, 31. p. A közszférában tevékenykedő tisztviselők számának növekedése az állami szerepvállalás bővülésének logikus következménye volt. A növekvő feladatok a létszám, az apparátus bővítését is szükségessé tették. „A jóléti, szociális állam megjelenésével a klasszikus állami funkciók újabb és újabb feladatokkal bővültek (főleg a gazdasági, szociális, kulturális területen). (...) A minimális állam koncepciója végképp elvesztette aktualitását. (...) A közigazgatás kapui más társadalmi rétegek előtt is megnyitottak, illetve feladatainak ellátására a szociális, jóléti állam egyre nagyobb számban alkalmazott gazdálkodási, egészségügyi, művelődési, műszaki szakembereket.” HAZAFI ZOLTÁN: *A közigazgatás személyi állománya a 21. században*, in VEREBÉLYI IMRE – IMRE MIKLÓS (szerk.): *Jobb közigazgatás helyben járás és visszafejlődés helyett*. Századvég Kiadó, Budapest, 2009, pp. 169-194. at 170. p.

összefüggésben a gazdasági alrendszerben végbement, a közigazgatás-fejlesztés szférájában is leképeződött.

V. 4. 3. *Az Új Közszolgálati Menedzsment, mint a vállalkozás alapú kormányzás motorja*

A jóléti állam *status quo*jára fenyegetőleg ható erők és ötletek az 1970-es évek alkonyától kezdve nagy lendületre tettek szert; a menedzserializmus ideológiája, és a közigazgatás neoliberális/neokonzervatív mentalitás szerinti reformja elsődleges stratégiává vált a nemzetközi véleményformálók számára. Ez alapjaiban kezdte ki a weberi bürokratikus modellre épülő közigazgatás pozícióját, amely pedig minden demokratikus állam közigazgatását tekintve alapvető orientációs pontnak bizonyult az 1980-as évekig bezárólag.⁸⁵⁸ A reform mélységeit és súlyát tekintve már a terminusokban bekövetkezett változás is jó illusztráció gyanánt szolgál: az addig uralkodó közigazgatás (*public administration*) kifejezését ugyanis a közmenedzsment (*public management*) váltotta fel, amelyet a későbbiekben a „*new*” jelzővel is megtoldottak. A közigazgatás piacosítás irányába történő elmozdítását a teljesség igénye nélkül olyan szervezetek támogatták, mint az OECD Közigazgatási Bizottsága, az IMF, a Világbank, az ENSZ Fejlesztési Programja, az Európai Bizottság, az Amerikaközi Fejlesztési Bank, számos regionális organizáció, illetve az NGO-k széles köre.⁸⁵⁹

Az Új Közszolgálati Menedzsment (New Public Management, a továbbiakban: NPM) tudományos irányzata politikai szinten THATCHER, REAGAN és BRIAN MULRONEY (kanadai miniszterelnök, 1984-1993) kormányzati pozícióba kerülésével indult „hódító útjára”, ekként debütálása és dominánssá válása alapvetően a neokonzervatív/neoliberális gazdasági irányzatokhoz köthető.⁸⁶⁰ MASCARENHAS szerint az 1980-as évek közszolgálati reformjainak célja a gazdaság köz-és magánszektora közötti kapcsolat átalakítása volt, mégpedig az állam szerepének alapvető felülvizsgálatával, és olyan alapvető értékek támogatásával, mint az egyéni és fogyasztói szabad választás joga, illetve a magánszektor szerepének erőteljesebb támogatása

⁸⁵⁸ LŐRINCZ LAJOS: *Közigazgatási reformok: mítoszok és realitás*, in *Közigazgatási Szemle*, 2007/2. szám, 4. p.

⁸⁵⁹ LYNN, LAURENCE E., JR.: *Public Management: Old and New*. Routledge, New York-London, 2006, 1. p.; TORMA ANDRÁS: *A közmenedzsment-reformok főbb irányzatairól – magyar szemmel*, in GERENCSÉR BALÁZS – TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Ratio Legis – Ratio Iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber Amicorum. Studia A. Tamás Septuagenario Dedicata*. Szent István Társulat, Budapest, 2011, pp. 477-486. at 478. p.

Az OECD Közigazgatási Bizottsága példának okáért az alábbiakat favorizálta: a teljesítmény-menedzsment kialakítása, a nagyobb verseny bevezetése a közszektorban, a minőség javítása és a választás lehetőségének biztosítása az állampolgárok számára, végül a központi operatív szereppel szembeni stratégiák erősítése. Lásd POLLITT, CHRISTOPHER – BOUCKAERT, GEERT: *Public Management Reform. A Comparative Analysis: New Public Management, Governance and the Neo-Weberian State*. Third Edition. Oxford University Press, Oxford, 2011, 9. p.

⁸⁶⁰ SAVOIE, DONALD J.: *Thatcher, Reagan, and Mulroney: In Search of a New Bureaucracy*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1994, 9. p.

a gazdasági fejlődésben. „Lényegében az »állam visszaszorítása« az alapvető cél, a dereguláció, a gazdasági liberalizáció és a privatizáció révén; az, hogy a magánszektor közszektorral elegyíthető érték-és eszközrendszerét az »új jog« elveire alapozva kombinálják egymással. Ez radikális elmozdulást jelent (...) egy vállalkozói kultúra felé, amelynek alapja a hatékonyság és a takarékoság.”⁸⁶¹

Az NPM feltűnése mindazonáltal nem minden előzmény nélküli jelenség volt. A neokonzervatív társadalomelmélet a közszektort már hosszú ideje egy olyan „tehetetlen bürokrácia” által uralt szférának tekintette, amely alacsony hatékonyságú, ellenáll a decentralizációnak, és erős szakszervezeti nyomás alatt áll. GORDON TULLOCK már 1965-ben amiatt kritizálta az államot, amiért az hagyta eluralkodni a terjeszkedő, alacsony hatékonyság mellett működő bürokráciát (technokráciát). Meglátása szerint a nagyra duzzadt apparátus döntéseivel nem a közérdeket, sokkal inkább a saját, egoista érdekeit szolgálja: „Nagy és alapjaiban alacsony hatékonyságú bürokrácia terheit viseljük. A hatékonyság növelése ebben a szektorban – közgazdasági szempontból ítélve a dolgot – növelhetné a nemzeti jövedelmet, és növekedési rátánkat is javítaná. Politikai szempontból pedig az állampolgár – mint szavazó – irányító, ellenőrző szerepét.”⁸⁶² A neokonzervatív érvelés középpontjában az a gondolat állt, hogy a közszektor bürokratikus összetevője meglehetősen nehézkes és drága; olyan igazgatási struktúrát érvényesít, amely gátolja a személyes felelősséget; mindemellett még azt is eltűri, hogy a szolgáltatások ne működjenek hatékonyan. Mivel hiányoznak a hatékony tevékenység gazdasági és egyéb külső ösztönzői, a közszektor bürokratái szükségképpen „birodalomépítőkké” váltak; egyetlen céljuk ennek megfelelően szervezetük méretének és tevékenységi körének újabb és újabb expanziója. Menedzseri hatalmuk forrása ezért a szolgáltatások hatékony biztosítása helyett sokkal inkább a kiterjedt bürokrácia igazgatása.⁸⁶³

A közmenedzsment eme új felfogása nem titkoltan a közszféra „piacosításának” igényét tűzte zászlajára. A már említett TULLOCK ezt *expressis verbis* deklarálta is: „A piacon tevékenykedő egyének, miközben saját jólétüket keresik, sokkal többet tesznek hozzá polgártársaik jólétéhez, mint azok, akik a kormánynak dolgoznak. Igazából az »új gazdaság« egyik célja reformokkal javítani a kormányzás »hatékonysági« mutatóját, hogy a piacéhoz közelítse azt.”⁸⁶⁴ A piaci típusú mechanizmusok (*market type mechanism*) alkalmazása a piac

⁸⁶¹ MASCARENHAS, REGINALD C.: *Building an Enterprise Culture in the Public Sector: Reform of the Public Sector in Australia, Britain, and New Zealand*, in *Public Administration Review*, Vol. 53., No. 4. (1993), pp. 319-328. at 319. p.

⁸⁶² TULLOCK, GORDON: *The Politics of Bureaucracy*. Public Affairs Press, Washington, D.C., 1965, 221. p.

⁸⁶³ DRUCKER, PETER F.: *The Sickness of the Government*, in *The Public Interest*, No. 14. (Winter 1969), pp. 3-23.

⁸⁶⁴ Idézi: DARDOT-LAVAL: *op. cit.* (2013), 367. p.

és a verseny „láthatatlan kezének” becsempészési kísérletét jelentette a kormányzás működési elveibe és folyamataiba. Az NPM mint átfogó doktrína centrumában az a megállapítás áll, hogy a közszféra jobbra tehető a gazdasági-üzleti világban elterjedt koncepciók, technikák és értékek adaptálásával.⁸⁶⁵ Az NPM irányzata több megállapítást is hasznosítva leginkább a menedzsment elméletek, az üzleti motivációs pszichológia és a neoliberais gazdaságfelfogás főbb tantételeit kombinálta.⁸⁶⁶ Az Új Közmenedzsment terminusát CHRISTOPHER HOOD használta első ízben (1989-ben), hogy jellemezze az Ausztráliában, Nagy-Britanniában és az USA-ban megvalósított, összességében nagyon is hasonló közigazgatási tanokat.⁸⁶⁷ Az itt kipróbált közigazgatás-és közmenedzsment-szervezési megoldásokat számos szerző egy univerzális vagy globális közigazgatási reform-mozgalomként aposztrofálja, amelynek receptjei az ezredfordulóra széles körben – az USA-tól Új-Zélandon át Mongóliáig és Svédorszáig – kipróbálttá váltak.⁸⁶⁸

Az NPM fő célkitűzése tehát az állam és a közigazgatás gazdasági alapú, és üzleti mintákon nyugvó modernizációja volt. Ennek égisze alatt a hagyományos közigazgatási struktúrákba az üzleti tervek analógiájára igyekeztek beépíteni a stratégiai tervezést. Az az elgondolás, miszerint a magánszektorban érvényesülő üzleti elvek és menedzsment-technikák sikeresen alkalmazhatók a közszektorban, a *mainstream* véleményformálók szent meggyőződése volt – összhangban az állam (neo)liberais interpretációjával.⁸⁶⁹ A kormányzás kulturális és viselkedési jellemzőit a bürokratikustól a vállalkozói kormányzás irányába kívánták eltolni. HOOD szerint az NPM fő céljai és eszközei (*administrative megatrends*) az alábbiak voltak. Az állami kiadások és a közigazgatási apparátus csökkentése, vagy legalábbis szinten tartása; a központi állami vagyon privatizálása vagy önkormányzatoknak való átadása; a közszolgáltatások új szervezeti formáinak kialakítása (automatizálás, illetve az információs

⁸⁶⁵ POLLITT – BOUCKAERT: *op. cit.* (2011), 10. p.; DENHART, JANET V. – DENHART, ROBERT B.: *The New Public Service: Serving, Not Steering*. Third Edition. M. E. Sharpe, Inc., New York, 2011, 22. p.

A POLLITT-BOUCKAERT szerzőpáros szerint az NPM a másik jelentéstartalom szerint meghatározott koncepciók és gyakorlatok „halmaza”. Ide sorolható a teljesítményorientált felfogás, a kisebb szervezeti formák preferálása, a piaci jellegű mechanizmusok széles körű elterjedése (versenyeztetés, az állami szektor rangsorolása, teljesítményalapú fizetés), az ügyfelek/állampolgárok fogyasztóként történő kezelése, illetve az általános minőségjavító technikák (*Total Quality Management*) alkalmazása. [U.o.]

⁸⁶⁶ KÖNIG, KLAUS: *Entrepreneurial Management or Executive Administration*, in KICKERT, WALTER J. M. (ed.): *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, 1997, pp. 213-232. at 219. p.

⁸⁶⁷ HOOD, CHRISTOPHER: *Public Administration and Public Policy: Intellectual Challenges for the 1990s*, in *Australian Journal of Public Administration*, Vol. 48. (1989), pp. 346-358. at 349. p.

⁸⁶⁸ KETTL, DONALD F.: *The Global Public Management Revolution: A Report on the Transformation of Governance*. Brookings Institution, Washington, D.C., 2000, 1. p.

⁸⁶⁹ DRECHSLER, WOLFGANG: *The Rise and Demise of the New Public Management: Lessons and Opportunities for South East Europe*, in *Uprava Administration*, Vol. VII., No. 3. (2009), pp. 7-27. at 8. p.

technológia hasznosítása); a nemzetállam-specifikus közigazgatási megoldások helyett egy új, kormányközi együttműködésre és cselekvésre alapított, a „legjobb gyakorlatot” (*best practice*) hasznosító közigazgatási menedzsment létrehozása.⁸⁷⁰ A közigazgatási modernizációval kapcsolatos tényleges kormányzati cselekvés (köz-és szakpolitikák) vezérfonala mellett az NPM az egyes kormányok és politikusok PR-kommunikációjának is lényeges, időnként és helyenként középponti elemét képezte.⁸⁷¹ BILL CLINTON 1993-ban elhangzott, populisztikus megfogalmazású gondolatai például az NPM és a „vállalkozói típusú kormányzás” által vallott filozófia főbb sarokpontjaira világítottak rá: *„A célunk az, hogy az egész szövetségi kormányzatot kevésbé költségessé, emellett hatékonyabbá tegyük, és megváltoztassuk a nemzeti bürokráciánk kultúráját az önteltségtől és a jogosultságtól a kezdeményezés és a felhatalmazás irányába. (...) Az sehol sincs megírva, hogy a kormányzat nem lehet takarékos, vagy rugalmas, vagy vállalkozó.”*⁸⁷² COHN még ennél is drasztikusabban, ugyanakkor őszintébben foglalta össze az Új Közszolgálati Menedzsment irányzatának lényegét: *„továbbra is fenn kell tartani egy jelentős közszférát, de ennek céljai és működési értékei számottevően különböznek attól, amely a szociális-jóléti államra volt jellemző. A cél már nem az, hogy megvédjük a társadalmat a piaci igényektől, hanem az, hogy a piacot védjük meg a társadalmi igényektől.”*⁸⁷³ COHN ezzel a mondattal köntörfalazás nélkül juttatta kifejezésre a piacosítási tendenciák mögött megbúvó *ars poeticát*: a társadalom szükségleteivel szemben a piaci szereplők (döntően a magánvállalatok) igényeinek kell érvényt szerezni.

Az 1970-es évtized végétől kibontakozó minimalizáló stratégia a lényegét tekintve egy költségvetési megszorításokra koncentrálnak elképzelés volt. Az állam makrogazdasági és versenyképességi pozíciójának kordában tartását szem előtt tartva nem csak adóügyi és szociális megszorításokat irányoztak elő az államháztartás hiányával és az államadóssággal szemben, de a „fünyíróelvet” is alkalmazni kezdték a közszolgálati szférában. A piacosítás stratégiája főként bizonyos szolgáltatások kiszervezésére helyezte a hangsúlyt. A modernizációs stratégia krédója az üzleti világ irányítási-vezetési módszereit és eljárásait

⁸⁷⁰ HOOD, CHRISTOPHER: *A Public Management for All Seasons?* in *Public Administration*, Vol. 69., No. 1. (March 1991), pp. 3-19. at 3. p.

⁸⁷¹ HAJNAL GYÖRGY: *Igazgatási kultúra és a New Public Management reformok egy összehasonlító esettanulmány tükrében.* Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Program, Budapest, 2004, 8. p.

⁸⁷² CLINTON, BILL: *Remarks Announcing the National Performance Review. March 3, 1993*, in *Public Papers of the Presidents of the United States, William J. Clinton, 1993, Book 1, January 20 to July 31, 1993.* Government Printing Office, 1994, pp. 233-235.

⁸⁷³ COHN, DANIEL: *Creating Crises and Avoiding Blame: The Politics of Public Service Reform and the New Public Management in Great Britain and the United States*, in *Administration and Society*, Vol. 29., No. 5. (1997), pp. 584-616. at 586. p.

kívánta alkalmazni az államigazgatásban.⁸⁷⁴ Ezen elvárásokat alapvetően HAYEK és FRIEDMAN tanaira alapozták, akik szerint az „értelmes kormányzás” több problémát okoz, mint amennyit megold.⁸⁷⁵

Melyek voltak a közsféra átstrukturálása érdekében végzett kísérlet főbb eszközei? Az *államgépezet piacosításának gondolata* körében a *privatizáció* az állam szolgáltatási felelősségének megszüntetését jelentette valamely közszolgáltatás vonatkozásában, azaz lényegét tekintve a közszolgáltatások piacosítását. BLOMQUIST szerint a privatizáció körébe sorolható minden olyan politikai kezdeményezés, amely a felelősséget vagy a szervezett kapacitásokat a közszektorból külső szereplőkhöz delegálja.⁸⁷⁶ Ezt több módon is realizálhatták: a szolgáltatás eszközeinek magánkézbe adásával, a szolgáltatási felelősség megtartása mellett a szolgáltatás eszközeinek és/vagy jogainak eladásával/átadásával/koncesszióba adásával, a szolgáltatási felelősség részleges feladásával (a jogosulti kör korlátozás és/vagy a szolgáltatások díjkötelessé tétele révén), illetve a felelősség megtartása mellett a tényleges szolgáltatásnyújtás polgári jogi jogviszonyon alapuló magánkézbe adásával. A *kötelező versenyeztetés rendszerében* (*compulsory competitive tendering*) a szolgáltatót arra kötelezi a jogszabály, hogy az inkriminált közszolgáltatási tevékenységet versenyügyi feltételek mellett bocsássa versenytárgyalásra. A versenyeljárás során a versenyügyi szereplők széles skálája mérettetheti meg magát, és a versenyzőket tekintve csupán az egyik a korábbi („állami” típusú) szolgáltató. Végül az ún. *voucher-rendszerek* részben vagy egészben állami szolgáltatások igénybevételére jogosító „jegyeket” bocsátanak ki, amelyet a tulajdonosok az általuk legszimpatikusabbnak talált szolgáltatónál „költhetnek el”.⁸⁷⁷ Az NPM a közfeladatok ellátása során a külső szereplők (főleg a magánvállalatok) nagymértékű bevonását propagálja, a „*steering not rowing*” szlogenjével írva körül azt az alapvető szituációt, amelyben a közigazgatásnak szerveznie és irányítania kell a folyamatokat, de nem szabad a napi feladatellátás tengerében elsüllyednie.⁸⁷⁸ Mindez persze kérdésessé teszi a felelősségi viszonyok alakításának mikéntjét, és a megfelelő politikai, valamint demokratikus kontroll gyakorolhatóságának feltételeit is, ezzel növelve a

⁸⁷⁴ KÁRPÁTI JÓZSEF: *Közigazgatási kontrolling: új típusú tervezési és értékelési megoldások a közigazgatási szervek és az állam működésében. Doktori értekezés.* Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged, 2013, 26. p.

⁸⁷⁵ JENEI: *op. cit.* (2007), 19. p.

⁸⁷⁶ BLOMQUIST, PAULA: *The Choice Revolution: Privatization of Swedish Welfare Services in the 1990s*, in *Social Policy and Administration*, Vol. 38, No. 2. (2004), pp. 139-155. at 141. p.

⁸⁷⁷ HAJNAL: *op. cit.* (2004), 23. p.

⁸⁷⁸ OSBORNE, DAVID – GAEBLER, TED: *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector.* Addison-Wesley Publishing Company, New York, 1992, 32. p.

demokratikus deficit mértékét. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a közigazgatási szervezetrendszer feldarabolása és túlzott szétaprózódása az összkormányzati célok elsikkadását, és ezzel az eredményesség visszavetését jelentheti.

A *szervezeti átalakítás égisze* alatt a bürokratikus struktúra lazítása végett a feladat-és hatásköröket, valamint a felelősséget autonóm, egyfókuszú szervezetekhez, ügynökségekhez, kvázi autonóm NGO-khoz, illetve az államigazgatás alsóbb szintjeire (helyi önkormányzatok) delegálták. Ezen intézkedések célja a hierarchikus felépítés csökkentése, a politikai és menedzsment szerepek szeparálása, a megrendelő és végrehajtó szerepek közötti differenciálás volt. Az autonóm ügynökségek céljait ugyan a felsőbb szervek jelölik ki, de nagyfokú szabadságot kapnak arra nézve, hogy miként érik el eme célkitűzéseket.⁸⁷⁹ Az *agencifikáció* vezérlő gondolata tehát az, hogy el kell választani a stratégiai tervezést, a közpolitika-formálást a tisztán operatív végrehajtást szolgáló feladatellátástól, mégpedig akként, hogy utóbbiban a vállalati igazgatási gyakorlatban bevált szervezési és vezetési technikákat kell alkalmazni. A minisztériumok és az ügynökségek közötti reláció ezzel a hierarchiától a szerződéses kapcsolatok irányába mozdul el. A szervezeti reformok körébe sorolható a bürokratikus működésmódot szintén oldani igyekvő ún. *projektszerű működésmód*. Ennek lényege, hogy a projekt egy jól meghatározott, pontosan definiált cél elérésére irányul, előre meghatározott eszközökkel, de a cél megvalósulásával véget is ér. Ezen projekteknek általában nincs olyan kiterjedt és stabil szervezeti háttere, mint amit a klasszikus közigazgatási feladatellátásban megszokhattunk. Emellett gyakori, hogy még a milliárdos projekteket is csak egy néhány főt számláló iroda bonyolítja, azaz a feladatellátásból eltűnnek a nagy(obb) szervezeti háttérrel működő közigazgatási szervek.⁸⁸⁰

Az NPM irányzata tehát a közigazgatást olyan termelő egységek és ügynökségek konglomerátumaiként kezeli, amelynek mindegyike autonóm, saját célokat követ, és különböző teljesítményindikátorok hatálya alatt működik. A brit közszféra példának okáért rövid idő lefolyása alatt fokozatosan az állami tulajdonban lévő gazdálkodó egységek közel 80%-át magába foglaló, mintegy 110 autonóm részegységre oszlott. Ebben a konstrukcióban minden ügynökséget egy, a menedzseri kvalitása alapján szerződtetett, és teljesítménye arányában fizetett vezető irányított. A vezető bizonyos szolgáltatások elvégzésére szabadon szerződtethetett alvállalkozókat a magánszférából. A BLAIR-kormányzat ezt a szemléletet

⁸⁷⁹ ROSTA MIKLÓS: *Az Új Közszolgálati Menedzsment intézményi meghatározottsága. PhD értekezés.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2012, pp. 65-66.

⁸⁸⁰ GAJDUSCHEK: *op. cit.* (2011), pp. 42-43.

tovább fokozta, amikor a *Public Private Partnership* (PPP), illetve a *Private Finance Initiative* (PFI) keretében bevonta a magánszektor a közszolgáltatások finanszírozásába és irányításába az oktatás, az egészségügy és a biztonság területein. A piac egyetemes mintává kezdett válni a közösségi és társadalmi célú tevékenységekkel kapcsolatos felfogásban – nem függetlenül a korábban vizsgált szabályozó hatalmak tevékenységétől –, aminek eredményeként a kórházak, az iskolák, az egyetemek, a bíróságok, de még a rendőrség is egyforma eszközökkel kezelendő, és ugyanazon kategóriák mentén értelmezendő „piaci vállalkozásokká” degradálódtak.⁸⁸¹

A „karcsúsított”, minimális állam gondolatának a közigazgatásra vonatkoztatott felkarolása (*lean administration*) olyan hangzatos fogalmak bevezetését és intézményesítését jelentette, mint a projektmenedzsment, a lapos szervezeti hierarchiák, a fogyasztóorientáltság, a karrier rendszerű közszolgálati rendszer felszámolása,⁸⁸² a közigazgatás politikamentesítése, a teljes minőségirányítás, illetve a kiszervezés. Az NPM-reform keretében alapvetően az állam leépítését, és a verseny beépítését igyekeztek sulykolni. A közkeletű hiedelmekkel ellentétben az átláthatóság és az állampolgárok közigazgatási mechanizmusokba történő bevonása nem képezte az NPM-elképzelés részét, azt a teoretikusok csak a revideált változatba próbálták meg beépíteni.⁸⁸³ Az NPM rendkívül szűk keretet szabott a jogi szabályozásnak: a jog ebben a felfogásban csak kijelöli azokat a tág kereteket, amelyben a hatékony közigazgatás realizálódhat. Nem foglalkozott továbbá a további demokratizáció kérdésével, a jogállam reformjával vagy az állampolgári jogok kiszélesítésével. Az állampolgár, az állampolgári jogok vagy a polgárok részvételének fogalmai gyakorlatilag szinte teljesen ismeretlen fogalomnak számítanak az NPM által generált viták számára.⁸⁸⁴ KÖNIG alapvető kritikával illette ezt a mentalitást: szerinte a jogászai gondolkodás „felsőbbségének” elismerését kellene megfontolni

⁸⁸¹ DARDOT-LAVAL: *op. cit.* (2013), pp. 385-386, 389.

⁸⁸² Ez alapvetően azt jelentette, hogy a drágának és rugalmatlannak minősített kompetencia-alapú és teljesítményorientált rendszer helyébe az egyéni karrierfejlesztés lehetőségét magában rejtő szisztémát állították. A közszolgálati rendszerek nyitottabbá tétele azt eredményezte, hogy az alkalmazásnak már nem volt különösebb előfeltétele, a hivatali előmenetel pedig nem az eltöltött időtől, hanem a teljesítménytől vált függővé. A köztisztviselők juttatási rendszerét revideálták, és juttatásaikat csökkentették, elbocsáthatóságuk pedig sokkal könnyebbé vált. A teljesítményorientált közszolgálati pragmatika további erőltetése hosszú távon azt is jelentené, hogy a közigazgatás vezető pozícióiba jogászok helyett gazdasági szakemberek, közgazdászok kerülnének. Lásd BALÁZS ISTVÁN: *A karrier típusú közszolgálati rendszerek perspektívái – nemzetközi kitekintés*, in GELLÉN MÁRTON (szerk.): *Új feladatok – átalakuló közszolgálat. Tanulmányok a II. Magyar Zoltán Emlékkonferencia kapcsán*. Nemzeti Közigazgatási Intézet, Budapest, 2011, pp. 49-55.; TORMA: *op. cit.* (2011), pp. 479-480.; FÁBIÁN: *op. cit.* (2012), 147. p.

⁸⁸³ DRECHSLER: *op. cit.* (2009), 8. p.

⁸⁸⁴ GREVE, CARSTEN – JESPERSEN, PETER KRAGH: *New Public Management and its Critics: Alternative Roads to Flexible Service Delivery to Citizens?* in ROUBAN, LUC (ed.): *Citizens and the New Governance: Beyond New Public Management*. IOS Press, Amsterdam, 1999, pp. 143-156. at 147. p.

az NPM gazdasági indíttatású és orientációjú felfogásával szemben – ami végső soron a politikai rendszer, az alkotmányosság és a demokrácia primátusának rögzítését jelentené.⁸⁸⁵

Az NPM-koncepciók alkalmazása és átvétele ezen a szemponton túl is számos problémát vetett fel mind a gyakorló szakemberek, mind a kutatók számára. Az NPM a gyakorlati tapasztalatok és az elméleti reflexiók fényében egyre fokozódó mértékben problematizálódott.⁸⁸⁶ A bürokrácia elfajzása, az öncélú bürokratizmus, a WEBER által említett „szolgaság háza” irányába ható folyamatok ellen nyilvánvalóan szükséges a fellépés, de a bürokráciát végképp eltörölni, vagy radikálisan megváltoztatni kívánó törekvések jórészt illuzórikusnak bizonyultak. CHARLES PERROW megállapítása ennyiben okvetlenül igaznak bizonyul: *„jórészt magunkat csapjuk be, ha a szervezetek (...) gyengeségeit a bürokratizálódásnak tulajdonítjuk. Helyesebb volna, ha inkább az adminisztráció melléfogásaira hivatkoznánk. (...) Ha azt akarjuk, hogy anyagi kultúránk megfelelően fejlődjék, és ha nem kívánunk drasztikus változtatásokat végrehajtani a gazdaságban, igenis szükségünk van a nagyméretű szervezetekre mind a gazdaság, mind a társadalom és a kormányzat szintjén. Az ipari társadalom előrehaladtával ez tűnik a társadalom rutinfeladatait kezelni képes rendszernek.”*⁸⁸⁷

Másrészről a magánszektor fogalmai és folyamatai nehezen értelmezhetők a közszektorban; a magánigazgatás és a közigazgatás eltérő közegben és differens elvek, szabályok mentén működnek. A magánigazgatás célja a költségminimalizálás melletti profitmaximalizálás, míg a közigazgatás *télosza* a közfeladatok maradéktalan, lehetőleg minden érintett számára azonos színvonalon történő ellátása és a közérdek képviselése.⁸⁸⁸ A közműszolgáltatók (telekommunikáció, áram-és gázszolgáltatás, vasút, posta) liberalizációja olyan ágazatokat érintett, amelyekben korábban egyáltalán nem volt számottevő jelentősége a költségmegtérüléseknek.

Nézzük meg egy gyakorlati példán, hogy milyen következményekkel is jár, ha a magánszféra és a verseny válik döntő tényezővé egy nyilvánvalóan közösségi relevanciával bíró területen. A Nagy-Britanniában 1985-ben (a THATCHER-kabinet kormányzása idején) elfogadott közlekedési törvény a buszközlekedés vonatkozásában lehetővé tette, hogy bármely – engedéllyel rendelkező – magánvállalkozás buszjáratokat indíthasson (korábban a

⁸⁸⁵ KÖNIG: *op. cit.* (1997), 228. p.

⁸⁸⁶ HAJNAL: *op. cit.* (2004), 9. p.

⁸⁸⁷ PERROW, CHARLES: *Szervezetszociológia*. Osiris Kiadó – Panem – McGraw-Hill, Budapest, 1994, 58. p.

⁸⁸⁸ FÁBIÁN: *op. cit.* (2012), 154. p.

köztulajdonban lévő buszvállalatokat különböző szubvenciókban részesítették).⁸⁸⁹ A szolgáltató diszkrecionális módon határozhatta meg az útvonalakat, a menetrendet, a jegyárakat, de még a szállítás során használható járművek paramétereit is. A buszszolgáltatással kapcsolatos szabályozási reform végül azt eredményezte, hogy megnőtt a szolgáltatás ára, ezzel párhuzamosan viszont drasztikusan visszaesett annak színvonala. A legnagyobb problémának ezen felül a magánszféra által szervezett tömegközlekedés esetén is az bizonyul, mint a magánóvodák, magániskolák vagy magánkórházak esetében: a szolgáltatásokhoz való hozzáférés lényegében a fizetőképes kereslet függvényévé válik, azaz a jövedelmi szint fogja kijelölni azok körét, akik hozzáférhetnek a szolgáltatásokhoz, tovább fokozva a társadalmi egyenlőtlenségeket. (Gondoljunk csak bele, hogy a legnagyobb presztízsű magánegyetemek olyan horribilis tandíj-összegeket állapítanak meg, amely még a felső középosztályba tartozó családok mércéjével mérve is megfizethetetlennek bizonyulnak, de hasonló a helyzet a magánklinikák esetében is.)

A másik példánk a közigazgatási kapacitások leépítésével kapcsolatos negatív következményekhez kapcsolódik. Az elmúlt évtizedekben a „karcsú állam” elképzelésével összefüggésben hangoztatott *mainstream* NPM-narratíva, majd az azt felkaroló gyakorlati kormányzati politika korábban soha nem látott mértékben fogott hozzá a közigazgatás személyzetének leépítéséhez, illetve feladatköreinek kiszervezéséhez. A schengeni egyezmény a belső határőrizet felszámolását, és a schengeni övezet külső határainak közös ellenőrzését irányozta elő, azonban ez a szisztéma 2015 őszére egyértelműen a „határaiba ütközött”. Az európai kontinenst szemlélve korábban példátlan mértékű, a tagállamok zömét érintő menekültválság, a migránsok százezreinek az európai kontinens országaiba érkező tömegei nemcsak a tagállamok migrációs, illetve menekültügyi politikájának hiányosságaira mutattak rá, de a határ őrzését garantálni hivatott szervezetek megszüntetésének-leépítésének anomáliáit is felszínre hozták, miközben rendkívüli terheket jelentenek az érintett országok számára.

A közigazgatás piacosítására építő kísérlet egyáltalán nem mondható sikeresnek. Nincs ugyanis arra vonatkozó empirikus bizonyítékunk, hogy az irányzat keretében sürgetett reformok bevezetése növelte volna a produktivitást vagy hozzájárult volna a jólét növeléséhez.⁸⁹⁰ A hosszú éveken át ívelő kísérletezgetést és tapasztalatot követően ki lehet jelenteni, hogy az NPM égisze alatt intézményesített közigazgatási reformok inkább kudarcot,

⁸⁸⁹ Vess össze SOMAI MIKLÓS: *A tömegközlekedés szervezése és finanszírozása Nyugat-Európában*, in *Európai Tükör Műhelytanulmányok*, 85. szám (2002)

⁸⁹⁰ KÖNIG: *op. cit.* (1997), 214. p.

semmint sikert eredményeztek Nyugat-Európában és más OECD-országokban.⁸⁹¹ A globális kapitalizmus által támogatott menedzserializmust azzal támadják a demokratikus erők, hogy hiányzik belőle a demokratikus legitimáció.⁸⁹² Az állampolgárok fogyasztóként történő kezelése eliminálta a részvételi jogait és kötelezettségeiket, ezzel is károsítva az állam és polgára közötti viszonyt. A közszolgálati előmeneteli rendszer megszüntetése az igazgatási kapacitás eróziójához vezetett. A „lapos szervezeti hierarchiák” alkalmazása teljesen környezet (tehát ország)függő. A kiszervezés gyakran költségesnek bizonyult, és sértette az egyenlőségre vonatkozó, fundamentális jelentőségű elveket. A gazdaságosság, hatékonyság, hatásosság hármasság kritériumrendszere könnyen kollízióba kerülhet a jogegyenlőség, az egyenlő hozzáférés és a jogszerűség elveivel, végső soron a demokrácia és a jogegyenlőség alapvető jelentőségű értékeivel. A vállalkozói bürokrata státusza a birodalmi bürokratákéhoz hasonló, de lényegesen több hatalom és kevesebb felelősség mellett.⁸⁹³ Ahol mindezen reformokat bevezették, ott csökkent az elszámoltathatóság és a politikai felelősség kritériuma: a piaci logika hatékonysági kényszere ugyanis felülírja az elszámoltathatóság szempontjait. Ezzel fokozódik a korrupció kockázata, a politikai felelősség halványulásával paralel pedig gyengül a kormányokba és az államokba vetett bizalom is.⁸⁹⁴

A minőség fókuszba helyezése – amelyet egyébként az irányzat nagy erényeként szokás lajstromozni – pedig nem csak egy NPM-konstrukcióval lehet konform, hanem más irányzatok – mint látni fogjuk, a neo-weberiánus felfogás – kívánalmaival is. Az NPM figyelmen kívül hagyja ugyanis azt a szükségletet, hogy az állampolgárok számára nem pusztán a különböző piaci erők közötti racionális választás lehetőségét kell biztosítani, hanem valójában arra kell kísérletet tenni, hogy kellő mértékben bevonják őket az állami döntéshozatali processzusokba. Az „öntudatra ébredt” állampolgárok kifejezetten igénylik is az állam életében való aktív részvételt. A közigazgatási folyamatokban való részvétel joga a modern idők egyik alapvető vívmánya, amelyet az NPM nézetrendszerének gyakorlati adaptációja – az irányzattal szemben egyre gyakrabban megfogalmazott kritika szerint – kikezdett. Erre (is) tekintettel központi kérdéssé vált, hogy a közigazgatás miként tudja helyreállítani az államba, és az állami intézményekbe vetett bizalmat. VIGODA-GADOT szerint a politikai rend, a demokrácia és a

⁸⁹¹ VAN MIERLO, HANS: *Lessons from the Experience of OECD Countries*, in VERHEIJEN, TONY-COOMBES, DAVID L. (eds.): *Innovations in Public Management. Perspectives from East and West Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, MA, 1998, pp. 388-403. at. 401. p.

⁸⁹² LYNN, LAURENCE: *What is Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications*, in *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. I., No. 2. (2008), pp. 17-30. at 24. p.

⁸⁹³ DRECHSLER: *op. cit.* (2009), 10. p.

⁸⁹⁴ G. FODOR GÁBOR – STUMPF ISTVÁN: *Neoweberi állam és jó kormányzás*, in *Nemzeti Érdek*, II. évfolyam, 7. szám (2008), pp. 5-26. at. 14. p.

bürokrácia adminisztratív rendje közötti megbomlott egyensúly helyreállítása, a három tényező közötti megbékélés szükségeltetik ahhoz, hogy egy erősebb társadalmat, és egy erősebb nemzetet lehessen létrehozni.⁸⁹⁵ Erre a misszióra a neo-weberiánus irányzat képviselői próbáltak meg vállalkozni.

V. 4. 4. A neo-weberiánus állam

DRECHSLER szerint az 1990-es évtized derekáig divatos volt az NPM irányzata által közvetített értékekben hinni; 2000 körül az Új Közszolgálati Menedzsment defenzívába szorult, mert egyre nyilvánvalóbb volt, hogy empirikus tények szólnak ellene; végül 2005 óta már egyáltalán nem tekinthető életképes elgondolásnak.⁸⁹⁶ Az NPM gyakorlati alkalmazását a 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság teljes mértékben perifériára szorította. A kormányzatok részéről még az irányzathoz közel álló államokban (Nagy-Britannia, Új-Zéland) is az NPM szemléletmódjával ellentétes lépések bevezetésére került sor. A kormányok – a retorika szintjén legalábbis – nagyobb szociális biztonság nyújtására törekednek a piaccal szemben, egyben nagyobb gazdasági teret követelnek önmaguk számára. Nagyobb mértékben kívánnak támaszkodni a bürokratikus koordinációra és az állami tulajdonra, redukálva a piaci koordináció hatalmát. A közgazdaságtannal és a piacokkal szembeni bizalmatlanság fokozódására szolgáltatott reakció szinte mindenütt az állam gazdasági befolyásának növelése volt.⁸⁹⁷

A neo-weberiánus irányzat a piackonform ideákat hangoztató *New Public Management* állambarát kihívójaként jelent meg, és első említésére 2004-ben került sor – bár releváns előzményekkel e felfogás esetében is találkozhatunk.⁸⁹⁸ A neo-weberiánus felfogás a

⁸⁹⁵ VIGODA-GADOT: *op. cit.* (2009), 2. p.

⁸⁹⁶ DRECHSLER: *op. cit.* (2009), 10. p.

⁸⁹⁷ ROSTA MIKLÓS: *Állampolgári Érdek Mutató. Javaslat az új közszolgálati menedzsment eredményességének mérésére*, in *Competitio*, 11. évfolyam, 1. szám (2012), pp. 119-131. at pp. 119-120.

⁸⁹⁸ A neo-weberiánus irányzat előzménye az ún. közszolgáltatási orientáció (*Public Service Orientation*, PSO) tana. A doktrína az 1980-as évek második felében, a *Public Choice* ellensúlyaként jelent meg Nagy-Britanniában, a helyi önkormányzati igazgatás vonatkozásában. Célja az volt, hogy kiemelkedő színvonalú – a polgárok elvárásaihoz és értékeihez is közvetlenül kapcsolódó – közszolgáltatásokat biztosítsanak a lakosság részére. Ennek érdekében az alábbi szempontokat és reformgondolatokat tartották szem előtt: a közszolgáltatásokhoz való általános hozzáférés biztosítása, a panaszok új szemléletű elbírálása, a köztisztviselői szemlélet megújítása, a lakóközösségek partneri közreműködőként történő bevonása. A PSO alapvető meglátása volt továbbá, hogy a magánvállalkozások fogyasztói orientációja nem ültethető át a közszektorba. A legfontosabb változás mindemellett a részvétel és elszámoltathatóság elveinek előtérbe kerülése volt. Az állampolgár ebben a konstrukcióban nem fogyasztóként, hanem egy közösség olyan tagjaként jelenik meg, aki önálló véleménnyel rendelkezik és igényt is tart annak meghallgatására. A köztisztviselők aspektusából pedig sikerült az önérték helyett a közérdeket a cselekvés centrumába helyezni. A közszolgák átképzése annak ösztönzését szolgálta, hogy ismerjék meg a közösségi igényeket, keressék fel őket, értékeljék a szükségleteiket, és ezen ismeretek birtokában alakítsák ki a közpolitikai programokat. TORMA ANDRÁS: *Adalékok a közmenedzsment-reformok elméleti hátteréhez és főbb irányzataihoz*, in *Sectio Juridica et Politica*, Miskolc, Tomus XXVIII. (2010), pp. 315-338. at pp. 328-329.

tradicionális közigazgatási alapokhoz történő visszatérés ellenére sem érzéketlen az új idők új kihívásaival szemben: az NPM torzulásaival szemben történő fellépés mellett is tudatában van annak, hogy a megváltozott körülmények között a maga teljességében nem lehetséges a klasszikus weberi elvekhez való visszatérés.⁸⁹⁹ Ahogy JENEI fogalmaz: „*az »új közintézményi menedzsment« mozgalom szélsőségei napjainkra enyhültek, ugyanakkor a hagyományos weberi közigazgatási rendszer is jelentős változáson ment át. A fenntartás-megőrzés-modernizációs pálya lényege jellemezhető úgy, hogy a hagyományos weberi rendszertől egyértelműen eltávolodva (...) egy neoweberianus közigazgatás keretfeltételei kialakításának irányába halad, anélkül, hogy visszatérne a hagyományos weberi modellhez.*”⁹⁰⁰ A terminológiai kérdéseket szemlélve feltűnő a WEBERre történő hivatkozás az irányzat megnevezésében. Ennek kapcsán le kell szögezni, hogy a WEBERre való utalás egyáltalán nem jelenti azt, hogy e felfogás képviselői ne lennének tisztában azzal a ténnyel, miszerint WEBER korában a szolgáltató közigazgatás még nem alakult ki (mint láttuk, a szolgáltató közigazgatás irányába történő elmozdulás lényegileg a jóléti állam korszakának fejleménye volt). Inkább arról van szó, hogy a klasszikus bürokrácia weberi leírását szemlélve bizonyos elemekről úgy vélték, hogy azok a XXI. század kihívásaival is adekvátnak bizonyulhatnak, míg más összetevői kapcsán arra a következtetésre jutottak, hogy azok egyértelműen atavisztikussá váltak.

A neo-weberianus irányzat képviselői a *jó kormányzat* kimunkálása mellett érvelnek: aktív, erős és az állampolgárokkal szemben felelős államban gondolkodnak, amelynek képesnek kell lennie arra, hogy a szó klasszikus értelmében a *közjó* érdekében kormányozzon.⁹⁰¹ A felfogás nem kívánja totális perifériára szorítani az államot, mert a társadalom életében fontos szerepet játszó szereplőként tételezi azt. Az erős állam ugyanis képes ellensúlyozni a piaci folyamatok káros következményeinek hatását, kiegyenlítve a piaci torzulásokat.⁹⁰² A neo-weberianus állam (*Neo-Weberian State*, a továbbiakban: NWS) ugyanakkor a bürokratikus szabályok belső fókusz helyett *az állampolgárok szükségleteinek*

LYNN szerint a „neo-weberianus” kifejezést az 1970-es évektől kezdődően a politikatudomány, a szociológia és a közigazgatás-tudomány képviselői is előszeretettel alkalmazzák annak kihangsúlyozására, hogy bizonyos megállapítások WEBER valamely fontos gondolatával vannak összhangban. LYNN: *op. cit.* (2008), 17. p.

A terminus első használatára nézve lásd: POLLITT, CHRISTOPHER – BOUCKAERT, GEERT: *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2004, pp. 99-101.

⁸⁹⁹ VÉRTESEY: *op. cit.* (2014), 30. p.

⁹⁰⁰ JENEI GYÖRGY: *Kelet-és közép-európai közigazgatási reformok a modernizáció mércéjén*, in PATYI ANDRÁS – LAPSÁNSZKY ANDRÁS (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25. évben. Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére*. Wolters Kluwer Kft. – Complex Kiadó, Budapest, 2014, pp. 267-282. at 277. p.

⁹⁰¹ FRIVALDSZKY JÁNOS: *A jó kormányzás és a helyes közpolitika formálásának aktuális összefüggéseiről*, in SZIGETI SZABOLCS – FRIVALDSZKY JÁNOS (szerk.): *A jó kormányzásról. Elmélet és kihívások*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012, pp. 51-103. at 57. p.

⁹⁰² TORMA: *op. cit.* (2010), 337. p.

*külső fókusza felé fordult. A hangsúlyt a minőség és a közszolgáltatások professzionális-szakmai kultúrájának kialakítására helyezik, ugyanakkor elvetik az NPM által piedesztálra emelt piaci mechanizmusok alkalmazását. A képviseleti demokrácia szerepét az állampolgárok szolgálata során igyekeznek kiegészíteni a konzultáció, és az állampolgári vélemények közvetlen képviselésével. A pusztán jogkövető eljárás feltételeinek és szabályainak biztosításán túlmenően hangsúlyossá teszik az eredményorientált működésmódot is. Végül – némiképp összhangban a menedzserialista szemlélet szükségleteivel – a közszolgáltatások olyan szintű professzionalizációjára törekednek, amelyben a bürokrata nem szimplán a szakterület szakértője, de egyben professzionális menedzser is, aki *permanens jelleggel szem előtt tartja az állampolgárok igényeit is.*⁹⁰³*

BOUCKAERT és POLLITT már említett munkája az alábbiakban rendszerezi a neo-weberiánus felfogásra jellemző ismérveket. Az NWS központi gondolata az állam megerősítése, amely a globalizáció, a technológiai változás, a demográfiai és környezeti kihívások megoldásának egyetlen *közösségi* eszköze. A képviseleti demokrácia *legitimációs bázisának* megerősítésére törekszik központi, regionális és helyi szinteken egyaránt – ugyanakkor az irányzat a végrehajtó hatalom egységének talaján áll, és az állami beavatkozások legitim mivoltával kalkulál. A közigazgatási jog, a jogszerűség és a normativitás hagyományos szerepének helyreállítása mellett érvel, különösen fontosnak tartja az állampolgárok jogegyenlőségének biztosítását, és a közigazgatási cselekvés feletti megfelelő kontroll érvényesítését. A klasszikus bürokratikus logikától el kíván mozdulni a *polgárbarát és szolgáltatásorientált felfogás* felé, azaz a köztisztviselő közpolitikai célkitűzésekkel történő azonosulása, és az *eredményorientáltság* kiemelt prioritást élvez. A szabályok egyszerű követésére építő attitűd helyett a közigazgatás „külső kapcsolataira” koncentrál, amennyiben az állampolgári szükségletek kielégítését tekinti fő ismérvnek, és ezt a piaci mechanizmus átvétele helyett a sajátos szakmai kultúra égisze alatt kívánja biztosítani. A képviseleti demokrácia eszményét kiegészíti a különböző konzultációs fórumok és lehetőségek szervezésével, illetve az *állampolgárok közigazgatási döntésekbe történő fokozottabb bevonásával*. A közpénzzel való gazdálkodás folyamán az *eredmény elérésére való törekvést* implicálja. A kormánytisztviselőkkel szemben többleteltvárásokat fogalmaz meg, amennyiben a jogi szaktudás mellett az *állampolgári elvárások felmérésére szolgáló szemlélet meglétét* is elvárja. A kormányzati erőforrásokkal való gazdálkodás során a nagyobb hatékonyságra fordít kiemelt

⁹⁰³ DRECHSLER: *op. cit.* (2009), 13. p.

figyelmet. Végül egy elkülönült, sajátos szakmai kultúrával felvértezett, professzionális közigazgatási kar létét támogatja.⁹⁰⁴

DUNN és MILLER az irányzat elemzése során hasonló jellemzőket sorolt fel: az NWS a piaci logikával szemben erősíteni szándékozik az állam szerepét a gazdasági növekedés beindításában és fenntartásában; eredményorientált és az eredményeket rendszeresen, az állampolgárok számára is hozzáférhető módon értékeli; bővíteni kívánja a képviseleti demokrácián kívüli, a közvetlen civil és állampolgári részvételt preferáló lehetőségeket; mindemellett a közigazgatás szakszerűségét is vallja.⁹⁰⁵

Az NWS ugyan élesen szakított a korábbi piacelvű felfogás megállapításaival, teljes mértékben azonban nem zárta ki gondolkodásából a továbbgondolásra érdemes téziseiket. Ezt jelzi a „*Merit with Flexibility*” elv alkalmazása, azaz az érdem ötvözése a rugalmassággal, amely képletben az érdem szerepeltetése klasszikus weberi komponens, míg a rugalmasság megjelenítése az új közmenedzsment stílusjegye. Az NWS paradigmájára egyébként is jellemző, hogy kiegyensúlyozottan ötvözi a klasszikus weberi princípiumokat a közmenedzsment újszerűként ható észrevételeivel. A weberi kötődést képviseli az állami szerep megerősítése, a képviseleti demokrácia szintjeinek kibővítése, a jogszerűsítés és normativitás szempontjainak kiemelése, amelynek fő eszköze továbbra is a közjogi jelleg és a közszolgálati *ethosz* megőrzése. Az új szempontok beemelését jelentik viszont a polgárbarát jelleg felé való orientáció, a civil konzultációk és az állampolgári részvétel fontosságának hangsúlyozása, a nagyobb hatékonyság és a professzionalizáció képviselése.⁹⁰⁶

A széles körű irányító és szabályozó feladat-és hatáskörökkel „felvértezett” állam az NWS konstrukciójában az erős gazdaság, és a civilizált, szolidáris társadalom partnerévé és szavatolójává válik. Szemléletéből nem számúzi a demokratikus működésmódra vonatkozó standardokat: központi és helyi szinten, a képviseleti és közvetlen variánsban is tiszteletben tartja a demokráciából deriválható értékeket. Az állampolgárok szemszögéből is fontos fejlemény, hogy a klasszikus közigazgatási működéshez képest az állam folyamatosan törekszik a modernizációra, a professzionalizálódásra, és az eredményesség biztosítására.⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ POLLITT-BOUCKAERT: *op. cit.* (2004), pp. 99-100; POLLIT-BOUCKAERT: *op. cit.* (2011), pp. 118-119.

⁹⁰⁵ DUNN, WILLIAM N. – MILLER, DAVID Y.: *A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform*, in *Public Organization Review*, Vol. 7., No. 4. (2007), pp. 345-358. at pp. 351-352.

⁹⁰⁶ G. FODOR – STUMPF: *op. cit.* (2008), pp. 15-16.

⁹⁰⁷ POLLITT, CHRISTOPHER: *An Overview of the Papers and Propositions of the First Trans-European Dialogue (TED1)*, in *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. I., No. 2. (2008), pp. 9-16. at 14. p.

WRIGHT meglátása szerint „*a közszeaktor reformja ma divat, és a magára valamit is adó kormányzat ezt nem hagyhatja figyelmen kívül.*”⁹⁰⁸ Nem mindegy azonban, hogy a közszeaktor gyakran valóban elodázhatatlan reformját milyen értékek alapján és szervezési elvek mentén valósítják meg. Az állam által képviselni hivatott közjónak ugyanis mindenképpen az állampolgárok szükségleteit kell tükröznie. A megfelelő szakértői apparátussal felvértezett neo-weberiánus állam előnye, hogy a megfelelő jogszabályi felhatalmazás és cselekvési lehetőség mellett is csak akkor és ott avatkozik be, ahol és amennyire ez szükséges. Egy ilyen szerepfelfogású állam az intelligens működésre koncentráltan igyekszik tevékenykedni, azaz az emberek elvárásai mellett a civil szféra aktoraival és a piaci szereplőkkel is harmonikus kapcsolat kialakítására törekszik. A „neoweberi” fordulat ugyan nem állt még össze egy teljes mértékben egységes, koherens kormányzati paradigmává, de az NPM által érvényesített korábbi törekvésekhez képest mégis fontos hangsúlybeli eltolódásokat jelent. Megerősíti az állam szerepét, a közigazgatás szabályozó-ellenőrző funkcióit, ugyanakkor kiemeli a minőségi közszolgálat és a hatékony közszolgáltatásokat igénylő állampolgárok szerepének fontosságát. Az irányzat képes volt arra, hogy a korábbi szemléletet meghaladva jóval nagyobb nyitottságot mutasson a polgárok irányába, illetve hasznosítsa az az eredményességet, és a közszolgáltatások nagyobb professzionalizmusát.⁹⁰⁹

A neo-weberiánus felfogás sikerrel valósíthatja meg a szintézist a kiszámíthatóság, a szabályozottság és a hierarchia klasszikus kritériumai, valamint az eredményesség, hatékonyság, szakszerűség, az állampolgárok partnerként történő kezelése, a szükségleteik iránti kellő érzékenység és empátia követelményrendszere között. Az NWS képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az *államnak a lehető legjobb minőségben és áron kell biztosítania a közszolgáltatásokat az állampolgárok számára.* Ennek következtében a közigazgatási döntések a továbbiakban már nem kizárólagosan a jogi normák szimpla végrehajtását jelentik, hanem a normában foglalt tartalmi tényezők címzetti kör szempontjainak megfelelő értékelését is magukban rejtik. Eme folyamat során nem pusztán a döntés lehetséges joghatásainak és következményeinek polgárokra vonatkozó mérlegeléséről van szó, hanem *a döntéssel érintett alanyok (állampolgárok) szempontjainak aktív érvényesítéséről* is. Ahhoz, hogy a közigazgatás vagy a kormányzat határozata kedvező kimenetelű lehessen az állampolgárok szempontjából, szükségessé válik a közigazgatási decízióval érintett alanyi kör elvárásainak participáció útján

⁹⁰⁸ WRIGHT, VINCENT: *The Paradox of Administrative Reform*, in KICKERT, WALTER J. M. (ed.): *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997, pp. 7-13. at 11. p.

⁹⁰⁹ LYNN: *op. cit.* (2008), 27. p.

történő valóságos megjelenítése. *„Ekképpen a közigazgatás közszolgáltatásokat érintő közpolitikai döntéseinek kimeneti hatékonysága, valamint társadalmi minősége legalább annyit nyomnak a latban, mint a döntések közigazgatási vagy jogi értelemben vett szakmaisága. Egy olyan (...) közigazgatásilag kifogástalan aktus, amely egyáltalán nem számol a polgárok valóságos igényeivel, a dolgok és viszonyok valós természetével, pedig jogilag megtehetné, manapság semmiképpen sem a jó kormányzás aktusa. A (...) polgároknak az érdekeit (...) valóságosan jelenlevővé szükséges tenni egy élő párbeszéd, konzultatív folyamatban – egy bizonyos tekintetben vett és – érvényesített partnerség jegyében.”*⁹¹⁰

Összefoglalva az eddig írtakat: az erős állam gyakorta történő hangsúlyozása eme irányzat esetében leginkább az NPM piacközpontú szemléletének ellentételezéseként jelenik meg, és arra utal, hogy csak egy feladat-és hatáskörökkel kellőképpen felvértezett közigazgatás lehet képes az állampolgári szükségletek megfelelő szinten és színvonalon történő kielégítésére. A magunk részéről azonban inkább azt hangsúlyozzuk, hogy az állam kiterjedtségének mértéke végső soron irreleváns a társadalom szövedéke szempontjából; az állam a társadalmi rendeltetését mindig az adott kor adott szükségleteinek megfelelően látja el a funkcióin keresztül, így inkább arra szükséges rákérdezi, hogy milyen elvárásokat is támasztanak a közigazgatási szolgáltatásokkal érintett állampolgárok a közigazgatás szervezetrendszerével szemben. Több évtizedes deficitje a közigazgatásnak, hogy annak gépezete nem tud teljes mértékben megfelelni a társadalom részéről támasztott formális és tartalmi elvárásoknak, hiszen képtelen a maga teljességében akceptálni, befogadni, és közigazgatási programmá „konvertálni” minden véleményt. Abszolút megelégedettségre a közigazgatás természetesen soha nem tarthat igényt, de törekednie kell rá, hogy relatíve stabil helyzetet teremtsen, és a szolgáltatásokat hatékony, továbbá nívós, a szolgáltatással érintett kör minél nagyobb megelégedését kivívni képes módon nyújtsa. A közigazgatási működés legfőbb orientációs pontja ugyanis a közfeladatok intézésének, illetve a közszolgáltatások nyújtásának törvényes keretek között történő, ugyanakkor hatékony és eredményes realizálása.

Fontos szempont, hogy a közigazgatási reformokat a lehető legteljesebb mértékben befolyásolják a közvélemény elvárásai, tehát a tervezett változtatások bevezetésére ne kizárólag „felülről irányítottan”, hanem transzparens, az érintettek véleményét felmérő, és azokat az új szabályozásba beépítő módon kerüljön sor. Az állam polgárai ugyanis többnyire véleményt formálnak a közigazgatás átalakításának kérdésében, és azon kritériumokat támasztják a

⁹¹⁰ FRIVALDSZKY: *op. cit.* (2012), pp. 57-58.

közigazgatással szemben, amelyek a jobb szolgáltatásokat, a magasabb minőséget és a hatékonyságot célozzák. Ez a harmadik évezred eleje által megfogalmazott elvárás a közigazgatás szervezetrendszerével szemben: a közigazgatás csak egy ilyen konstrukció kiépítése mellett találhatja meg sikerrel az állampolgárokhoz/lakossághoz vezető Ariadné-fonalat, aminek a XXI. század kihívásai közepette is a legfontosabb szempontként kell érvényesülnie.

VI. VISSZA A JÖVŐBE, AVAGY VARIÁCIÓS LEHETŐSÉGEK ÁLLAMÉPÍTÉSRE

VI. 1. A neoliberális gazdaság-és társadalomfelfogás diszkreditálódása

Korábban már láthattuk, hogy a 2007 őszén kitört, az USA-ból kiinduló és globálissá váló gazdasági és pénzügyi válság hatására az állam szerepét illetően revideálódtak a korábban domináns pozícióban lévő neoliberális tanok. A válság folytán dominóként dőlt össze az évtizedeken keresztül „szentségként” kezelt neoliberalizmus főiránya, és a neokonzervatív eszmerendszer legitimitása is megkérdőjeleződött. *„A liberalizáció, dereguláció, privatizáció szentháromsága nem tartható fenn tovább akkor, amikor az önszabályozó piacok hatékonyságán és a felelősségteljes piaci magatartáson alapuló amerikai pénzügypolitika a legnagyobb pénzügyi intézmények részvényeinek elértéktelenedéséhez, a bankrendszer működőképességének felborulásához, és végső soron az 1934 óta példátlan állami mentőakciókhoz és közvetlen tulajdonosi szerepvállaláshoz vezetett”* – érvelt GÁL ZOLTÁN.⁹¹¹ A bankok állami forrás – tehát közpénzek – útján történő megmentése és konszolidációja a chicagói iskola tanainak teljes összeomlását jelentették, emellett pedig a szabályozó intézmények jogi és szervezeti potenciál-erősítésének szükségessége is elemi igényként merült fel.

A kortárs államelméleti munkákban ez akként „csapódik le”, hogy számos megoldási javaslat az állam új típusú szerepvállalását vetíti előre. GELLÉN szerint különösen azért fogalmazódott meg az állam szerepének újraértékelése olyan élesen, mert a gazdasági válság lényegesen kisebb károkat okozott azokban az országokban, ahol a gazdaság feletti állami irányítás (ösztönzés és kontroll) lényegesen nagyobb, mint az euroatlanti modellben.⁹¹² Ehhez

⁹¹¹ GÁL: *op. cit.* (2010), pp. 661-662.

⁹¹² GELLÉN MÁRTON: *A közigazgatási reformok az államszerep változásainak tükrében. Doktori értekezés.* Széchenyi István Egyetem Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr, 2012, 9. p. GELLÉN szavainak alátámasztására álljanak itt azok a tények, amelyek a Kínai Népköztársaság és az Oroszországi Föderáció gazdasági mutatóira vonatkoznak.

Bár Kína az autoriter politikai rendszer megőrzése mellett az 1979-ben kezdődő reformok révén sikerrel adaptálta a szabadpiaci rendszer főbb szervezési elveit és attribútumait, mégis kiemelendő, hogy a 2008-as válság menedzselését alapvetően állami beavatkozás révén kísérte meg, a gazdasági indexeket tekintve nem lebecsülhető eredményekkel. A kormányzat által 2008 őszén bejelentett, 4000 milliárd jüanos (mintegy 584,8 milliárd dollárra rúgó) válságkezelési program az infrastruktúra és a szociális háló fejlesztését volt hivatott finanszírozni; ezzel párhuzamosan csökkentették az irányadó kamatlábat, hogy ennek révén is tovább élénkülhessen a gazdaság. A 2009-ben bejelentett további válságkezelő intézkedések révén a fenntartható fejlődés irányába történő elmozdulás jegyében a megújuló energiaforrások felhasználását is igyekeztek „lendületbe hozni”. A válságmenedzselés következményeit tekintve megállapítható, hogy míg a krízis hatására a legtöbb érintett állam gazdasága negatív trendeket követett, addig Kína gazdasági növekedése 2008-ban 9,6%-os, 2009-ben 9,2 százalékos, 2010-ben pedig 10,4%-os szintet mutatott, és még 2013-ban is 7,7%-os növekedést ért el. Az adatok forrása: KORNAI JÁNOS: *Példaképünk: Kína?* in KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi R riport 2014.* TÁRKI, Budapest 2014, pp. 603-616., illetve TÁLAS BARNA: *Válságkezelés kínai módra,* in *Nemzet és Biztonság*, II. évfolyam, 5. szám (2009), pp. 65-79.

hozzá kell még tenni, hogy a válság folyamán a fejlett országok gazdaságai (mindenekelőtt az USA, Nyugat-Európa, illetve Japán alkotta „triád”) szinte mindenkit megelőzve csúsztak recesszióba, a visszaesés nagysága pedig nagymértékben függött az érintett ország külső piaci nyitottságától. BOD PÉTER ÁKOS meggyőző adatokat felhasználva mutatta ki, hogy azon országok, amelyek „liberalizáltabbak” voltak, azaz nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi nyitottságuk mértéke nagyobb volt, jobban ki voltak téve a nemzetközi gazdasági és pénzügyi folyamatoknak, ekként a válság tovaryűrűző hatásának, mint azok, amelyek „zárkózottabb” politikát folytattak. Míg a „triád”, illetve a nagyobb mértékben liberalizált peremhelyzetű országok (Magyarország, Írország, Szlovénia, Szlovákia) a gazdasági válság első számú elszennedőinek bizonyultak, a korábban súlyos kríziseken áteső országok (a latin-amerikai, afrikai, illetve egyes ázsiai régiók államai) ezúttal csak „némi ütemcsökkenést” voltak kénytelenek elkönyvelni. Európa térképe a külpiacoktól való függés mértékét illetően tehát meglehetősen heterogénnek bizonyult: amíg Németország a 2009-es évben 4 százalékos, Magyarország pedig 6,5 százalékos GDP-esést szenvedett el, addig a már dinamikus belső piaccal rendelkező Lengyelország, illetve a kevésbé nyitott Albánia is képes volt növekedést produkálni a jelzett válságévben.⁹¹³ A fenti, makrogazdasági mutatókkal is alátámasztható adatok bizonyítják azt az állítást, miszerint válság idején egyedül a megfelelő manőverezési képességekkel rendelkező állam képes arra, hogy a stabilitás hordozója maradjon, szemben a piacok instabil metódusaival. Az állam számára ezért fenn kell tartani azt a képességet, hogy a piac számára korlátokat állítson fel, éppen a társadalom védelme érdekében.

A XX. század derekától napjainkig több olyan – esetenként modellértékű – elméleti és gyakorlati megoldás látott napvilágot, amelyek alapján egy hatékony, a közjó érdekében történő

Oroszország szintén aktív állami válságkezelés révén igyekezett enyhíteni a krízis okozta negatív fejleményeken, ugyanakkor ki kell emelni, hogy az EU tagállamaival összevetve az orosz krízismenedzselésben rendkívül hangsúlyos volt a szociális érzékenység. A kormányzat által 2008 novemberében elfogadott akcióterv intézkedései között a pénzügyi-és bankszektor fejlesztésén túl fontos komponensként szerepeltek a belső kereslet támogatása, a munkaerőpiac és az állampolgárok szociális támogatása, a lakásépítés, a kisvállalkozások támogatása, és így tovább. A 2009 márciusában bemutatott csomagtervezet 601,5 millió rubel értékben kalkulált a lakosság szociális támogatásával, miközben az EU tagállamainak költségvetési intézkedéseire jellemzően a „veszteség társadalmiasítása” volt jellemző. A föderáció gazdasági mutatói a válság begyűrűzését követően hosszú ideig valóságos mélypontot értek el, azonban az elmúlt években Oroszország már újra kedvező makrogazdasági mutatókkal rendelkezik, különösen az európai adatokkal összehasonlítva. A 2010-es és 2011-es év adatait szemlélve megállapítható, hogy az orosz gazdaság növekedési üteme 4,3%-os szintet mutatott. Az adatokra nézve lásd WEINER CSABA (szerk.): *Válság Oroszországban és Ukrajnában: Eltérő válságkezelési lehetőségek*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 2009, pp. 32-67., illetve LUDVIG ZSUZSA: *Oroszország új világgazdasági szerepben?* in *Közgazdasági Szemle*, LX. évfolyam, 10. szám (2013 október), pp. 1090-1118.

Eközben az EU 28 tagállamát szemlélve azzal szembesülhetünk, hogy 2014-ben a reál GDP növekedése összességében 1,3%, az euróövezetet tekintve pedig 0,8%-os szinten állt, és a növekedés 2015-re prognosztizált mértéke is meglehetősen csekélynek mondható (1,5, illetve 1,1%). Lásd az Európai Bizottság 2015. évi éves növekedési jelentését. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/2015/ags2015_hu.pdf (Letöltés: 2015. 04. 12.)

⁹¹³ BOD: *op. cit.* (2014), pp. 33-35.

kormányzás igényével adekvát, ugyanakkor kellő demokratikus garanciákkal körülbástyázott, és a globális trendekhez bizonyos esetekben igazodó állam kreálható a XXI. században. A jelzett változás irányát jól mutatja, hogy az államszocialista kísérletek bukását követően még a „történelem végét” vizionáló FRANCIS FUKUYAMA az ezredfordulót követően már *Államépítés* címmel jelentette meg könyvét. A válság „kifutását” követően megjelent tanulmányaiban, illetve *A politikai rend eredetéről* írott munkájában pedig már egyértelműen az erős állam és a hatékony közigazgatás mellett foglalt állást. E gondolatok centrumában az áll, hogy a szabadpiacot lehet ugyan a demokrácia fontos attribútumaként kezelni, de a hierarchikus állam funkcióinak átvételére ez az entitás eredendően nem képes. FUKUYAMA legújabb könyvének tézise szerint a szabadság minőségfoka csak az erős társadalom és az erős állam együttes megléte esetén tekinthető jobbnak, kielégítőbbnek; a demokratikus berendezkedésnek és a parlamentáris kormányzásnak az kedvez igazán, ha egy viszonylagos hatalmi egyensúly áll fenn az erős állam és a jól szervezett, az érdekeit hatékonyan védelmezni képes társadalom között.⁹¹⁴ A közigazgatási szektort tekintve pedig azt hangsúlyozta, hogy komoly reformokra és közigazgatásfejlesztésre van szükség, valamint arra, hogy a végrehajtó hatalom sok évre előre képes legyen kalkulálni, és a terveit realizálni is tudja. Ennek révén az állam válság-prevenációs és „kríziskezelői” karaktere megerősíthető és hatékonyabbá tehető, a szociális védőháló pedig fokozottabb mértékben biztosítható. A válság bebizonyította, hogy a szabályozatlan – vagy rosszul szabályozott – piacok rendkívüli költségeket és társadalmi szinten mérhető veszteségeket okoznak.⁹¹⁵

A piaci fundamentalizmus és a „globális szabad verseny” doktrínája a gazdasági és pénzügyi válság, a globalizáció-kritikus mozgalmak aktivitása, a Dél országai között erősödő kooperáció, illetve a neoliberális karakterű fejlesztéspolitikák csődje folytán megváltozott, a neoliberalizmus közpolitikai programja és a washingtoni konszenzus idelógiája pedig világszerte háttérbe szorult.⁹¹⁶ Ennek hátterében az állt, hogy rájöttek: „*a washingtoni konszenzus nem átfogó, politikailag és érzelmileg semleges törvények, hanem durva érdekek tudományosságba öltöztetett összefoglalója volt, amely egy megrokkant nemzetgazdaságot, növekvő szegénységet, és nyomasztó adóssághalmazt eredményezett.*”⁹¹⁷ JOHN WILLIAMSON

⁹¹⁴ FUKUYAMA, FRANCIS: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 33., 34., 258., 552. p.

⁹¹⁵ BIRDSALL, NANCY – FUKUYAMA, FRANCIS: *The Post-Washington Consensus: Development After the Crisis*, in *Foreign Affairs*, Vol. 90, No. 2. (March/April 2011), pp. 45-53. at pp. 50-52.

⁹¹⁶ SCHEIRING GÁBOR: *Fenntartható humán fejlődés neoliberalizmus helyett: gondolatok a jóléti állam politikai ökológiájáról*, in SCHEIRING-BODA: *op. cit.* (2008), pp. 48-66. at 48. p.

⁹¹⁷ RÓNA: *op. cit.* (2011), 8. p.

lakonikus szavaival élve: a washingtoni konszenzus napjainkra egyszerűen „hibás terméké” vált.⁹¹⁸

Az ezredfordulón STIGLITZ kezdte el kikövezni azt az utat, amely végül egy rivális közpolitikai program kimunkálásához vezetett.⁹¹⁹ A *poszt-washingtoni konszenzus* égisze alatt a korábbi neoliberális áramlat helyét a jó kormányzás (illetve egyre növekvő mértékben a jó kormányzat), a piacot reguláló intézményi környezet, és az ehhez szükséges állami funkciók megteremtése/megerősítése, az alapvető jogok biztosítása, illetve a minőségi közszolgáltatások fontosságát hangsúlyozó narratíva vette át.⁹²⁰ A washingtonihoz képest a poszt-washingtoni konszenzus nem egzaktan körülhatárolható ajánláscsomag, sokkal inkább különböző irányelvek keretbe foglalása. Ez a felfogás már explicite hasznosítja az állam fejlődésben betöltött központi szerepének felismerését; az állami szerepvállalás célja itt már az életkörülmények tartós (fenntartható) javítása, illetve a méltányos és demokratikus fejlesztés elősegítése lesz. Ebben a konstrukcióban szükségszerűen megnő a politikák, az intézmények és a társadalom közötti kapcsolatok jelentősége és intenzitása, illetve centrális jelentőségű válik a korábban „mostohának” tekintett politikák és intézmények léte, illetve minősége. Az „új konszenzus” hívei egyúttal azt is elismerik, hogy nem léteznek univerzális, mindenhol és minden körülmények között egyaránt érvényes és alkalmazható gazdaságpolitikai receptek – bár meglátásuk szerint vannak olyan generális alapelvek, melyeket illetően tudományos konszenzus alakult ki, és amelyek alkalmazásával a helyi teendők is megfogalmazhatók.⁹²¹ Egy dolog azonban a tudományos diskurzus során kialakított széles körű konszenzus, és megint más dolog a társadalmi valóság és gyakorlat.

RODRIKhoz csatlakozva azt mondhatjuk, hogy csak a testre szabott, konkrét problémákra koncentráló és hatékony növekedési stratégia vezethet eredményre. Az egyes országoknak megfelelő mértékű mozgástérre van szükségük ahhoz, hogy kísérletezhessenek a különböző nem konvencionális, alternatív – BOD terminusával élve: nem szokványos, *heterodox*⁹²² – megoldásokkal. A WTO szabályai, az IMF gyakorlata és a nyugati tanácsadók ajánlatai együttesen azonban eddig csak kerébe kötötték a különböző országok döntéshozóit arra vonatkozóan, hogy „hazai gyártású”, fokozatos megközelítésen alapuló gazdaságpolitikát

⁹¹⁸ KUCZYSNKI – WILLIAMSON: *op. cit.* (2003), 327. p.

⁹¹⁹ STIGLITZ, JOSEPH: *More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus*, in CHANG, HA-JOON (ed.): *The Rebel Within: Joseph Stiglitz and the World Bank*. Wimbledon Publishing Company, London, 2001, pp. 17-56.

⁹²⁰ SCHEIRING: *op. cit.* (2008), 48. p.

⁹²¹ RICZ JUDIT: *A fejlődés új paradigmája: elmélet és gyakorlat. Doktori értekezés*. Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2008, pp. 210-212.

⁹²² BOD: *op. cit.* (2014), pp. 39-42.

dolgozzanak ki.⁹²³ Az államok erre vonatkozó autonómiáját a jövőben fokozottabban kellene érvényre juttatni, hiszen minden gazdaságpolitikai döntés a helyi viszonyok közé ágyazott, azt alapvetően determinálják és befolyásolják a lokális adottságok és problémák. Korántsem biztos, hogy a neoliberális versenyállam elmúlt évek során egyébként is diszkreditálódott társadalom- és gazdaságszervezési elveit kellene követendő példaként állítani bármely kormányzat elé. A gazdasági felzárkózás és a kapitalizmus változatait tekintve egyébként sem az évtizedeken át szinte kizárólagos jelleggel propagált neoliberális piacgazdasági variáns az egyetlen – ennek alkalmazásával ráadásul még egyetlen, a perifériához, illetve fél-perifériához tartozó ország sem tudott a világgazdaság centrumához felzárkózni, *nota bene* még csak megközelíteni sem volt képes annak fejlettségi szintjét.

Napjaink legaktuálisabb problémája AL GORE szavaival élve az, hogy demokrácia és a kapitalizmus eddigiekben érvényesített változata csúfos kudarcot vallott az emberiség legfőbb érdekeinek szolgálatában. Mindkettő csak akadozva működik ugyanis, és rendkívül rossz állapotban van. Ha sikerülne kijavítani eme hibákat, ha megszabadulnánk a korrupció, a nagyvállalati befolyás, és az ezeket kiszolgáló elituralom holsúlyától, abban az esetben a demokrácia és a megreformált kapitalizmus is alapvető iránytűként szolgálhatna a helyes civilizációs fejlődés megtalálása során.⁹²⁴ Az eddigiekben főként a problémák fókuszálását igyekeztünk elvégezni, azonban ahhoz, hogy ezeket megkíséreljük megoldani, konkrét – és bátor – javaslatokra van szükség a társadalom, az állam és a piac viszonyrendszerét és működés módját illetően. Ezen a ponton azonban mindenképpen jelezni szükséges, hogy a konklúziók levonása során alapvetően tézisszintű javaslatokat kívánunk megfogalmazni, így például a szociális Európára vonatkozóan is csak általánosító jellegű megállapításokat kívánunk tenni.

VI. 2. A társadalom, az állam és a piac relációi

Először is helyre kell állítani a társadalom, az állam és a piac megbomlott egyensúlyát. Láthattuk, hogy az elmúlt évtizedek argumentációjának – és gyakorlatának – középpontjában a piacnak a társadalom és az állam fölé történő helyezése állt. Ezzel szemben sokkal inkább arra lenne szükség, hogy a demokratikus pluralizmus égisze alatt, és a szabályozott piac keretein belül egyesítsék a civil társadalom, a piac és az állam erőit, méghozzá akként, hogy az első szektorban a civil társadalmat, a másodikban az államot, és a harmadikban a piaci intézményeket helyezték el. Ez egyben érdek-és igényérvényesítési sorrendet is jelentene,

⁹²³ RODRIK: *op. cit.* (2014), pp. 225-229.

⁹²⁴ GORE: *op. cit.* (2013), 342. p.

hiszen a piac sokszor bizonyult érzéketlennek arra, hogy felismerje a társadalomban rejlő emberi szükségleteket, és ennek megfelelően alakítsa magatartását. A piac képtelen volt a szegénység és az egyenlőtlenség felszámolására – mellékesen ez nem is feltétlenül állt az érdekében. A piac ugyanis nem differenciál a gazdasági termelésből származó jogos haszon és a meg nem érdemelt nyereség között, és gyakran ösztönöz az alapvető emberi érdekekkel ellentétes magatartásra. Ráadásul a piaci hatalom néhány óriásvállalat kezében koncentrálódik, ezért olyan kényszerítő erejű hatalomra tettek szert, amelyre a civil társadalom vélelmezhetően nem kívánta őket felhatalmazni.

RÖPKE sokban legitimálható nézőpontjából a piacgazdaság a társadalom életének csak egy szűk szegmense, amelyet egy jóval kiterjedtebb szociális-társadalmi szféra vesz körül. Ennen a vertikumban *„az emberek egyáltalán nem versenyeznek egymással, nem termelők, fogyasztók, gazdasági társaságok, részvényesek, megtakarítók, hanem egyszerű emberek, (...) családtagok, szomszédok, vallási felekezetek tagjai, munkahelyi kollégák, közélet iránt érdeklődő állampolgárok, hűsvér emberek, a maguk gondolataival és örök emberi érzéseivel; igazságosságra, békére, a jól végzett munka örömeire, a természet szépségeire és nyugalomra vágyanak.”*⁹²⁵ RÖPKE felfogásában – a liberális alapél ellenére – csak az az egyén tekinthető szabadnak, aki egy természet adta családi-, vállalkozói-, vagy helyi közösség tagja, aki számíthat az interperszonális kapcsolataiban szerepet játszó család, barátok és kollégák sokat mondó szolidaritására.⁹²⁶ Ehhez hozzátehetjük, hogy egy ekként felfogott társadalom mentes mind a paternalista állami gyámkodástól, mind a humánusot a gazdasági erők szabad játékanak kiszolgáltató, a piacot mindenhatónak gondoló felfogástól.

Ha továbbgondoljuk RÖPKE gondolatait, már csak egy lépésre járunk attól, hogy valóságosan is elrugaszkodjunk a neoliberais ortodoxia gondolatvilágától: a fenntartható humán fejlődés egy olyan társadalmat kíván konstruálni, amelyben a közjavak előállítását, illetve menedzselését a helyi közösségek spontán, önszerveződő módon, állami vagy piaci beavatkozás nélkül képesek hatékonyan megoldani. A decentralizációs gondolatot előtérbe állító, önszerveződő társadalom *conditio sine qua non*ja a prosperáló helyi gazdaság, illetve az állampolgárok aktív részvételén alapuló közélet. A helyi közösségek önszerveződésén nyugvó társadalom ideája kétségkívül hangzatos, azonban ahhoz, hogy a társadalmi egyenlőtlenség fokozódását fékezzük, illetve a negatív trendet megfordítsuk, a szociális kohéziót újratereptsük, továbbá szakítsunk a minden nyereséget privatizáló, ugyanakkor minden

⁹²⁵ RÖPKE, WILHELM: *Civitas Humana. A Humane Order of Society*. William Hodge, London, 1948, 32. p.

⁹²⁶ RÖPKE, WILHELM: *The Social Crisis of Our Time*. Hedge, London, 1952, 242. p.

veszteséget társadalmiasító gyakorlattal, nem kapcsolhatjuk ki a gazdaságpolitika irányainak meghatározásából az államot. Mi több, a szuverén nemzetállamokat előtérbe állító XIX. századi mentalitás meghaladásaként lépnünk kell még egy fokot, hogy a XXI. század kihívásaira megfelelő választ szolgáltatni képes, regionális hatókörű szociális Európa architektúrájához jussunk el.

VI. 3. Szociális Európa

Másodszor le kell szögezni, hogy az állam nem hagyhatja magára a szükségét szenvedő polgárait. Láthattuk, hogy egy páratlan fejlődési korszakban, a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államában miként kapcsolódott össze, és egészítette ki egymást a gazdasági fejlődés a rászoruló vagy nélkülöző állampolgárok anyagi úton történő kompenzálásával. A jóléti állam amellet, hogy képes volt a piaci kudarcok kezelésére, sokak által támogatott méltányossági célok érdekében tevékenykedett, és az olyan átfogóbb jellegű célok teljesüléséhez is hozzájárult, mint a társadalmi kohézió megteremtése. A Bretton Woods-i kompromisszum kontextusába helyeződve a kormányok a belföldi szociális-foglalkoztatási kérdésekre tudtak koncentrálni, autonóm gazdaságpolitikai lehetőségekkel rendelkeztek, és saját növekedési stratégiák kidolgozására fókuszálhattak.

A demográfiai krízis, a neoliberális átalakítás és a globális szabályozó hatalmak által oktrojált feltételek hatására azonban napjainkra a kormányok egyre kevésbé képesek és hajlandók magukra vállalni a jóléti funkciók változatos sokaságát. A kontinenst szemlélve megállapíthatjuk, hogy a megosztottságra épülő, egységes szociális szabályozást nélkülöző Európában a félperiférikus – vagy egyenesen periférikus – helyzetben lévő nemzetállamok képtelenek egy erős szociális hálóval rendelkező rendszer működtetésére. A globális tőke, a multi-és transznacionális vállalatok kegyeiért versenyezve, azaz a tőkevonzás szempontját szem előtt tartva a szuverén államok kormányzatai hajlandók voltak jóléti rendszereik markáns átszabására, a munkavállalói jogokat garantáló szabályozás deregulálására, és a globális tőke szempontjából előnyös „szabályozás” elfogadására. A globális tőke szabad áramlásának fontosságát hangsúlyozó neoliberalizmus pedig pont ebben érdekelt: ha ugyanis létrejönne egy olyan erős hatalom, amely képes lenne a gazdasági folyamatok kontrollálására, akkor minden eddigi versenyelőnyük megszűnne. Ezen a helyzeten azonban gyökeresen változtatni szükséges. Javaslatunk szerint az ígéretes jövő záloga egy szociális-jóléti Európa lehet. Ezért az európai integrációval kapcsolatos eddigi fő dilemmát – tudniillik hogy föderatív Európára/Európai Egyesült Államokra, avagy a szuverén nemzetek Európájára van-e szükség – a *gazdaságpolitikai kérdések tekintetében* egyértelműen eldöntöttnek véljük. Az EU

tagállamainak a strukturális szintű gazdasági krízis kezelése, és az eddigiekben tárgyalt gazdasági problémák megoldása során meglátásunk szerint a *közösségi megoldásokat* érdemes preferálniuk, tehát európai szintű gazdasági föderációra van szükség.

Ez természetesen a tagállami gazdaságpolitikák átfogó harmonizációját feltételezi, ám a jelenlegi szisztéma intézményi és jogi keretfeltételei alkalmatlanná váltak a válság hatékony kezelésére, ezért úgy gondoljuk, hogy lényegi és az egész regionális integráció jövőjét érintő, strukturális szintű reformokat szükséges hatályba léptetni. Az áruk, személyek, szolgáltatások és a tőke szabad mozgására építő szabályozás lényegében ugyanazt a szintű liberalizációt és deregulációt várja el a 28 tagállamtól, mint a HAYEK és FRIEDMAN tanain szocializálódott, a kínálati gazdaságtant gondolkodásuk középpontjába helyező neoliberais *establishment* szabadpiaci meggyőződése. Ezt a logikát mindenképpen meg kell haladni, és fel kell váltani a szervezett kapitalizmus jóléti államához közelítő, lehetőség szerint regionális szinten szervezett megoldással. Egy szociális karakterű Európában ezzel revitalizálni lehetne az 1945 és 1975 között létezett, a társadalom, a politika és a gazdaság szereplői között létesített széleskörű konszenzust, és sikerülne szintetizálni a polgári és politikai szabadságjogok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok katalógusát – mindez pedig egy átfogó legitimációs bázis biztos tudatában lenne realizálható.

Európának tehát egy markáns jóléti fordulatra lenne szüksége, amivel egyúttal ki lehetne húzni az egyre radikalizálódó formációk méregfogát is. Ez persze száznyolcvan fokos fordulatot igényel: az évtizedeken keresztül épített neoliberais projekt felszámolását, ezzel párhuzamosan pedig a regionális szinten szabályozott kapitalizmus keretrendszerének kiépítését feltételezi. A szociális Európa alapvetően a keynesiánus gazdaság szabályozási eszközök (újbóli) alkalmazását teszi szükségessé, hogy ennek segítségével kezelje a gazdaság ciklikus mozgásával járó egyensúlytalanságok következményeit, és az immáron összehangolt tagállami intervenció eszközrendszere révén biztosítsa a gazdasági növekedéshez szükséges egyensúlyi kritériumokat. Alapvetően tehát a fizetőképes keresletet élénkítő, a konjunktúra felé történő elmozdulás reményét hordozó, a fogyasztást és a beruházást ösztönző gazdaság-és adópolitikára, a munkanélküliséget „pórázon tartani” képes aktív foglalkoztatáspolitikára, a kis- és középvállalkozásokat támogató beruházáspolitikára, továbbá a vagyonok és a jövedelmek igazságtalan elosztását nivellálni képes redisztribúciós tevékenységre és szociálpolitikára érdemes építeni a szociális Európa fundamentumait.

A szociális Európa keretein belül kiemelt védelmet érdemlő munkavállalók érdekeinek védelme érdekében szigorú munkajogi szabályozást szükséges kialakítani. Ennek keretein belül

szükség lenne az Európai Unió tagállamaira nézve egységes, a munkavállalók jogait és védelmét, sőt akár a bérek minimális szintjét regionális szinten rögzítő Munka Törvénykönyve kodifikációjára, amely a kiszolgáltatott pozícióban lévő munkavállalók jogainak széles körű és garanciális biztosítására koncentrálna. A korábbi fejezetben javasolt, a TNC-kre vonatkozó univerzális jellegű egyezmény hiányában egy ilyen megoldás európai szinten biztosíthatná, hogy a multi-és transznacionális vállalatok munkáltatói pozícióban lévő vezetői a tőkekivonástól féltre ne kerülhessék meg a minden munkavállalót megillető, garanciális jellegű jogosultságokat, és a munkáltatókat terhelő kötelezettségeket.

Mivel a szociális Európa kiépítése szükségszerűen a szociális kiadások jelenlegi arányának megnövekedésével járna, logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a szociális-jóléti állam bástyáinak kiépítésével járó költségvetési kiesést mivel lehetne pótolni. Számos szerző fogalmazta már meg az ún. TOBIN-adó kivetésének lehetőségét. JAMES TOBIN Nobel-díjas közgazdász már 1972-ben egy olyan adó bevezetésére tett javaslatot, amely visszafogná a pénz- és tőkepiacok túlzott volatilitását, és a rövid futamidejű spekulatív ügyleteket. A nemzetközi pénz-és tőkepiaci stabilitás fenntartásának egyik lehetséges eszköze lehetett volna ez az adótípus, amelyet TOBIN a devizakonverziós (spekulációs) pénzmozgásokra vetett volna ki nemzetközileg egységes szinten, a tranzakciók volumenétől függő mértékben,⁹²⁷ „némi homokot szórva a pénzügyi gépezet kerekei közé.” *A tőke nemzetközi pénzpiaci mozgásából származó haszonnal kapcsolatos, nemzetközi pénzügyi műveletekre kivetett* – akár csak kisebb mértékű – *pénzügyi tranzakciós adó* gyakorlatilag sok tíz milliárd dollár értékű bevételt is eredményezhetne,⁹²⁸ ráadásul csökkentené a spekulatív célú nemzetközi pénzmozgásokat.

Korábban már volt róla szó, hogy a társasági nyereségadók az üzleti szféra esetében az 1980-as évektől kezdődően konstans módon csökkentek. Ennek hátterében a TNC-k által kimondatlanul érvényesített „nemzetközi adóverseny” (az államok versenye az egyre mozgékonyabbá váló globális cégek kegyeiért) állt. Indokolt volna *a társasági nyereségadó mértékének megemelése*, amire a TNC-k kezdetben nyilván a tőkekivonás jól ismert válaszával refektálnának, ám amennyiben ez az adóemelés tartós mértékű és *regionális* léptékű lenne (tehát az Európai Uniót alkotó tagállamok összehangoltan, egymással egyeztetve vetnék ki azt), a transznacionális társaságok végül a fehér zászló meglengetésére kényszerülnének. Egy ilyen

⁹²⁷ TOBIN, JAMES: *A Proposal for Monetary Reform*, in *Eastern Economic Journal*, Vol. 4, Nos. 3-4. (July/October 1978), pp. 153-159.; KOVÁCS LEVENTE: *Tranzakciós, eredmény és mérleg alapú bankadók az Európai Unióban*, in KOVÁCS LEVENTE (szerk.): *Negyed százados a magyar bankrendszer. „Múlt-jelen-jövő”*. Tanulmánykötet. Magyar Bankszövetség, Budapest, 2012, pp. 7-22. at 9. p.

⁹²⁸ RODRIK: *op. cit.* (2014), 329. p.

intézkedés természetesen adminisztrációs terheket is róna az integrációra: PIKETTY erre utalva vetette fel, hogy szükség lenne egy olyan szisztéma kialakítására, amelyben a vállalatok egyetlen, a bevételeik alakulását kimutató, európai szintű bevallás készítésére lennének kötelezve.⁹²⁹ Az adatszolgáltatási kötelezettség elmulasztása vagy valótlan adatokat tartalmazó, manipulált adatszolgáltatás esetén pedig javaslatunk szerint szankciós jellegű bírságot lehetne kiszabni a vállalatokra. (Ezt a megfelelő szintű harmonizáltság esetén akár a tagállamok nemzeti hatóságai is végezhetnék, de egy regionális hatókörű szervezet létrehozása sem lenne célszerűtlen megoldás.)

Ezzel elejét lehetne venni az európai országok között jelenleg is zajló – és egyre fokozódó – „adóversenynek”, amely egyúttal elhárítaná a szintén regionális hatókörű *progresszív jövedelemadó bevezetésének* útjában álló akadályokat. A progresszív jövedelemadó rendszeresítése esetén arról lenne szó, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkező adózók esetén az adókulcs magasabbnak, míg az alacsonyabb jövedelműek esetén értelemszerűen alacsonyabbnak minősülne. A legmagasabb jövedelmek sokkal magasabb kulcsok mentén történő adóztatása pozitívan hatna az egyenlőtlenségek szerkezetére: a jövedelmi hierarchia csúcsán lévők esetén a konfiskáló adókulcsok, ugyanakkor a legalacsonyabb jövedelemmel bírók esetén alacsony adókulcsok – esetleg adócsökkentéssel kombinált – alkalmazása jelentős mértékben mérsékelhetné az egyenlőtlenséget.⁹³⁰

A negyedik adótípus, amelyet intézményesíteni lehetne a jóléti állam megnövekedett költségeinek fedezésére, a *környezetvédelmi típusú adók* köre lenne. Az ökológiai adók intézményesítésének gondolata több évtizedes múltra tekint vissza. PIGOU *A jólét közgazdaságtana* című művében az ún. *szennyezési adó* kivetésének szükségessége mellett érvelt. Meglátása szerint ugyanis a környezet szennyezése olyan negatív externális hatással jár, ami jóléti veszteséget okoz a társadalom számára. Ezt csak a piac korrekciójával, kormányzati beavatkozás útján, lényegében a szennyező termelés megadóztatása révén lehet kompenzálni.⁹³¹ SZIGETI CECÍLIA szerint a zöld vagy ökológiai adóreform azon az elven alapul, hogy a bevételek összegének változása nélkül átstrukturálja azok összetételét: több környezetvédelmi adót szed be, de ugyanilyen mértékben csökkenti a hagyományos adók mértékét. Ekként az állam jutalmazza a környezetbarát termelést, és olcsóbbá teszi az élők munkát más termelési tényezőkhöz viszonyítva. Az ökológiai adóreform gyakorlatilag az

⁹²⁹ PIKETTY: *op. cit.* (2015), pp. 587-588.

⁹³⁰ Ennek részleteire nézve lásd PIKETTY: *op. cit.* (2015), pp. 516-539.

⁹³¹ PIGOU, ARTHUR C.: *The Economics of Welfare*. Fourth edition. Macmillan and Co. Ltd., London, 1932, 192., 194., 381. p.

adórendszer olyan átalakítását jelentené, melynek során az adóteher eltolódna a gazdasági „jó” (foglalkoztatás, jövedelem, befektetés) irányából a gazdasági „rosszak” (szennyezés, hulladéktermelés, erőforrás-kimerítés) felé.⁹³² A zöld költségvetés összeállítása persze nagy befolyással rendelkező szektorok érdekeivel ellentétes, ezért eddig nagyfokú ellenállásba ütközött ennek megvalósítása, ám a társasági nyereségadó kapcsán kifejtettek véleményünk szerint itt is irányadóak lehetnek.

További problémaként merülhet fel, hogy a nemzetállamok adószuverenitásukat valószínűleg mindennél jobban féltik, és vonakodnának egy szociális karakterű Európai Unió ilyen vonatkozású hatáskörének elismerésére. Tény, hogy az adómegállapítás joga a szuverenitás egyik legneuralgikusabb pontja, ám a szuverenitás „koronáján” díszelgő eme „ékkő” XIX. századi reflexekre építő védelmét ideje lenne megszüntetni annak érdekében, hogy az Európa térképen egyre nagyobb foltot jelentő jövedelmi egyenlőtlenségeket mérsékelni lehessen.

VI. 4. Újrastrukturált kapitalizmus

A globális viszonyokat illetően a kapitalizmus jelenlegi formáját biztosító intézmények és mechanizmusok átfogó reformjára lenne szükség. RODRIK szavaival élve egy olyan vízióra van szükség, amely megőrzi a mérsékelt globalizáció előnyeit, de tiszteletben tartja a nemzeti sokszínűség értékeit, valamint a nemzeti szintű kormányzás meghatározó szerepét – tehát lényegében a Bretton Woods-i kompromisszum aktualizálása szükséges a XXI. századi igényekkel összhangban.⁹³³ Mindenekelőtt (f)el kell ismerni, hogy a piacok erőteljes szabályozása a világgazdaság egészséges működésének elengedhetetlen feltétele. Az önszabályozó piacok feltételezése ugyanis illúzió: a piacok helyes működéséhez más társadalmi intézmények fellépésére is szükség van. Az egyes államok számára választási lehetőséget kell biztosítani annak eldöntésére, hogy milyen mértékben kívánják kitenni magukat a nemzetközi tőkepiacok szeszélyeinek.⁹³⁴ PAUL KRUGMAN már 1991 nyarán kifejtette, hogy mekkora relevanciával bír a tőkemobilitás korlátozása.⁹³⁵ Napjainkban is úgy látszik, hogy a tőke gyors – és egyre gyorsuló – mozgásának törvényi úton lehetne-kellene gátat szabni. RODRIK szerint

⁹³² SZIGETI CECÍLIA: *Környezetvédelmi adók és általános gazdaságpolitikai eszközök hatékonysági vizsgálata a gazdasági fejlődés differenciáltságának függvényében. Doktori (PhD) értekezés.* Szent István Egyetem, Gödöllő, 2004, 31. p.

⁹³³ RODRIK: *op. cit.* (2014), 296. p. Ennél a pontnál erősen támaszkodunk a STIGLITZ és RODRIK által megfogalmazott javaslatokra.

⁹³⁴ STIGLITZ: *op. cit.* (2003), 256. p.

⁹³⁵ KRUGMAN, PAUL: *Target Zones and Exchange-Rate Dynamics*, in *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 3. (Aug. 1991), pp. 669-682.

minden országnak joga van a saját normaalkotáshoz, sőt akár a nemzeti határokon történő akadályok emeléséhez is, ha a kereskedelem bizonyíthatóan fenyegetést jelent a belföldön nagy támogatást élvező eljárások számára. Külön is kiemeli, hogy szélesebb körben kell biztosítani annak lehetőségét, hogy az államok magasabb importtarifák kivetésével védjék a piacukat olyan esetekben, amikor a hirtelen meglóduló import a hazai cégek helyzetét veszélyezteti. Ezen aktusok legitim indokaként nevezi meg a belföldi jövedelem újraelosztásával kapcsolatos aggodalmakat, a belföldi normákkal és társadalmi szokásokkal történő ütközést, a belföldi szabályozórendszer várható leépülésének ódiúját, valamint a fejlesztési prioritásokat. Az egyes országok számára különösen akkor kell jogosultságot biztosítani a WTO-és OECD-normákkal járó obligációk végrehajtása alól, ha e szabályok aláásnák a hazai munkaügyi és környezetvédelmi normákat, vagy meggátolnák a józan fejlesztési politikák kivitelezését.⁹³⁶

Ezzel is összefügg a globális szabályozó hatalmak reformja. A Bretton Woods-i „ikreket”, tehát az IMF-et és a Világbankot javaslatunk szerint vissza kellene téríteni az eredeti, alapvetően keynesiánus ihletettségű missziójukhoz. A WTO vonatkozásában a jövőben nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a morális, környezetvédelmi, illetve az adott ország belső jogalkotását tiszteletben tartó felfogásnak. Az OECD esetében mérlegelés alá kellene vetni azt a kérdést, hogy vajon a nyakló nélküli liberalizáció ténylegesen kívánatos-e a nemzetállamok és a világrend számára. Egyetlen szabályozó hatalomnak sem szabadna biztosítani azt a lehetőséget, hogy a segélyezési vagy hitelezési gyakorlata során a fejlődésben elmaradottabb országok számára alapvetően idegen megoldások, illetve eljárások kimunkálásához és bevezetéséhez kösse az elvárt segítséget. Az USA és az Európai Unió sem sújthatnak a WTO által legitimált kereskedelmi szankciókkal más országokat pusztán azért, hogy kereskedelmi érdekeiket előtérbe helyezhessék. A nemzetközi konvenciók feladata alapvetően az, hogy kialakítsák azon infrastrukturális szabályokat és útvonalakat, amelyek orientáló jelleggel bírnak a nemzetállamok és a nemzetközi intézmények közötti interakciók számára. RODRIK szerint arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen multilaterális együttműködési rendszer biztosíthatja annak lehetőségét, hogy a világ államai a lehető legjobb mértékben bonthassák ki és valósíthassák meg saját értékeiket, prioritásaikat, fejlesztési céljaikat, növelve jólétüket a saját társadalmi berendezkedéseik adta keretek között. Ennek égisze alatt mindenképpen biztosítani kellene annak módját, hogy az egyes államok mentességeket élvezzenek vagy esetenként kilépjenek a nemzetközi gazdasági normák hatálya alól. Ez az opció javítaná a szabályok legitimitását, és a demokratikus berendezkedésű államok

⁹³⁶ RODRIK: *op. cit.* (2014), 302, 315, 316. p.

saját prioritásainak érvényesítését, összhangot teremtve a nyitott világgazdaság és a demokrácia értékei között.⁹³⁷

*

A globális gazdasági és pénzügyi válság a neoliberális kormányzási modell válságának nyitányát is jelentette. DARDOT és LAVAL szerint az első „tűzoltás” (új könyvelési normák bevezetése, az adóparadicsomok minimális szintű ellenőrzésének megteremtése, a hitelminősítő intézetek reformja) után nagy valószínűséggel az állam és a piac közötti munkamegosztás eddigi rendszerének átfogó korrekciója kerül repertoárra. Nem zárható ki, hogy a neoliberalizmus eddigi felfogásának meghaladását követően egy olyan új szakaszba lépünk, amely az eredeti forrásokhoz, tehát a szabályozott kapitalizmushoz való visszatérés lehetőségét is magában rejti.⁹³⁸ Meglátásunk szerint a tudományos hivatás gyakorlói is egy olyan új, izgalmas és komoly feladatokkal teli korszak kapujához érkeztek, amikor egyértelmű és adekvát válaszokat kell szolgáltatniuk a *Quo Vadis?* kérdésre. A mi válaszuk a globális kapitalizmus eddigi formájának drasztikus mértékű megváltoztatása, és a szervezett kapitalizmus jóléti államához történő visszatérés volt, ám a XXI. század kihívásaihoz igazítottan, regionális hatókörrel, európai szinten konstruálva. Az előttünk álló másik alternatívának már világos jelei vannak: a radikális rendszerkritikus pártok előretörése – a demokrácia olyan ősi hazájában is, mint amilyen a Francia Köztársaság – egy másik koreográfia szerinti változás lehetőségét valószínűsíti, amely minden bizonnyal gyökeresen eltérő megoldási javaslatokkal állna elő, és más következményekhez is vezetne, mint az általunk javasolt „terápia”.

A jóléti állam európai szinten történő újjászervezése – azaz az európai gazdasági föderáció irányába történő elmozdulás – egyáltalán nem tenné feleslegessé a hagyományos nemzetállamok pozícióit. Az évszázadokon keresztül érvényesülő érvelés, amely szerint a nemzetállami konstrukció lényege, hogy a pontosan körülhatárolt területi egység az államhatalom kizárólagos anyagi bázisát képezi, az állam hatalma abszolút és kizárólagos, a polgárok pedig feltétlen lojalitással tartoznak az adott nemzetállam hatalma iránt, napjainkra tarthatatlanná vált, és komoly revideálásra szorul. A fentebb hosszán vizsgált globalizációs, regionalizációs, illetve deregulációs tendenciák alapjaiban kezdték ki ezt a hagyományos felfogást és konstrukciót. A monetarista-neoliberális tanok dominánssá válása XX. század utolsó negyedétől azt eredményezte, hogy korábbi nemzetgazdasági pozíciójukhoz képest

⁹³⁷ RODRIK: *op. cit.* (2014), 305. p.

⁹³⁸ DARDOT-LAVAL: *op. cit.* (2013), 459. p.

„perifériára” kerültek az államok. Ezen irányzatok ugyanis – mint láttuk – a piaci folyamatok primátusát, az állam gazdasági és társadalmi beavatkozásának drasztikus mértékű redukcióját, valamint a nemzetközi gazdasági integráció szükségességét hirdették. A globális szabályozó hatalmak (IMF, Világbank, WTO, OECD és így tovább) és a transznacionális társaságok befolyásának növekedésével párhuzamosan a nemzetállamok hagyományos szuverenitása egyre képlékenyebbé vált.

A már többször említett globális gazdasági és pénzügyi válság hatására azonban sokan gondolták újra a szabadpiaci mechanizmusokról korábban vallott tanaikat. JÁSZI egykor papírra vetett gondolata hirtelen újra aktualitásra tett szert: *„a gazdasági erők anarchiája (...) számtalan vérző sebbel borítja be az emberi társadalom testét. Az emberi elme belátja, hogy ezek a sebek gyógyíthatók azáltal, hogy az anarchia helyébe a tervszerű, kikényszeríthető kooperációt lépteti.”*⁹³⁹ Egyre többen értenek egyet azzal a megállapítással, hogy a neoliberális által piedesztálra emelt elveket felül kell vizsgálni, egyben újra kell értékelni az állam gazdaságból való teljes *exodus*át hangsúlyozó korábbi álláspontot is. A diagnózis helyes megállapítását követően azonban sokan jutnak el a helytelen gyógymódok alkalmazásának gondolatáig.

Igaz ugyan, hogy a szabadpiaci felfogással gyökeresen szakítani szükséges, de ez a felismerés nem vezethet a teljes nemzetállami bezárkózáshoz, az állami döntéshozók elefántcsonttoronyba történő vonulásához, és a társadalom érdekeinek negligálásához. Az inga a neoliberais korszak után újra lendült egyet, de nem teljesen ugyanoda kell visszatérnie, ahonnan korábban elmozdult. Az általunk helyesnek gondolt terápia feladata ezért éppen az lenne, hogy az európai nemzetállamok a XIX. századi megoldásokkal felhagyva, a társadalom és az állam polgárainak szolgálatába állva, illetve a közjó előmozdításán munkálkodva konstruálják meg a XXI. század regionális szinten szerveződő szociális-jóléti unióját. Megoldási javaslatunk szerint tehát a jóléti állam változó körülményekhez is igazodó revitalizálása lehet az igazi „elixír”. JÓZSEF ATTILA szavaival élve: így lehetne rendezni végre közös dolgainkat – ez lenne a feladat, és nem is kevés.

⁹³⁹ JÁSZI: *op. cit.* (1903), 98. p.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ACEMOGLU, DARON – ROBINSON, JAMES A. (2012): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013
- [2] *A GATT és Magyarország csatlakozása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975
- [3] ALBROW, MARTIN: *The Global Age. State and Society Beyond Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1996
- [4] ALEXANDER BERNÁT (szerk.): *Madách Imre munkái*. Franklin Társulat, Budapest, 1904
- [5] ANDERSON, BENEDICT (1983): *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York, 1991
- [6] ANDERSON, SARAH – CAVANAGH, JOHN: *Top 200: The Rise of Corporate Global Power*. Institute for Policy Studies, Washington, DC, 2000
- [7] ANDOR LÁSZLÓ: *Amerika évszázada*. Aula Kiadó, Budapest, 2002
- [8] ANDOR LÁSZLÓ: *A mozdony és a horgony. Dinamika és stabilitás nyitott pénzügyi rendszerekben*, in FÖLDES GYÖRGY – INOTAI ANDRÁS (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, pp. 225-248.
- [9] ANDOR LÁSZLÓ: *Globalizmus és amerikanizmus*, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 79-103
- [10] ARESTIS, PHILIP: *Post-Keynesian Economic Policies: The Case of Sweden*, in *Journal of Economic Issues*, Vol. 20., No. 3. (Sep. 1986), pp. 709-723.
- [11] ARTNER ANNAMÁRIA: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014
- [12] ATKINSON, ANTHONY BARNES: *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*. MIT Press, Cambridge, 1999
- [13] AUSTIN, JOHN: *The Province of Jurisprudence Determined. Second Edition*. John Murray, London, 1861
- [14] ÁGH ATTILA: *A globalizáció politikai aspektusai*, in GLATZ FERENC (szerk.): *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997, pp. 87-99.
- [15] ÁRVA LÁSZLÓ – DICHÁZI BERTALAN: *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon*. Kairosz Kiadó, Budapest, 1998
- [16] BABITS MIHÁLY (1928): *Az írástudók árulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986
- [17] BAKAN, JOEL: *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power*. Free Press-Simon&Shuster Inc., New York, 2004
- [18] BALÁZS ISTVÁN: *A karrier típusú közszolgálati rendszerek perspektívái – nemzetközi kitekintés*, in GELLÉN MÁRTON (szerk.): *Új feladatok – átalakuló közszolgálat. Tanulmányok a II. Magyar Zoltán Emlékkonferencia kapcsán*. Nemzeti Közigazgatási Intézet, Budapest, 2011, pp. 49-55.

- [19] BALLA ANTAL: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935
- [20] BALLA ANTAL: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai*. Légrády Nyomda- és Könyvkiadó Rt. kiadása, Budapest, 1926
- [21] BALOGUN, M. J.: *Hegemony and Sovereign Equality: The Interest Contiguity Theory in International Relations*. Springer, New York, 2011
- [22] BARA ZOLTÁN – SZABÓ KATALIN: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 1999
- [23] BARANYI ÁRPÁD: *Multilaterális Befektetési Megállapodás: alkotmány a globális gazdasági rendszer számára*, in Kovász, 1998 tavasz, pp. 76-82.
- [24] BARR, NICHOLAS (1987): *A jóléti állam gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009
- [25] BASSA ZOLTÁN: *A fejlesztő állam és a pénzügyi szektor modernizációja*, in CSÁKI GYÖRGY (Szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, pp. 161-199.
- [26] BAYER JÓZSEF: *A globalizáció politikai és kulturális hatásai*, in BAYER JÓZSEF (szerk.): *Politika és társadalom. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2002, pp. 11-34.
- [27] BAYER JÓZSEF: *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- [28] BAYER JÓZSEF: *A szuverenitás politikaelmélete*, in *Magyar Tudomány*, 2013/4. szám, pp. 374-382.
- [29] BAYER JÓZSEF: *Globalizáció és politika*, in BAYER JÓZSEF – LÉVAI IMRE (szerk.): *Globalizációs trendek. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003, pp. 80-103.
- [30] BAYNE, NICHOLAS – VOOLCOCK, STEPHEN (eds.): *The New Economic Diplomacy: Decision-making and Negotiation in International Economic Relations*. Second Edition. Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, 2007
- [31] BÁGER GUSZTÁV: *Magyarország integrációja a nemzetközi pénzügyi intézményekbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011
- [32] BÁMER BENCE: *Amerika visszavonulóban? Mérlegen Barack Obama külpolitikája*. Kitek Média Kft., Budapest, 2014
- [33] BÁNRÉVY GÁBOR: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Szent István Társulat, Budapest, 2001
- [34] BECK, ULRICH (1987): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2003
- [35] BECK, ULRICH (1983): *Túl renden és osztályon?* in ANGELUSZ RÓBERT (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997, pp. 418-468.

- [36] BECK, ULRICH: *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997
- [37] BEESON, MARK: *The Rise and Fall (?) of the Developmental State: The Vicissitudes and Implication of East Asian Interventionism*, in LOW, LINDA (ed.): *Developmental States: Relevancy, Redundancy or Reconfiguration?* Nova Publishers, New York, 2004, pp. 29-40.
- [38] BELL, DANIEL (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1999
- [39] BELLOMO, MANLIO: *The common legal past of Europe: 1000-1800*. Catholic University of America Press, Washington, DC, 1995
- [40] BENN, STANLEY I. (1955): *A szuverenitás jelentésváltozásai*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, pp. 634-650.
- [41] BENTHAM, JEREMY (1793): *A Manual of Political Economy*, in *The Works of Jeremy Bentham, Now First Collected: Under the Superintendence of His Executor, John Bowring*. Published by William Tait, Edinburgh, 1839
- [42] BENYIK MÁTYÁS: *Hogyan kerül meg a WTO az ENSZ emberi jogi, egészségvédelmi és környezetvédelmi szabályait?* in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 243-266.
- [43] BEREND T. IVÁN: *Európa gazdasága a 20. században*. História Könyvtár Monográfiák – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2008
- [44] BEREND T. IVÁN: *Két válság között: Európa átalakulása, 1973-2010*, in *Magyar Tudomány*, 2010/10. szám, pp. 1208-1214.
- [45] BERGER, PETER L.: *Four Faces of Global Culture*, in O'MEARA, PATRICK – MEHLINGER, HOWARD D. – KRAIN, MATTHEW (eds.): *Globalization and the Challenges of a New Century: A Reader*. Indiana University Press, Bloomington, USA, 2000, pp. 419-427.
- [46] BERLIN, ISAIAH: *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. Simon & Schuster, New York, 1953
- [47] BERNEK ÁGNES: *A transznacionális vállalatok világgazdasági jelentősége*, in BERNEK ÁGNES (Szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Nemzetközi Tankönyvkiadó, Budapest, 2002
- [48] BEVERIDGE, WILLIAM: *Social Insurance and Allied Services*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1942
- [49] BÉKÉS MÁRTON: *Az amerikai neokonzervativizmus a kezdetektől 2008-ig. Doktori disszertáció*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2011
- [50] BÉLAND, DANIEL: *States of Global Insecurity: Policy, Politics and Society*. Worth Publishers, New York, 2008
- [51] BHAGWATI, JAGDISH N.: *In Defence of Globalization*. Oxford University Press, Oxford, 2007
- [52] BHAGWATI, JAGDISH: *Vállalatok: ragadozók vagy jótékonyok?* in SZILÁGYI KATALIN – BALÁZS ZOLTÁN (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus*. Századvég Kiadó, Budapest, 2008, pp. 244-279.

- [53] BIBÓ ISTVÁN (1947): *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*, in BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945-1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, pp. 367-397.
- [54] BIRDSALL, NANCY – FUKUYAMA, FRANCIS: *The Post-Washington Consensus: Development After the Crisis*, in *Foreign Affairs*, Vol. 90, No. 2. (March/April 2011), pp. 45-53.
- [55] BISHOP, JOHN D.: *Adam Smith's Invisible Hand Argument*, in *Journal of Business Ethics*, Vol. 14., No. 3. (Mar, 1995), pp. 165-180.
- [56] BISLEY, NICK: *Rethinking Globalization*. Palgrave Macmillan, New York, 2007
- [57] BITSCH, MARIE-THERESE – LOTH, WILFRIED: *European Institutions and Political Integration*, in LOTH, WILFRIED (ed.): *Experiencing Europe: 50 Years of European Construction 1957-2007*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2009, pp. 103-123.
- [58] BIVEN, CARL W.: *Jimmy Carter's Economy: Policy an Age of Limits*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2002
- [59] BLAAS, WOLFGANG – FOSTER, JOHN (eds.): *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*. Edward Elgar Publishing, Aldershot, 1992
- [60] BLACKSTONE, WILLIAM: *Commentaries on the Laws of England. Vol. 1*. Clarendon Press, Oxford, 1765-1769
- [61] BLAHÓ ANDRÁS – PRANDLER ÁRPÁD: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2005
- [62] BLAHÓ ANDRÁS (szerk.): *Világ gazdaságtan. II. kötet. Globális fejlődés – gazdaságdiplomácia*. Aula Kiadó, Budapest, 2002
- [63] BLOMQUIST, PAULA: *The Choice Revolution: Privatization of Swedish Welfare Services in the 1990s*, in *Social Policy and Administration*, Vol. 38, No. 2. (2004), pp. 139-155.
- [64] BLUTMAN LÁSZLÓ – CHRONOWSKI NÓRA: *Az Alkotmánybíróság és a közösségi jog: alkotmányjogi paradoxon csapdájában*, in CHRONOWSKI NÓRA (szerk.): *Alkotmány és jogalkotás az EU tagállamként. Válogatott tanulmányok*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, pp. 139-207.
- [65] BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az Alkotmánybíróság és az alkotmány feletti normák: könnyű liaison elkötelezettség nélkül*, in *Közjogi Szemle*, 4. évfolyam, 4. szám (2011), pp. 1-11.
- [66] BLUNDELL, JOHN: *Margaret Thatcher: A Portrait of the Iron Lady*. Algora Publishing, New York, 2008
- [67] BOD PÉTER ÁKOS: *Gazdaságpolitika. Intézmények, döntések, következmények*. Aula Kiadó, Budapest, 2002
- [68] BOD PÉTER ÁKOS: *Hitelminősítés, országkockázat, nemzetközi finanszírozás – magyar szemmel*, in BABOS TIBOR – CZENE GRÉTA – MORVAI TÜNDE (szerk.): *A nemzetközi minősítő*,

értékelő és véleményalkotó szervezetek háttéréről és nemzeti szuverenitásra gyakorolt hatásáról. PI-NET, Budapest, 2013, pp. 32- 59.

- [69] BOD PÉTER ÁKOS: *Létezik-e közgazdasági értelemben ma szuverenitás Európában?* in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest – Győr, 2015, pp. 28-45.
- [70] BOD PÉTER ÁKOS: *Nem szokványos gazdaságpolitikák – évezedek óta.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014, pp. 39-42.
- [71] BODIN, JEAN (1576): *Six Books of the Commonwealth.* Impensis G. Bishop Publisher, London, 1606
- [72] BOLZMAN, NICHOLAS: *Sovereignty Eclipsed: Multinational Corporation as the New International Actor,* in *Michigan State International Law Review Forum Conveniens,* Vol. 1. (2013), pp. 1-5.
- [73] BORDÁS MÁRIA: *A hatékony állam és a jogállam konfliktusa?* in *Közjogi Szemle,* 2011/3. szám, pp. 14-27.
- [74] BORDO, MICHAEL D. – JAMES, HAROLD: *A Nemzetközi Valutaalap mai szerepe történelmi távlatból,* in SZILÁGYI KATALIN – BALÁZS ZOLTÁN (szerk.): *Globalizáció és kapitalizmus.* Századvég Kiadó, Budapest, 2008, pp. 207-243.
- [75] BOURDIEU, PIERRE: *A neoliberalizmus lényege,* in *Esély,* 1998/6. szám, pp. 3-8.
- [76] BRETTER GYÖRGY: *Fichte eszményi állama,* in BRETTER GYÖRGY: *Itt és mást. Válogatott írások.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, pp. 438-457.
- [77] BRIGGS, ASA (1961): *The Welfare State in Historical Perspective,* in PIERSON, CHRISTOPHER – CASTLES, FRANCIS G. (eds.): *The Welfare State Reader.* Polity Press, Cambridge, 2006, pp. 18-31.
- [78] BRUBAKER, ROGERS (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe.* Seventh printing. Cambridge University Press, Cambridge, 2004
- [79] BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog. I. kötet. Általános rész.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2009
- [80] BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog. III. kötet. Nemzetközi szervezetek.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001
- [81] BRYCE, JAMES: *Studies in History and Jurisprudence. Vol. II.* Oxford University Press, New York – London – Toronto – Melbourne – Bombay, 1901
- [82] BULL, HEDLEY: *The Anarchical Society. A Study of Order in World.* Macmillan London, 1977
- [83] BULL, MALCOLM: *Kell egy kis államszünet?* in *Fordulat,* 6. szám (2009 ősz), pp. 162-180.
- [84] BULLOCK, ALAN – SHOCK, MAURICE (eds.): *The Liberal Tradition from Fox to Keynes.* New York University Press, New York, 1957

- [85] CARBONNEAU, THOMAS E. (ed.): *Lex Mercatoria and Arbitration: A Discussion of the New Law Merchant*. Juris Publishing-Kluwer Law International, New York, 1998
- [86] CARDO-SO, DANIEL – MTHEMBU, PHILANI – VENHAUS, MARC – GARRIDO, MIGULEÁNGEL VERDE (eds.): *The Transatlantic Colossus. Global Contributions to Broaden the Debate on the EU-US Free Trade Agreement*. Berlin Forum on Global Politics – Internet & Society Collaboratory – FutureChallenges.org, Berlin, 2013
- [87] CARROLL, PETER – KELLOW, AYNLEY: *The OECD. A Study of Organisational Adaptation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2011
- [88] CASTELLS, MANUEL (1997): *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet. Az identitás hatalma*. Gondolat – Infonia, Budapest, 2006
- [89] CERNY, PHILIP G.: *Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalisation*, in *Government and Opposition*, Vol. 32, No. 2. (Spring 1997), pp. 251-274.
- [90] CERNY, PHILIP G.: *The Infrastructure of the Infrastructure? „Toward Embedded Financial Orthodoxy” in the International Political Economy*, in GILLS, BARRY – PALAN, RONEN (eds.): *Transcending the State – Global Divide: The Neostructuralist Agenda in International Relations*. Lynne Rienner, London, 1994, pp. 223-249.
- [91] CHAYES, ABRAM – CHAYES, ANTONIA HANDLER: *The New Sovereignty: Compliance with International Regulatory Agreements*. Harvard University Press, Cambridge MA – London, 1995
- [92] CHRONOWSKI NÓRA: *Az Unió értékei és az Alaptörvény*, in CHRONOWSKI NÓRA (szerk.): *Alkotmány és jogalkotás az EU tagállamként. Válogatott tanulmányok*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, pp 45-98.
- [93] CHRONOWSKI NÓRA: *Szuverenitás az Európai Unió tagállamként*, in CHRONOWSKI NÓRA (szerk.): *Alkotmány és jogalkotás az EU tagállamként. Válogatott tanulmányok*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, pp. 9-44.
- [94] CLINTON, BILL: *Remarks Announcing the National Performance Review. March 3, 1993*, in *Public Papers of the Presidents of the United States, William J. Clinton, 1993, Book 1, January 20 to July 31, 1993*. Government Printing Office, 1994
- [95] COHN, DANIEL: *Creating Crises and Avoiding Blame: The Politics of Public Service Reform and the New Public Management in Great Britain and the United States*, in *Administration and Society*, Vol. 29., No. 5. (1997), pp. 584-616.
- [96] COLL, STEVE: *Private Empire: ExxonMobil and American Power*. Penguin Press, New York, 2012
- [97] CONCHA GYŐZŐ: *Politika. I. kötet. Alkotmánytan. Második kiadás*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907
- [98] COX, ROBERT W. – SINCLAIR, TIMOTHY J.: *Approaches to World Order*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996

- [99] COX, ROBERT W.: *Global Restructing: Making Sense of the Changing International Economy*, in STUBBS, RICHARD – UNDERHILL, GEOFFREY R. G. (eds.): *Political Economy and the Changing Global Order*. Macmillan, London, 1994, pp. 45-59.
- [100] COX, ROBERT W.: *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory*, in *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, No. 2. (1981), pp. 126-155.
- [101] CROUCH, COLIN: *Privatizált keynesianizmus. Egy el nem ismert közpolitikai rendszer*, in *Fordulat*, 20. szám, 2012/4, pp. 48-71.
- [102] CROUCH, COLIN: *The terms of the neoliberal consensus*, in *The Political Quarterly*, Vol. 86., No. 4. (1997), pp. 352-360.
- [103] CZÉKUS ÁBEL: *Az államcsődtől a késleltetett korrekcióig, argentin pénzügy-politikai tapasztalatok*, in *Pénzügyi Szemle*, 2014/2. szám, 259-274.
- [104] CS. KISS LAJOS: *Egy keresztény Epimétheusz*, in SCHMITT, CARL: *A politikai fogalma. Válogatott politika-és államelméleti tanulmányok*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2002, pp. 241-286.
- [105] CSABA IVÁN – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1999
- [106] CSARADA JÁNOS: *A tételes nemzetközi jog rendszere*. Franklin Társulat, Budapest, 1910
- [107] CSÁKI GYÖRGY: *A nemzetközi gazdaságtan és világgazdaságtan alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011
- [108] CSÁKI GYÖRGY: *Globalizáció és gazdasági szuverenitás*, in *Magyar Tudomány*, 2013/4. szám, pp. 392-400.
- [109] CSÁKI GYÖRGY: *Globalizáció és jövedelemkülönbségek a világgazdaságban*, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 21-36.
- [110] CSÁKI GYÖRGY: *Mit kell tudni a Nemzetközi Valutaalapról és a Világbankról?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988
- [111] CSEJTEI DEZSŐ – JUHÁSZ ANIKÓ: *Amerika felfedezése és az új globális rend. Az alteritás és a ius gentium kérdése Vitoria és Sepúlveda írásaiban. I. kötet*. Attraktor Kft., Máriabesnyő – Gödöllő, 2004
- [112] CSÉFALVAY ZOLTÁN: *Globalizáció 1.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004
- [113] CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Közgazdaságtan a globalizáció világában. II. kötet. Gazdasági globalizáció*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002
- [114] CSIZMADIA SÁNDOR: *Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban*, in *Magyar Tudomány*, 47. évfolyam, 6. szám (2002), pp. 800-813.
- [115] DANTE, ALIGHIERI (1310-1313): *Az egyeduralom*, in KARDOS TAMÁS (szerk.): *Dante Alighieri összes művei*. Magyar Helikon, Budapest, 1965, pp. 401-476

- [116] DARDOT, PIERRE – LAVAL, CHRISTIAN: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene.* Egykettő Kiadó, Budapest, 2013
- [117] DENHART, JANET V. – DENHART, ROBERT B.: *The New Public Service: Serving, Not Steering.* Third Edition. M. E. Sharpe, Inc., New York, 2011
- [118] DERANIYAGALA, SONALI – FINE, BEN: *Kicking Away the Logic. Free Trade is Neither the Question. Nor the Answer for Development,* in JOMO K. S. – BEN FINE (eds.): *The New Development Economics: After the Washington Consensus.* Zed Books, London, 2006, pp. 46-67.
- [119] DESTLER, I. M. – BALINT, PETER J.: *The New Politics of American Trade: Trade, Labor, and the Environment.* Institute for International Economics, Washington, 1999
- [120] *Development and Globalization: Facts and Figures.* United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2004
- [121] DEZSŐ MÁRTA – VINCZE ATTILA: *Magyar alkotmányosság az európai integrációban.* HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2012
- [122] DÉCSY JENŐ: *Nemzetközi pénzügyek.* Budapesti Gazdasági Főiskola – Finance Oktatási és Kulturális Alapítvány, Budapest, 2001
- [123] DIAMOND, LARRY: *The Democratic Rollback: The Resurgence of the Predatory State,* in *Foreign Affairs,* Vol. 87, No. 2. (March/April 2008), pp. 36-48.
- [124] DIAMOND, LARRY: *The Spirit of Democracy. The Struggle to Build Free Societies Throughout the World.* Holt Paperbacks, New York, 2008, pp. 56-87.
- [125] DICKEN, PETER (1986): *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy.* 6th Edition. Sage, London, 2011
- [126] DOOGAN, KEVIN: *New Capitalism? The Transformation of Work.* Polity Press, Cambridge, 2009
- [127] DOREMUS, PAUL N. – KELLER, WILLIAM W. – PAULY, LOUIS W. – REICH, SIMON (eds.): *The Myth of Global Corporation.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998
- [128] DOREY, PETER: *British Conservatism: The Politics and Philosophy of Inequality.* I. B. Tauris, London, 2010
- [129] DOYLE, MICHAEL W.: *Michael Doyle on the Democratic Peace - Again,* in BROWN, MICHAEL E. – LYNN-JONES, SEAN M. – MILLER, STEVEN E. (eds.): *Debating the Democratic Peace.* The MIT Press, London, 1996, pp. 364-373.
- [130] DRECHSLER, WOLFGANG: *The Rise and Demise of the New Public Management: Lessons and Opportunities for South East Europe,* in *Uprava Administration,* Vol. VII., No. 3. (2009), pp. 7-27.
- [131] DRUCKER, PETER F.: *The Sickness of the Government,* in *The Public Interest,* No. 14. (Winter 1969), pp. 3-23.

- [132] DUDNEY, DANIEL: *Global Village Sovereignty: Intergenerational Sovereign Publics, Federal Republican Earth Constitutions, and Planetary Identities*, in LIFTIN, KAREN T. (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics*. MIT Press, Cambridge, 1998, pp. 299-325.
- [133] DUNAR, ANDREW J.: *America in the Fifties*. Syracuse University Press, New York, 2006
- [134] DUNN, WILLIAM N. – MILLER, DAVID Y.: *A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform*, in *Public Organization Review*, Vol. 7., No. 4. (2007), pp. 345-358.
- [135] ECKERSLEY, ROBYN: *The Green State. Rethinking Democracy and Sovereignty*. The MIT Press, Cambridge – Massachusetts, 2004
- [136] EGEDY GERGELY: *A neokonzervatív állam, Thatchertól Cameronig*, in *Politikatudományi Szemle*, XIX. évfolyam, 3. szám (2010), pp. 26-44.
- [137] EGEDY GERGELY: *Thatcherizmus: (neo)liberalizmus vagy (neo)konzervativizmus?* in *Politikatudományi Szemle*, 2006/2-3. szám, pp. 5-24.
- [138] ELIAS, NORBERT (1939): *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987
- [139] ELLIS, RICHARD J.: *The Development of the American Presidency*. Routledge, New York, 2012
- [140] EMANUEL, SAVAS S.: *Privatizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997
- [141] ESPING-ANDERSEN, GØSTA (2002): *Ismét a jó Társadalom felé?* in *Esély*, 2006/6. szám, pp. 3-27.
- [142] ESPING-ANDERSEN, GØSTA: *Mi a jóléti állam?* in FERGE ZSUZSA – LÉVAI KATALIN (szerk.): *A jóléti állam*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2004, pp. 116-134.
- [143] ESPING-ANDERSEN, GØSTA (ed.): *Welfare States in Transition. National Adaptions in Global Economics*. Sage Publications, London – New Delhi, 1996
- [144] ESSERMAN, SUSAN – HOWSE, ROBERT: *The WTO on Trial*, in *Foreign Affairs*, Vol. 82, No. 1. (Jan/Feb 2003), pp. 130-140.
- [145] FARKAS ÁDÁM: *Tenni vagy tettetni? Gondolatok az európai biztonság-és védelempolitika védelemgazdasági vonatkozásáról*, in *Hadtudomány*, XXIV. évfolyam, 1. elektronikus szám (2014), pp. 16-29.
- [146] FARKAS PÉTER: *A globális válságról világrendszer-szemléletben*, in *Fordulat*, 9. szám (2010 nyár), pp. 156-173.
- [147] FARKAS PÉTER: *Röviden a globalizáció fogalmáról*, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 3-19.
- [148] FARNSWORTH, KEVIN: *Social versus Corporate Welfare: Competing Needs and Interests within the Welfare State*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012
- [149] FAZEKAS JUDIT: *Az alapjogi rendelkezések fejlődése az Európai Unió jogában*, in FAZEKAS JUDIT – ASZTALOS ZSÓFIA – SÓS GABRIELLA (szerk.): *Csatlakozás – jogközelítés. Az Acquis*

- Communautaire adaptálása a magyar jog- és intézményrendszerbe.* KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2003, pp. 21-49.
- [150] FÁBIÁN ADRIÁN: *Közigazgatás-elmélet.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2012
- [151] FEIGENBAUM, HARVEY B. – HENIG, JEFFREY R. – HAMNETT, CHRIS: *Shrinking the State. The Political Underpinnings of Privatization.* Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1999
- [152] FEJÉRDY GERGELY – GÁLIK ZOLTÁN – HAMBERGER JUDIT – KISS J. LÁSZLÓ – SZILÁGYI IMRE: *Európai parlamenti választások, 2014.* Magyar Külügyi Intézet, Budapest, 2014
- [153] FERGUSON, NIALL (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek.* Scolar Kiadó, Budapest, 2011
- [154] FISCHER, WOLFRAM (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 6.: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1987
- [155] FRIEDEN, JEFFREY A.: *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century.* W. W. Norton, New York, 2006
- [156] FRIEDMAN, MILTON: *Capitalism and Freedom.* University of Chicago Press, Chicago, 1962
- [157] FRIEDMAN, MILTON: *Comments on the Critics,* in *Journal of Political Economy*, Vol. 80., Sept. 1972, pp. 906-950.
- [158] FRIESEN, ELISABETH: *Challenging Global Finance: Civil Society and Transnational Networks.* Palgrave Macmillan, New York, 2012
- [159] FRIVALDSZKY JÁNOS: *A jó kormányzás és a helyes közpolitika formálásának aktuális összefüggéseiről,* in SZIGETI SZABOLCS – FRIVALDSZKY JÁNOS (szerk.): *A jó kormányzásról. Elmélet és kihívások.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012, pp. 51-103.
- [160] FORGÁCS IMRE: *Európa elrablása 2.0. Adalékok a pénzügyi válságok politikai gazdaságtanához.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2012
- [161] FORGÁCS IMRE: *Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987
- [162] FORGÁCS IMRE: *Tanulság Európának is: a neokonzervatív buborék,* in *Európai Tükör*, 2009/3. szám, pp. 9-26.
- [163] FORGET, EVELYN L.: *The Social Economics of Jean-Baptiste Say: Markets and Virtue.* Routledge, London – New York, 1999
- [164] FUKUYAMA, FRANCIS: *American Power is Waning Because Washington Won't Stop Quarreling,* in *New Republican*, March 10, 2014.
<http://www.newrepublic.com/article/116953/american-power-decline-due-partisanship-washington> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- [165] FUKUYAMA, FRANCIS: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011

- [166] FUKUYAMA, FRANCIS (2004): *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században.* Századvég Kiadó, Budapest, 2005
- [167] FUKUYAMA, FRANCIS: *The End of the History and the Last Man.* The Free Press, New York, 1992
- [168] G. FODOR GÁBOR: *A tudományos objektivitás két értelme: Kelsen és Voegelin,* in *Világosság,* 2005/11. szám, pp. 37-53.
- [169] G. FODOR GÁBOR – STUMPF ISTVÁN: *Neoweberi állam és jó kormányzás,* in *Nemzeti Érdek,* II. évfolyam, 7. szám (2008), pp. 5-26.
- [170] GAGNÉ, GILBERT: *International Trade Rules and States. Enhanced Authority for the WTO?* in HIGGOTT, RICHARD A. – UNDERHILL, GEOFFREY R. D. – BIELER, ANDREAS (eds.): *Non-State Actors and Authority in the Global System.* Routledge – Warwick Studies in Globalisation, London-New York, 2003, pp. 226-240.
- [171] GAJDUSCHEK GYÖRGY: *A bürokrácia jelentései,* in HORVÁTH M. TAMÁS (szerk.): *Közigazgatás-szorítóban. Átalakulási tanulmányok a századvégen.* Unió Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1998, pp. 7-85.
- [172] GALGANO, FRANCESCO: *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése.* HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2006
- [173] GALLÓ BÉLA: *A globalizáció „világtrendje”.* Nemzetközi politikai viszonyok az ezredfordulón, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 57-78.
- [174] GÁL ZOLTÁN: *Pénzügyi piacok a globális térben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010
- [175] GELLÉN MÁRTON: *A közigazgatási reformok az államszerep változásainak tükrében. Doktori értekezés.* Széchenyi István Egyetem Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr, 2012
- [176] GELLÉN MÁRTON: *Közszolgálati ethosz a jó közigazgatásért,* in *Új Magyar Közigazgatás,* III. évfolyam, 3. szám (2010), pp. 2-16.
- [177] GEORGE, SUSAN: *A WTO: Korlátlan világkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2003
- [178] GIBBON, PETER: *The World Bank and the New Politics of Aid,* in SØRENSEN, GEORG (ed.) (1993): *Political Conditionality.* Routledge, London, 2004, pp. 35-62.
- [179] GIDDENS, ANTHONY (1999): *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005
- [180] GIDDENS, ANTHONY: *The Consequences of Modernity.* Stanford University Press, Stanford, 1990
- [181] GILL, STEPHEN: *Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s,* in HETTNE, BJÖRN (ed.): *International Political Economy. Understanding Global Disorder.* East African Educational Publishers Ltd., Nairobi, 1997, pp. 65-99.

- [182] GILPIN, ROBERT: *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2001
- [183] GILPIN, ROBERT: *The Political Economy of International Relations*. Princeton University Press, Princeton, 1987
- [184] GLAVANITS JUDIT: *A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének új irányai*, in KÁLMÁN JÁNOS (szerk.): *Állam – válság – pénzügyek. A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének aktuális kérdései*. Batthyány Lajos Szakkollégiumért Alapítvány, Győr, 2015, pp. 79-128.
- [185] GODWIN, WILLIAM: *An Enquiry Concerning Political Justice and its influence on General Virtue and Happiness*. Printed for G. G. J. and J. Robinson, London, 1793.
- [186] GOODIN, ROBERT E.: *Reasons for Welfare*. University of Princeton Press, Princeton, 1988
- [187] GORE, AL (2013): *A jövő. A globális változás hat mozgatórugója*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013
- [188] GRAUWE, DE PAUL – CAMERMAN, FILIP: *Are Multinationals Really Bigger Than Nations?* in *World Economics*, Vol. 4., No. 2. (April-June 2003), pp. 23-37.
- [189] GREVE, CARSTEN – JESPERSEN, PETER KRAGH: *New Public Management and its Critics: Alternative Roads to Flexible Service Delivery to Citizens?* in ROUBAN, LUC (ed.): *Citizens and the New Governance: Beyond New Public Management*. IOS Press, Amsterdam, 1999, pp. 143-156.
- [190] GROSS, LEO: *The Peace of Westphalia: 1648-1948*, in *American Journal of International Law* Vol. 42, No. 1. (January 1948), pp. 20-41.
- [191] GROSSMANN, RICHARD L. – ADAMS, FRANK T.: *Taking Care of Business: Citizenship and the Carter of Incorporation*. Charter Ink., Cambridge – Massachusetts, 1993
- [192] GROTIUS, HUGO (1625): *On the Rights of War and Peace*. John W. Parker, London-Cambridge, 1853
- [193] GUILFORD, GWYNN: *Canada can't force the EU to buy its murdered baby seals*, at *Quartz*, May 22, 2014. <http://qz.com/212499/canada-cant-force-the-eu-to-buy-its-murdered-baby-seals/> (Letöltés: 2014. 09. 11.)
- [194] GULYÁS GYULA: *A közpolitika paradoxonai. PhD disszertáció*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola, Budapest, 2002
- [195] HABERMAS, JÜRGEN (1998): *A posztnemzeti állapot. Politikai esszék*. L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2006
- [196] HABERMAS, JÜRGEN: *Esszé Európa alkotmányáról*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2012
- [197] HAHNER PÉTER: *Az USA elnökei*. Animus Kiadó, Budapest, 2012
- [198] HAJNAL GYÖRGY: *Igazgatási kultúra és a New Public Management reformok egy összehasonlító esettanulmány tükrében*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Program, Budapest, 2004

- [199] HALMAI GÁBOR: *Alkotmányjog – emberi jogok – globalizáció. Az alkotmányos eszmék migrációja*. L'Harmattan, Budapest, 2013
- [200] HART, HERBERT L. A. (1961): *A jog fogalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995
- [201] HARVEY, DAVID: *Az „új” imperializmus: felhalmozás kismémmizés által*, in *Fordulat*, II. évfolyam, 7. szám (2009), pp. 78-106.
- [202] HAYEK, FRIEDRICH AUGUST VON: *A Tiger by the Tail. The Keynesian Legacy of Inflation*. Ludwig von Mises Institute – Institute of Economic Affairs, London, 2009
- [203] HAYEK, FRIEDRICH AUGUST: *Law, Legislation and Liberty. Volume 2. The Mirage of Social Justice*. Routledge & Kegan Paul, London, 1976
- [204] HAZAFI ZOLTÁN: *A közigazgatás személyi állománya a 21. században*, in VEREBÉLYI IMRE – IMRE MIKLÓS (szerk.): *Jobb közigazgatás helyben járás és visszafejlődés helyett*. Századvég Kiadó, Budapest, 2009, pp. 169-194.
- [205] HEAD, JOHN W.: *Losing the Global Development War: A Contemporary Critique of the IMF, the World Bank, and the WTO*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2008
- [206] HELD, DAVID – MCGREW, ANTHONY – GOLDBLATT, DAVID – PERRATON, JONATHAN: *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*. Stanford University Press, Stanford, California, 1999
- [207] HELD, DAVID – MCGREW, ANTHONY: *Globalization/Anti-Globalization: Beyond the Great Divine*. Polity Press, Cambridge, 2007
- [208] HELD, DAVID: *Political Theory Today*. Stanford University Press, Stanford, California, 1991
- [209] HELLEINER, ERIC: *From Bretton Woods to Global Finance*, in STUBBS, RICHARD – UNDERHILL, GEOFFREY R. G. (eds.): *Political Economy and the Changing Global Order*. Macmillan, London, 1994, pp. 163-175.
- [210] HELLER FARKAS: *A közgazdasági elmélet története*. Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1945
- [211] HELLER, HERMANN: *Die Souveränität. Ein Beitrag zur Theorie des Staats- und Völkerrechts*. Walter de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1927
- [212] HERTZ, NOREENA: *The Silent Take-Over. Global Capitalism and the Death of Democracy*. William Heinemann, London, 2001
- [213] HEYNS, CHRISTOF H. – VILJOEN, FRANS (eds.): *The Impact of the United Nations Human Rights Treaties on the Domestic Level*. Kluwer Law International, Hague, 2002
- [214] HIGGOTT, RICHARD A. – UNDERHILL, GEOFFREY R. D. – BIELER, ANDREAS (eds.): *Non-State Actors and Authority in the Global System*. Routledge – Warwick Studies in Globalisation, London-New York, 2003
- [215] HILFERDING, RUDOLF (1927): *Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik*, in CORA STEPHAN DIETZ (Hrsg.): *Zwischen den Stühlen oder über die Unvereinbarkeit von Theorie und Praxis Schriften Rudolf Hilferdings 1904 bis 1940*. Dietz, Bonn, 1982, pp. 212-236.

- [216] HILFERDING, RUDOLF: *Probleme der Zeit*, in *Die Gesellschaft*, I. Jg., H. 1. (1924), pp. 1-17.
- [217] HINSLEY, F. H.: *Sovereignty*. Second Edition. Cambridge University Press, Cambridge, 1986
- [218] HIRST, PAUL – THOMPSON, GRAHAME: *Globalization in Question*. Polity Press, Cambridge, 1996
- [219] HOBBS, THOMAS: *Leviathan, or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. Printed for Andrew Crooke, at the Green Dragon in St. Pauls Church-yard, London, 1651
- [220] HOBHOUSE, LEONARD T. (1911): *Liberalism and Other Writings*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994
- [221] HOCHLEITNER, ERICH – SCHEICH, MANFRED: *Die Aufnahmefähigkeit der Europäischen Union: Politische und institutionelle Grenzen*. Österreichisches Institut für Europäische Sicherheitspolitik, Maria Enzersdorf, 2006
- [222] HODGE, SCOTT A. – DAMMERT, ANDRE: *U.S. Lags While Competitors Accelerate Corporate Income Tax Reform*, in Fiscal Fact No. 184, Tax Foundation, 2009. <http://taxfoundation.org/article/us-lags-while-competitors-accelerate-corporate-income-tax-reform> (Letöltés: 2014. 09. 25)
- [223] HOFFMANN, STANLEY: *Clash of Globalizations: A New Paradigm*, in *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 4. (July/August 2002), pp. 104-115.
- [224] HOFSTADTER, RICHARD: *American Perspective. Volume IV*. Foundation for Foreign Affairs, Washington, D. C., 1950
- [225] HOLLIS, CHRISTOPHER: *The Sovereignty of Parliament*. Hellis and Carter, London, 1973
- [226] HOOD, CHRISTOPHER: *A Public Management for All Seasons?* In *Public Administration*, Vol. 69., No. 1. (March 1991), pp. 3-19.
- [227] HOOD, CHRISTOPHER: *Public Administration and Public Policy: Intellectual Challenges for the 1990s*, in *Australian Journal of Public Administration*, Vol. 48. (1989), pp. 346-358.
- [228] HOOVER, KENNETH R.: *Economics as Ideology: Keynes, Laski, Hayek and the Creation of Contemporary Politics*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, 2003
- [229] HORKHEIMER, MAX (1937): *Hagyományos és kritikai elmélet*, in PAPP ZSOLT (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, pp. 117-143.
- [230] HORN, HENRIK – MAVROIDIS, PETROS C. – SAPIR, ANDRÉ: *Beyond the WTO? An anatomy of EU and US preferential trade agreements*. Bruegel Blueprint Series. Vol. VII. Bruegel Institute, Brussels, 2009
- [231] HORT DEZSŐ: *Durkheim Emil*, in *Korunk*, XV. évfolyam, 3. szám (1940. március), pp. 193-200.
- [232] HORVÁTH BARNA (1943): *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001
- [233] HORVÁTH M. TAMÁS: *Közmenedzsment*. Dialóg Campus, Budapes-Pécs, 2005

- [234] HORVÁTHY BALÁZS: *Külkereskedelmi védelmi intézkedések a közösségi jogban. Doktori értekezés.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 2008
- [235] HOWISON, JEFFREY D.: *The 1980 Presidential Election: Ronald Reagan and the Shaping of the American Conservative Movement.* Routledge, New York, 2014
- [236] HUMBOLDT, WILHELM VON (1792): *Eszmék az állam hatásköre határainak megállapítására,* in PACZOLAY PÉTER – SZABÓ MÁTÉ (szerk.): *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 1999, pp. 174-185.
- [237] IETTO-GILLIES, GRAZIA: *The Integration and Fragmentation Roles of Transnational Companies,* in JOVANOVIĆ, MIROSLAV N. (ed.): *International Handbook the Economics of Integration. Volume III. Factor Mobility, Agriculture, Environment and Quantitative Studies.* Edward Elgar Publishing Inc., Massachusetts, 2011, pp. 56-72.
- [238] IGNATIEFF, MICHAEL: *Are the Authoritarians Winning?* in *The New York Review of Books,* July 10, 2014. <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/jul/10/are-authoritarians-winning/> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- [239] IMRE MIKLÓS: *A társadalmi koordinációs mechanizmusok változása és az állam gazdasági szerepe,* in *Pro Publico Bono,* 2011/3. szám, pp. 29-38.
- [240] INOTAI ANDRÁS: *Gondolatok a globalizációról,* in FÖLDES GYÖRGY – INOTAI ANDRÁS (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, pp. 11-72.
- [241] ITO, TAKATOSHI – KRUEGER, ANNA O.: *Regional and Capital Flows: Macroeconomic Causes and Consequences.* The University of Chicago Press, Chicago, 2001
- [242] JACKSON, ROBERT: *Sovereignty: The Evolution of an Idea.* Polity Press, Cambridge-Malden, 2007
- [243] JACOBSEN, TRUDY – SAMPFORD, CHARLES, THAKUR, RAMESH (eds.): *Re-envisioning Sovereignty: The End of Westphalia?* Asghate Publishing Company, Burlington, 2008
- [244] JAKAB ANDRÁS: *A szuverenitás fogalmának megszelidítése – érvelési variációk az európai integráció állandó problémájára,* in PAKSY MÁTÉ (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Konferenciatanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére.* Szent István Társulat, Budapest, 2008, pp. 245-266.
- [245] JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912
- [246] JÁSZI OSZKÁR: *A történelmi materializmus állambölcselete.* Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1903
- [247] JELLINEK, GEORG (1900): *Allgemeine Staatslehre.* Dritte Auflage, O. Häring Verlag, Berlin, 1914
- [248] JENEI GYÖRGY: *Kelet-és közép-európai közigazgatási reformok a modernizáció mércéjén,* IN PATYI ANDRÁS – LAPSÁNSZKY ANDRÁS (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és államreform*

- az elmúlt 25. évben. Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére.* Wolters Kluwer Kft. – Complex Kiadó, Budapest, 2014, pp. 267-282
- [249] JENEI GYÖRGY: *Komparatív közpolitika. Elméleti megközelítések és nemzetközi esettanulmányok a közpolitika körében. Akadémiai doktori értekezés.* Budapest, 2007
- [250] JENSEN, JODY: *A herceg, a kalmár és a polgári a globalizáció korában,* in *Politikatudományi Szemle*, XVI. évfolyam, 2. szám (2007), pp. 33-50.
- [251] JOHNSON, HARRY GORDON: *The Keynesian Revolution and the Monetarist Counter-Revolution,* in *The American Economic Review*, Vol. 61., May 1971, pp. 1-14.
- [252] JOHNSON, NORMAN: *A konzervatív szociálpolitika céljai,* in BUJALOS ISTVÁN – NYILAS MIHÁLY (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, pp. 283-312.
- [253] JOHNSTON, HANK: *States and Social Movements.* Polity Press, Cambridge, 2011,
- [254] JOSSELIN, DAPHNE – WALLACE, WILLIAM: *Non-State Actors in World Politics: A Framework,* in JOSSELIN, DAPHNE – WALLACE, WILLIAM (eds.): *Non-State Actors in World Politics.* Palgrave, New York, 2001, pp. 1-14.
- [255] KALB, DON: *From Flows to Violence. Politics and Knowledge in the Debate on Globalization and Empire,* in *Anthropological Theory*, 2005 (5), pp. 176-204.
- [256] KALDOR, MARY: *The Imaginary War. Understanding the East-West Conflict.* Basil Blackwell, Oxford, 1990
- [257] KAPLAN, ROBERT D.: *The Coming Anarchy. Shattering the Dreams of the Post Cold War.* Knopf Doubleday Publishing Group, New York, 2002
- [258] KAPOSÍ ZOLTÁN: *A XX. század gazdaságtörténete. I. kötet. 1918-1945.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 1998
- [259] KAUFMANN, FRANZ-XAVER: *Variations of the Welfare State: Great Britain, Sweden, France and Germany Between Capitalism and Socialism.* Springer Science & Business Media, Berlin – Heidelberg, 2013
- [260] KAUTSKY, KARL: *Zwei Schriften zum Umlernen,* in *Die Neue Zeit*, 2. Bd. (1915), pp. 138-146.
- [261] KAUTZ GYULA: *Smith Ádám mint a közgazdaság-tudomány megalapítója.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1891
- [262] KÁLDYNÉ ESZE MAGDOLNA: *Nemzetközi kereskedelem. A nemzetközi vállalkozások gazdaságtana.* TRI-MESTER Bt., Tatabánya, 2004
- [263] KÁLMÁN JÁNOS: *Az állam gazdasági szerepének változása, evolúciós megközelítésben,* in *Diskurzus*, 3. évfolyam 1. különszám, 2013, pp. 24-33.
- [264] KÁRPÁTI JÓZSEF: *Közigazgatási kontrolling: új típusú tervezési és értékelési megoldások a közigazgatási szervek és az állam működésében. Doktori értekezés.* Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged, 2013

- [265] KEIM, BRANDON: *Nanosecond Trading Could Make Markets Go Haywire*, in *Wired*. <http://www.wired.com/2012/02/high-speed-trading/> (Letöltés: 2014. 09. 30.)
- [266] KELSEN, HANS: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1920
- [267] KELSEN, HANS (1934): *Tiszta jogtan*. ELTE Állam-és Jogtudomány Kar – Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988
- [268] KENDE TAMÁS – NAGY BOLDIZSÁR – SONNEVEND PÁL – VALKI LÁSZLÓ (szerk.): *Nemzetközi jog*. Wolters Kluwer Kft. – Complex Könyvkiadó, Budapest, 2014
- [269] KENGOR, PAUL – SCHWEIZER, PETER: *The Reagan Presidency: Assessing the Man and his Legacy*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, 2005
- [270] KETTL, DONALD F.: *The Global Public Management Revolution: A Report on the Transformation of Governance*. Brookings Institution, Washington, D.C., 2000
- [271] KEYNES, JOHN MAYNARD (1926): *The End of Laissez-faire*. Leonard & Virginia Wolff, London, 1926
- [272] KEYNES, JOHN MAYNARD: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. English Edition. MacMillan, London, 1936
- [273] KEYNES, JOHN MAYNARD: *The return to gold and foreign lending*, in *The Collected Writings of John Maynard Keynes. Vol. 19.: Activities, 1922-1929*, pp. 238-356.
- [274] KHOR, MARTIN: *Globalization and the South. Some Critical Issues*. UNCTAD Discussion Papers, No. 147. UNCTAD, Genova, 2000
- [275] KIM, HAG-SOO – LEE, SANG-YEOB – LEE, CHANGMIN: *Can the Welfare State be Enhanced with Higher Corporate Tax in an Era of Trade Liberalization?* in *Journal of Economic Research*, Vol. 18, No. 2. (2013), pp. 147-162.
- [276] KINDLEBERGER, CHARLES: *American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment*. Yale University Press, New Haven, 1969
- [277] KISS MARIETTA: *Az európai jóléti államok krízise és reformja: újraklaszterezés. PhD értekezés*. Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2013
- [278] KISS J. LÁSZLÓ: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003
- [279] KISS J. LÁSZLÓ: *Változó utak a külpolitika elméletben és elemzésében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009
- [280] KISSINGER, HENRY A.: *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century*. Simon&Schuster Paperbacks, New York, 2011
- [281] KONDOROSI FERENC: *Emberi jogok és jogi kultúrák az Európai Unióban*. SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt., Budapest, 2012
- [282] KONDOROSI FERENC – VISEGRÁDY ANTAL: *Európa: Az állam-és jogfejlődés irányai*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011

- [283] KORNAI JÁNOS: *Példaképünk: Kína?* in KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest 2014, pp. 603-616.
- [284] KORTEN, DAVID C. (1995): *Tőkés társaságok viláгурalma*. Magyar Kapu Alapítvány, Budapest, 1996
- [285] KOVÁCS GYÖRGY: *Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság-és eszmetörténeti tanulságok*. PhD értekezés. Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged, 2010
- [286] KOVÁCS LEVENTE: *Tranzakciós, eredmény és mérleg alapú bankadók az Európai Unióban*, in KOVÁCS LEVENTE (szerk.): *Negyed százados a magyar bankrendszer. „Múlt-jelen-jövő”*. *Tanulmánykötet*. Magyar Bankszövetség, Budapest, 2012, pp. 7-22.
- [287] KOVÁCSNÉ SIPOS ÁGNES: *A jegybanki függetlenség fejlődéstörténetének vizsgálata a XVIII. századtól napjainkig*. PhD értekezés. Miskolci Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2007
- [288] KOZMA GÁBOR: *A reagani adócsökkentés gazdasági hatásai*, in *Pénzügyi Szemle*, 58. évfolyam, 4. szám (2013), pp. 418-433.
- [289] KÖNIG, KLAUS: *Enterpreneurial Management or Executive Administration*, in KICKERT, WALTER J. M. (ed.): *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, 1997, pp. 213-232.
- [290] KRASNER, STEPHEN D.: *Compromising Westphalia*, in *International Security*, Vol. 20. (Winter 1995), pp. 115-151.
- [291] KRASNER, STEPHEN D.: *Sovereignty: Organised Hipocracy*. Princeton University Press, Princeton, 1999
- [292] KRIELE, MARTIN: *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. Kohlhammer, Stuttgart, 2003
- [293] KRUGMAN, PAUL R. – OBSTFELD, MAURICE (2000): *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem Könyvkiadó Kft., Budapest, 2003
- [294] KRUGMAN, PAUL: *Target Zones and Exchange-Rate Dynamics*, in *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 3. (Aug. 1991), pp. 669-682.
- [295] KUCZYNSKI, PEDRO-PABLO, WILLIAMSON, JOHN (eds.): *After the Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America*. Institute for International Economics, Washington, DC, 2003
- [296] KUHN, THOMAS (1962): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984
- [297] KUKELY GYÖRGY: *A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra*. PhD értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2008

- [298] KUKORELLI ISTVÁN: *Az Alaptörvény és az Európai Unió*, in *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2013/1. szám, pp. 4-11.
- [299] KUSCHNICK, MICHAEL: *Integration in Staatenverbindungen*. Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 1999
- [300] KUTTNER, ROBERT (1984): *The Economic Illusion: False Choices Between Prosperity and Social Justice*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1991
- [301] LASSALLE, FERDINAND: *Gesammelte Reden und Schriften*. Hrsg. von Eduard Bernstein, Bd. 2., Berlin, 1919
- [302] LASWELL, HAROLD D.: *A Pre-View of Policy Sciences*. American Elsevier, New York, 1971
- [303] LAULAJAINEN, RISTO I.: *The Regulation of International Finance*, in CLARK, GORDON L. – FELDMAN, MARYANN P. – GERTLER, MERIC S. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geographic*. Oxford University Press, Oxford, 2000
- [304] LAW, DAVID S. – VERSTEEG, MILA: *The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism*, in *California Law Review*, Vol. 99., Issue 5. (2011), pp. 1163-1258.
- [305] LÁNYI ANDRÁS: *A globalizáció folyamata*. L'Harmattan, Budapest, 2007
- [306] LÁNYI KAMILLA: *Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről*, in *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évfolyam, 6. szám (2001 június), pp. 498-519.
- [307] LEIBFRIED, STEPHAN – HUBER, EVELYNE – LANGE, MATTHEW – LEVY, JONAH D. – NULLMEIER, FRANK – STEPHENS, JOHN D. (eds.): *The Oxford Handbook of Transformations of the State*. Oxford University Press, Oxford, 2015
- [308] LENIN, VLAGYIMIR ILJICS (1917): *Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*, in *V. I. Lenin művei. 25. kötet (1917. június-szeptember)*. Szikra Kiadó, Budapest, 1952
- [309] LIST, FRIEDRICH (1841): *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940
- [310] LOCKE, JOHN (1689): *Two Treatises of Government: In the Former, The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, And His Followers, Are Detected and Overthrown. The Latter Is An Essay Concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government*. Printed for Awncsham Churchill, at the Black Swan in Ave-Mary-Lane, by Amen-Corner, London, 1690
- [311] LŐRINCZ ISTVÁNNÉ HAJNA: *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest, 2004
- [312] LŐRINCZ LAJOS (szerk.): *A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai. 1874-1947*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988
- [313] LŐRINCZ LAJOS: *A modern állam feladatai – kiemelten a közigazgatásban*, in HALM TAMÁS – VADÁSZ JÁNOS (szerk.): *A modern állam feladatai*. Magyar Közgazdasági Társaság – Gazdasági és Szociális Tanács, Budapest, 2009, pp. 11-19.
- [314] LŐRINCZ LAJOS: *Közigazgatási reformok: mítoszok és realitás*, in *Közigazgatási Szemle*, 2007/2. szám, pp. 3-13.

- [315] LUCAS, ROBERT E.: *The Death of Keynesian Economics*, in *Issues and Ideas* (University of Chicago, Chicago, IL), Winter 1980, pp. 18-19.
- [316] LUDVIG ZSUZSA: *Oroszország új világgazdasági szerepben?* in *Közgazdasági Szemle*, LX. évfolyam, 10. szám (2013 október), pp. 1090-1118.
- [317] LUKÁCS GÁBOR: *A külföldi tőke és az állami szuverenitás kapcsolata a globalizálódó világgazdaságban – elmélet és empiria. Avagy mennyiben korlátozzák a jelentős külföldi tőkebefektetők a nemzetállam döntéshozói szuverenitását?* PhD értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2003
- [318] LUTTWAK, EDWARD N.: *Turbo Capitalism. Winners and Losers in the Global Economy*. HarperCollins, New York, 1999
- [319] LYNN, LAURENCE E., JR.: *Public Management: Old and New*. Routledge, New York-London, 2006
- [320] LYNN, LAURENCE: *What is Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications*, in *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. I., No. 2. (2008), pp. 17-30.
- [321] MACHIAVELLI, NICCOLÒ (1513): *An Exhortation to deliver Italy from Foreigners; to Lorenzo de' Medici*, in PANIZZI, ANTHONY (Ed.): *Extracts from Italian Prose Writers for the Use of Students*. John Taylor Bookseller, London, 1828, pp. 364-368.
- [322] MADARÁSZ ALADÁR: *Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből*, in *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évfolyam, 10. szám (2002 október), pp. 838-857.
- [323] MADDISON, ANGUS: *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*. Edward Elgar, Aldershot, 1995
- [324] MAGAS ISTVÁN: *Globalizáció és nemzeti piacok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007
- [325] MAGONE, JOSÉ M.: *The New World Architecture: The Role of the European Union in the Making of Global Governance*. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2006
- [326] MAGYARY ZOLTÁN: *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Királyi Magyar Nyomda, Budapest, 1942
- [327] MAINE, HENRY SUMNER: *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas*. John Murray, London, 1861
- [328] MANDER, JERRY – GOLDSMITH, EDWARD (eds.) (1996): *The Case Against the Global Economy: And for a Turn Towards Localization. Second Edition*. Earthscan, London, 2001
- [329] MANNERS, IAN: *The Symbolic Manifestation of the EU's Normative Role in World Politics*, in ELGSTRÖM, OLE – SMITH, MICHAEL (eds.): *The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis*. Routledge, London-New York, 2006, pp. 66-84.

- [330] MARITAIN, JACQUES (1950): *A szuverenitás fogalma*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, pp. 615-633.
- [331] MARJÁN ATTILA – BUDA LORINA: *Az Európai Unió válságkezelésének kritikai értékelése*, in *Pro Publico Bono – Magyar közigazgatás*, 2014/1. szám, pp. 21-30.
- [332] MARSHALL, THOMAS HUMPHREY: *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Press, Cambridge, 1950
- [333] MARTIN, HANS PETER – SCHUMANN, HARALD (1996): *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998
- [334] MARX, KARL (1867): *A Tőke. III. kötet*. Szikra Kiadás, Budapest, 1955
- [335] MASCARENHAS, REGINALD C.: *Building an Enterprise Culture in the Public Sector: Reform of the Public Sector in Australia, Britain, and New Zealand*, in *Public Administration Review*, Vol. 53., No. 4. (1993), pp. 319-328.
- [336] MATTHEWS, JESSICA: *Power Shift*, in *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 1. (Jan/Feb 1997), pp. 50-66.
- [337] MATTSO, KEVIN: „*What the Heck Are You Up To, Mr. President?*” *Jimmy Carter, America’s „Malaise” and the Speech that Should Have Changed the Country*. Bloomsbury Publishing USA, New York, 2009
- [338] MÁDL FERENC – VÉKÁS LAJOS: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012
- [339] MÁTYÁS ANTAL: *A polgári közgazdaságtan története*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963
- [340] MEANEY, THOMAS – MOUNK, YASCHA: *What Was Democracy?* in *The Nation*, June 2, 2014. <http://www.thenation.com/article/179851/what-was-democracy?page=full> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- [341] MENDES, RODRIGO OCTÁVIO BROGLIA: *A Private Transnational Law to Transnational Legal Regimes?* in CALLIES, GRALF-PETER – FISCHER-LESCANO, ANDREAS – WIELSCH, DAN – ZUMBANSEN, PEER – GRUYTER, WALTER DE (eds.): *Soziologische Jurisprudenz: Festschrift für Gunther Teubner zum 65. Geburtstag am 30. April 2009*. De Gruyter Rechtswissenschaften Verlags-GmbH, Berlin, 2009, pp. 827-840.
- [342] MÉSZÁROS ÁDÁM: *Közvetlen külföldi beruházások integráltsága a beszállítói kapcsolatok tükrében: a magyarországi Suzuki példája. PhD értekezés*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010
- [343] MÉSZÁROS ÁDÁM: *Nemzetgazdaságok a transznacionális kapitalizmus korában*, in CSAKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 37-55.

- [344] MÉSZÁROS REZSŐ és munkaközössége: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010
- [345] MCCULOCK, JOHN RAMSAY: *Treatise on the Succession to Property Vacant by Death*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London, 1848
- [346] MCILWAIN, CHARLES HOWARD (ed.): *The Political Works of James I. Reprinted from the Edition of 1616*. Harvard University Press, Cambridge, 1918
- [347] MCLUHAN, MARSHALL: *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*. Toronto Press, Toronto, 1962
- [348] MIDGLEY, JAMES: *A radikális jobboldal, a politika és a társadalom*, in BUJALOS ISTVÁN – NYILAS MIHÁLY (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, pp. 206-230.
- [349] MILL, JOHN STUART (1859): *On Liberty. Second Edition*. Ticknor and Fields, Boston, 1863
- [350] MINGST, KAREN A. (1998): *A nemzetközi kapcsolatok alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011
- [351] MISES, LUDWIG VON (1949): *Human Action. A Treatise on Economics*. Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 1998
- [352] MISHRA, RAMESH: *Globalization and the Welfare State*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1999
- [353] MOLNÁR TAMÁS: *A szuverenitást érő kihívások hatása a nemzetközi jog és a belső jog viszonyára, különös tekintettel a belső jogok „nemzetköziesedésének” a hatalommegosztásra gyakorolt hatására*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest – Győr, 2015, pp. 145-161.
- [354] MONTESQUIEU, CHARLES DE SECONDAT BARON DE : *De l'esprit des lois*. Tome I-II. Barrilot & Fils, Geneve, 1748
- [355] MORGENTHAU, HANS J.: *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Alfred A. Knopf, New York, 1948
- [356] MORSE, EDWARD L.: *Modernization and the Transformation of International Relations*. Collier Macmillan Publisher, London, 1976
- [357] MÖSSLE, WILHELM: *A liberális államtól a szociális jogállamig*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Osiris, Budapest, 1995, pp. 167-174.
- [358] MUN, THOMAS: *England's Treasure by Forraign Trade. Or, the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of Our Treasure*. Printed by J. G. for Thomas Clark, London, 1664
- [359] MUNDELL, ROBERT: *Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates*, in *Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 29., No. 4. (Nov. 1963), pp. 475-485.

- [360] MUNDELL, ROBERT: *The Appropriate Use of Monetary and Fiscal Policy for Internal and External Stability*, in *IMF Staff Papers*, Vol. 9. (March 1962), pp. 70-79.
- [361] MURAKÖZY LÁSZLÓ: *Államok kora. Az európai modell*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012
- [362] MYLES, JOHN: *Hanyatlás vagy holtpont?* in BUJALOS ISTVÁN – NYILAS MIHÁLY (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2002, pp. 357-396.
- [363] MYRDAL, GUNNAR: *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*. Yale University Press, New Haven, 1960
- [364] NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN: *A progresszív éra és a New Deal*, in *Jogtörténeti Szemle*, III. évfolyam, 3. szám (1990), pp. 31-41.
- [365] *National Treatment for Foreign-controlled Enterprises: 2005 Edition*. Secretary-General of the OECD-OECD Publishing, Paris, 2005
- [366] NEACK, LAURA: *The New Foreign Policy: U. S. and the Comparative Foreign Policy in the 21st Century*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc., New York, 2003
- [367] NIETZSCHE, FRIEDRICH WILHELM (1887): *Adalék a morál genealógiájához*. Holnap Kiadó, Budapest, 1996
- [368] NINČIĆ, DJURA: *The Problem of Sovereignty in the Charter And in the Practice of the United Nations*. Brill Archive, Hague, 1970
- [369] NORTH, C. DOUGLASS – WALLIS, JOHN JONES – WEINGAST, R. BARRY: *Violence and Social Order. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009
- [370] NOZICK, ROBERT: *Anarchy, State and Utopia*. Basic Books, New York, 1974
- [371] NYE, JOSEPH S. – DONAHUE, JOHN D. (eds.): *Governance in a Globalized World*. Brookings Institution Press, Washington, DC, 2000
- [372] NYE, JOSEPH: *The Future of Power*. Public Affairs, New York, 2011
- [373] O'BRIEN, ROBERT – GOETZ, ANNE MARIE – SCHOLTE, JAN AART – WILLIAMS, MARC (eds.): *Contesting Global Governance: Economic Institutions and Global Social Movements*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000
- [374] O'BRIEN, ROBERT – WILLIAMS, MARK (Eds.): *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004
- [375] OBLATH GÁBOR: *A maastrichti szerződés fiskális kritériumai és a hazai államháztartási helyzet értelmezése*, in *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évfolyam, 10. szám (1999 október), pp. 851-872.
- [376] *OECD Code of Liberalisation of Capital Movements: 2011 edition*. OECD Publishing, Paris, 2011
- [377] *OECD Code of Liberalisation of Capital Movements and of Current Invisible Operations: User's Guide 2007*. OECD Publishing, Paris, 2007
- [378] OHMAE, KENICHI: *The Borderless World*. Collins, London, 1990

- [379] OHMAE, KENICHI: *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. Harper Collins Publishers, London, 1995
- [380] OPPENHEIM, LASSA: *International Law. A Treatise. Vol. I. Peace*. Longmans, Green, and Co., New York – Bombay, 1905
- [381] ORBÁN GÁBOR: *Régi és új válságkezelési technikák a globális pénzügyi architektúrában*, in *Fordulat*, 2002 tél-tavaszi, pp. 17-31.
- [382] ORMOS MÁRIA: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009
- [383] OSBORNE, DAVID – GAEBLER, TED: *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Addison-Wesley Publishing Company, New York, 1992
- [384] OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *EU-jog*. HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2012
- [385] PACZOLAY PÉTER: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Korona Kiadó, Budapest, 1998
- [386] PACZOLAY PÉTER: *Hans Kelsen és az alkotmánybíráskodás európai modelljének fejlődése*, in Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007, pp. 446-467.
- [387] PALÁNKAI TIBOR – KENGYEL ÁKOS – KUTASI GÁBOR – BENCZES ISTVÁN – NAGY SÁNDOR GYULA: *A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011
- [388] PALLEY, THOMAS I.: *Milton Friedman: The Great Laissez-faire Partisan*, in *Economic & Political Weekly*, Vol. 41., No. 49. (Dec. 2006), pp. 5041-5043.
- [389] PARAGI BEÁTA – SZENT-IVÁNYI BALÁZS – VÁRI SÁRA: *Nemzetközi fejlesztési segélyezés*. TeTT Consult Kft., Budapest, 2007
- [390] PARROT, DAVID: *A „prince souverain” and the French crown*, in ORESKO, ROBERT – GIBBS, G. C. – SCOTT, H. M. (eds.): *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, pp. 149-187.
- [391] PATYI ANDRÁS – VARGA ZS. ANDRÁS: *Általános közigazgatási jog (az Alaptörvény rendszerében)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2013
- [392] PAULY, LOUIS W.: *Political Economy of Global Financial Crisis*, in RAVENHILL, JOHN (Ed.): *Global Political Economy*. Oxford University Press, Oxford, 2008
- [393] PÁRDÁNYI MIKLÓS: *Államegység és nemzetiségi kérdés a politika rendszerében*. Veritas Könyvkiadó kiadása, Budapest, 1944
- [394] PERROW, CHARLES: *Szervezet-szociológia*. Osiris Kiadó – Panem – McGraw-Hill, Budapest, 1994
- [395] PETHŐ SÁNDOR: *Démosz vagy Deus? A szuverenitás két modellje a nyugati politikai gondolkodásban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- [396] PETRÉTEI JÓZSEF: *Magyar alkotmányjog. I. kötet*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002

- [397] PETTY, WILLIAM (1662): *A Treatise of Taxes and Contributions*, in *The Economic Writings of William Petty*. Vol. I. Edited by Charles Henry Hull, Cambridge at the University Press, 1899
- [398] PHILPOTT, DANIEL: *Ideas and the Evolution of Sovereignty*, in HASHMI, SOHAIL H. (Ed.): *Change and Persistence in International Relations*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1997, pp. 15-48.
- [399] PHILPOTT, DANIEL: *Revolutions in Sovereignty. How Ideas Shaped Modern International Relations*. Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2001
- [400] PIGOU, ARTHUR C.: *The Economics of Welfare*. Fourth edition. Macmillan and Co. Ltd., London, 1932
- [401] PIJL, KEES VAN DER: *Global Rivalries from the Cold War to Iraq*. Pluto Press, London, 2006
- [402] PIKETTY, THOMAS (2013): *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2015
- [403] PINTÉR ANDRÁS: *Alternatívakeresőben. Bevezető a Fordulat 11. számához*, in *Fordulat*, 11. szám, 2010 tél, pp. 7-8.
- [404] PLATTNER, MARC F.: *The Democratic Moment*, in DIAMOND, LARRY – PLATTNER, MARK F. (eds.): *The Global Resurgence of Democracy*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1993
- [405] POGÁTSA ZOLTÁN: *Föderációt? Szubszidiaritást!* <http://vs.hu/versus/milyen-legyen-2030-ra-europa> (Letöltés: 2014. 09. 03.)
- [406] POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005
- [407] POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend. 2. kötet*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008
- [408] POKOL BÉLA: *Globális uralmi rend és állami szuverenitás*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest – Győr, 2015, pp. 162-195.
- [409] POLÁNYI KÁROLY (1944): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004
- [410] POLÁNYI KÁROLY: *Egy nemzedék hivatása*, in *Szociálpolitikai Szemle*, 8. évfolyam, 4. szám (1918), pp. 37-46.
- [411] POLLITT, CHRISTOPHER: *An Overview of the Papers and Propositions of the First Trans-European Dialogue (TED1)*, in *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. I., No. 2. (2008), pp. 9-16.
- [412] POLLITT, CHRISTOPHER – BOUCKAERT, GEERT: *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2004
- [413] POLLITT, CHRISTOPHER – BOUCKAERT, GEERT: *Public Management Reform. A Comparative Analysis: New Public Management, Governance and the Neo-Weberian State*. Third Edition. Oxford University Press, Oxford, 2011

- [414] PORTER, TONY – RONIT, KARSTEN (eds.): *The Challenges of Global Business Authority. Democratic Renewal, Stalemate, or Decay?* State University of New York Press, Albany, New York, 2010
- [415] PRÁGER LÁSZLÓ: *A globális gazdaságon innen és túl.* Aula Kiadó, Kalocsa, 2008
- [416] PRÁGER LÁSZLÓ: *A világ(gazdaság) és Magyarország a XXI. század elején.* UNIÓ Lap-és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., Budapest, 2003
- [417] PRELIPCEAN, GABRIELA – LUPAN, MARIANA: *Globalization Approaches – Ideas Confrontations.* The Annals of the „Stefan cel Mare” University Suceava. Fascicle of the Faculty of Economics and Public Administration, Vol. 9., Issue 1 (2009), pp. 132-140.
- [418] PRUGBERGER TAMÁS: *Globalizáció, neoliberalizmus és a jog. Van kiút az útvesztőből?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2008
- [419] RADBRUCH, GUSTAV (1946): *Törvényes jogtalanság és a törvényfeletti jog,* in VARGA CSABA (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok.* MTA ÁJI, Budapest, 1977, pp. 129-141.
- [420] RAMONET, IGNACIO: *The Geopolitics of Chaos.* Algora Publishing, New York, 1998
- [421] REICH, ROBERT B. (2007): *Szuperkapitalizmus. Az üzlet, a demokrácia és a mindennapi élet átalakulása.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009
- [422] REICH, ROBERT B.: *The Work of Nations.* Alfred A. Knopf, New York, 1991
- [423] *Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System.* United Nations, New York, 2009
- [424] RICZ JUDIT: *A fejlődés új paradigmája: elmélet és gyakorlat. Doktori értekezés.* Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 2008
- [425] RIPP GÉZA: *A tőkés gazdaság a történelemben.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989
- [426] RODRIK, DANI (2011): *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője.* Corvina Kiadó Kft., Budapest, 2014
- [427] RODRIK, DANI: *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth.* Princeton University Press, Princeton, 2007
- [428] ROLIN, JAN: *Der Ursprung des Staates: die naturrechtlich-rechtsphilosophische Legitimation von Staat und Staatsgewalt im Deutschland des 18. und 19. Jahrhunderts.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2005
- [429] ROOSEVELT, THEODORE: *The New Nationalism.* The Outlook Company, New York, 1910
- [430] ROUSSEAU, JEAN-JACQUES: *Du contrat social ou Principes du droit politique.* Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762, pp. 47-59.
- [431] ROSENAU, JAMES N.: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.* Princeton University Press, Princeton, 1990

- [432] RÓNAY MIKLÓS: *Az egységesség elve a katolikus egyház külső tevékenységében. PhD értekezés.* Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapest, 2006
- [433] RÓNAY MIKLÓS: *A jogi és a multidiszciplináris szemlélet ütközése a közigazgatás-fejlesztésben,* in *Pro Bono Publico-Magyar Közigazgatás*, 2014/1. szám, pp. 31-41.
- [434] ROSTA MIKLÓS: *Az Új Közszolgálati Menedzsment intézményi meghatározottsága. PhD értekezés.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2012
- [435] ROSTA MIKLÓS: *Állampolgári Érdek Mutató. Javaslat az új közszolgálati menedzsment eredményességének mérésére,* in *Competitio*, 11. évfolyam, 1. szám (2012), pp. 119-131.
- [436] ROTBERG, ROBERT I.: *The New Nature of Nation-State Failure,* in *The Washington Quarterly*, Vol. 25., No. 3. (2002), pp. 85-96
- [437] RÖPKE, WILHELM: *Civitas Humana. A Humane Order of Society.* William Hodge, London, 1948
- [438] RÖPKE, WILHELM: *The Social Crisis of Our Time.* Hedge, London, 1952
- [439] RUGGIE, JOHN: *International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order,* in *International Organization*, Vol. 36., No. 2. (Spring 1982), pp. 379-415.
- [440] RUGGIE, JOHN G.: *Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations,* in *International Organization*, Vol. 47., No. 1. (Winter 1993), pp. 139-174.
- [441] RUSSEL, FREDERICK H.: *The Just War in the Middle Ages.* Cambridge University Press, Cambridge, 1979
- [442] SANDER, HARALD: *Multilateralism, Regionalism, and Globalization: The Challenges to the World Trading System,* in SANDER, HARALD – INOTAI ANDRÁS (eds.): *World Trade After Uruguay Round: Prospects and Policy Options for the Twenty-first Century.* Routledge, London, 1996, pp. 17-36.
- [443] SASSEN, SASKIA (1996): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában.* Helikon Kiadó, Budapest, 2000
- [444] SAVOIE, DONALD J.: *Thatcher, Reagan, and Mulroney: In Search of a New Bureaucracy.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1994
- [445] SCHARPF, FRITZ W.: *Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States,* in MARKS, GARY – SCHARPF, FRITZ W. – SCHMITTER, PHILIPPE C. – STRECK, WOLFGANG (eds.): *Governance in the European Union.* Sage Publications Ltd., London, 1996, pp. 15-39.
- [446] SCHEIRING GÁBOR: *Fenntartható humán fejlődés neoliberalizmus helyett: gondolatok a jóléti állam politikai ökológiájáról,* in SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája.* Védegyelet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008, pp. 48-66.

- [447] SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*. Végegyetlet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008
- [448] SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT: *Lehet más a fejlődés?* in SCHEIRING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Végegyetlet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011, pp. 9-16.
- [449] SCHIFFNER IMOLA: *A diplomáciai védelem a nemzetközi jogban. PhD értekezés*. Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola, Szeged, 2010
- [450] SCHOLTE, JAN AART: *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave – Macmillan, Basingstoke, 2005
- [451] SCHMITT, CARL: *Die Wendung zum totalen Staat*, in *Europäische Revue*, Bd. 7., Heft 4. (1931), pp. 241-250.
- [452] SCHMITT, CARL (1932): *Legalitás és legitimitás*. Attraktor Kft., Máriabesnyő – Gödöllő, 2006
- [453] SCHOLTE, JAN AART: „*In the Foothills*”. *Relations between the IMF and Civil Society*, in HIGGOTT, RICHARD A. – UNDERHILL, GEOFFREY R. D. – BIELER, ANDREAS (eds.): *Non-State Actors and Authority in the Global System*. Routledge – Warwick Studies in Globalisation, London-New York, 2003, pp. 256-273.
- [454] SCHUMPETER, JOSEPH A. (1911): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980
- [455] SCHÜTZ ANTAL: *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben*. Szent István Társulat, Budapest, 1943
- [456] SCHWOERER, LOIS G.: *The Revolution of 1688-1689: Changing Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992
- [457] SEAWRIGHT, DAVID: *The British Conservative Party and One Nation Politics*. The Continuum International Publishing Group Ltd., London, 2010
- [458] SEGESVÁRY VIKTOR: *A globalizációs álmok után egy széttöredező világ*. Mikes International, Hága, 2006
- [459] SERRA, NARCÍS – STIGLITZ, JOSEPH E. (eds.): *The Washington Consensus Reconsidered. Towards a New Global Governance*. Oxford University Press, Oxford, 2008
- [460] SHAW, JO: *Relating Constitutionalism and Flexibility in the European Union*, in BÚRCA, GRÁINNE DE – SCOTT, JOANNE (eds.): *Constitutional Change in the EU: From Uniformity to Flexibility?* Hart Publishing Ltd., Oxford, 2000, pp. 337-358.
- [461] SHAW, MALCOLM N.: *Nemzetközi jog*. Complex Kiadó, Budapest, 2008
- [462] SHIHATA, IBRAHIM F.: *The World Bank Legal Papers*. Kluwer Law International-Martinus Nijhoff Publishers, Hague-Cambridge, 2000
- [463] SIMAI MIHÁLY: *A rendszerváltás, az állam és a globális változások*, in GLATZ FERENC (szerk.): *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997, pp. 49-76.

- [464] SIMAI MIHÁLY: *A világgazdaság a XXI. század forgatagában. Új trendek és stratégiák.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007
- [465] SIMAI MIHÁLY: *Kihívások, alternatívák és útvesszők a globalizálódó világban,* in BAYER JÓZSEF – LÉVAI IMRE (szerk.): *Globalizációs trendek. Tanulmányok.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003, pp. 60-79.
- [466] SIMAI MIHÁLY: *Nemzetközi üzletpolitika.* Aula Kiadó, Budapest, 1997
- [467] SIMAI MIHÁLY-GÁL PÉTER: *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000
- [468] SISMONDI, JEAN-CHARLES LÉONARD SIMONDE DE (1819): *New Principles of Political Economy.* Idézi: GIDE, CHARLES – RIST, CHARLES: *A History of Economic Doctrines from the Time of the Physiocrats to the Present Day.* Harrap, London, 1948
- [469] SMITH, ADAM (1776): *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. The Third Volume.* Charles Knight & Co., London, 1843
- [470] SMITH, ANTHONY D.: *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism.* Polity Press, Cambridge, 2000
- [471] SMITH, MARTIN: *The case for proportional representation in the UK just became clearer,* in *The Conversation,* May 8, 2015. <http://theconversation.com/the-case-for-proportional-representation-in-the-uk-just-became-clearer-41544> (Letöltés: 2015. 06. 13.)
- [472] SOMAI MIKLÓS: *A tömegközlekedés szervezése és finanszírozása Nyugat-Európában,* in *Európai Tükör Műhelytanulmányok,* 85. szám (2002)
- [473] SOMLÓ BÓDOG: *Állami beavatkozás és individualizmus.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907
- [474] *Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel. Protokoll mit dem Bericht der Frauenkonferenz.* J. H. W. Dietz Nachfolger, Berlin, 1927
- [475] SPENCER, HERBERT (1884): *The Man versus The State.* Mitchell Kennerley, New York, 1916
- [476] SPOOR, MAX: *Globalisation, Poverty and Conflict: A Critical „Development” Reader.* Kluwer Academic Publishers, London, 2004
- [477] STERPAN, IONUȚ: *David Friedman’s Model of Privatized Justice,* in *Public Reason,* Vol. 3, No. 1. (June 2011), pp. 79-97.
- [478] STEUART, JAMES: *An Inquiry into the Principles of Political Economy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations, in which are Particularly Considered Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit, and Taxes. Vol. I.* Printed for A. Millar, and T. Cadell, London, 1767
- [479] STIGLITZ, JOSEPH E. (2002): *A globalizáció és visszasságai.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2003
- [480] STIGLITZ, JOSEPH E. (2003): *A viharos kilencvenes évek. A világ eddigi legprosperálóbb tíz évének új története.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005

- [481] STIGLITZ, JOSEPH: *More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus*, in CHANG, HA-JOON (ed.): *The Rebel Within: Joseph Stiglitz and the World Bank*. Wimbledon Publishing Company, London, 2001, pp. 17-56.
- [482] STRANGE, SUSAN: *The Retreat of the State: The Diffusion Power in the World Economy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996
- [483] SUNSTEIN, CASS R: *The Second Bill of Rights: FDR's Unfinished Revolution and Why We Need It More Than Ever*. Basic Books, New York, 2004
- [484] SYNDER, EARL: *Foreign Investment Protection: a Reasoned Approach*, in *Michigan Law Review*, Vol. 61, No. 6. (1963), pp. 1087-1124.
- [485] SZABADFALVI JÓZSEF: *Szuverenitás-koncepciók a 20. század első felének magyar jogirodalmában*, in *Pro Publico Bono*, 2013/1. szám, pp. 57-67
- [486] SZABÓ GÁBOR: *Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai*. Publikon Kiadó, Pécs, 2010
- [487] SZAJP SZABOLCS: *Nyugat-Európa: Integráció és/vagy globalizáció? A jóléti államtól a jóléti unió felé*, in CSÁKI GYÖRGY – FARKAS PÉTER (szerk.): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, pp. 287-305.
- [488] SZAKOLCZAI GYÖRGY: *A washingtoni konszenzus. Az eredeti változat és kiegészítései, felhasználásának lehetősége a posztoszocialista országokban*, in *Általános Vállalkozási Főiskola. Tudományos Közlemények*, 2010/23. szám (2010 április), pp. 283-300.
- [489] SZAKOLCZAI GYÖRGY: *A washingtoni konszenzus és ami utána következik*, in *Külgazdaság*, XLIX. évfolyam, 10. szám (2005), pp. 26-46.
- [490] SZALAI ANIKÓ: *Az Emberi Jogok Európai Bírósága ítélezésének megjelenése a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában*, in *Kül-Világ*, VII. évfolyam, 4. szám (2010), pp. 14-21.
- [491] SZEGEDI ANDRÁS: *Kartelltilalom az Európai Unió jogában. Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006
- [492] SZAMEL KATALIN – BALÁZS ISTVÁN – GAJDUSCHEK GYÖRGY – KOI GYULA (szerk.): *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2011
- [493] SZENTES TAMÁS és munkaközössége: *Fejlődés. Versenyképesség. Globalizáció. I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005
- [494] SZENTES TAMÁS: *Globalizáció és regionalizálódás: Az állam, illetve az intézmények és a jog szerepe a mai világgazdaságban*, in SIMON ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok Nagy Tibor tiszteletére*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, pp. 277-288.
- [495] SZENTES TAMÁS: *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009
- [496] SZIGETI CECÍLIA: *Környezetvédelmi adók és általános gazdaságpolitikai eszközök hatékonysági vizsgálata a gazdasági fejlődés differenciáltságának függvényében. Doktori (PhD) értekezés*. Szent István Egyetem, Gödöllő, 2004

- [497] SZIGETI PÉTER – TAKÁCS PÉTER: *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004
- [498] SZIGETI PÉTER: *A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. század államaiban*, in BAYER JÓZSEF (szerk.): *Politika és társadalom. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2002, pp. 89-112.
- [499] SZIGETI PÉTER: *A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és ami azon túl van...*, in TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Budapest – Győr, 2015, pp. 211-221.
- [500] SZIGETI PÉTER: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1995
- [501] SZIGETI PÉTER: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből*. Széchenyi István Egyetem – MTA Politikai Tudományok Intézete, Győr, 2006
- [502] SZIGETI PÉTER: *Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány. Alkotmányjog. Világrendszerelemélet*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2011
- [503] SZIGETI PÉTER: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005
- [504] SZILÁGYI PÉTER: *Jogi alaptan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998
- [505] SZILÁGYI PÉTER: *Szuverenitás, globalizáció, európaizálódás*, in *Jog-Állam-Politika*, 2009/1. szám, pp. 61-76.
- [506] SZOLNOKI ISTVÁN: *A kapitalizmus embertípusa és a jövő*. A „Századunk” kiadása, Budapest, 1933
- [507] TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államelmélet. I. kötet*. Szent István Társulat, Budapest, 2009
- [508] TAKÁCS PÉTER: *Államtan*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011
- [509] TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003
- [510] TALLÁR FERENC: *A proletariátustól a prekariátusig és tovább...*, in *Eszmélet*, 26. évfolyam, 102. szám (2014), pp. 70-95.
- [511] TALLY, ROBERT T.: *Utopia in the Age of Globalization: Space, Representation and the World-System*. Palgrave, New York, 2013
- [512] TANZI, VITO – SCHUKNECHT, LUDGER: *Public Spending in the 20th Century. A Global Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000
- [513] TÁLAS BARNA: *Válságkezelés kínai módra*, in *Nemzet és Biztonság*, II. évfolyam, 5. szám (2009), pp. 65-79.
- [514] TEMPLE, WILLIAM: *Citizen and Churchman*. Eyre & Spottiswoode, London, 1941

- [515] TESCHKE, BENNO: *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*. Verso, London, 2003
- [516] TEUBNER, GUNTHER: *Des Königs viele Leiber: Die Selbstkonstruktion der Hierarchie des Rechts*, in *Soziale Systeme*, Jg. 2., Heft 2 (1996), pp. 229-256.
- [517] TEUBNER, GUNTHER: *Legal Pluralism in the World Society*, in TEUBNER, GUNTHER (ed.): *Global Law without a State*. Dartmouth, Aldershot – Brookfield – Singapore – Sydney, 1997, pp. 3-28.
- [518] THOMAE, AQUINATIS S. (1265-1272): *Summa Theologica*. Deville frères, Lyon, 1740
- [519] TOBIN, JAMES: *A Proposal for Monetary Reform*, in *Eastern Economic Journal*, Vol. 4, Nos. 3-4. (July/October 1978), pp. 153-159.
- [520] TOCQUEVILLE, ALEXIS DE (1835-1840): *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993
- [521] TOFFLER, ALVIN: *Future Shock*. Bantam Books – Random House, New York, 1970
- [522] TORMA ANDRÁS: *Adalékok a közmenedzsment-reformok elméleti héttéréhez és főbb irányzataihoz*, in *Sectio Juridica et Politica*, Miskolc, Tomus XXVIII. (2010), pp. 315-338.
- [523] TORMA ANDRÁS: *A közmenedzsment-reformok főbb irányzatairól – magyar szemmel*, in GERENCSÉR BALÁZS – TAKÁCS PÉTER (szerk.): *Ratio Legis – Ratio Iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber Amicorum. Studia A. Tamás Septuagenario Dedicata*. Szent István Társulat, Budapest, 2011, pp. 477-486.
- [524] TOUSSAINT, ERIC: *A Világbank és az IMF a diktatúrák szolgálatában. Bretton Woods hatvanadik évfordulójára*, in *Eszmélet*, 2004/64. szám, pp. 51-63.
- [525] TÓTH JUDIT – LEGÉNY KRISZTIÁN (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog*. Complex Kiadó, Budapest, 2006
- [526] TÖRÖK ÁRPÁD: *A szuverénitás*, in *Magyar Szemle*, 46. kötet, 1-3. szám (1944), pp. 5-11.
- [527] TULLOCK, GORDON: *The Politics of Bureaucracy*. Public Affairs Press, Washington, D.C., 1965
- [528] TUSHNET, MARK: *The Inevitable Globalization of Constitutional Law*, in *Virginia Journal of International Law*, Vol. 50., Issue 1. (2009), pp. 985-1006.
- [529] TÜREI SÁNDOR: *Leszakad-e Európa végérvényesen az Egyesült Államoktól? PhD értekezés*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Műszaki Menedzsment Doktori Iskola, Budapest, 2007
- [530] UNDERHILL, GEOFFREY R. G.: *Conceptualizing the Changing Global Order*, in STUBBS, RICHARD – UNDERHILL, GEOFFREY R. G. (eds.): *Political Economy and the Changing Global Order*. Macmillan, London, 1994, pp. 17-44.
- [531] VAN DE WALLE, NICOLAS: *African Economies and the Politics of Permanent Crisis, 1979-1999*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001
- [532] VAN DRUNEN, DAVID: *Natural Law and the Two Kingdoms: A Study in the Development of Reformed Social Thought*. Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2010

- [533] VAN MIERLO, HANS: *Lessons from the Experience of OECD Countries*, in VERHEIJEN, TONY-COOMBES, DAVID L. (eds.): *Innovations in Public Management. Perspectives from East and West Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, MA, 1998, pp. 388-403.
- [534] VARGA JENŐ: *A tőkés gazdaság a második világháború után*. Szikra Kiadás, Budapest, 1947
- [535] VARGA ZS. ANDRÁS: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Századvég Kiadó, Budapest, 2015
- [536] VAMOS HENRIK: *Szabadgondolat*, in *Szabadgondolat*, I. évfolyam, 1. szám (1911. május), pp. 1-4.
- [537] VÁRHEGYI ÉVA – GÁSPÁR PÁL: *A tőkemozgások szabadsága – az Európai Unió kihívásai*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt., Budapest, 1997
- [538] VERESS JÓZSEF (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Typotex Kiadó, Budapest, 2009
- [539] VERNON, RAYMOND: *Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of U. S. Enterprises*. Basis Books, New York, 1971
- [540] VERNON, RAYMOND: *The Multinational Enterprise: Power versus Sovereignty*, in *Foreign Affairs*, Vol. 49, No. 4. (July 1971), pp. 736-751.
- [541] VÉRTESY LÁSZLÓ: *Az állami beavatkozás joga és hatékonysága*. Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, Budapest, 2014
- [542] VIGODA-GADOT, ERAN: *Building Strong Nations. Improving Governability and Public Management*. Ashgate, London, 2009
- [543] VIGVÁRI ANDRÁS: *Pénzügy(rendszer)tan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008
- [544] VIGVÁRI GÁBOR: *Beágyazott autonómia és a WTO. Fejlesztéspolitikai lehetőségek a Kereskedelmi Világszervezet szabályrendszerében*, in *Fordulat*, 8. szám (2010), pp. 40-58.
- [545] VIGVÁRI GÁBOR: *Globalizáció és fejlesztő állam. A nemzetközi rezsimek változásának hatása a fejlesztő államra. PhD értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapest, 2012
- [546] VÖRÖS IMRE: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. I. kötet*. KRIM Bt., Budapest, 2004
- [547] VÖRÖS IMRE: *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. II. kötet*. KRIM Bt., Budapest, 2004
- [548] WADE, ROBERT: *Pénzügyi rezsimváltás?* in *Fordulat*, I. évfolyam, 4. szám (2008), pp. 36-53.
- [549] WADE, ROBERT – VENEROSO, FRANK: *The Asian Crisis: The High Debt Model versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex*, in *The New Left Review*, No. 228 (March-April 1998), pp. 3-23.
- [550] WAGNER, ADOLPH: *Staat in nationalökonomischer Hinsicht*, in JOHANNES CONRAD (Hg.): *Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. VII*. Fischer, Jena, 1911, pp. 727-739.
- [551] WALLACH, LORI: *A szerződés, amely a kormány helyére az óriáscegeket ülteti*, in *Le Monde diplomatique* magyar kiadás, 2014 március. <http://www.magyardiplo.hu/1481-a-szerzodes-amely-a-kormany-helyere-az-oriascegeket-ulteti> (Letöltés: 2014. 09. 13.)

- [552] WALLERSTEIN, IMMANUEL M.: *The End of the World as We Know it: Social Science for the Twenty-first Century*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999
- [553] WALTZ, KENNETH: *Theory of International Politics*. McGraw-Hill, New York, 1979
- [554] WAPSHOTT, NICHOLAS (2011): *Keynes és Hayek. Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant. A nagy válságtól a nagy recesszióig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014
- [555] WASSERMAN, HARVEY: *America Born and Reborn*. Collier Books, New York, 1983
- [556] WATERS, MALCOLM: *Globalization*. Routledge, New York, 2001
- [557] WAEYENBERGE, ELISA VAN: *A washingtonitól a poszt-washingtoni konszenzusig. A fejlődés illúziója*, in SCHERING GÁBOR – BODA ZSOLT (szerk.): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Végegyet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011, pp. 80-109.
- [558] WEBER, MAX (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982
- [559] WEBER, MAX (1919): *A tudomány mint hivatás*, in WEBER, MAX: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, pp. 127-155.
- [560] WEBER, MAX (1922): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Első kötet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992
- [561] WEBER, MAX: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979
- [562] WEBER, MAX: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1922
- [563] WEBER, MAX: *Gesammelte Politische Schriften*. Drei Masken Verlag GmbH, München, 1921
- [564] WEBER, MAX: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie*. Fünfte, revidierte Auflage. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1921/1922
- [565] WEINER CSABA (szerk.): *Válság Oroszországban és Ukrajnában: Eltérő válságkezelési lehetőségek*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 2009, pp. 32-67.
- [566] WEISS JÁNOS: *A „kritikai tudományelmélet” alapvonalai (Megközelítések)*, in *Magyar Filozófiai Szemle*, 1995/5-6. szám, pp. 765-777.
- [567] WEISS, LINDA: *The Myth of Powerless State: Governing Economy in a Global Era*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1998
- [568] WENT, ROBERT: *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses*. Pluto Press, London 2000
- [569] WILLIAMSON, JOHN W. : *What Washington Means by Policy Reform*, in WILLIAMSON, JOHN WASHINGTON (ed.): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened*. Institute for International Economics, Washington, 1990, pp. 7-20.
- [570] WOHLMEYER, HEINRICH – QUENDLER, THEODOR (eds.): *The WTO, Agriculture and Sustainable Development. Analysis of the Effects of the World Trade Order on the Agricultural*

- Markets in light of Conditioning Sustainable Development*. Austrian Association for Agriculture Research, Vienna, 2000
- [571] WOODS, NGAIRE (ed.): *The Political Economy of Globalization*. Macmillan, London, 2000
- [572] *World Investment Report 1999. Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*. United Nations Conference on Trade and Development, New York, 1999
- [573] *World Investment Report 2007. Transnational Corporations, Extractive Industries and Development*. United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2007
- [574] *World Investment Report*. United Nations Conference on Trade and Development, New York-Geneva, 2013
- [575] WRIGHT, VINCENT: *The Paradox of Administrative Reform*, in KICKERT, WALTER J. M. (Ed.): *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1997
- [576] YERGIN, DANIEL – STANISLAW, JOSEPH: *The Commanding Heights: The Battle between Government and a Marketplace That is Remaking the Modern World*. Simon and Schuster, New York, 1998
- [577] YEUNG, HENRY WAI-CHUNG: *Capital State and Space: Contesting the Borderless World*, in *Transaction of Institutes of British Geographers*, Vol. 23., No. 3. (1998), pp. 291-309.
- [578] ZAKARIA, FAREED: *The Rise of Illiberal Democracy*, in *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 6. (Nov/Dec 1997), pp. 22-43.
- [579] ZELLER GYULA: *Létezik-e Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?* Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Pécs, 2009
- [580] ZIMMERMANN, CLAUS D.: *A Contemporary Concept of Monetary Sovereignty*. Oxford University Press, Oxford, 2013